

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR

BAROS-GYIMÓTHY ESZTER MÁRTA

**EGY VÁROS, KÉT VALLÁS – A CSETNEKI EVANGÉLIKUS ÉS KATOLIKUS EGYHÁZKÖZSÉGEK
ANYAKÖNYVEINEK (1683–1807) FELDOLGOZÁSA CSALÁDREKONSTITÚCIÓS MÓDSZERREL**
DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Történelemtudományi Doktori Iskola, vezető: Dr. Óze Sándor DSc
Társadalom- és Életmódtörténeti Műhely, vezető: Prof. Dr. Ö. Kovács József DSc

Témavezető:
Dr. J. Újváry Zsuzsanna
egyetemi docens

Fadd – Dunakeszi, 2022

Tartalomjegyzék

I. – Bevezetés, célkitűzések	4
I.1 – Társadalmi folyamatok a 18. századi Magyarországon	7
II. – A kutatás forrásai és módszere	14
II.1 „ <i>Van az egyháznak három darab anyakönyve 1683. szept. 30-tól kezdve</i> ” – A források bemutatása	14
II.2 – A családrekonstrukciós módszer	20
II.3 – A hazai történeti demográfiai kutatások	24
III. – Csetnek és lakói	27
III.1 – Csetnek és az egyházközségek vázlatos története	27
III.2 – Az egyházközségek lakóinak társadalmi tagozódása	41
IV. – A nem nominatív feldolgozás eredményei	58
IV.1 „Az illendő embereknek meg kell házasodniuk” – A házasságkötések	58
IV.1.1 – A házasságkötések száma	61
IV.1.2 – A házasságkötések szezonálisitása	63
IV.1.3 „ <i>Mert ha szombaton esküsznek, a következő urnapon borral dőzsölnek</i> ” – A házasságkötések napi bontása	68
IV.1.4 – A házasságkötési életkor.....	74
IV.1.5 – A házasságra lépők családi állapota	82
IV.1.6 – A házasságok élettartama	85
IV.1.7 „ <i>karhozatvan imit amot valo bujalkodásokat</i> ” – A normaszegők	88
IV.1.8 – A vegyes házasságok	92
IV.1.8.1 – A területileg vegyes házasságok.....	92
IV.1.8.2 – A vallásilag vegyes házasságok.....	104
IV.1.8.3 „ <i>Guba gubával, suba subával</i> ” – A házasságok vizsgálata társadalmi szempontból.....	111
IV.2 „Az első szükség” – A keresztelesek	114
IV.2.1 – A keresztelesek száma	117
IV.2.2 – Az újszülöttek nemi aránya	121
IV.2.3 " <i>Tíz, húsz koma csak kell, úgy illik, hiába</i> " – A keresztszülők.....	122
IV.2.4 „ <i>Item praevaricatores sexti praecepti</i> ” – A paráznák és gyermekeik	132
IV.2.5 – A valóban koraszülöttek	141

IV.3 „Az Úr adta, az Úr elvette” – A temetések.....	147
IV.3.1 – A halálozások szezonálitás	150
IV.3.2 „ <i>Megver téged az Úr szárazbetegséggel hidegleléssel, gyulasztó és izzasztó betegséggel, aszálylyal, szárazsággal és ragyával</i> ” – A halálokok.....	152
IV.3.3 – A pestisjárványok	156
IV.3.4 – A halottak kor szerinti összetétele	168
IV.3.4.1 – A felnőttthalandóság.....	169
IV.3.4.2 – A csecsemő- és gyermekhalálozás	172
V. "Bizony, az Úr ajándéka a gyermek, az anyaméh gyümölcse jutalom." – A nominatív feldolgozás eredményei	178
V.1 – A termékenységi vizsgálatok.....	178
V.2 – A családok átlagos gyermekszáma	180
V.3 – A házas nők korspecifikus termékenységi arányszáma.....	184
V.4 – Teljes termékenységi arányszám	187
V.5 – Az intervallumok vizsgálata	191
V.6 – Az utolsó szülési korév	196
VI – Összegzés és tanulságok	201
VII – Mellékletek	206
VII.1 – Felhasznált levéltári források	206
VII.2 – Kiadott források	208
VII.3 – Felhasznált nyomtatott irodalom.....	211
VII.4 – Grafikonok, táblázatok.....	244
VII.5 – A csetneki evangélikus és római katolikus anyakönyvek tartalma.....	317
VII.6 – Csetneki lelkészek és plébánosok névsora.....	318
Összegzés	319
Summary	320

I. Bevezetés, célkitűzések

A kutatás megkezdésekor témavezetőim tanácsát követve olyan települést kerestem, amelynek anyakönyveiben mindhárom népmozgalmi adatsor időben korán és nagyjából egyszerre indul. Választásom a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Mikrofilmgyűjteményéből Csetnek evangélikus anyakönyvekre esett: a keresztelési bejegyzések 1683-tól indulnak, a temetéseket 1684-től regisztrálta a lelkész, míg a házasságra lépőket 1692-től jegyezte fel.¹ A feldolgozás során derült fény a keresztelési bejegyzések közel 50 évnyi adathiányára. A fotózásból kimaradt éveket a Kassai Állami Levéltárban sikerült pótolnom, ahol a levéltárosok hívták fel figyelmemet a Magyarországon nem ismert csetneki római katolikus matrikulákra. A két forrás együtt tartalmazza Csetnek mezőváros, és a környezetében fekvő összesen 11 filia területén élők, a csetneki régió lakosságának egyházi szempontból fontosnak ítélt adatait. A két matrikula kiegészíti egymást, sok lakos, család életének eseményei csak a két forrás feldolgozása után lett teljes. Disszertációmban az 1683-tól vezetett csetneki evangélikus és az 1735-től regisztrált római katolikus egyházi eseményeket vizsgálom. A kutatás időbeni határát az 1807. évi protestáns egyházterületi reform adta, ekkor választották le ugyanis az anyaegyházról két filiáját, Rekenye-Újfalut és Sebespatakat.

A hivatalos statisztika előtti idők családjait vizsgálni igen nehéz feladat. A fennmaradt források java része gazdasági indokkal, adózási céllal, katonaaállítási szándékkal készültek, így adataik jellemzően a nem nemesi származású, szolgáltatásokra, adók fizetésére kényszerített lakosokról, elsősorban családfőkről tartalmaznak információkat. Ezekben a forrástípusokban a családtagokról – például a gyermekek számáról, életkoráról, a férfi családi állapotáról – adatok jellemzően nem, vagy csak elvétve szerepelnek. Kivételt az egyházak által vezetett Status Animarumok, illetve a keresztelési, házasságkötési és temetési anyakönyvek képeznek. Ez utóbbiak adatai alkalmasak a leginkább arra, hogy az egy templomhoz tartozó és helyben maradt lakosság demográfiai mutatói megismerhetővé váljanak. Az anyakönyvi bejegyzések feldolgozásához a történeti demográfia családrekonstrukciós módszert alkalmaztam; alkalmazásával finom demográfiai arányszámok, mutatók segítségével világítható meg a gyülekezetek, közösségek házasságkötési szokásai, családok nagysága, a nők termékenysége stb. A módszer igen munkaigényes, nominatív feldolgozása során az összetartozó feljegyzésekből, az szülők és a gyermekeinek regisztrált életeseményeiből felállított lapokon

¹ A választás egyik szempontja volt a felvételek száma: a túl sok és a kevés között kellett megtalálni az arany középutat – az evangélikus anyakönyvek ezért is tűntek jó választásnak a maguk 260 felvételével. KÁLNICZKY, 1998. 123.

újra összeáll a család. A felállított családlapok adatai két fontos kérdésre adhatnak választ: egyrészt mekkora volt a történeti népesség természetes termékenysége, másrészt mikor indult meg a születéskorlátozás a népesség körében? A legtöbb közösség, gyülekezet esetében csupán feltételezni lehet a születéskorlátozás kezdetét, a terjedését és a folyamat háttérében meghúzódó okokat. A kérdésekre csupán az írott források felhasználásával, elemzésével határozott választ nem lehet adni - ennyi biztosan kiderült az eddigi hazai és nemzetközi publikációkból. Meghatározó az egyén, a házaspár magatartása, a nem regisztrált betegségek, testi és lelki sérülések, illetve az egy-egy egyházközséget, települést vagy régiót érintő események, amelyek nem múltak el nyomtalanul az emberekben. Ki kell emelni a közösség erejét, amely normát mutatott, de egyben meg is bélyegezte az attól eltérőket. Az anyakönyvi feljegyzések – amennyiben lelkiismeretes kéz vezette őket – hűen tükrözik a közösség egészének viselkedését, szokásait és elvárásait és egyben az egyének döntéseit, magatartását is. Láthatóvá válnak a közösség tagjai, a lányok, asszonyok, a csecsemők és az idősebbek, a közösségi normák és az azokat megszegők személyek is. Napvilágra kerül a csecsemőjét anyatejjel táplálni nem tudó anya fájdalma, az anyakönyvek lapjairól megelevenednek a félénken az oltár elé lépő hajadonok, a gyermeküket elvesztő szülők, az árváinak apát választó özvegyek - egyszerre válik az egyén és a közösség megismerhetővé. Az élet maga tárul a kutató elé, amely most leíró statisztikai, demográfiai vizsgálati eredményekben is megnyilvánul.

Jelen dolgozat alapvető célja a 18. századi csetneki régió lakosságának demográfiai viselkedésének és mutatóinak megismerése. Mit lehet a korai anyakönyvek feljegyzéseiből a gyülekezetek demográfiai magatartásáról megtudni? Mennyire alkalmasak ehhez a 18. századi anyakönyvek? Milyen közösségi normákat tükröznek az anyakönyvi bejegyzések, milyen válaszokat adtak az egyének, a családok a körülöttük zajló – demográfiai, egyházi és gazdasági – változásokra? Az állami és az egyházi szabályozások, illetve azok változása hogyan jelent meg a gyülekezetek mindennapjaiban? Milyen kapcsolat mutatható ki a két gyülekezet hívei között? Milyen információk szűrhetők le a forrásokból a nagymúltú csetneki vasércbányászatban és vasfeldolgozásban tevékenykedő kézművesek, a mezővárosi polgárok életéről, szokásairól? A kutatás célja volt az is, hogy a csetneki eredményeket az eddig publikált hazai adatokkal összevetve, ütköztetve, újabb elemmel gazdagodjon a 18. századi lakosság történeti demográfia képe.

A dolgozat első részében a források és az alkalmazott módszer bemutatása után, külön fejezetben térnek ki a 18. századi társadalmi folyamatokra, hiszen például a század és a következő évszázadok meghatározó eseményeinek alapjául szolgáló spontán és irányított népességmozgásának egyik kiinduló térsége a vizsgált régió. A harmadik fejezetben Csetnek

és az egyházközségek vázlatos története, a lakók társadalmi tagozódása áll a középpontban. A következő nagyobb tömb a házasságkötések, a keresztelesek és a temetések nem-nominatív elemzésének eredményeit mutatja be. A dolgozat negyedik fejezetében a családok termékenységi vizsgálata kerül előtérbe. Mindegyik részben külön tárgyalom és értékelem az evangélikus és a római katolikus gyülekezet jellemzőit, ezeket egyéni élettörténetekkel támasztom alá. A feldolgozás során összeállított táblázatokat és grafikonokat² helyhiány miatt a dolgozat legvégén, a Mellékletben gyűjtöttem össze, illetve ide illesztettem a Csetneken szolgálatot teljesítő lelkészek és plébánosok névsorát a szolgálati idejükkel együtt. Disszertáció terjedelmi korlátai miatt bizonyos témákkal – úgy, mint az özvegyházasságok jellemzőivel, vagy a családok névválasztási szokásaival – nem tudtam foglalkozni.

A dolgozatban a forrás bejegyzéseire történő hivatkozása több problémát is felvetett. Egyrészt a hatályos törvényi szabályozás az eredeti anyakönyvek kutatását nem teszi lehetővé, a bejegyzések feldolgozása csak mikrofilmen, illetve az ezeken alapuló internetes adatbázis segítségével valósítható meg. Az evangélikus kötetek számozását az utókor által kötetenként, illetve köteteken belül is felváltva alkalmazták: néha paginálták, néha foliozták a forrást – ezáltal a bejegyzések azonosítása sok esetben nehézséget okoz. A katolikus kötetek lapjait a plébánosok már a forrás keletkezésekor oldalanként számozták. A dolgozatomban a két egyházban rögzített események könnyebb megtalálása, ellenőrzése érdekében egységesen a familysearch.com honlapon található két-két evangélikus és római katolikus kötet képeire hivatkozom.³

A kutatást különösen személyessé tette, hogy a megismert csetneki életek, emberi történetek feldolgozásával párhuzamosan változott gyökeresen az én életem is. Hajadonként kezdtem az anyakönyvek vizsgálatát, majd férjhez mentem, megszületett három fiúnk – családdá váltunk. Az eltelt évek folyamán mi is a család keretein belül adjuk át a gyermekeinknek „*az élethez, a munkához és a családban betöltött szerephez tartozó, az azokat segítő ismereteket*” – ahogy Örsi Julianna fogalmazta meg.⁴

Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik a kutatás hosszú éveit alatt ösztönöztek és támogattak. Mindenekelőtt hálával tartozom Zimányi Verának és J. Újváry Zsuzsannának, amiért az anyakönyvek irányába terelték érdeklődésemet, figyelemmel kísérték és a hosszúra nyúlt beszélgetéssel segítették a munkámat. Hálás vagyok mindazoknak, akik az

² A grafikonokhoz felhasznált forrást a grafikonok fejlécében rögzítettem, a táblázatok esetében pedig a táblázatok alatt tüntettem fel.

³ EV. CSET. ANYK. I-II., illetve KAT. CSET. ANYK. I-II. kötetek. Hasonlóan jelölöm például a rozsnyói vagy az iglói anyakönyvi bejegyzések helyét is.

⁴ ÖRSI, 2015/b. 219.

egyed előadások után vagy publikálás előtt kérdéseivel, észrevételeivel támogatták a kutatást, új perspektívákat nyitottak meg számomra. Köszönet illeti a Kassai és a Rozsnyói Levéltár munkatársait, többek között Hajdu Máriát, Kleščinská Zsuzsannát és Kerekes Évát, hiszen tudásukkal és önzetlen segítségükkel közelebb kerülhettem a 18. századi csetneki hívekhez. Továbbá ezúton is szeretném megköszönni a téma bírálóinak Örsi Juliannának, Óri Péternek, Medgyesy S. Norbertnek szakmai tanácsaikat és segítségüket.

Végül, de nem utolsó sorban szüleimnek, családomnak, férjemnek, fiainknak, barátaimnak és kollégáimnak kell köszönetet mondanom, amiért lélekben támogattak, elnézték nekem az elhúzódo munkával járó minden nehézséget, lemondást, fáradtságot, amiért ezeket szóvá tették vagy éppen nem, és ezzel hozzájárultak jelen disszertáció megszületéséhez.

Köszönet és hála!

I.1 – Társadalmi folyamatok a 18. századi Magyarországon

A magyar történelemben az állandósult hadszíntér, a feszült politikai évszázadok után a 18. század békésebb éveket hozott. „A magyar romlás századának” keresztelt 17. század háborús pusztításai, az ország lakosságának és gazdasági teherbíróképességének ismételt nagy erőpróbája volt, amely végén Habsburg vezetéssel és döntően császári csapatok közreműködésével sikerült az oszmán hatalmat felszámolni: „*felszabadított, de elpusztított ország*”, fogalmazta meg találóan Pálffy Géza.⁵ A helyben maradt népességet a 17–18. század fordulója teljesen új kihívások elé állította, hiszen a lakosság a török fennhatóság alatt már kialakította hatásos védekezési módszereit, de a hosszan elhúzódo felszabadító harcok, a Rákóczi szabadságharc és az 1708–1712 között pusztító országos pestisjárvány után az élet minden területén még egyértelműbbé vált a válság. A török hódítással párhuzamosan, az elsősorban délszláv lakosságot megmozgató és északi irányú népesség mozgás, a 16–17. századtól kimutatható belső migráció, illetve a 18. századi szervezett telepítések alapjaiban változtatták és határozták meg az etnikai-vallási viszonyokat a Kárpát-medencében, s ezáltal utat nyitott azoknak a folyamatoknak, amelyek végül a trianoni békediktátumban csúcsosodtak ki.⁶ A bevándorlásokon és betelepítéseken túl a népességszám az 1740-es éveket követő négy évtizedben az optimális demográfiai viszonyok mellett határozottan emelkedett, amelynek az 1780-as évektől egyre sűrűbben jelentkező járványok, rossz termésű évek vetettek véget; negatív demográfiai hatásaik már a XIX. század elején kimutathatók.

⁵ PÁLFFY, 2010. 469.

⁶ SZAKÁLY, 1990.

Az ország határain belül a természetes szaporodás, a járványos betegségek, a katonai események, az éhség, illetve a ki- és bevándorlás hatásai időnként és területenként eltérő intenzitásúak voltak, de a kutatók a forrásokat ezen népességfejlődési tényezők, szempontok mentén vizsgálva igyekeznek a népesség számát megbecsülni. A hazai történészek, demográfusok mai álláspontja szerint a 15. század végi Magyarországon 3,3–3,5 milliós népesség élhetett, amely a 18. század elejére csak 4–4,2 millióra emelkedett fel.⁷ A 15. századi magyarországi lakosság az európai népesség 5,8%-át tette ki, míg a következő vizsgálható időpontban mindössze 3,8%-a volt.⁸ Az ország a két időpont között kétszáz éven át tartóan hadszíttérre változott, hiszen a török jelenlétből fakadó rendszeres katonai összecsapások, rablások, portyázások, a tizenöt éves háború (1591–1606), a Habsburg zsoldosok jelenléte, a Rákóczi szabadságharc stb. eseményei mind hozzájárultak ahhoz, hogy a magyarság egyrészt a legtermékenyebb agrárterületekről tűnt el, másrészt a népesség természetes szaporodása tulajdonképpen elveszett. Így a korszakban a kontinens nyugati felén tapasztalható demográfiai robbanás Magyarországon elmaradt. Ráadásul a stagnáló népesség egyenetlenül oszlott el az országban: például az 1707. évi Rákóczi-féle adóösszeírások adatai alapján a Borsod-, Heves- és Zemplén vármegyékben átlagosan 1,28 adózó család, azaz 5,67 fő paraszti népesség esett 1 km²-re. N. Kiss István számítása alapján az 1570-es években jellemzően 8 fő volt ezen a területen a mutatószám, amely a tizenöt éves háború következtében esett le jelentős mértékben. A fejedelem államának központi részén 1707-ben végrehajtott általános és részletes jövedelemösszeírás alapján a vizsgált megyék között a legalacsonyabb értéket mutató Gömör megyében 1,1 család élt km²-ként, amely a szerző számításai alapján 4,95 főt jelentett.⁹ A békési területeken a 18. század elején 0,2 adózó család, Csongrádban 3,4 család élt km²-enként, míg az ország nyugati végén Sopron megyében 2,62, Vasban pedig 2,57 családot mutatnak a források. A Katus László által elfogadott becslés alapján a század elején 12–13 fő/km² volt az ország népsűrűsége.¹⁰ A népsűrűség változása következtében a mezőgazdasági termelés szerkezete is módosult, hiszen míg a 15. század végén a mezőgazdaságban a szántógazdálkodás, addig a 16–18. században a kevesebb munkáskezet igénylő állattenyésztés, szarvasmarhatartás volt túlsúlyban, amelyet az európai piacok igénye is ösztönzött.¹¹

⁷ RÁCZ I., 1995. 85–89.; KATUS, 2010. 544. Az 1720. évi adóösszeírást alapul véve Acsády Ignác az ország lakosságát 4,3 millióra becsülte. ACSÁDY, 1896. 7.

⁸ ÁGOSTON, 1998. 47–49.; KUBINYI, 1996. 137–141.

⁹ N. KISS, 1984. 215–218.

¹⁰ KATUS, 2010. 544.

¹¹ RÁCZ I., 1995. 91.; SZAKÁLY, 1994.

„A népesség az ország vidékein rendkívül egyenlőtlenül oszlott meg, s ez a körülmény maga is hatalmas indítéka volt annak a nagy néphullámnak és elrendeződésnek, mely a 18. században ment végbe”.¹² Szabó István megfogalmazásában a természetes kiegyenlítődés erején kívül a század folyamán felerősödő belső migrációban más tényezők is fontos szerepet játszottak. Az ország megszállt területein és az északi megyék demográfiai különbségén túl a magyarzatok között a célterületek kedvezőbb természeti adottságai, gazdasági okok, úgymint a földbőség,¹³ a kisebb jobbágyi terhek szerepelnek.¹⁴ A „...szökést a puszta megélhetés szempontjából is vállalni kellett”, fogalmazta meg Fügedi Erik az 1728-as Nógrád megyei összeírás adatai alapján.¹⁵ A harcok és a járványok pusztította területeken mindenhol szívesen fogadták a jobbágyokat, hiszen a munkáskézből volt a legnagyobb hiány. Az elérni kívánt alföldi területek egy részét ismerhették a gömöriek (is), hiszen már korábban is lejártak nyári idénymunkára, aratni, csépelni,¹⁶ illetve pl. a csetneki „formányosok” a délebbi piacokra is – például Vácra, Pestre, Debrecenbe, Nagyváradra – szállították a város hámosaiban készített földműveléshez szükséges eszközöket.¹⁷

Már a 17. század folyamán összeírt profugusok száma is igen magas volt: 1686–1736 között a gömöri felmérések szerint legalább 1200 jobbágy és 300–400 munkabíró családtagja vándorolt el,¹⁸ Abaúj megyében pedig 1719-ben 1089 szökött jobbágyot írtak össze.¹⁹ A szatmári békekötés következtében ötszörösére ugrott a Nógrád megyéből elszököttek száma is, hiszen míg 1699 előtt átlagosan évi 16 jobbágy szökött meg, addig az 1711–1720 között éveként 84 főt írtak össze. Ezt a béke következtében kialakult nyugalmi állapot és a harcok után lassan felálló közhatalmi szervek elhúzódó reakciója, intézkedései is elősegítették.²⁰ A vándorlást ugyanis társadalmi indokok is felerősítették; mint például az alföldi földesurak több kedvezményt kínáltak az addig röghöz kötve élő jobbágyoknak, illetve a szabad vallásgyakorlat is erősen ösztönözte az északi protestánsokat szülőföldjük elhagyására.²¹ A vándorlók között

¹² SZABÓ, 1941. 125.

¹³ Vö. TESSEDIK, 2004.

¹⁴ Ráztoki falu bírójának panaszát idézi SZINCSONK, 1996. 68.

¹⁵ FÜGEDI, 1969. 58.

¹⁶ Ila Bálint több, a csetneki templomokhoz tartozó település leírásánál is megjegyzi ezt a tényt. ILA, 1944. 313., 317.

¹⁷ GYIVCSÁN – KRUPA, 1997. 4.; A „formányosok” mellett például a jolsvai fuvarosok az „Ország” nevű céhbe egyesülve építettek ki egy országos jelentőségű társaságot a hódoltsági idő alatt. A sebespataki cepceresek sót és égetett bort szállítottak. HAVASSY, 2001. 173.; BODO, é.n. Szinte mindegyik csetneki filia lakosságának adott megélhetést a közelebbi vagy távolabbi vidékekre történő fuvarozás. ILA, 1944. 246., 313., 317., 568–569.; ILA, 1946. 106., 288., 297. ILA, 1969. 39.

¹⁸ ILA, 1976. 374.

¹⁹ A szomszédos megyékbe 75-en, míg az Alföldre 1015-en szöktek. SZABÓ, 1941. 131.; ifj. BARTA, 2000. 154.

²⁰ FÜGEDI, 1969. 57.

²¹ JÁROLI, 1973–1974. 241.; SZILÁGYI, 2018. 31. Az új munkaerő megtartásának egyik módja a manumissió levél kiadása volt. Lásd SZÁLKAI, 2010.

csekély számban a felvidéki írástudó kismemesek is voltak: jellemzően kevés birtokkal rendelkezők vagy armalisták, akik latin-német műveltséggel hivatalt és tisztséget kerestek az alföldi megyékben.²² A csetneki rekonstruált családok ismert elvándorlói közül az egyik a polgári származású Ursziny Andor volt,²³ aki a jogi pályát választotta; Szarvason ügyvédként dolgozott,²⁴ majd Békéscsabán telepedett le feleségével, Korpos-Gyalay Erzsébettel.²⁵

A vizsgált csetneki régió a kibocsátó területek közé tartozhatott. Az elvándorlás mértékét az anyakönyvi bejegyzésekből nem lehet megbecsülni, csupán egy-egy nagyobb ívű jogi, bölcséleti pályát befutó személy esetében lehet a leszármazottak további sorsát biztosan nyomon követni. A „névtelen”, kétkezi munkával kenyerüket keresők életét sokkal nehezebb rekonstruálni. A felállított csetneki családlapok 53%-nál nem találtam meg az egyik fél halálának dátumát, és más adat sem segített – például újrَاهázasodás – a házasság lezárásában. Közöttük bizonyosan vannak olyan családok, akik a jobb élet reményében a szülőföldjük elhagyása mellett döntöttek, de nem gondolom, hogy a Csetneken házasodók fele ekként cselekedett volna. Összeírások, más forrástípusok hiányában szintén nem lehet tudni, hogy a század folyamán valamelyik csetneki templomban megkeresztelt gyermekek 33%-ának mi a további sorsa – róluk csupán a keresztelési adatot ismerjük.

Az ország felszabadított területeire való elköltözés valójában az északi megyék és földesurak vesztsége volt, ezt a folyamatot nem tudták megállítani.²⁶ A szökések olyan mértéket öltöttek, amely már törvényi beavatkozást kívánt: az 1715. évi 101. törvénycikk kimondta, hogy a jobbágyok a földesúr passzuslevele nélkül nem engedhetők át más megyékbe, s e felett a katonaságnak is örködni kell.²⁷ Ez azonban a déli, néptelen területek földbirtokosai érdekeivel ütközött, akik a törvény megtartását rendre megszegték, és a veszély ellenére is sokan vállalták akár családostól, vagy idősebb korban is a hosszú utat, hiszen a jobb élet reményéről szóló hírek

²² Nagyobb arányú bevándorlásuk az 1820-as évektől tapasztalható. SZABÓ, 2008. 37.; SZILÁGYI, 2018. 33–38.

²³ A keresztelője 1814. november 29-én volt a csetneki evangélikus templomban, Reisz Keresztély, Gömör megye geometrája, Kindisz Pál, a helyi evangélikus iskola tanítója jelenlétében. EV. CSET. ANYK. II. IM. 238. Apja, nemes Ursziny Pál kereskedő, anyja nemes Marton Johanna Julianna, apai nagyapja, Ursziny János, egy 1774. január 24-i keresztelési bejegyzés szerint csetneki polgár volt. EV. CSET. ANYK. II. IM. 101.

²⁴ Jogi és politikai pályafutásáról lásd: http://www.bekes-archiv.hu/id-466-urszinyi_andor.html

²⁵ Ursziny Andor nővére, Ursziny Karolina második férje Vidovszky János volt, aki a Békés megyei Gernedáson, az Apponyi család intézőjeként dolgozott. A házaspárról és Matild lányukról portrét a férj régi szomszédja, Munkácsy Mihály festett 1865-ben. CZEGLÉDI 2004. 31., 111–112.

²⁶ A bírának 15 napon belül jelenteniük kellett a tisztartó felé a szökés tényét, a szökött jobbágy adatait, az új tartózkodási helyét és a felvett nevét. Az intézkedések ellenére 1720–1736 között 511 szökött családfő nevét írták össze Gömör megyében. ILA, 1976. 375–377. A veszteségeiket az 1709–1710. években tomboló pestisjárványok megtöbbszörözték.

²⁷ A rendek 1723-ban már a taksások és a szabadosok költözését is tilalom alá vették. SZABÓ, 1941. 130.; EMBER 1936. A rendek azonban 1729-ben úgy határoztak, hogy a tartósan megtelepedett jobbágyokat nem kell visszaküldeni. FÜGEDI, 1969. 64.

csábítóak voltak.²⁸ A szülőföld és a lakóhely közötti kapcsolattartás ugyan jóval nehezebb és esetenként veszélyes is lehetett, de a források alapján sokan megoldották.²⁹ Az összeköttetés, a folytonosság egyik kifejezése volt, ha a vándorok az egykori szülőföldjükről hoztak maguknak feleséget. A jolsvai lelkész, Wallaszky Pál Erzsébet nevű lányát 1799. augusztus 19-én a békéscsabai lelkész, Uhrin András vezette oltárhoz Jolsván.³⁰ A rozsnói evangélikus házasságkötési anyakönyvben regisztrálták a szarvasi evangélikus lelkész, Botzko Dániel esküvőjét. Tessedik Sámuel lelkésztársa a liptói Deménfalván született, és feleségül egy berzétei hajadont, Theszi Juliannát választotta 1787. október 15-én.³¹ A rozsnói protestáns anyakönyvek több miskolci és mezőberényi vőlegényt is rejtenek.³²

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának U szekciójában, a Gömör vármegye válogatott felvételei fondjában található egy 1754-ben keletkezett megyei összeírás-részlet,³³ amely a gömör megyei Ratkó völgy falvaiból elszökött jobbágyok adatait tartalmazza: a profugus nevét, települését, hanyad magával szökött el, kinek a jobbágya volt, mennyi jószágot vitt magával és – ami különlegessé teszi ezt az iratot, hogy – az otthon maradtak szerint az ország mely helységébe távozott. Egy–egy szökést megelőző életre és a szökés körülményeire az ilyen elszórt adatokból, kérvényekből, tanúvallomásokból lehet csupán fényt deríteni.³⁴

Az 1687–1688-as országgyűlés idejére egyre nagyobb területek szabadultak fel a hosszú török uralom alól, és vált időszerűvé a Habsburg udvarban a magyarországi elnéptelenedett területek betelepítésének terve. A rendezőelv az „*ubi populus, ibi obulus*” lett. Kollonich Lipót, korábban a Magyar Kamara elnöke (1671–1684), illetve győri és bécsújhelyi püspök 1688 júliusában kapott királyi utasítást a töröktől visszafoglalt területek életének újjászervezésére.³⁵ Az udvari bizottság a feladatot a természetjogi elvek és a kameralisták tanításai mentén kívánta

²⁸ Szökött gömöri jobbágyok Vas és Tolna megyékben is éltek. ILA, 1976. 375. A jó hírek terjesztői azok az új területen, jobb életet élő régi szökött jobbágyok lehettek, akik önként vállalkoztak arra, hogy szülőföldjükről új telepések hozzanak. Ők fel tudták mérni a különbséget a szülőföldjükön fennálló állapotok és az új területek lehetőségei között – ők voltak az impulatorok. FÜGEDI, 1969. 58.

²⁹ A szirki születésű, Borsod megyében letelepült Medve János esete bizonyosan nem volt egyedül. ILA, 1969. 93.

³⁰ A békéscsabai evangélikus Nagytemplom falán olvasható emléktábla alapján az ő szolgálati idejében helyezték el 1807-ben a templom alapkövét.

³¹ Botzko jénai tanulmányai után Liptó vármegyében szolgált, majd 1786-ban helyezték Szarvasra, ahol később püspök lett. SZINNYEI, 1891. I. 1122–1123.

³² Dedinszky Gyula kimutatta, hogy a letelepedés után 80–100 évvel később is élénk házasságkötési kapcsolat volt a Nógrád megyei szülőfalu és a Békéscsabára érkezők leszármazottai között. Lásd DEDINSZKY, 1990.

³³ HU MNL OL U64 6. tétel No. 9. Ila Bálint kutatása alapján a forrás csak a Ratkói járás vonatkozásában maradt fenn, a megye többi részének felmérése elveszett. ILA, 1976. 373–374. A forrásban megnevezett személyeket próbáltam a megadott települések anyakönyveiben beazonosítani. BAROS-GYIMÓTHY, Megjelenés alatt/a.

³⁴ ILA, 1976. 376–377. Fügédi Erik békéscsabai kutatása igazolta, hogy elsősorban Csabára Nógrád és Kishont megyei parasztok érkeztek. FÜGEDI, 1969. 60.; FÜGEDI, 1966. 316. A kényszermigrációból fakadó demográfiai változásokat és azok hosszútávú hatásait Őze Sándor vizsgálta a Tisza–Maros–Körös vidékén. ŐZE, 2019.

³⁵ VARGA J., 1991. 451.

elvégezni; az öt nagy részből álló „*Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn*”³⁶ főbb pontjai az igazságszolgáltatás, az egyházi ügyek, a birtokok újraelosztása a töröktől felszabadított területeken, az adóreform, illetve betelepítések által a gazdálkodó és adózó népesség számának növelése voltak.³⁷ Buda újratelepítésekor mind az uralkodó, mind a központi kormányzervek is kifejezetten arra törekedtek, hogy a város lakossága katolikus és német többségű legyen; „*a protestáns tanok iránt fogékonynak mondott, árulásra és lázadásra hajlamosnak*”³⁸ tartott magyarok betelepítését megakadályozták. A korban a legkisebb biztonsági kockázatot a német katolikus bevándorlók jelentették, velük ellentétben a magyar, a francia, a zsidó és a rác nemzetiségűekre, mint megbízhatatlanokra néztek.

A fegyverrel szerzett területek újjáépítésének alapfeltétele az volt, hogy a régóta parlagon heverő területeken újra termelőtevékenység folyjék, a kihalt, illetve tulajdonukat bizonyítani és értékük 10%-át kifizetni nem tudó régi birtokosok helyébe új gazdákat ültessenek. A belső bevándorlás és az 1689. augusztus 22-i, elsősorban a német területekről érkezők betelepülését segítő rendelet következtében nem érkezett elég új lakos a felszabadított területekre, így a bécsi központi kormányzervek a magyar rendekkel egyetértésben toborzással és törvénybe foglalt kedvezményekkel biztosították az elképzeléseiknek megfelelő lakosok letelepedését. Míg a belső vándormozgalmak keretében magyar, szlovák, ruszin és román nemzetiségűek húzódtak az ország határvidékeiről a központi területek felé, addig a szerbek és a német nemzetiségűek betelepítésére szervezett keretek között került sor. A szerbek az 1690-ben ismétlen oszmán kézre került Belgrád elvesztése nyomán a visszavonuló császári csapatokkal együtt költöztek a Balkánról a Duna-menti területekre. A nagyjából százezerre becsült szerb bevándorlók száma eltörpül az eleinte inkább magánföldesúri, majd egyre inkább a kamara által szervezett telepítési kampány keretében Magyarországra érkező, 300.000–400.000 fős német nemzetiségű betelepülők mellett. A hivatalos elfogadást el nem nyert „*Einrichtugswerk*” -ben megfogalmazott célok elérése érdekében többek között az 1715. évi 34., az 1723. évi 18., 103.,

³⁶ A tervezet fordítását lásd KENÉZ, 1979.

³⁷ A Kollonich-féle bizottság munkájában magyarok nem vettek részt, ugyanakkor Kollonich kíváncsi volt magyar, illetve magyarországi tisztségviselők véleményére a berendezkedésről. A már korábban, Esterházy Pál nádor tollából megszületett tervezet a Pozsonyban ülésező magyar rendi bizottság 1688-ban továbbfejlesztett. Ez lett a „magyar *Einrichtungswerk*”, amelynek az alapmotívuma „*az ország Mohács előtti állapotának minél gyorsabb visszaállítása, kiegészítve a hasznos és kívánatos osztrák és cseh intézmények átvételének igényével.*” A pozsonyi bizottság elképzeléseinek többségével ugyan a kormányzat nem értett egyet, de néhány pontját a Kollonich vezette albizottság is felhasználta. A javaslatokat részletesen ismerteti VARGA J., 1991. 457–460. A nádor tevékenységéről bővebben lásd: IVÁNYI, 1991. A birodalom gazdaságpolitikai irányításának megvalósítására a legnagyobb hatással Theodor W. von Hörnig merkantilista elmélete hatott, amelyet a birodalom országainak egymásrautaltsága, illetve egymást kiegészítő gazdaságának gondolata hatotta át. KAPOSÍ, 2000. 171.; VARGA J., 1991. 453–454.

³⁸ GÉRA, 2019. 39–40.

116., 117., 119., 121. és 122. törvénycikkek³⁹ segítették az új lakosok letelepedését, új életük kezdetét. Az új lakóhelyükre régi szokásaikkal, házassági magatartásukkal, örökösödési rendszerükkel érkeztek, amelyeket – a néprajzi és demográfiai kutatások alapján – hosszú ideig normaként őriztek, gyakoroltak.

A bevándorlókkal és a betelepülőkkel megnövekedett lakosság az előnyös gazdasági viszonyok és a javuló életfeltételek mellett a kedvező demográfiai viszonyok következtében számban is gyarapodásnak indult. A II. József által elrendelt népszámlálás évtizedében ért véget az a demográfiai csúcs, amely az 1740-es évek elején indult és a kedvező feltételeknek köszönhetően a házasságkötések és a születések száma négy évtizeden át az egész országban emelkedett. A század társadalmi változásainak és a kedvező demográfiai viszonyok következményeként az 1785–1787 között katonai célzattal végrehajtott országos, de nem teljeskörű népszámlálás alapján 9,6 millióra emelkedett a lakosság száma: Magyarország 6 millió 468 ezer fő, Horvátország 647 ezer fő, Erdély 1 millió 441 ezer fő, illetve a határőrvidék lakossága és a népszámlálásból valamilyen okból kimaradt népesség.⁴⁰ A hosszan elhúzódó lakosságnövekedést az 1779. évi tífusz, az 1783. évi vörheny, az 1790-es évek első felében több természeti csapás és a vele kézen fogva járó, az emberekre és az állatokra is veszélyes járványok követték. Az 1792. évben sok eső esett, majd a két év múlva mindent kiegészítő aszályt követően a legyengült állatokat a marhavész, az embereket a hideg tél, a himlő és egy-egy területen a pestis is tizedelte,⁴¹ majd a halálozások száma újra a születések fölé emelkedett. Az ország természeti adottságainak köszönhetően különösen a 18. század második felében nem volt jellemző az élelmiszer szűkössége. A mezőgazdasági termelés a természet szeszélyeinek jobban ki volt téve, ráadásul a jobbágyok nem rendelkeztek tartalékkal, így 2–3 évnyi rossz időjárás következményei végzetes következményekkel járhattak.

A hagyományos társadalmakban az élet körforgásában minden összefüggésben volt, de *„általában a halandóság változásai szabják meg a többi demográfiai jelenség mozgását.”*⁴² A halálozás hatással volt a fogantatásra, születésre és az újraházasodásra, a nagyobb születés után megemelkedett a csecsemőhalálozás – ez újra a pótlásra motiválta a szülőket. Felnőtt halálozás is befolyásolja a születések számát, hiszen a felnőttek körében pusztító járvány, például a pestis után először visszaesik a születések száma, majd az újrasházasodási hullám magával hozza a születések számának emelkedését, gyakran megugrását.⁴³ Szintén pozitív hatással van a

³⁹ CORPUS JURIS HUNGARICI, 1900. 34., 583., 645., 649., 651.

⁴⁰ KATUS, 2010. 544.

⁴¹ BENDA, 1982. 590.; DOBSZAY – FÓNAGY, 1998. 64.

⁴² ÓRI, 2003/b. 211.

⁴³ KOVÁTS, 1981. 34.

születésszám változására egy–egy jó termésű év, amely a nők foganóképességének javulását hozta magával. A magasabb születésszám után két évtizeddel – amennyiben például nem volt járványos időszak – pedig ezek, a már házassági korba lépett ifjak és hajadonok álltak nagyobb számban oltár elé, a következő években pedig az ő házasságaikban született utódok emelték meg a születések számát. Természetesen ezen folyamatban nincsenek benne azok a külső tényezők, mint például a terület javuló vagy éppen szűkülő gazdasági lehetősége, az el- vagy a bevándorlás, amelyek rövidebb vagy hosszabb időre befolyásolhatták a lakosság számát. A csetneki evangélikus nyers anyakönyvi bejegyzések alapján egy szerteágazó „folyamatábrán” tudom ezt az örökös körforgást érzékeltetni az 1739. évi pestist követően. (Lásd Melléklet I.1 – 1 sz. ábra) A döghalál elmúltával Csetneken is az újraházasodók miatt emelkedett meg a házasságkötések száma, ám a folyamat további szakaszaiban az első házasságukat kötőket jelöltem. A több házasságot nagyobb számú keresztelés követte a gyülekezetben, amely után a csecsemő-, illetve gyermekhalandóság ugyanúgy megemelkedett, ahogy nagyjából 20 év múlva az első házasságukat kötők száma is nőtt. Ennek a hullámnak a következményeként először a keresztelesek, majd a halálozás számának emelkedését mutatták újra az anyakönyvek. Ezt a körforgást, ezt a gyarapodást szakították meg aztán az 1780-as évektől szaporodó, jellemzően a gyermekek közt áldozatokat szedő, olykor néven nem nevezett járványok.⁴⁴ Jól látható a hatás-ellenhatás, a veszteség és pótlás, az élet élni akarása az anyakönyvek alapján, amelyek „a létért való monoton és sokszor reménytelennek látszó küzdelmet örökíti meg.”⁴⁵

II. – A kutatás forrásai és módszere

II.1 „Van az egyháznak három darab anyakönyve 1683. szept. 30-tól kezdve” – A források bemutatása

A kutatás forrásbázisának gerincét az anyakönyvek adják. „Az emberi élet három nagy fordulópontja a születés, a házasságkötés és a halálozás. [...] Azonosság bennük, hogy mindegyik jelentős változást hozott az egyén, a család életében. A családi kereteken túl pedig kihatott a nagyobb közösségek, a rokonság, a falu életére is, mely rendszerint együtt ünnepelt, vagy gyászolt a közelebről érintettekkel.”⁴⁶ Az anyakönyvekben az egyház számára fontos adatokat rögzítették, a szentségek kiszolgáltatásának tényét regisztrálták. A születési,

⁴⁴ Amennyiben nem tudtam a halálokot beazonosítani, a meghaltak korösszetételét jeleztem.

⁴⁵ MARTOS – ÖRI, 2000. 122.

⁴⁶ GELENCSÉR, 1991. 375.

pontosabban keresztelési és a házasságkötési feljegyzések segítették a lelki és vérrokonságok nyilvántartását, amely adatok bizonyító erővel bírtak a világi perekben is, például örökösödési kérdésekben.⁴⁷ „Keresztelni igyekezett mindenki elvinni gyermekét. Az egyháziak felkészültsége is megvolt. Felelősen látták el munkájukat” – fogalmazta meg tapasztalatait az anyakönyvek kutatása kapcsán Kováts Zoltán.⁴⁸ Ugyanakkor ő is kiemelte: mindamellett, hogy az egyházi anyakönyvek a hivatalos statisztika előtti népesedéskutatás legfontosabb forrásai, a megfelelő forráskritika, a lehetséges hiányosságok és hibák felsorakoztatása mellett szabad csak a páratlan forrásanyagból kialakított képet hitelesnek venni. Segítségükkel egy egész település vagy egyházközség lakosságáról tudunk képet alkotni, amelyekben még a gazdasági célzattal készült adóösszeírásokból kimaradó személyek, rétegek is láthatóvá válnak.⁴⁹

Európa szerte már a középkorban vezettek anyakönyveket, amelyek különösen értékesek a nagy európai pestisjárvány halandóságának becsléséhez: így például a burgundiai Givry egyházközség matrikulái alapján 1348 júliusa és november között, a közel 2000–2200 fős település egyharmada esett a pestis áldozatául.⁵⁰ De ismert a Lyon városához tartozó Saint-Nizier egyházközség anyakönyvei is ebből az időszakból. Magyarországon először az 1515. évi veszprémi egyházmegyei zsinat rendelte el a keresztelési adatok feljegyzését, majd az 1611. évi nagyszombati zsinat ezeken kívül a házasságkötési adatok rögzítését is előírta.⁵¹ A megújuló Római Katolikus Egyház a trentói zsinaton (1545–1563) tette kötelezővé a keresztelési, bérmlási, esketési, halálozási és lélek-összeírási anyakönyvek vezetését. A zsinati határozatot azonban I. Miksa magyar király (1546–1576) nem engedte kihirdetni, az valójában nem is lépett életbe; csupán a győri és a zágrábi egyházmegyékben – a zsinaton résztvevő – Draskovich György püspöksége idején hirdették ki és ment át a gyakorlatba.⁵² Az 1611-es nagyszombati zsinat ugyan elrendelte, hogy a keresztelések mellett a házasságkötésekről is anyakönyvet vezessenek a plébániákon, de sok helyen még plébánosok és plébániák sem voltak; a török hódítás nem adott teret a rendeletek végrehajtásának. Pázmány Péter esztergomi érsek (1616–1627) 1625-ben tette kötelezővé az egész ország területére az V. Pál pápa (1605–1621) által

⁴⁷ „Kánonjogilag sokkal nagyobb jelentősége van a keresztelésnek és annak bizonyíthatóságának, mint a halálozásnak, illetve az eltemetés tényének. Nem mintha ez utóbbinak nem lenne egyházi fontossága, az csak részleges, és elsősorban a házasságban meghaltakra terjed ki, akiknek házastársa így a halál tényével szabadállapotívá lesz” – fogalmazta meg Csocsán Jenő. Az elhalálozás, a temetés után marad fizikai nyom, hiszen a sír ott marad, míg a keresztelés után ilyen nincs. CSOCSÁN, 1959. 65.

⁴⁸ KOVÁTS, 1989. 72.

⁴⁹ Az anyakönyvi adatokon túl Kováts kiemeli, hogy a Canonica Visitatio-k adatai is kiválóan hasznosíthatók egy-egy település lakosságszámának meghatározásához. KOVÁTS, 1964. 224.

⁵⁰ Biraben kutatásaira hivatkozik ANDORKA, 1985. 58.

⁵¹ A magyarországi korai anyakönyvezésről lásd: GÁTHY, 1942.; JÁROLI, 1973–1974.; FÜGEDI, 1980.; KOVÁTS, 1989.; BÁRTH, 1999.

⁵² HORVÁTH, 2019. 37.

kiadott *Rituale Romanum*ot, amely 5 jegyzék vezetésére kötelezte a plébánosokat: a keresztelésit, a házasságkötésit, a halálozásit, a bérnálásit és az ún. „*Status Animarum*”-ot. Ez utóbbiban a húsvéti áldozás időpontjában az egész egyházközség lakosságát kellett háztartások, illetve családok szerint feljegyezni.⁵³ Pázmány pontosan meghatározta, hogy mely adatokat kell az egyes könyvekbe feljegyezni – ezeket az 1630-as évektől többnyire rendszeressé váló egyházlátogatások alkalmával ellenőrizték is. A visitatiók gyakorta hiányosságokat találtak az anyakönyvek vezetésében.

A reformáció ugyan kivette a szentségek sorából a házasságot, de a keresztelést megtartotta, tehát ott is fontos volt az anyakönyvvezetést. Az evangélikus egyházban először Nürnbergben kezdtek anyakönyvet vezetni 1533-ban.⁵⁴ Az 1576-os hercegszöllősi zsinat a helvét vallásúak számára is kötelezővé tette a keresztelési anyakönyv vezetését.⁵⁵ A törvényes származáson túl a fontos volt a házasságkötések nyilvántartása is, hiszen a bigámia minden keresztény egyház törvénye szerint a legsúlyosabb bűnök közé tartozott – a legtöbb esetben halállal büntették. Tehát szükség volt a házasság nyilvántartására, illetve a jegyesség és a megkötendő házasság kihirdetésére. Minden felekezet papjai számára kötelező volt az anyakönyvvezetés, ám a háborús viszonyok, a gyakori pusztítások, az esetleges paphiány következtében ez mindig nem valósult meg, vagy ha igen, elkallódtak az anyakönyvek.

A jobb minőségű, rendszeres anyakönyvvezetés csak a 18. század közepétől indul meg az országban, de itt-ott maradtak fenn anyakönyvek: 1587-ből Kassáról, 1601-ből Pozsonyból és 1633-tól vezették a kőszegi katolikus anyakönyveket.⁵⁶ II. József (1780–1790) 1785-ben adta meg a protestánsoknak az anyakönyvek vezetését, ugyanakkor a lutheránusok 1592-től anyakönyveztek Bártfán, 1594-től Selmecebányán, 1601-től Késmárkon, 1606-tól Pozsonyban⁵⁷ és 1624-től Sopronban.⁵⁸ A reformátusok legkorábbi anyakönyvei 1524-ből Kiskomáromból maradtak fenn.⁵⁹ Ezen egyházi iratok jogi erejét és fontosságát – a városi statútumok határozatai alapján – korán felismerték, és például Kassán már 1698-ban törvénybe iktatták, hogy „*a matrica nevű könyvre*” nagy gondot kell fordítani. A magisztrátus pedig 1703-tól figyelemmel kísérte: minden megkeresztelt gyermek adatát bevezették-e az anyakönyvekbe.⁶⁰ Az állami szabályozás első lépcsőfoka az 1827. évi XXIII. tc. volt, amely az anyakönyvek

⁵³ KÁLNICZKY, 1998. 12.

⁵⁴ CSECSETKA, 1892. 886.

⁵⁵ Hercegszöllősi zsinat 23. cikk. Idézi THURY, 1998. 191–192.

⁵⁶ KÁLNICZKY, 1998. 15.

⁵⁷ KÁLNICZKY, 1998. 15.

⁵⁸ HÁZI, 1966.

⁵⁹ KÁLNICZKY, 1998. 15.

⁶⁰ KÁLLAY, 1989. 346.

másodpéldányainak a törvényhatóságok levéltáraiban történő elhelyezését írta elő. A felekezeti anyakönyvek vezetésére vonatkozó egyes rendszabályok után az 1894. évi XXXIII. törvénycikk végleg az állami feladatok közé sorolta a születések, a házasságkötések és a halálozások adatainak rögzítését. Az első állami anyakönyvet 1895. október 2-án állították ki.⁶¹

Az csetneki *evangélikus* keresztelési feljegyzések viszonylag korán indultak: 1683-tól maradtak fenn, 1692-től vezették a házasságkötések jegyzékét, és 1684-től regisztrálták az eltemetett hívek adatait. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Mikrofilmgyűjteményében kezdetektől megtalálhatók az evangélikus anyakönyvek: a keresztelesek 1823-ig, az esketések 1824-ig, míg a temetési sorok tartalmazzák még az 1831-es kolera áldozatait is.⁶² A 17. századi adatsorok azonban erősen hiányosak: nincs feljegyzés az 1693. és az 1699. évi házasságkötésekről, az 1685-ben és 1688-ban történt keresztelesekről és az 1685., 1687. és 1688. év halottairól. Az 1738. évi lelkészváltás okozott még nagyobb információhiányt, hiszen a forrás február 11-től október 16-ig tartó időszakból csak egy keresztelest őrzött meg; a temetési bejegyzések február 10-e és augusztus 18-a között hallgatnak, amíg Ambrosius György szolgálatát meg nem kezdte.⁶³ Szintén a lelkészhiány okozta az 1758. év végén található üres oldalakat a kereszteleési matrikula lapjain: a feljegyzések szerint Maior Pál lelkész 1758. október 16-án halt meg,⁶⁴ és csak a következő év januárjának végén áll szolgálatba Mitsowsky Pál lelkész. A temetési adatok 1758 szeptembere és a következő év márciusig között hiányosak.⁶⁵ A legnagyobb, fél évszázadnyi hiányt találtam a kópián az 1694. augusztus 8. és 1745. június 27. között keresztvíz alá tartott csecsemők és keresztzüleik adatainál. Ezeket az bejegyzéseket a Kassai Állami Levéltárban őrzött anyakönyvek kópiájából egészítettem ki, ahol az eredeti matrikulák két kötetét is őrzik.⁶⁶ A kutatást az is nehezítette, hogy a könyvek szoros kötése miatt a fényképezés során nagyon sok adat maradt le a képekről. A protestáns anyakönyveket vegyesen vezették, ezért is fordulhatott elő, hogy például az 1801. évi házasságkötések elején 3 kereszteleési adat olvasható. Az 1760. szeptember 11-től 1761 április 30-a között regisztrált 4 oldalnyi evangélikus keresztelesek 1758. május 12. után találhatóak.⁶⁷ A lelkészek elsősorban szöveges formában rögzítették az adatokat, csak a 18. század végén jelenik meg rövidebb időintervallumokra a táblázatos forma.

⁶¹ KÁLNICZKY, 1998. 9

⁶² HU MNL OL X 9481 C1589

⁶³ KOVÁTS, 1989. 73.

⁶⁴ Ez a házasságkötési anyakönyv 1758. novemberi bejegyzéseinél olvasható. EV. CSET. ANYK. II. IM. 268.

⁶⁵ EV. CSET. ANYK. II. IM. 331.

⁶⁶ ŠA KE Zbierka cirkevných matrík 826–829.

⁶⁷ EV. CSET. ANYK. II. IM. 60–62.

A csetneki római *katolikus* anyakönyvekről nincs kópia az Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Mikrofilmgyűjteményében, az eredetiek⁶⁸ és a kutatható felvételek is a Kassai Állami Levéltárban találhatóak, illetve az interneten is hozzáférhetők. Az adatokat a kezdetektől, 1735 januárjától táblázatos formában vezették; a forrás nagyon jól kutatható, a fényképezés során sem maradtak le információk. Azonban a katolikus adatok vezetése nem olyan folytonos, mint az evangélikusoknál: olykor 4–5 évből egyáltalán nincs adat, néha évi egy–két bejegyzés olvasható.⁶⁹ A kutatási időszakunk forrásanyaga sem teljes: az 1730-as és 1740-es évtizedekben csak 5–6 évre, míg az 1750-es években is csupán 8 évre vonatkozóan rendelkezünk házasságkötési adatokkal. Ezek mennyisége és minősége az 1760-as évektől kezd el nőni. Általánosságban elmondható, hogy a vizsgált evangélikus és római katolikus anyakönyvek adatainak megbízhatósága az idő előrehaladtával növekszik. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a bejegyzések hiányossága és változó tartalma azt támasztja alá, hogy erősen függött a lelkészek személyiségétől, képzettségétől és az adminisztrációra fordított idejétől, hogy mit és milyen pontosan regisztráltak.⁷⁰

Az anyakönyvek lapjaira döntően a helyben maradt családok, az oppidum és a filiák lakóinak életeseeményei kerültek fel, de helyet kaptak a rövidebb vagy hosszabb ideig a településeken tartózkodó személyek is. Mind az evangélikus, mind a katolikus hívők nagyobb része a mezővárosban élt, lelki vezetőik velük napi kapcsolatban álltak; a filiákban élők lelki gondozásához nagyobb távolságot kellett megtenniük, az itt végzett szolgálat adminisztrációja során kevesebb adatot jegyeztek fel az anyakönyvekbe. Így bizonyára több korai halálú csecsemő kényszerkeresztelőjének, temetésének ténye maradt ki az matrikulákból.⁷¹ Valószínűleg az emberi feledékenység is közrejátszhatott néhány hiányos feljegyzés okaként; például az 1760. december 26-án evangélikus keresztelési feljegyzése: „*infans Rekenyensis*”.⁷² Akarva akaratlanul tűnnek el csecsemők, és bukkannak fel fiatalok a matrikulák lapjain, rengeteg kérdést hagyva megválaszolatlanul a maguk vagy a családtagjaik életét illetően.

Az egyházközség határain kívülről származók közül legtöbbször a házasságkötési bejegyzésekben tűnnek fel, ugyanakkor sok a nem helybeli születésű férfi és nő a temetési anyakönyvekben vagy a komák között is, például katonák, tanulók, egyházi személyek,

⁶⁸ ŠA KE Zbierka cirkevných matrik 821–825.

⁶⁹ Az általános tapasztalatnak megfelelően a csetneki római katolikusoknál is a temetési anyakönyvek vezetése volt a legesetlegesebb. Sajnos az 1739. évi pestis áldozatairól semmi információnk nincs a katolikus oldalon.

⁷⁰ ELTER, 2002. 147. Bizonyára a táblázatos formában történő adatrögzítés könnyebb, kevesebb munkával járt és talán rendszeresen, pontosabban végzett adminisztrációt feltételez. Az evangélikus lelkészek közül ki kell emelni Institoris Sámuel nevét, aki az 1762–1787 közötti csetneki szolgálata alatt jóval több időt és energiát fordított az anyakönyvek pontos vezetésére, mint előtte bármelyik lelkész.

⁷¹ KOVÁTS, 1989. 72.

⁷² EV. CSET. ANYK. II. IM. 61.

nemesek és névtelen vándorok. A személyek beazonosítását épp a gyakorta hiányosan feljegyzett nevek nehezítették – Csetneken is gyakori volt, hogy a kereszteléskor az apa teljes neve mellett csupán az anya keresztnévét jegyezték fel. A katolikus Temesy János és Kováts Zsuzsanna házaspár több gyermekének keresztelésekor az anya nevét hibásan, Organ Zsuzsannának regisztrálták – Kováts Zsuzsanna édesanyja Organ Anna volt, tehát az anyai nagymama vezetéknevéből és az anya keresztnévéből kialakított nevet jegyezték fel Dudik Ádám és Pelikán József plébános is.⁷³ Hasonló nehézséget okoztak a két–három családnévvel említett férfiak és nők; őket hol egyik, hol másik nevükön említi a forrás.⁷⁴ Az egyes személyek azonosítását nehezítette vagy olykor meg is akadályozta, hogy a lelki vezetők nem minden esetben regisztrálták a keresztelt gyermek lakóhelyét, így az azonos apai vezeték- és keresztnevék, az anyák csak keresztnévvel történő feljegyzése és a lakóhely hiány.⁷⁵ Szintén érdekes lenne megvizsgálni – ha lehetne –, hogy mennyi idő elteltével tekintett egy-egy lelki vezető egy betelepülő lakost helyinek? Többször tapasztaltam, hogy ugyan a bejegyzés szerint helyi lakos családjáról nincs semmilyen előzmény a matrikulákban.⁷⁶ A vizsgált korszakban a plébánosok, lelkészek feladatainak már elengedhetetlen részét képezték ezen események regisztrációja. Az azonban, hogy valóban milyen adatok kerültek be a matrikulába, az egyházi elvárásokon túl a regisztrációt végző személytől függött, így az a kép is, amit a társadalomtörténészek ebből a forrástípusból az utókor szeme elé tudnak tárni. Mindkét gyülekezet élén akadtak érdeklődő, a szertartáson jelenlévő személyekről sokat eláruló plébánosok és lelkészek, és az adminisztrációt valószínűleg teherként megélő lelki vezetők is. A csetneki anyakönyvek több szempontból is alátámasztják a kutatók, az egyházi anyakönyvek minőségéről, illetve vezetésükről megfogalmazott véleményét,⁷⁷ de abban is megerősítettek, hogy a feljegyzett események, az azokból kirajzolódó élet- és családtörténetek, közösségi szokások sok adattal gazdagíthatják a történeti demográfiai ismereteinket.

Munkámnak alapvető forrásai Csetnek város és a környező egyházközségek, filiák evangélikus és római katolikus anyakönyvei, ám ezekhez számos kiegészítő anyagot is feltártam; a Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött Urbaria et Conscriptioes irataiból, a csetneki

⁷³ Például a János fiúk 1793. november 30-i, Zsuzsanna 1797. augusztus 22-i és András 1801. március 19-i keresztelésekor. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 48.; 52. és 54.

⁷⁴ Hamoros Martin, kovács 1737. január 13-án kísérte oltár elé Palicka Ilonát az evangélikus templomban. EV. CSET. ANYK. I. IM. 135. A lelkészek a gyermekek keresztelésekor és temetésekor az apát hol Hamoros, hol Greczjár néven regisztrálták. 1737. november 3-i kereszteléskor Hamoros – EV. CSET. ANYK. I. IM. 103. –, majd az 1740. június 13-in Greczjár. EV. CSET. ANYK. I. IM. 108. Az 1745. május 30-i temetési bejegyzésben Greczjár Martinként szerepel – EV. CSET. ANYK. I. IM. 183. –, míg 1754. október 13-án Hámosoként. EV. CSET. ANYK. I. IM. 190.

⁷⁵ KOVÁTS, 1898. 73.

⁷⁶ BÁCSEKAI, 1979. 272.

⁷⁷ Vö. HORVÁTH, 1978.; KOVÁTS, 1989.

uradalmat érintő urbáriumokat, az U szekcióban, a Gömör vármegye válogatott felvételei fondjában található fotókat, az Evangélikus Országos Levéltárban őrzött ordinációs jegyzéket, a canonica visitatiókat, az Országos Széchenyi Könyvtár kéziratárában őrzött Bodó Mátyás kéziratát, a Rozsnyói Állami Levéltárban található csetneki magisztrátus jegyzőkönyveit, illetve városi iratit. A nyomtatott források közül Bartholomaeides László és Mikulik József régiót bemutató könyvei emelkednek ki. A kiegészítő forrásokból vett idézetek esetében az eredeti helyesírást megtartva, de – a könnyebb értelmezés érdekében – a mai központozás alkalmazásával emeltem ki részleteket.

II.2 – A családrekonstrukciós módszer

Az egyházi anyakönyvekben rögzített életesemények, népmozgalmi adatok feldolgozására épül a történeti demográfia egyik módszere, a családrekonstrukciós módszer. A franciaországi anyakönyvek bejegyzéseinek feldolgozására Pierre Goubert, történész és Louis Henry, demográfus, valamint kutatócsapata dolgozta ki azt a módszert, amellyel a hagyományos társadalmak fontosabb népesedési jellemzőit lehet mérni. Henry a korai anyakönyvek alapján az ún. természetes termékenységet kívánta tanulmányozni, illetve a születéskorlátozás korai előfordulását akarta felderíteni. A családrekonstrukciós módszer első variánsát a 20. század elején az anyakönyvek felé forduló német történészek és genealógusok is kidolgozták már, de a „*spontán módon elindult demográfiai családtörténeteket rekonstruáló német falugenealógiai kutatás azonban jobboldali politika csapdájába esett*”.⁷⁸ Anglia kutatói részben a franciáktól vették át az 1950-es években kikísérletezett módszert. De míg a kontinensen az anyakönyvi bejegyzések nominális elemzése került előtérbe, addig az angol kutatók a lélekösszeírásokra alapuló háztartásszerkezet-elemzést és a „*az adatok összegzésén és táblázatos kielemezésén alapuló aggregatív módszert*”⁷⁹ alakították ki – ez elsősorban Peter Laslettehez fűződik.⁸⁰

Mindegyik megközelítés alapja az, hogy a mai népszámlálási statisztikák hiányában az egyházi célzattal vezetett matrikulák tűntek alkalmasnak a hivatalos statisztika előtti idők demográfiai magatartásának hosszú távú, több generáció jellemzőinek méréséhez. A matrikulákba az adott település vagy egyházközség minden helyben maradt tagja, a társadalmi, vagy vagyoni hovatartozástól függetlenül belekerült, ezáltal ezek a források a történeti

⁷⁸ FARAGÓ, 2006/a. 315.

⁷⁹ FARAGÓ, 2006/a. 315.

⁸⁰ HUSZ, 2000.

demográfia egyik legfontosabb adatforrásaivá léptek elő. A helyben maradt lakosság az egyházi előírásoknak eleget téve kereszteltette csecsemőit, lépett házasságra a templomban, temette el halottait. Ezen események egyre pontosabb rendszerességgel vezetett regisztrációja, illetve a fennmaradt anyakönyvek adják a vizsgálat alapforrását. A munkaigényes módszer alkalmazásával a társadalmi változásokat mikroszinten, az egyén, a családok és kis közösségek szintjén lehet vizsgálni, így például az országos és a helyi gazdasági változások, az időjárás és a járványok okozta hatások, az azokra adott válaszok megismerhetővé és mérhetővé váltak a kora újkortól. A történeti demográfusok a településen, az egyházközségben élők regisztrált életeseményeiből tulajdonképpen az egyes lakosok demográfiai életrajzát állítják össze a családlapokon, illetve az összegyűjtött információk és a modern korra alkalmazott demográfia számítások segítségével finom mutatókat számítanak ki. Ezáltal olyan fontosabb kutatási kérdésekre, témákra keresik és adják meg a választ, mint például az átlagos házasságkötési életkor, a születések közötti intervallumok hossza, a korszpecifikus és teljes termékenység, a csecsemőhalandóság, illetve ezek változásait, szabályszerűségeit világítják meg.

A nemzetközi történeti demográfiai kutatások – amelyek egy-egy település demográfiai jellemzőinek összefoglalásán túl a lakosság gazdasági és társadalmi szerkezetét is megvilágította⁸¹ – a múlt század végén a makroadatok feldolgozásának korlátaiba ütköztek.⁸² A francia és angol kutatások újabb lendületét az új módszerek és eddig nem alkalmazott forrástípusok beemelése adta meg,⁸³ illetve a vizsgálatok egyre inkább az individuális szint és a hosszútávú elemzések irányába mozdultak el. Ennek előfeltételei az individuális adatokból felépülő adatbázisok, amelyek az egyes régiók, országok anyakönyvi és népességregiszter jellegű forrásaira épült, és – ahogy az ún. Eurasia- vagy a MOSAIC-projekt példája is jól mutatják⁸⁴ – nemzetközi projektté is kifejlődhetett. Az adatok feldolgozása egyszerre tesz lehetővé az időbeli változások elemzését és a területi összehasonlítást is.

A Henry-féle családrekonstrukciós módszert Magyarországon Andorka Rudolfnak, *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei*⁸⁵ című leírása tette szélesebb körben ismertté, de már korábban is több publikáció született a módszer felhasználásával. A kutatásom során Andorka könyvén kívül Benda Gyula tanulmányait, munkáit vettem a módszer alkalmazásában példaként. Benda művei több esetben pontosabb meghatározásokat tartalmaztak például a hiányosan adminisztrált csecsemő- és gyermekhalandóság pótlására alkalmazható

⁸¹ Például: SCHLUMBOHM, 1997.

⁸² FARAGÓ, 2002.; FARAGÓ, 2006/a.

⁸³ ŐRI, 2002. 310.

⁸⁴ Ez utóbbit és a hazai vonatkozásait ismerteti: ŐRI, 2013.

⁸⁵ ANDORKA, 1988.

névismétlődés és intervallum-módszerek, vagy a családlapokon a születések között még akceptálható hosszúságú időszak kapcsán.⁸⁶

A kutatás eredményessége a jól megválasztott forráson is múlik. A kiválasztásnál – így volt ez Csetnek esetében is – fontos szempont, hogy a háromféle anyakönyvezés mikor indult meg a gyülekezetben; a legoptimálisabb, ha mindegyik nagyjából egy időben kezdődik. A csetneki evangélikus keresztelési anyakönyv 1683-tól, a házasságkötési 1692-től indul, míg a temetési bejegyzések már 1684-től fennmaradtak. A csetneki katolikus gyülekezetben mindhárom anyakönyvezés 1735-től folyamatos. A forrás első vizsgálata során már kiszűrhető, hogy vannak-e nagyobb, ugyanakkor az adminisztráció minősége csupán a kutatás során derül ki. A csetneki evangélikus anyakönyvek hazai kópiájából hiányzó 50 évnyi, 1694 augusztusa és 1745 júniusa közötti keresztelési bejegyzéseket sikerült pótolnom, így ekkor a forrást kutatásra alkalmasnak ítéltm. Ugyanakkor a feldolgozás folyamán egyre egyértelműbbé vált, hogy a választott egyházközségek matrikuláit is a 18. századi hazai anyakönyvezésre jellemző minőségbeli hiányosságok jellemzik. Bizonyítottan több esemény, különösen temetések regisztrációja nem történt meg, és a feljegyzett események adatai is pontatlanok: a hiányzó vezetéknevek vagy lakóhelyek megnehezítették, bizonytalanná tették az azonosítást. A részleges információk miatt a kiszámolt demográfiai mutatókat is óvatosan kell kezelni. A módszer első lépéseként az anyakönyvi bejegyzések minden elemét egyenként vittem fel excell táblázatba, így alakítottam ki 3 evangélikus és 3 katolikus adatbázist. (A feldolgozott bejegyzések és a felállított családlapok számát lásd Melléklet II.2 – a sz. táblázatban.) Az 1807. év végéig megkötött házasságok, illetve gyermekeiknek életeseeményeit az 1840-es évekig nyomon tudtam követni mindkét gyülekezetben.

Második lépésként az adatok nem-nominatív feldolgozására került sor. Az összeállított házasságkötési, keresztelési és halálozási idősorokból ebben a szakaszban már több szempont szerint lehet elemezni. Ilyen például a születések és a halálozások különbségéből kiszámítható természetes szaporodás, az egyes népmozgalmak 9 éves mozgóátlagai, amelyek a kiugrásokat kisimítva a hosszútávú trendeket adják meg, a házasságkötések havi ingadozása, amely a házasságkötésre vonatkozó egyházi szabályozás betartását vagy ignorálását is láthatóvá teszi, a házasságra lépők családi állapota, lakhelye alapján csoportosítva az esketéseket, a újszülöttek nemszerinti bontása, a törvénytelen ágyban fogant csecsemők száma, eloszlása, a halálozások havi ingadozása, a csecsemőhalottak számának változása stb. Az egyes táblázatokat, mutatókat több bontásban (éves, 10 éves, 50 éves, egész vizsgált korszak) is elkészítettem, hiszen így

⁸⁶ ANDORKA, 1988. 35.; BENDA, 2000. 122–162.

egyrészt az egyes változások jobban követhetővé váltak, illetve megkönnyítette más települések adataival történő összehasonlítást. A nem-nominatív szakasz eredményeinek elemzésekor több esetben azért kellett a családlapok adataival dolgoznom, mert az adatrögzítés nem volt következetes.⁸⁷ A vizsgálat harmadik szakaszában a nominatív feldolgozás első lépéseként a házasságkötésekből kiindulva állítottam fel a családlapokat, amelyekre felvezettem a férj és a feleség adatait, illetve a házaspár gyermekeinek születési, házasságkötési és temetési dátumait is. A házasságkötési dátummal nem rendelkező szülőknek is nyitottam családlapot, hiszen a módszer adta lehetőséggel élve – amennyiben a minimális adatigénynek megfelelt a családlap – az esketés dátumát meg tudtam becsülni. Az esetek egy részében igen meglepő életkorokat kaptam, amelynek oka a hibás azonosítás is lehetett. A hiányzó házasságkötésű családlapok aránya a protestáns lapok között 6,2%, míg a katolikusok között 8,5% volt.⁸⁸ A módszer által elfogadott lépéseket – mint a bevallott vagy bementett életkor elfogadása, házasságkötés dátumának, illetve a házasság végének becslése stb. – kutatás során alkalmaztam, ezek bemutatására az egyes fejezetekben térek ki.

A feladat lezárása után 2474 evangélikus és 669 katolikus csetneki családlappal dolgozhattam. A Henry-féle tipizálást⁸⁹ követve a valamelyik házastárs halálával lezárt lapok száma az evangélikus forrás alapján 1177 db, míg a katolikus gyülekezetben 305 db. Szigorú értelemben komplettnek azokat a családlapokat lehet tekinteni, amelyek esetében ismert a házasság kezdete és vége, illetve a feleség születési dátuma - ezek az MF1-es jelölést kapták. A módszer lehetővé teszi, hogy a kutatók a menyasszony születési dátumának hiányában a házasságkötéskor bevallott (2a jelölést kapó családlapok), illetve a temetéskor a családtagok által bementett életkorokat (2b jelölésű családlapok) is elfogadják. Ezen lapokkal együtt a csetneki evangélikus családlapok mindössze 21,3%-a, míg a katolikusok 27,8%-a esik a tágabb értelemben vett komplett családlapok közé. A mért arány igen alacsony, az Andorka Rudolf által publikált értékek alatt található: Vajszlón és Besencén együttesen 35%, Pócsmegyeren 48%, Átányban 47%-os mutatókkal dolgozott.⁹⁰ Már ezek a csetneki mutatók is az anyakönyvek minőségének hiányosságaira utalnak, hiszen adathiány következtében nem sikerült sok esetben a családlapokat lezárni, illetve a feleség születési dátumát megtalálni. Ugyanakkor még a

⁸⁷ Az evangélikus lelkészek közül például egyedül Kossány Sámuel jegyezte fel 3 éven át a házasságkötési életkort a matrikulákba.

⁸⁸ Kováts Zoltán kutatási tapasztalata alapján 5–8% közé tette azon családlapok arányát, amelyekben a házasságra lépés dátuma nem volt ismert. KOVÁTS, 1989. 75.

⁸⁹ ANDORKA, 1988. 35–36.

⁹⁰ ANDORKA, 1988. 36.

kevésbé „értékes” családlapok felállításával is sikerült néhány ismertebb család eddig hiányos rokoni kapcsolatait kiegészíteni, illetve új, eddig nem ismert életrajzi adatokat megtalálni.

II.3 – A hazai történeti demográfiai kutatások

A demográfiai kutatások hosszútávú, egymáshoz kapcsolódó folyamatokat vizsgálnak – legyenek azok a jelenben vagy a távolabbi múltban. Ugyanakkor ezek a demográfiai jelenségek és változások nem érthetők meg nagy országos átlagok meghatározása révén, hiszen az egyes tájegységeknek, településtípusoknak vagy épp társadalmi csoportoknak jellemző szokásai, normái voltak, amelyek kialakulásában több tényező játszott közre. Természetesen ezek a hagyományok – például a vándormozgalmak, exogám házasságok révén – eljutottak az egyházközségek, a piacközpontok, a megye határain túlra is, módosíthatták a helyiek viselkedését. Szintén – olykor gyökeres – változást idézhettek elő a katonai események, az időjárásváltozások és a járványok, amelyek következtében az életben maradtak demográfiai magatartása rövidebb vagy hosszabb távon módosult.

A hazai történeti demográfiai kutatások, amelyek a hivatalos statisztikai szolgálat létrejötte előtti társadalmat vizsgálja, jellemzően az egyházi és polgári anyakönyvekre, Status Animarum-okra, egy-egy régió vagy település adóösszeírásaira, népszámlálási adatokra és a különböző célzattal készített egyéb kiegészítő forrásokra alapulnak. Ez utóbbiak közé tartoznak a Canonica visitatio-k, a városi iratok, a magisztrátusi jegyzőkönyvek, az új polgárok listája, a peres iratok, a kihallgatási jegyzőkönyvek, a végrendeletek, a naplók és emlékiratok, iskolai iratok stb. – tehát minden olyan írott forrás, amely kisebb vagy nagyobb számban az adott közösség tagjairól, társadalmi és gazdasági helyzetéről valamilyen plusz információt rögzítettek. Az 1960-as években meginduló vizsgálatok eredményeit bemutató tanulmányok közös eleme, hogy a hazai anyakönyvezési gyakorlat hiányosságaira hívják fel a figyelmet, kiemelve a helyes forráskritika fontosságát.⁹¹ Hiszen elméletileg az anyakönyvekbe társadalmi rang és vagyoni helyzettől függetlenül minden, a gyülekezethez tartozó lélek, vagy a település élő valamennyi lakos neve bekerült, így a legteljesebb képet adhatná az emberek magatartásáról. Ugyanakkor a munkaigényes családrekonstrukciós módszer nominatív vizsgálatához a hiányos adminisztráció és az szigorú szelekción átesett családlapjainak száma következtében is igen alacsony számra redukálódik, így tehát egy rekonstruált kisebbség jeleníti meg az egész közösséget. A dolgozat jelen részében csak a főbb kutatókat, kutatási irányokat

⁹¹ Kováts Zoltán több tanulmányt is szentelt a tapasztalatainak közreadására. KOVÁTS, 1983., KOVÁTS, 1989., BENDA, 2006. 74.

szeretném kiemelni, hiszen az értekezés többi részében a csetneki adatokat a már publikált kutatási eredményekkel vetem össze.

A Fleury és Henry nevével fémjelzett családrekonstrukciós módszert bemutató kézikönyvük megjelenése után néhány évvel Kováts Zoltán és Cs. Tóth Péter tollából már megjelent az első hazai beszámoló, amely a csurgói református anyakönyvek bejegyzései alapján kilenc családnév viselőinek 1720–1950 közötti családlapjai alapján állítottak össze.⁹² És ugyan „*a közzétett mutatók még nem nevezhetők a később standarddá váló termékenységi jelzőszámoknak*”,⁹³ fogalmazta meg Benda Gyula, de már egyértelműen arra hívta fel a figyelmet, hogy a termékenység csökkenése népesedési, társadalmi probléma. Szintén a hazai kutatómunka kezdeti időszakában publikálta Moess Alfréd velemi,⁹⁴ Csocsán Gyula három Pest megyei falu⁹⁵ vagy Fekete István nagykőrösi⁹⁶ kutatásainak eredményeit és ekkor jelentette meg Házi Jenő is a legkorábbi evangélikus és katolikus soproni anyakönyvek statisztikai táblázatait is.⁹⁷ Ez utóbbi csak adatközlő munka, de párhuzamba tudtam állítani a 17. század végi soproni és a csetneki adatokat. Az 1970-es évek folyamán Dávid Zoltán publikálta Hajdúszoboszló népesedéstörténetéről és az 1738–1743 közötti pestisjárvány pusztításának mértékéről írt tanulmányait.⁹⁸ Ezzel párhuzamosan Kováts Zoltán szegedi tanítványait ismertette meg az anyakönyvek kutatásával, amelyre ma is szívesen emlékeznek vissza az egykori hallgatók.⁹⁹ Szintén Kováts nevéhez fűződik egy-egy város monografiájának népesedéstörténeti részmunkája, így például Hajdúnánás, Debrecen és Szeged lakosainak 17–19. századi demográfiai magatartásának bemutatása.¹⁰⁰ A családrekonstrukciós módszer leginkább Andorka Rudolf nevével forrt össze, hiszen ő tollából jelent meg 1988-ban a módszer magyar nyelvű leírása.¹⁰¹ Andorkát szociológusként az alacsony születésszám, pontosabban a paraszti egykezés kialakulása foglalkoztatta. Ezért választotta elsőként az ormánsági Vajszló és Besence anyakönyveinek feldolgozását, amelynek eredményei azonban csak az 1980-as évek második felében jelentek meg. Időközben Sárpilis és Alsónyék matrikuláiban folytatta az egykekezetést.¹⁰² A vallás és a nemzetiség alapján vitte tovább a vizsgálatait, és dolgozta fel

⁹² KOVÁTS – CS. TÓTH, 1962.

⁹³ BENDA, 2006. 69.

⁹⁴ MOESS, 1972., MOESS, 1973.

⁹⁵ CSOCSÁN, 1959.

⁹⁶ FEKETE, 1977.

⁹⁷ HÁZI, 1966.

⁹⁸ DÁVID, 2001. Első megjelenése 1975-ben volt. DÁVID, 1971., DÁVID, 1973. Moess Alfréd Nemescsó és Kecskemét példáin keresztül közelítette meg a járványt. MOESS, 1975.

⁹⁹ Hálásan köszönöm hódmezővásárhelyi Pintér Istvánnak és feleségének a megosztott élményeket.

¹⁰⁰ KOVÁTS, 1981., KOVÁTS, 1985. és KOVÁTS, 1989.

¹⁰¹ ANDORKA, 1988.

¹⁰² A dolgozatok megtalálhatók a 2001-ben kiadott tanulmánykötetben. ANDORKA, 2001.

Átány református és Bük evangélikus és katolikus anyakönyvi bejegyzéseit.¹⁰³ Andorka kutatásával párhuzamosan Dányi Dezső az 1970-es évek végén dolgozta ki azt a mintavételes koncepciót, amely az országot négy régióra bontva vizsgálta az 1830-as és 1850-es évek anyakönyveit.¹⁰⁴ Az vizsgálati intervallum kiválasztásának fontos tényezője volt, hogy a feldolgozás eredményei a század végén induló statisztikai idősorokhoz kapcsolódhattak. Dányi Dezső nevéhez kapcsolódik a 18. századi Győr főbb demográfiai folyamatainak megrajzolása is.¹⁰⁵

Talán a legtöbbet idézett kutatók egyike Faragó Tamás, akit munkássága a Központi Statisztikai Hivatalon belül felállított Népeségtudományi Kutatóintézethez köti. Válogatott műveinek bibliográfiája¹⁰⁶ széles spektrumon mozgó tudományos érdeklődéséről és módszeres kutatásairól árulkodik. Nevéhez kötődik a Kutatóintézet Történeti Demográfiai Évkönyvi sorozata,¹⁰⁷ amelyben demográfusok, történészek, társadalomtörténészek és szociológusok kaptak publikációs lehetőséget; bizonyítva azt, hogy a hagyományos közösségek demográfiai vizsgálata több tudományos terület kutatói számára is értékes adatokat tartalmaz még. Ezekből a kötetekből ismertem meg Elter András,¹⁰⁸ Koltai Gábor,¹⁰⁹ Melegh Attila,¹¹⁰ Őri Péter vagy Pakot Levente nevét. Közülük a későbbiekben Őri¹¹¹ és Pakot¹¹² önálló kutatásai, illetve az Andorka eredményeinek újrvizsgálata, adatainak felhasználása emelkedik ki.¹¹³ Ez utóbbihoz illeszkednek Koloh Gábor Baranya megyei vizsgálatai is. A társadalomtörténészek közül Katus László, Zimányi Vera, J. Újváry Zsuzsanna, Géra Eleonóra, Bácskai Vera, Krász Lilla, Tóth Árpád vagy Tóth István György nevét mindenképp ki kell emelni; vizsgálataik, kutatási eredményeik fontos elemeivel járulnak hozzá a 16–19. századi társadalmi összkép, a demográfiai magatartás és a társadalmi rétegek jellemzőinek megismeréséhez. A családrekonstrukciós munkája, illetve a keszthelyi források és társadalom komplex vizsgálata révén külön ki kell emelni Benda Gyulát munkásságát. Az anyakönyvek adatainak feldolgozásához kiválasztott módszer lépéseit sokszor az ő munkái révén értettem meg.

¹⁰³ ANDORKA, 1991., ANDORKA, 1996.

¹⁰⁴ DÁNYI, 1991.

¹⁰⁵ DÁNYI, 1995.

¹⁰⁶ ŐRI, 2014. 271–282.

¹⁰⁷ 2000–2008 között 7 kötet jelent meg a KSH–NKI gondozásában.

¹⁰⁸ ELTER, 2002.

¹⁰⁹ KOLTAI, 2003. és 2004.

¹¹⁰ MELEGH, 2000.

¹¹¹ ŐRI, 1994., 2003/a., 2003/b., 2006., 2014.

¹¹² PAKOT, 2003., 2006/a., 2006/b., 2009., 2010.

¹¹³ Például PAKOT – ŐRI, 2012.

Tanulmányai, Keszthely 19. századi társadalmát bemutató munkája¹¹⁴ a legtöbb történeti demográfiai írásban a hivatkozás alapját adják.¹¹⁵

A házasságkötési szokások, vagy a szokásjog vizsgálata révén szoros szálakkal kapcsolódnak a történeti demográfiához a néprajzi kutatások is; Balázs Kovács Sándor, Bárth János és Bárth Dániel, Deáky Zita, Kós Károly, Nagy Varga Vera, Novák László, Örsi Julianna – csak néhány név a hosszú listából, eredményeikre én is gyakran hivatkozom ebben a munkában is.

A hazai történeti demográfiai vizsgálatok egyre inkább a komplex kutatások irányába tolódnak el, miszerint az anyakönyveken, összeírásokon alapuló vizsgálatok más típusú források bevonásával, illetve más módszerekkel, számításokkal együtt tudják a leghitelesebb képet rekonstruálni az egyénekről és a közösségekről.

III. – Csetnek és lakói

III.1 – Csetnek és az egyházközségek vázlatos története

Az történelmi Gömör megyei Csetnek fekvése (Lásd Melléklet III.1 – 1. sz. térkép) meghatározta a város fejlődését: a Gömör-Szepesi érchegységben környező hegyekben található kiváló minőségű vasérc bányászata és feldolgozása predesztinálta a város gyors növekedését, amihez a kezdeti szakértelmet a betelepített szász bányászok adták.¹¹⁶ A város neve először IV. Béla (1235–1270) 1243-as adománylevelében olvasható, amikor a Bebek és Csetneky családok őseinek, Detre és Fülöp kezére került a terület.¹¹⁷ A település nevének eredetéről több nézet is ismert,¹¹⁸ ám mindegyik magyarázatban közös elem a fegyver, illetve annak gyártása és a

¹¹⁴ BENDA, 2008.

¹¹⁵ A hazai történeti demográfiai kutatások eredményeiről, hiányosságairól és lehetséges irányairól a legfrissebb összefoglalót lásd: FARAGÓ – ÖRI, 2021.

¹¹⁶ B. KOVÁCS, 2009. 24. Heckenast Gusztáv művében a Csetnekyek által betelepített bajor, tiroli és osztrák bányászokat említ, akik esetleg nem is az őshazájukból, hanem egy szomszédos bányavárosból rajzottak ki. HECKENAST, 1980. 11–12. Jakó Zsigmond elképzelhetőnek tartja, hogy a Thorotzkayak az erdélyi birtokaikra valamelyik felső-magyarországi bányatelepről hívtak német vasművességhez értő családokat. Csetneket azért feltételezi ennek a kiinduló pontjaként, mert a vashányászatot meghonosító család is az Ákos nemzetségből származott, illetve a csetneki hámoroknak is a gazdasági szerszámok voltak a legkeresettebb termékei. JAKÓ, 1989. 132.

¹¹⁷ BARTHOLOMAEIDES, 1799. 169–178.

¹¹⁸ Györfly György véleménye szerint a város a neve, Štitnik alapján királyi pajzsgyártó település lehetett – a štit szó pajzsot jelent szlovák nyelven. GYÖRFFY, 1987. 490.; GALLO, 1993. 11. míg Hunfalvy János szerint a város neve a szlovák „*stjetnik*”, szénégető szóból származik. HUNFALVY, 1867. 6. Heckenast Gusztáv kutatása alapján „*a helynév a pajzskészítő, fegyvergyártó jelentésű, szláv eredetű Csatár-Csitár lengyeles (Szczytniki) változata.*” HECKENAST, 1991. 26. Ila Bálint elfogadja Melich János kutatási eredményét, miszerint a település szláv neve személynév eredetű Štitnik, jelentése fegyverhordozó, fegyvernek és ebből lett az ómagyar Csetnik - Csetnek. Ugyanakkor Ila kutatása meg is cáfolja Melich eredményeit, hiszen egy 14. századi írott forrásban előkerült a

katoná, amely arra utal, hogy a honfoglalást követően az itt letelepedők védelmi feladatokat láttak el, és tőlük nyerte a nevét először a folyó, majd a kialakuló település is. Heckenast Gusztáv a Csetnek körüli vastermelés kezdeteit a 13. század előtti, de a tatárjárást követő időkre datálta, véleménye szerint a bányászok nagyobb arányú betelepítése 1318–1320 között indulhatott meg.¹¹⁹ A jó minőségű nyersanyag és késztermékek eladása révén vásárai, a településen áthaladó kereskedelmi útvonalak is a terület folyamatos fejlődést segítették elő, amelyet biztosított az 1320-tól bírt vámszedés és vásártartás joga is. A birtokos Bebek Domonkos, a vásár- és vámjövendelmek tetemes emelkedésében bízva, 1327-ben a korponai jogok mintájára Pelsőccel együtt városi jogot¹²⁰ eszközölt ki Károly Róberttől (1308–1342), amely „feljogosítja a két várost, hogy bünvádi esetekben bíraskodhassanak”.¹²¹ Az 1331–1501 között civitas, 1355-től oppidum címet viselő Csetnek¹²² 1417-től már évente háromszor tarthatott országos vásárt.¹²³ Királyi engedéllyel épült fel 1432 után az oppidum mocsárral körülvett vára, amely Rákóczi mozgalma után már csak mint lakóvár funkcionált.¹²⁴ A város a nyugalma biztosítása érdekében Fülek eleste után (1554) a töröknek is adót fizetett,¹²⁵ és a következő század katonai eseményei is közelről érintették a várost, a régiót; Bocskai István,

Csetnek pataknev. Ezzel Ila Bálint a Melich által felvázolt névátvételi láncot (Csetnek személynévből kapta a település a nevét, majd pedig a helynévből a patak) megcáfolta, de azt mindenképpen elfogadja, hogy a területen élő és szolgálatot teljesítő fegyveresektől ered a folyó, majd a 12. században lassan kialakuló helység neve. ILA, 1944. 151.

¹¹⁹ A földesurak és a soltszék varakozásának megfelelően és az oklevelek adatai szerint több arany-, ezüst és rézbánya működött Gömörben. Feltételezhető, hogy miután ezen bányák kiapadtak, csak akkor láttak hozzá a vas kitermeléséhez. Csetnek vonatkozásában közvetlen vashámor-adatok a 14. századból vannak. HECKENAST, 1980. 10–12.

¹²⁰ Bartholomaeides 1328-ra datálta az oklevelet. BARTHOLOMAEIDES, 1799. 195–198. A városi tanács egy 1464-ben Korpona város tanácsához intézett levélben is arra hivatkozik, hogy „a törvénykezési ügyekben a Karponán divó szokáshoz” alkalmazkodnak. THALY, 1869. 623. Az eredeti német nyelvű levelet idézi BARTHOLOMAEIDES, 1799. 199–200. Az 1327-es oklevél tartalmát mélyebben elemzi Fügedi Erik. FÜGEDI, 1981. 336–363. A korponai jog fontosabb pontjait lásd LUX, 1934. 61.

¹²¹ 1328-tól Pelsőcön pénteken, Csetneken szombaton volt a vásár. SZILÁGYI, 1876. 54. Ila Bálint 1378-re datálja a pallosjog megszerzését. ILA, 1944. 152.

¹²² GULYÁS, 2014. 397.

¹²³ ILA, 1944. 151.

¹²⁴ ILA, 1944. 152. A Csetneky család után a Bakos család lakta a várat. GALLO, 1993. 13. Bakos Gábor 1666-ban bekövetkezett halálával javai először a Kamara kezébe, majd a Thököly és a Rákóczi családra szálltak. BARTHOLOMAEIDES, 1799. 21. A Vasárnapi Újság 1864. évi cikke szerint a csetneki vár lakószobájában a kandalló „felett a falon egy, párolgó serbetet ivó és csibukozó török” festett képe volt látható egy körirattal: „A mint e füstöt szádból kirepülni tekinted, Jusson eszedbe, hogy így elenyészik bármi dicsőség.” LEHOCZKY, 1864. 53.

¹²⁵ Ennek összege az 1582-es összeírás alapján – az adó és a különböző váltságdíjakkal együtt – évenként 2400 forintot is kitett. HU MNL OL E 156 a. U et C Fasc. 059. No. 013. pag. 28. Az 1570-es években a füleki bég javadalmát Csetnek város is gyarapította, de 1591-re a forrásokból már eltűnik a város neve, melynek hátterében a füleki bégek birtokainak átrendezés állt. HEGYI, 2012. 210–211. Az 1675. október 22-én Tornalján tartott megyegyűlésen a jelenlévők több pontba szedve, részletesen határoztak „A' mi a' töröknek valo pinzbeli adozást avagy fizetést” illetően. A szabályokat a legkisebb mértékben is megszegőt a településükkel együtt 40 forint bírság megfizetésére kötelezik. HU MNL OL U64 7. tétel No 9. A Rozsnyói Levéltárban található egy 1679. böjtmás havának 27. napján kelt török levél, amely a csetnekeiek által beadandó pénzösszeget és egyéb ajándékokat sorolja fel. MVSR SAKE Archiv Rožňava Mestečko Štítník FASC II. (1605–1806) 17.

Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc is védelmet ígért a lakosoknak.¹²⁶ Ezen gesztus mögött természetesen a harcokhoz nélkülözhetetlen kardok, használati tárgyak időben történő elkészítésének és leszállításának óhaja állt.

Az évszázadok során a város vezetése többször élt a pallosjogával,¹²⁷ mindaddig, míg az 1759. évben Mária Terézia megfosztotta Csetneket a szabadalmaitól. Az indoklásban arra a jogsértésre hivatkozik, amikor a városi tanács Vozár Máriát, Szeverini Illés nejét¹²⁸ 1759 nyarán több rendbeli lopás és boszorkányság vádjában bűnösnek találta, és élve a törvény adta jogával 300 korbácsütésre ítélte.¹²⁹ A nő az 1759. május 30-án történt kihallgatástát a városi protokollumban szlovák nyelven örökítették meg, majd a város 1759. június 28-i határozatát a tanácsnokok, Pelsőc oppidum küldöttségének, nemes szentgyörgyi Nagy Zsigmond, Torna vármegye szolgabírójának és Lubik Antal, megyei ülnök jelenlétében fogalmazták meg és jegyezték fel latin nyelven.¹³⁰ Ugyan Mária Terézia a pallosjog használatában 1763-ban, a vámszedés jogában pedig 1766-ban újra megerősítette az oppidumot,¹³¹ Csetnek az országos vásártartási jogát – mely ügyben Royko András szabómester és az oppidum bírása több esedező kérvényt is elküldött, – II. József (1780–1790) csak az 1785. december 12-én kiadott királyi rendeletében állította vissza,¹³² és ezt erősítette meg II Lipót 1791. június 6-i rendeletében.¹³³

¹²⁶ Bocskai István egy 1605. január 4-én datált iratban védelmet ígért a csetnekieknek. MVSR SAKE AR Mestečko Štítník FASC II. (1605–1806) 8. Tette ezt Széchy György is az 1619. december 16-án kelt levelében. MVSR SAKE AR Mestečko Štítník FASC II. (1605–1806) 10. Thököly Imre 1680 februárjában Rozsnyón adott védelmező iratot számukra, majd 1680 októberében 30 kard mihamarabbi elkészítésére adott parancsot, az „*ararul klmetek consentaltatik*”. MVSR SAKE AR Mestečko Štítník FASC II. (1605–1806) 12. és 38. II. Rákóczi Ferenc fejedelem nevében Orosz Pál ígért védelmet a város lakói számára 1703 júliusában, Tokajban kelt levelében. MVSR SAKE AR Mestečko Štítník FASC II. (1605–1806) 13. A csetnekiek panaszára ugyanez év szeptemberében Ibrányi László is kiállított egy védelmi iratot. MVSR SAKE AR Mestečko Štítník FASC II. (1605–1806) 14. A Rákóczi szabadságharc idejéből több levél is fennmaradt, amelyben például postaszolgálatra „*jó erős hat lovakat mellettek kívántató szolgálkkal edgyütt*”, illetve „*száz pár csismát patkolva sarkantyú nélkül*” kértek a csetnekiektől. MVSR SAKE AR Mestečko Štítník FASC II. (1605–1806) 45., 46.

¹²⁷ A város 16–17. századi számadáskönyveiből idéz MIKULIK, 1917. 236.

¹²⁸ Házasságukat 1737. július 7-én kötötték – EV. CSET. ANYK. I. IM. 137. –, egy gyermek születése ismert: Illést valamikor 1739 áprilisában keresztelték. Az ő neve is felkerült a protokollum lapjaira egy lopott vászon ügye kapcsán. MVSR SAKE AR Mestečko Štítník III. Protokoll Tomus 1734–1796. pag. 159. Illés valószínűleg 1766 előtt nősült, feleségétől Albiny Annától 9 gyermeke született. A temetési bejegyzés szerint a polgárjoggal rendelkező szabót 1789 áprilisában temették el. EV. CSET. ANYK. II. IM. 360. A szülőkről – egy keresztszülői feladata vállalásán kívül – más adatot nem jegyeztek fel az anyakönyvek lapjaira.

¹²⁹ Vö. TÓTH J., 2008.

¹³⁰ GALLO, 1993. 17. A szerző „állítólagos” jogsérelemről ír, amelyet viszont a protokollum lapjai egyértelműen alátámasztanak. MVSR SAKE AR Mestečko Štítník III. Protokoll Tomus 1734–1796. pag. 173–179. A lopott tárgyak között pénz, ezüsttel, gyönggyel díszített hajpánt és egy selyemköpeny is szerepelt.

¹³¹ BARTHOLOMAEIDES, 1806–1808. 532. Bartholomaeides másik művében idéz a 2 iratot. BARTHOLOMAEIDES, 1799. 200–202. A boszorkánypereket Mária Terézia több rendeletben, fokozatosan állította le az 1750-es évektől. KLANICZAY, 1985.

¹³² HU MNL OL A 57. 55. köt. pp. 830–831.

¹³³ HU MNL OL A 57. 55. köt. pag. 832. Csetnek városa 1886-ig volt mezőváros. GYALAY, Csetnek szócikk.

A város életét 1803 tavaszán egy tűzeset zavarta meg: Pelikán József katolikus plébános az 1803. április 19-i és a május 3-a közötti keresztelési bejegyzések¹³⁴ között jegyezte fel a templomtorony belsejében keletkezett tüzet, amely a harangokat érintette. A parókia megmenekült, de a szegényeket befogadó római katolikus ispotály épülete erősen megrongálódott.¹³⁵

A csetneki uradalmat 1243-tól a Bebek család csetneki ága birtokolta mindaddig, amíg Csetneki II. Ferenc 1594-ben bekövetkezett halálával a család férfiágon kihalt.¹³⁶ Az uradalom birtokosai között a későbbiekben több leányági rokont is találni, így bírt részt az uradalomból Csetneki Katalin¹³⁷ ükunokája, Lorántffy Zsuzsanna is.¹³⁸ Az 1706. évi csetnek völgyi nemesek és parasztok összeírásában a tulajdonosok nevei között olvasható például Andrásy Mátyás, Gyürky Pál¹³⁹, Bazik Dániel, Andrásy Miklós, Tornallyai Pál, Jelenik András és György, Uza Miklós, Pletrich János, Csiszár István neve is.¹⁴⁰ Az 1728-as megyei összeírásban a birtokos (*jure heredi*) családok, az Andrásy-, a Nyáry-, a Szécsényi-, a Sulyok-, a Draveczy-, a Máriássy-, a Pécsy-, a Móré-, a Lorántffy- és a Meszessi neve mellett a zálogjogon (*jure hypothecario*) kisebb részt birtoklók nevét is feljegyezték, úgymint Mihály Ferencét, Nebeszt Györgyét, Sztehlo Mátyásét, Szabados Mártonét, Szepesy Jánosét, Lányi Pálét, Pletrich Jánosét, Kiszél Péterét, Fabriczius Jánosét, Draskóczy Sámuelét, Farkas Györgyét, Bogár Dánielét és Bodó Mátyásét.¹⁴¹ Az 1773-as Úrbéri Táblán csak Csetneknél 23 birtokos neve olvasható.¹⁴² A kiragadott példák is jól érzékeltetik, hogy a 16. század végétől az uradalom és a lakói fölött több birtokos osztozott. A csetneki anyakönyvekben a helyben lakó birtokosokon

¹³⁴ KAT. CSET. ANYK. I. IM. 56.

¹³⁵ Az esetről Bartholomaeides az 1806–1808 között megjelent könyvében is említést tesz: a tűz következtében az 1786-ban összeírt 258 házból 25 pusztult el. BARTHOLOMAEIDES, 1806–1808. 529.

¹³⁶ Csetneky II. László a királyné kancellárja volt, majd 1442-ben nyitrai püspök lett. Csetneky II. Ferenc felesége Széchy Sára volt. NAGY, 1987. II. 161. Az uradalom későbbi birtokosaira lásd: REISZIG, 1903. 463.

¹³⁷ Férje Lorántffy Miklós 1505-ben gömöri követ volt, ahogy apósa, Csetneky II. János is. Csetneky Katalin húgát Lorántffy Lászlóhoz adta a család. NAGY, 1987. IV. 171.; NAGY, 1987. II. 161.

¹³⁸ Az 1662 augusztusában, a Báthori Zsófia fejedelemasszony csetneki birtokrészéről készült inventáriumban így fogalmaztak a provizorok: „*Minthogy ezen csetneki kastélynak és ugyan ehez tartozó jószágoknak is sok feődlesura és possessora vagyon, úgy annyira negyvennyolcznak számlállyák az kik ezen kastélyt és ehez való jószágot bírnak*”. HU MNL OL E156 a. U et C Fasc. 003. No. 26/d. Közli IVÁNYI, 1906. 78–80. Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságkötése révén, a korábban Rákóczi birtokában lévő Csetnek is Thököly birtokába jutott. VARGA J., 2005. 355.

¹³⁹ A forrásban olvasható adattól eltérően Reiszig Ede és Sarlay Samu közlése szerint Gyürky, alias Losonczy Pál kuruc vitéz birtokait, köztük Csetneket is, a kamara 1695-ben elkobozta. REISZIG–SARLAY, 1903. 646.

¹⁴⁰ Csetnek völgyi összeírás 1706. HU MNL OL U64 1. tétel No. 9. Bél Mátyás szavai is igen kifejezőek, amikor így fogalmaz leíró művében: „*végtelen számú örökös birtokra felosztott mezőváros*.” BÉL, 1992. 46.

¹⁴¹ Az 1728-as vármegyei összeírás HU MNL OL U64 3. tétel No 3.

¹⁴² Úgymint Andrásy István, Szontágh Gáspár, Pletrich László, Pletrich Imre és György, Sturman örökösök, Gömöry Pál, Balassa János özvegye, a Pécsy család, Batik György, Deszi Márton örökösei, Szepessy László, Benedicti Mihály, Czekus Imre, Kamara Grünblath Mártonnal, Maratinszky Mátyás, Sebők Mihály, a Losonczy család, Kerepessy Mátyás, Kubinyi Gáspár és Roth Tamás, Rokfalusy György, Fabriczy István, a Pottornyay család, Gömöry János, Antonius Péter, az Evangélikus egyház.

és hámortulajdonosokon – például Pletrich László, Maratinszky Mátyás, Bodó Mátyás, Nebeszt György, Gömör Pál, Pécsy Mátyás, Benedicti Mihály, Lány Sándor – kívül a nagyobb részek birtokosai közül Andrásy Julianna, báró Cosa feleségének nevét jegyezte fel Maior Pál lelkész az evangélikus keresztszülők között 1757. és 1758. években.

A 14. század folyamán az uradalom területén létesültek az országban először vízierővel hajtott vashámorok, és ezzel a térség országos jelentőségre tett szert; korábban az ércet az erdők fáinak égetésével szerzett energia segítségével olvasztották a kohókban. A következő évszázadban Csetnek és Dobsina volt a vastermelés centruma, és a térség vezető szerepét a 16. században is megőrizte. A kovácsok céhét 1448-ban alapították meg,¹⁴³ az 1464-es városi pecséten már az üllő, a kalapács és a fogó szerepel,¹⁴⁴ ahogy a mai címerben is, ezzel állítva emléket az elődöknek. Egy 1583. évi török kémjelentés így fogalmaz: Csetneken „*a legfinomabb vas olyan bőségesen található, hogy annyi vas egy bányában sincs.*”¹⁴⁵ „*A csetneki sín- és rúdvas fogalom volt a hódoltságban, amelyből a kovácsok szeptet, patkót, ásót, sarlót, kapát, csoroszlyát, ekevasat stb. készítettek*”¹⁴⁶ - fogalmazta meg Buza János. A csiszár céh tagjai 1589–1594 között görbe pengét, két kézre való kardot, egyenes kardot, keskeny hegyes kardot, széles kardot, török hegyes tört vertek.¹⁴⁷ Egy évszázaddal később, 1683-ban 3 vas- és 6 kardverő hámort írtak össze Csetneken.¹⁴⁸ A kardkovácsok munkájának híre messze földre eljutott,¹⁴⁹ több évszázad csatáiban használták a Csetneken készült kardvasat: osgyáni Bakos Gábor az 1660-as években csetneki kardokkal szerelte fel II. Rákóczi György (1648–1660) seregét,¹⁵⁰ illetve 1704 áprilisában II. Rákóczi Ferenc megbízásából Lónyai Ferenc utasította a várost, hogy a csiszárok 4000 kardvas készítsenek el, amely döntő többségét egy éven belül a csetnekiek le is szállították.¹⁵¹ A város lakossága méltán lehetett büszke a hámorokban készült kardvasak, illetve a használati tárgyak minőségére, amelyek az Alföldön is keresettek voltak.

¹⁴³ A szűrszabók 1501-ben alapították meg céhüket. GALLO, 1993. 11. A Magyar Nemzeti Levéltárban 11 darab, 17. századi csetneki céhlevelet őriznek, úgymint a fegyverkovácsokét, a tímárokét, a lakatosokét, a kovácsokét, a vargákét, a mészárosokét, a csizmadiákét, a szabókét, a gombkötőkét és a kalaposokét. TROSTOVSKY, 1996.

¹⁴⁴ THALY, 1869. 623.

¹⁴⁵ HECKENAST, 1991. 98.

¹⁴⁶ BUZA, 2000. 123.

¹⁴⁷ MIKULIK, 1885. 59. Gallo művében a kardkovácsok céhének megalakulását 1611-re teszi. Mivel munkája nincs jegyzetapparátussal ellátva, így nem tudtam ellenőrizni, hogy honnan származik ez az adat. GALLO, 1993. 14.

¹⁴⁸ Kardverő hámorok elsősorban Csetneken voltak. HECKENAST, 1959. 16. Heckenast hivatkozik Thaly Kálmán gyűjtésére, miszerint 1706 júniusában hat vashámor működött a Csetneki völgyben. HECKENAST, 1959. 15.

¹⁴⁹ A csetneki vas országos elterjedtsége már a 15. századból van adat. HECKENAST, 1991. 17–18.

¹⁵⁰ GALLO, 1993. 14.

¹⁵¹ Károlyi Sándor további ezer kardot rendelt Csetnekről és Rozsnyóról 1704 júliusában Gencsy Zsigmondtól. Lónyai Ferenc, a hadsereg felruházásával és felfegyverzésével megbízott főcommisárius 1704–1705. évi elszámolásában azt jegyezte fel, hogy a megrendelt 5000 kadból 4899-et készítettek el és szállítottak le a csetnekiek egy-másfél év leforgása alatt. HECKENAST, 1959. 63–64. Rákóczi ideje alatt itt kovácsolták a híres fringia-kardokat. SCHMIDT, 1900. 162.

A jól jövedelmező vasgyártás ékes bizonyítékaként a város központjában állnak a 18. században épített Kerepessy-, a Sebők-, a Szontágh-, Maratinszky és a Madarász kúriák. Közülük ma több kihasználatlanul áll a város főterén, és romos állapotuk miatt már nem nyugözik le az arra járókat. 1836-ban alapította meg Sárkány Károly József a vasgyártással foglalkozó Concordia Társaságot,¹⁵² azonban a vasipar fejlődése a század közepén megtorpant: a vasérc kiolvasztásához használt tüzelőanyag elfogyott, az erdők kimerültek, és kőszén nem volt a környéken. Madarász András, Madarász Viktor festőművész édesapja, a Concordia vasgyár társult akkori igazgatója a gazdaságosabb vasgyártás érdekében Pécs környékét szemelte ki a gyártás telephelyének.¹⁵³ Csetneken az addigi húzóágazat helyébe a gyümölcsstermesztés és a csetneki szagos dohány lépett, amely rövid időn belül fogalommá vált.¹⁵⁴ A 19. század végén a talaj kimerültével a családok, elsősorban az asszonyok a Szontágh nővérek hathatós segítségével találtak új bevételi forrást. A „két napos” Szontágh család tagjai, Erzsébet és Aranka honosították meg a csipkeverés kultúráját Csetneken. A kor divatjának megfelelő, hazai motívumokat megjelenítő csipkék szép kidolgozásuk és jó minőségük miatt rendkívül kelendőek voltak Európában és a tengeren túl is.¹⁵⁵

Csetneken élt és lelt örök nyugalomra a „*magyar Ovidius*”, Gyöngyösi István költő és Gömör megyei alispán, illetve osgyáni Bakos II. Gábor is. A város talán leghíresebb szülöttje Madarász Viktor festőművész,¹⁵⁶ de itt látta meg a napvilágot Molnár János evangélikus esperes,¹⁵⁷ Vandrák András bölcséleti doktor, az eperjesi kollégium rektora,¹⁵⁸ Royko Mátyás, sókuti evangélikus lelkész,¹⁵⁹ Ursziny Andor, szarvasi és békéscsabai ügyvéd, Békés megye

¹⁵² GÖMÖRI, 1903. 281.

¹⁵³ A gyártás az 1840-es évek második felében indult meg, amely sikerének a szabadságharc vetett gátat. Lásd RAYMAN, 2002. és REMPOT, 1996. Az 1790-től Csetneken papírmalom is működött, amelyben elsősorban katolikus városlakók dolgoztak a matrikulák alapján. BOGDÁN – BORSA – KÖVES, 1963. 167.

¹⁵⁴ A csetneki születésű szerző, Szontágh Gusztáv Adolf – talán némi részleghajlással – kitűnő szagos dohányok közé sorolja a csetneki dohányt, a szintén híres faddi dohányt a szagtalanok, de kellemes kategóriába helyezi. SZONTÁGH, 1846. 44. Mikszáth Kálmán is megemlékezik a „*félséges csetneki dohány*”-ról „*Az én Gyuri bácsim*” című 1865-ben írott humoreszkében. MIKSZÁTH, 1962. 226.

¹⁵⁵ A sok nőnek kenyeret adó és prosperáló üzlet forgalmát az I. világháború törte ketté. Lásd ERDEI T., 2005.

¹⁵⁶ Nemes Madarász András hámortulajdonos és Mühlman Teofil hámortulajdonos Zsuzsanna nevű lányának 4. gyermekét 1830. december 14-én keresztelték Viktor János Lucián névre az evangélikus templomban. EV. CSET. ANYK. II. IM. 455. A házaspárnak korábban két lánya és egy fia született még Csetneken: Paula lányuk Szontágh V. Pál, gömöri táblabíró, míg Hermína lányuk Szontágh Mátyás mérnök felesége lett. NAGY, 1987. V. 804–840.

¹⁵⁷ Apja Molnár János városi polgára, édesanyja Demeter Erzsébet volt. Az evangélikus keresztelési anyakönyv 1757. október 10-i bejegyzésében a szülők lakhelyeként Major Pál lelkész és Bartholomaeides is csetneki születésűnek írja az egyházfit. EV. CSET. ANYK. II. IM. 56.; BARTHOLOMAEIDES, 1799. 129. Szinnyei József Bisztrát, tehát Sebespatakot jelöli meg a születés helyeként. SZINNYEI, 1903. IX. 228.

¹⁵⁸ SZINNYEI, 1914. XIV. 836–838.

¹⁵⁹ 1791-től közel ötven évig vezette a gyülekezetet és az egyházi krónikát. A munkásságát is bemutató tanulmányban a szerző pontatlanul, 1760-ra tette a lelkész születési évét, ám az anyakönyvek tanúsága szerint Mátyást 1763. július 7-én kereszteltette apja, Royko András szabómester és városi bíró, illetve felesége, Grebetz Zsuzsanna. EV. CSET. ANYK. II. IM. 76. Vö: KÓNYA, 2016. 51.

táblabírája¹⁶⁰ és Szontágh Gusztáv Adolf¹⁶¹ filozófus, akadémikus is, ahogy a településről elszármazó Hudácsik család leszármazottja volt Hegedűs Lóránt református püspök is.¹⁶² A Szontágh család több tagja is a csetneki gyülekezet templomában házasodott vagy kereszteltette gyermekét. Különösen sok szállal kötődik ide Szontágh Gáspár és házastársának, – a Csetneky család leszármazottja – czenfalvi Zimmermann Mária¹⁶³ 3 unokája is. Az egyikük, a már említett Szontágh Gusztáv, a másik 2 lány pedig Reisz ifjak feleségei lettek: a csetneki evangélikus templomban kötött házasságot 1796. június 5-én¹⁶⁴ a nagyolaszi lelkész fia, Reisz Keresztély és a dobsinai születésű Szontágh Krisztina.¹⁶⁵ Reisz Gömör megye geometrája volt, nevéhez fűződik az aggteleki Baradla barlang leírása, térképének elkészítése, illetve a Torna völgyét Rozsnyóval összekötő szoroskői műút megtervezése.¹⁶⁶ A házaspár a negyedik gyermekük 1806. május 2-i keresztelése után tűnt el a bejegyzésekből – az apa 1807-től lépett az Esterházy herceg szolgálatába. Reisz Sámuel nemes ifjú 1804. június 17-én nősült először,¹⁶⁷ apja Reisz János Gáspár, anyja Koblitz Zsuzsanna voltak. Sámuel 1818-ban újránházasodott: dispensációval vette házastársul Szontágh Katalin hajadon kisasszonyt.¹⁶⁸ Úgy gondolom, hogy Reisz Sámuel a földmérő Reisz testvére lehetett, amit a felmentés is alátámaszt: a két Szontágh lány apjuk révén első unokatestvérek voltak.

A középkorban betelepített németek nyelvi beolvadása a 16. századtól erősödött fel, amely összefüggésben lehetett a török megjelenésével, illetve a bányák kimerülésével is.¹⁶⁹ Keményfi Róbert kutatásai alapján Csetnek lakossága az 1715–1720-as összeírás alapján vegyes nemzetiségű volt (Lásd Melléklet III.1 – 2. sz. térkép), ám az 1773-as úrbéri összeírás kérdéseire adott válaszok alapján összeállított etnikai térképen a várost már a szlovák, mint

¹⁶⁰ Apja, Pál és nagyapja János is a város polgárai voltak, anyja a nemes Marton család, míg nagyanyja a szintén nemes Thaisz család tagja volt. Ursziny Andor nővére Vidovszky Jánosnak, az Apponyi család intézőjének felesége lett. A házaspárról és Matild lányukról a régi szomszéd, Munkácsy Mihály festett portrét 1865-ben. CZEGLÉDI, 2004. 31., 111–112.

¹⁶¹ 1793. február 10-én keresztelték Szontágh Ádám és Bodó Anna Zsuzsanna elsőszülött fiát Csetneken. EV. CSET. ANYK. II. IM. 160.

¹⁶² Hálásan köszönöm Jóna Sándor családkutató értékes információját.

¹⁶³ Epitáfiuma ma is a csetneki templom falát díszíti. Dédunokájuk volt Szontágh V. Pál, aki Madarász Viktor nővérét, Paulát vezette oltárhoz. NAGY, 1987. VIII. 230.

¹⁶⁴ A csetneki evangélikus anyakönyvbe jegyezte fel így Pazár András lelkész. EV. CSET. ANYK. II. IM. 294. Reisz születési helyéül Toporcot adják meg a nyomtatott irodalomban. DÉNES, 1966. 85–86. A geometra – ahogy az anyakönyvekben nevezik –, többször szerepel a keresztapák között. Ursziny Pál és Marton Johanna Eleonóra lányának 1796 májusában Reisz János providus dominus-t, míg 1801-ben Zsuzsanna lányuknak Reisz Krisztiánt kérték fel keresztszülőnek – ebből arra következtettek, talán apa és fia lehetett. EV. CSET. ANYK. II. IM. 169. és 186.

¹⁶⁵ Apja Szontágh III. Mihály, anyja Kiszely Erzsébet.

¹⁶⁶ MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON, Reisz Keresztély szócikk. 1969. II. 499. DÉNES, 1966. 85–86. Az 1801–1811 között rajzolt Gömör megyei térképe HU MNL OL S 73-45-17 jelzet alatt az MNL Térképtárának őrizetében áll.

¹⁶⁷ Felesége a helybéli hajadon Kiriny Zsuzsanna lett. EV. CSET. ANYK. II. IM. 302.

¹⁶⁸ Apja Szontágh János, anyja Fejes Mária. 1819. EV. CSET. ANYK. II. IM. 319.

¹⁶⁹ ILA, 1976. 284. A bányászat csak a Bocskai felkelés után élénkül meg újra. 1652-ben a csetneki uradalomban 17 hámort írtak össze. ILA, 1976. 400.

uralkodó nyelvet használó települések között találjuk (Lásd Melléklet III.1 – 3. sz. térkép),¹⁷⁰ így az sem véletlen, hogy a városi tanács elé került ügyeket – az 1730-as évektől bizonyosan – elsősorban szlovák nyelven rögzítették a protokollumban.¹⁷¹ A lakosság létszámát a Józsefi népszámlálás előtti évszázadokban igen nehéz megbecsülni – már csak azért is, mert ha maradt is fenn iratanyag, elsősorban egy-egy birtokrészhez tartozó jobbágyok száma, ritkábban neve ismeretes csak. Az 1417-es év adólajstromon 55 csetneki porta szerepel,¹⁷² Jan Gallo szerint 1427-ben a településen összeírt 67 portát többségében szlovákok lakták,¹⁷³ amelyeken nagyjából 350 lakos élhetett.¹⁷⁴ Az évszázadok alatt a pestis többször sújtotta a város és a környék lakóit: 1555-ben 526-an haltak meg,¹⁷⁵ majd 1576-ban, 1647-ben, 1678-ban, 1710-ben és 1739-ben¹⁷⁶ újra a dögvész szedte áldozatait; ez utóbbi kettő időpontot az evangélikus halotti anyakönyv megemelkedett bejegyzései is alátámasztják.¹⁷⁷ Bartholomaeides a csetneki uradalmat leíró könyvében 1758-ra 1380 evangélikus és 750 katolikus hívőre, tehát 2130 főre teszi az oppidum lakosainak számát,¹⁷⁸ míg az 1802-ben kiadott könyvében 1586 evangélikus és 430 katolikus, összesen 2016 fő csetneki lakosról számol be.¹⁷⁹ A II. Józsefi népszámláláskor Csetnek 2011 fő lakosával Rozsnyó és Dobsina után a megye harmadik legnépesebb városa volt.¹⁸⁰ A későbbi népszámlálások alkalmával Csetneken ennél kevesebb lakost, nagyjából 1700–1500 főt regisztráltak az összeírók.¹⁸¹ (Lásd Melléklet III.1 – a sz. táblázat)¹⁸² A filiákban élő hívők számának meghatározása a népszámlálási adatok segítségével csak a 19. század

¹⁷⁰ Kuntaplóca kivételével az összes evangélikus és katolikus filia is szlovák nyelvűnek vallották magukat. KEMÉNYFI, 2002. 41–42. és ILA, 1944. 150–159.

¹⁷¹ Kevés a latin és a magyar nyelvű feljegyzés, ugyanakkor több magyar nyelvű káromkodásokat olvashatunk.

¹⁷² LUX, 1934. 62.

¹⁷³ GALLO, 1993. 13.

¹⁷⁴ BÁCSKAI, 1965. 24.

¹⁷⁵ GALLO, 1993. 14. A szerző helytelenül kolerát ír, de ebben az időben ez a járvány még ismeretlen volt Európában. Az évszám Bartholomaeides könyvében is szerepel. BARTHOLOMAEIDES, 1799. 21. Feltételezem, Jan Gallo innen vette az adatot, ahogy Hunfalvy János is. HUNFALVY, 1867. 7. Gallo könyvében sok pontatlanságot írt a település és a templom történetével kapcsolatban. Például II. József 1784–1787. évi népszámlásai helyett pedig I. József 1750-es évekbeli népszámlálását említi. A szerző állításainak forrását nem tüntette fel, így azokat nem tudtam ellenőrizni.

¹⁷⁶ BARTHOLOMAEIDES, 1799. 21.

¹⁷⁷ Az 1771. május 29-i dátummal felvett Úrbéri Tábla szlovák nyelvű kiegészítése szerint az 1710. évi pestis óta 4 pusztatelek található a városban. Idézi UDVARDI, 1994. 174.

¹⁷⁸ BARTHOLOMAEIDES, 1799. 20.

¹⁷⁹ BARTHOLOMAEIDES, 1806–1808. 533.

¹⁸⁰ Az evangélikus és katolikus települések lakóinak számát közli DÁNYI – DÁVID, 1960. 52–56.

¹⁸¹ AZ 1869. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS VALLÁSI ADATAI, 2005. 66.; AZ 1881. ÉV ELEJÉN VÉGREHAJTOTT NÉPSZÁMLÁLÁS, 1882. 96–97.; A MAGYAR KORONA ORSZÁGAINAK HELYSÉGNÉVTÁRA, 1892. II. 1048.; A MAGYAR KORONA ORSZÁGAINAK 1900. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁSA, 1902. I. 230–233.; 1910. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS, 1912. I. 230–231. A 20. század fordulóján megjelent leírásban az iparúzó városnak másfélezer lakosa volt. SCHMIDT, 1900. 162.

¹⁸² A 2011-es népszámlálás idején 1544-en lakták a kisvárost, közülük mindössze 23-an vallották magukat magyarnak. Ebben az évben a lakosok 40%-a az evangélikus, 12%-a katolikus egyház híve volt. Csetnek település népszámlálási adatait a Szlovákiai magyar adatbankból emeltem ki. <https://telepulesek.adatbank.sk/telepules/csetnek-stitnik/> Letöltve 2020. 11. 13.

második felétől lehetséges, hiszen az 1869-es összeírásig a lakosok vallási megoszlásáról nincs információ. Gencs és Sebespatak kivételével az összes leányegyházból csak a katolikus, vagy csak az evangélikus vallású lakosok tartoztak valamelyik csetneki templomhoz, így a gyülekezet számának változását nehéz nyomon követni. A városban lakó evangélikus hívők számát 1758-ban 1380 főre tette Bartholomaeides,¹⁸³ az 1803 októberében készült canonica visitatio jegyzőkönyvében 1386 városlakó evangélikus hívőszámot jegyezték fel, akikhez a filiákból további 949 lélek tartozott – összesen 2335 hívőt tartottak számon a csetneki evangélikus egyházközségben.¹⁸⁴ A Jozeffy Pál püspök által 1827 májusában tartott egyházlátogatás alkalmával 532 férfi és 657 nő, összesen 1189 hívője volt az egyháznak a városban,¹⁸⁵ és további 273 hívő a gencsi filiában.¹⁸⁶ A Fényes Elek 1837-ben publikált megyeleírásban a települések lélekszámát az egyházi hovatartozás tekintetében is közli: a csetneki és a gencsi hívek száma eszerint már 2055 fő volt.¹⁸⁷ Máday Károly superintendens 1867-es látogatásakor közel 400 fővel volt alacsonyabb a gyülekezet lélekszáma, mint 1827-ben.¹⁸⁸ Ugyanekkor Gencsen 169 férfit és 181 nőt, összesen 350 evangélikus hívőt írtak be a jegyzőkönyvbe.¹⁸⁹ A két püspöki látogatás között eltelt 40 évben az anyaegyházban valóban 391 fővel csökkent, míg a megmaradt filiában viszont 77 lélekkel nőtt a hívek száma. A 19. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek a csetneki evangélikus gyülekezet lélekszámának folyamatos csökkenést rögzítették.

Hasonló tendenciát tapasztaltam a csetneki római katolikus egyházközségben is a 19. században, ugyanakkor településenként eltérő előjelű a hívek számának változása. Bartholomaeides az oppidumban élő katolikusok száma 1758-ban 750 főben jelölte meg.¹⁹⁰ Fényes Elek adataival számolva az 1830-as években az anyaegyházban ennél jóval kevesebb, mindössze 546 fő katolikus, a filiákban további 434 hívő élt – szerinte összesen 980 lélek tartozott a csetneki római katolikus templomhoz.¹⁹¹ Fényes adatai alapján a katolikus

¹⁸³ BARTHOLOMAEIDES, 1799. 20.

¹⁸⁴ EOL Canonica visitatio 1803. pag. 157.

¹⁸⁵ A sebespataki egyházközségben ekkor 683 hívőt számláltak. EOL Canonica visitatio 1827. pag. 31.

¹⁸⁶ A sebespataki templomhoz ebben az évben 660 lélek tartozott. EOL Canonica visitatio 1827. pag. 35. A már 1807 óta külön egyházközségként működő Sebespatakon és Rekenyén ekkor 379, illetve 304 evangélikus hívőt jegyezték fel. A nyomtatásban 1829-ben megjelent Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaft und Künste Csetnek szócikkében 1586 evangélikus és 430 katolikus városi lakos szerepel. Feltételezhetően az adatok forrás ez esetben is Bartholomaeides 1802-ben kiadott műve volt. ALLGEMEINE ENCYCLOPÄDIE, 1829. 284.

¹⁸⁷ FÉNYES, 1836. 143., 145–154. Fényes csetneki adata teljesen azonos az 1827-es püspöki jegyzőkönyv számával, míg Gencsen szerinte az eltelt 10 évben 54 fővel nőtt az evangélikusok száma. Vagy esetleg a 273-as számot helytelenül 327-nek írta.

¹⁸⁸ EOL Canonica visitatio 1867. pag. 65.

¹⁸⁹ EOL Canonica visitatio 1867. pag. 65.

¹⁹⁰ BARTHOLOMAEIDES, 1799. 20.

¹⁹¹ FÉNYES, 1836. 143., 145–154.

leányegyházakban igen alacsony volt a lélekszám, például Feketelehotán 12, Gecelfalván 7, míg Pétermányon mindössze 5 hívőt számolt a csetneki katolikus egyház.

A főtéren elhelyezkedő, a mai nap is az evangélikus egyház által használt háromhajós bazilikát a Bebek család Csetneki ága építette. Prokopp Mária kutatási eredményei alapján tudjuk, hogy az építési munkálatok 1302-ben már folyhattak.¹⁹² Csetnek, „*mint község, IV. Bélától patrónusi jogot gyakorolt az egyház felett 1244 óta,*”¹⁹³ tehát ekkortól a közösség szabadon választhatott papot.¹⁹⁴ B. Kovács István megemlíti, hogy 1350-körül olasz vándorfestők dolgoztak a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére emelt templomban, akik ekkortájt az esztergomi várkapornában is munkálkodtak.¹⁹⁵ A Szepes vármegye irányából érkező lutheri tanok gyorsan terjedtek a német gyökerű városiakok, bányászok és mesteremberek között,¹⁹⁶ az új tanok pártolója volt a birtokos Csetneky család is, és mivel a monda szerint az országos méltóság, Csetneky Zsigmond buzogánya a templom teteje felett által repült, így a csetnekiek is Luther követőivé váltak.¹⁹⁷ A kézműipar és a város fejlődése a templom belsőjén is megnyilvánul, ami 1661-ben csillárral, 1693-ban barokk szószékkel bővült.¹⁹⁸ Az oltár Bakos Gábor és neje, Bornemissza Mária ajándéka volt, 1636-tól, a

¹⁹² Az esztergomi érsek az öt megillető tizedet az épülő templom céljára adományozta, amely adományt Bonifác pápa (1294–1303) 1303-ban meg is erősítette PROKOPP, 2000. 58.; ARADI, 1987. 307., 604., 680–681. Bartholomaeides könyvében megemlíti, hogy a templomban 1272 és 1286-as feliratok is szerepelnek. BARTHOLOMAEIDES, 1806–1808. 273., 530. A plébánia az esztergomi érseknek, mint megyéspüspöknek 1488. és 1489-ben 24 forint, 1490-ben 26 forint cenzust fizetett. FÜGEDI, 1981. 230.

¹⁹³ EOL Canonica visitatio 1867. pag. 59.

¹⁹⁴ A katolikus híveket 1335-ben János nevű plébános szolgálta a településen, aki az öt megillető tized egy tizenhatod része helyett a tized egynegyedét kapta meg ugyanebben az évben. TELGÁRTI, 1867. 200.; PROKOPP, 2000. 58. Telgárti 1863-ban az esztergomi káptalan okmányaira hivatkozva azt állítja, hogy az akkori rozsnyói püspökség területén 1397-ben 174 plébánia létezett. 1636-ban Pálfalvy János gömöri főesperes Pázmány parancsára visitálta a vidéket, és mindössze 3 római katolikus plébániát talált. TELGÁRTI, 1863. 749–750. Némethy Lajos kutatása alapján 1353-tól működött a csetneki katolikus plébánia. NÉMETHY, 1894. 337.

¹⁹⁵ B. KOVÁCS, 2009. 26. A középkori falképeket a 16. század második felében lemeszelték, és csak 1908–1918 között tárta fel Gróh István. PROKOPP, 2000. 58. A Borovszky Samu által szerkesztett, Gömör megyét bemutató kötetben még a meszelt falu templombelsőről készült kép látható. REISZIG, 1903. 477. A gyönyörű freskók ma is láthatók a templom belső és külső falain.

¹⁹⁶ EOL Canonica visitatio 1867. pag. 59. Bruckner Győző megfogalmazásában Fischer András prédikátor működése hatással lehetett a csetneki vidékre. Itt ismerkedett meg a gömöri főispán Bebek Ferenc bátyjával, Imrével, aki korábban a székesfehérvári prépost volt. Őt Dévai Bíró Mátyás térítette meg és nagy pártfogója lett a tanainak. Bebek Imre megnősült és igényt tartott a Gömör megyei birtokaira, amiért Ferenc öccse megnehezelt rá – csapataival megtámadta a csetneki várat, de mivel bevenni nem tudta, a templom harangjait összetörte és elvitette 1532-ben. Bebek Ferenc még ebben az évtizedben, valamikor 1538–1540 között taszította le Fischer Andrást a krasznahorkai várból. BRUCKNER, 1922. 66.; S. SZABÓ, 1894. 349–354.

¹⁹⁷ SZOMBATHY, 1979. 49–50. és DIENES, 1935. 314. Prokopp Mária 1554-re teszi a család evangélikus hitre történő áttérését. PROKOPP, 2000. 58. A város vezetése az 1530-as években lefoglalta a templomot, ahogy a katolikus ispotályt is. Gömör megyei lelkészek és templomok összeírása 1766-ból. HU MNL OL U64 4. tétel No. 13.; TELGÁRTI, 1867. 201.

¹⁹⁸ GALLO, 1993. 14.

keresztelőmedence 1545-től díszíti a templomot.¹⁹⁹ A főbejárat fölötti karzaton található két orgona közül a nagyobbik 1492-ben készült, ez a mai Szlovákia legrégebbi templomi hangszere. Antonius Sámuel superintendes lelkészsége alatt, 1712-ben – feltételezhetően nem először – bemeszelték az egész falfelületet beborító eredeti falfestéseket.²⁰⁰ A ma látható csodálatos, a 14. és 15. században a gazdag és befolyásos Csetnek György és Csetnek II. László megrendelésére elkészült – elsősorban bibliai témájú, Jézus életét bemutató, Szent Istvánt, Szent Lászlót és Szent Imrét megjelenítő – falképeket Gróh István, a budapesti Iparművészeti Főiskola tanára tárta fel 1908–1918 között.²⁰¹ A templom falait díszíti még 14 epitáfium, amelyek magyarországi viszonylatban az egyik legjelentősebb emlékcsoportot alkotják.²⁰² A gömöri protestáns egyház történetében jelentős szerepet játszott Csetnek; különösen igaz ez a 18. századra, amikor több csetneki evangélikus lelkész egyben a gömöri vagy felsőgömöri superintendensi hivatalt is ellátták: Bodó András 1704 májusától 1708 márciusáig, Antonius Sámuel 1709 tavaszától 1738. augusztusi haláláig, Ambrosius György 1741 februárjától 1746 júliusáig.²⁰³ „Az egyház kezdettől fogva anyaegyház lévén”²⁰⁴ több környező település hívei is az evangélikus templomhoz tartoztak, úgymint Gencs, Sebespatak és Rekenye.²⁰⁵ A kutatás időbeni végét egy evangélikus egyházterületi reform adta, ugyanis 1808 januárjától a csetneki anyakönyveken már nem szerepelnek a sebespataki és rekenye-újfalusi hívők adatai. Míg Borovszkynál az olvasható, hogy a két filia 1805-ben szakadt el a

¹⁹⁹ „A templom észak keleti részében, rácsok által elrekesztve – el van helyezve, az esperességi könyvtár annak levéltárával.” EOL Canonica visitatio 1867. pag. 67. Benkő Elek vizsgálatai alapján a keresztelőmedence 1457-ből származik. BENKŐ, 2002. 100.

²⁰⁰ EOL Canonica visitatio 1867. pag. 66.; BARTHOLOMAEIDES, 1799. 268.; PROKOPP, 2000. 58–59.

²⁰¹ PROKOPP, 2000. 58. Az 1713. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben feljegyzeték, hogy 1709-ben került sor a templom tetőszerkezetének javítására, 1711-ben új kapott a templom, az ajtókat és ablakokat 1712-ban javították. EOL Canonica visitatio 1713. pag. 21.

²⁰² Az egyik legkiemelkedőbb közülük is osgyáni Bakos II. Gábor epitáfiuma, amely mellé fegyvereinek másolatát is elhelyezték. Csomortány Levente kutatása alapján, Magyarországon egyetlenként maradtak fenn ezek a másolati tárgyak. A falon látható a dobsinai Szontágh Gáspár özvegyének, czenfalvi Zimmerman Mária emlékét megörökítő epitáfiuma, amelyen a Csetnek családhoz kapcsolódó leszármazását sorolják fel, bizonyítandó, hogy joggal temetkezett az oltár előtti kriptába. CSOMORTÁNY, 2003. 232. Szontágh Gáspár özvegye 1768. december 21-én halt meg, 1769. január 1-jei temetési bejegyzése is méltó emléket állít a Csetnek család leszármazottjának. EV. CSET. ANYK. II. IM. 341. Az epitáfiumok szövegét ismerteti BARTHOLOMAEIDES, 1799. 274–285. A birtokos családon kívül a templomba temetkezett a Bakos Gábor első neje, Bornemissza Mária, a Bebek, a Szabó, a Török, a Maratinszky és a Piernik családok néhány tagja. Itt temették el 1696. február 8-án a 28 esztendősné Ernő Kázmér schleswig-holsteini herceget is. Személyét több leíró mű is megemlíti: BARTHOLOMAEIDES, 1799. 283. SCHMIDT, 1900. 162.

²⁰³ MIKULIK, 1917. 117., 123., 143.

²⁰⁴ A visitációban Rozlozsnya, Kuntaplóca, Gacsalk települések is a hajdan volt filiák közé vannak felsorolva. EOL Canonica visitatio 1867. pag. 61.

²⁰⁵ Gencs, ma Honce; Sebespatak, Bisztra, ma Rožňavské Bystré; Rekenye, Rekenye-Újfalú, ma Rakovnica.

csetneki anyaegyházról, addig az anyakönyvekben az 1807. év végéig találkozni mindegyik filia lakosainak adataival.²⁰⁶

A római katolikus egyházközség történetét feldolgozó Telgárti Lipót megfogalmazása alapján 1673–1682 között katolikus plébános „*legelteté az Úr nyáját*”²⁰⁷ Csetneken. A plébánia 1734-ben történt újraindításáig a csetneki katolikus hívek a rozsnyói templomhoz tartoztak.²⁰⁸ Csetnek „... város egyik lángkebelü katholikusa, Gaál Ferencz, alapítványt tevén, a leendő plébános anyagi ellátását biztosítá”,²⁰⁹ amelyből elsőnek Bada József plébános részesült 1734. december 12-től.²¹⁰ Mivel az „*antiqua parochia*”²¹¹ templomát a protestánsok használták, azt a katolikusok visszaszerezni nem tudták,²¹² így a katolikus hívek a városon kívül egy kis kápolnában gyűltek össze hosszú ideig. A városban építendő templom javára az oppidumból származó Gyöngyössy György, nagyváradi kanonok²¹³ 3400 forintot ajánlott fel, amely összeget az unokaöccse, szentkirályi Pletrich László gömöri alispán és csetneki nemes ember adománya is gyarapította.²¹⁴ A templomot 1754-ben szentelték fel Szent Judás és Tádé tiszteletére, s így vált az egyházközség az 1776-ban VI. Pius pápa (1775–1799) „*Regalium principium*” kezdetű bullájával életre hívott rozsnyói püspökség egyik anyaegyházává.²¹⁵ A templomhoz a vizsgált időszakban 11 filia tartozott, úgymint – a forrásokban olvasható formában – Feketelehota, Geczelfalva, Gencs, Hámorfalva, Kuntaplócza, Ochtina, Pétermány,

²⁰⁶ HAZSLINSZKY, 1903. 417. A rekenyfalui evangélikus egyházközség 1939. szeptember 28-tól lett önálló. EOL Canonica visitatio 1940. pag. 24.

²⁰⁷ TELGÁRTI, 1867. 205. Némethy 1763-ra teszi a katolikus templom felszentelésének dátumát. NÉMETHY, 1894. 337.

²⁰⁸ 1682 után a rozsnyói római katolikus templomot látogatták a csetneki római katolikus hívek, amelyről egy-egy bejegyzés árulkodik. Például itt anyakönyvezték a Csetneken lakó alispánnak, Gyöngyössy Istvánnak 1704. július 24-i temetését.

²⁰⁹ TELGÁRTI, 1867. 205. Az evangélikus anyakönyvekben szerepel Gál Ferenc városi polgár: 1712. január 12-én kötötte első házasságát. EV. CSET. ANYK. I. IM. 129. Neve az 1720. évi nemesi összeírásban és 1734. évi városi esküdtök között is olvasható. HU MNL OL U64 2. tétel No 7. és MVSR SAKE AR Mestečko Štítník III. Protokol Tomus 1734–1796. pag. 6.

²¹⁰ Egy 1766-os egyházi összeírásban a parókia újratelepülését 1749-re teszik. HU MNL OL U64 4. tétel No. 19.

²¹¹ NÉMETHY, 1894. 337.

²¹² Ez ügyben Draskóczy Sámuel 1748 októberében Prónay Gáborhoz is intézett levelet, melyhez a Nogell István bécsi ügyvivőnek írt levelét is mellékeli. STROMP, 1905. 452–454.

²¹³ Édesapja Gyöngyössy István, édesanyja Baranyai Ilona. Baranyai Borbála, Baranyai Ilona és Piernik Jakab szerződése 1667-ből. MVSR SAKE AR Mestečko Štítník FASC III. 1665–1794. Pletrich János Gömör vármegye táblabírása és adószedője volt. KEMPELEN, 1911. IV. 399. Gyöngyösi alispán családjáról lásd TUSOR, 2018. Szentkirályi Pletrich János és Gyöngyössy Julianna Gábor nevű fiát 1722. augusztus 18-án Krasznahorkán keresztelték; az anyakönyvben csetneki infansként hivatkoznak rá.

²¹⁴ HU MNL OL U64 4. tétel No. 19.; TELGÁRTI, 1867. 206. Ila munkájában hibásan Pletrich György neve szerepel. ILA, 1944. 155. Az evangélikus anyakönyvben 1745. november 29-én szerepel Pletrich László, amikor Antony de Rozvác Péter és Fay Zsuzsanna nemesek Ferenc nevű gyermekénél vállalt keresztapai szerepet. A katolikus matrikulában csak 2 gyermeke keresztelése kapcsán örökítették meg szentkirályi Pletrich László nevét.

²¹⁵ Telgárti a rozsnyói püspökség felállításának évéből 67 virágzó plébániáról számol be. TELGÁRTI, 1863. 751. Borovi József 2005-ös publikációjában 70 plébániát és 15 kápláni állomást említ. BOROVI, 2005. 78. Mária Terézia a rozsnyói egyházmegye megalapításáról szóló királyi rendelete 1776. január 15-én jelent meg. HU MNL OL A 57. 50. köt. pp. 278–279.

Restér, Rochfalva, Sebespatak és Nagyszlabos.²¹⁶ A mindenkori csetneki plébános egyben az alesperesi tisztséget is betöltötte.²¹⁷

Mindegyik templomhoz tartozott egy, a szegények segítésére fenntartott ispotály²¹⁸ és egy iskola is, amelyek közül a protestánsoké különösen híres volt.²¹⁹ Az iskola hírneve távoli megyékből vonzotta a diákokat,²²⁰ az iskolai rectorok mellett az ő nevük is gyakran kerültek fel a keresztelési és a temetési matrikulák lapjaira. 1773. július 12-én beszéddel és szertartással²²¹ búcsúztatták az iskola tanárát, Ziser Jakabot. Utóda Nicolaides János volt, akinek neve mellett az 1774. évi kerületi összeírásban Götz Dániel templomi kántor és orgonista is szerepel.²²² Nicolaides rektor 1775. február 27-én²²³ vette házastársul a 20 éves nemes hajadont, Márton, alias Dávid Annát. A házaspárnak gyermeke nem született Csetneken, és hamarosan elhagyhatták a várost, hiszen az rektor özvegyének 1795-ös temetési bejegyzésében²²⁴ a néhai férjét maróti lelkészként azonosították. Götz Dániel többször vállalt keresztszülői feladatot például nemes Glósz András vagy Tines János gyermekeinél.²²⁵ Az 1803-as visitatio idején Tréger Éliás volt a kántor és az orgonista,²²⁶ akinek apja ércbányász volt és 1789-ben²²⁷ már biztosan civis joggal bírt, ahogy anyai nagyapja is. A későbbi kántor nemes Kálai Zsuzsanna hajadont vette házastársul 1798-ban. A mindössze 10 évig fennálló házasságuk alatt 4 gyermek született, akik közül az elsőszülött Pál tovább is vitte az apai örökséget, maga is kántor lett. A

²¹⁶ Feketelehota, ma Čierna Lehota; Geczelfalva, Gecelfalva, ma Kecelo'ovce; Gencs, ma Honce; Hámorfalva, Rozlozsnya, ma Rozložná; Kutaplóca, Kuntaplóca, ma Kunova Teplica; Ochtina, Martonháza, Ohtina, ma Ochtiná; Pétermány, ma Petrovo; Restér, ma Roštár; Rochfalva, Rozsfalva, Rohfalva, ma Rochovce; Sebespata, ma Rožňavské Bystré; Nagyszlabos, ma Slavošovce.

²¹⁷ TELGÁRTI, 1867. 205–208.; MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON, 1993. II. 429. Csetnek szócikk.

²¹⁸ Vályi András szerint a katolikus ispotály fenntartása is a Gyöngyössy alapból történt. VÁLYI, 1796. I. 416–417.

²¹⁹ TELGÁRTI, 1867. 204. Az iskola első említése az 1538-as évből származik, amikor az épületét javították. GALLO, 1993. 16.

²²⁰ 1764 júniusában temették a Zala vármegyéből érkezett, a csetneki iskola alumni diákját, Obram Györgyöt. EV. CSET. ANYK. II. IM. 336.; SZILÁGYI, 1876. 54.

²²¹ „cum concione et parentatione” EV. CSET. ANYK. II. IM. 345.

²²² A csetneki kerület összeírása 1774. HU MNL OL U64 4. tétel No. 21. Az anyakönyvekben Gitz Dániel néven szerepel.

²²³ EV. CSET. ANYK. II. IM. 278.

²²⁴ EV. CSET. ANYK. II. IM. 365.

²²⁵ A kántort 1784. január 22-én temették. EV. CSET. ANYK. II. IM. 354. A gencsi rektor Kammech Károly neve nem bukkan fel az anyakönyvekben, míg a sebespataki nemes Nauta György nem ismeretlen. Első házasságát 1739 januárjában kötötte a csetneki Márkus Anna hajadonnal - ekkor hankovi praeceptornak írják. EV. CSET. ANYK. I. IM. 136. A házasság majd 31 éve alatt öt gyermekük biztosan született, a férjet pedig 1746-ban és 1754-ben sebespataki tanítóként azonosítják. EV. CSET. ANYK. II. IM. 7. és 37. Nauta a felesége halála után öt hónappal nősült újra, 1770 májusában özvegy Diak Katalint vette el. EV. CSET. ANYK. II. IM. 275. A majd 18 évig fennálló házasságukban nem született gyermek. A rekenyi rektor nemes Levy György volt – van egy Levy György Szabó Judit házaspár Csetneken, akik 1739 szeptemberében házasodtak. EV. CSET. ANYK. I. IM. 136. Egy lányuk született 1740 augusztusában és a feleség 1776. október 3-án már özvegyen halt meg; a férjről szüleit és születési dátumát leszámítva nincs információ, így akár ő is lehet a rekenyi iskolaigazgató. EV. CSET. ANYK. I. IM. 109.; EV. CSET. ANYK. II. IM. 347.

²²⁶ EOL Canonica visitatio 1803. pag. 161. Az iskola tanítóinak és tanárainak névsorát az 1867-es püspöki jegyzőkönyv tartalmazza. EOL Canonica visitatio 1867. pp. 62–64.

²²⁷ EV. CSET. ANYK. II. IM. 146.

híres csetneki evangélikus gimnázium élére 1788-ban Tsisch Tamást hívták meg, aki átalakította az iskolát és 1792-ben virágzó intézetet hozott létre.²²⁸ A schnepfenthali intézet mintájára működő iskolában tanított két évig Magda Pál,²²⁹ és itt tanult Haan Lajos, későbbi békéscsabai evangélikus lelkész, Szontágh Gusztáv, filozófus, illetve Walentiny János, későbbi sziráki evangélikus lelkész is.²³⁰

A csetneki római katolikus iskoláról kevés információ olvasható a forrásokban. Az intézmény vezetője, az „*Orthodox Religionis Rector*”²³¹ 1774-ben Blaskovits Mihály volt. Házasságát 1751. szeptember 14-én²³² kötötte a katolikus templomban az úrvölgyi²³³ születésű Jud Katalinnal. Első lányukat 3 hónappal a házasságkötés előtt, 1751. június 12-én keresztelték,²³⁴ a csecsemő korai érkezését a plébános nem jelezte az anyakönyvben. Apollónia haláláról nincs információ, de valószínűleg nem élhetett sokáig, hiszen második kislányuk 1752. február 4-én²³⁵ is ezt a nevet kapta a keresztségben. Az összeírás szerint a család 1774-ben még Csetneken tartózkodott, bár az anyakönyvek lapjain egyik családtag nevével sem találkoztam. A tanítók közül a temetési bejegyzések között csak Szervitzky Péter, ludi rector (talán) első felségének, a 66 éves Máriának 1792. március 25-i²³⁶ temetését és a második házasságából született, 61 napot élt József fia halálát találtam 1803 februárjából.²³⁷ A római katolikus matrikulákban nem találtam az iskolában tanuló diákot említő bejegyzést.

²²⁸ Tsisch Tamás fői evangélikus származású „aufklärista pedagógust” Dunakeszin keresztelték 1756-ban. A korban kiemelkedő pedagógiai szemléletével, tanítási módszerével és munkásságával a kortársak elismerését is kivívta. SZELÉNYI, 1917/a. 50–53. Tsisch 1788-tól vezette az iskolát, de csak 1792-től alakította át az oktatást, miután Szarvason megismerkedett Tessedik Sámuel nevelési elveivel. Az első évben 12 diákot tanítottak a nevelőintézetben, ám a számuk már a következő évben 70-re emelkedett. HORVÁTH, 1924. 39. Az intézetben a reáltantárgyakra, az élő – a magyar és a német – nyelvek elsajátítására, a fizikai erőnlétre helyezte a hangsúlyt, de a tananyag fontos eleme volt a jó modor elsajátítása is, amely tudást a tanulók a település rangosabb házaiban tett rendszeres látogatásaik során gyakorolták. SZELÉNYI, 1917/b. 113., 198–199. A tananyag – a kor többi iskolájával ellentétben – nem tartalmazott vallástörténeti tananyagot, csak általános keresztény vallástant oktattak, illetve a francia forradalom eszméivel ismertették meg a tanulókat. Az iskola Tsisch vezetésével 1803-ban még fennállt, de 1804-től nincs információ róla. SZELÉNYI, 1917/a. 52.; HORVÁTH, 1924. 59.

²²⁹ DEMMEL – KATONA, 2017. 9. A rozsnyói születésű Magda Pál 1797-ben a csetneki iskolában kezdte tanítói pályáját. Édesapja, Magda Márton tímármester, rozsnyói polgár, édesanyja Cházár Mária, a híres jólétszi Cházár András testvére volt, aki nagy hatással volt az unokaöccse szellemi nevelésére. Két évi tanítás után nyerte el a gömői iskola rektori székét. PÁPAI, 1965. 179–181.

²³⁰ KERÉKES, 2020. 7. Bredeczky Sámuel, későbbi evangélikus püspök 1789–1790-ben, még a nevelőintézet felállítás előtt volt Tsisch diákja. A püspök 1797-es kéziratörödekéből idéz HORVÁTH, 1924. 38.

²³¹ A csetneki kerület összeírása 1774. HU MNL OL U64 4. tétel No. 21.

²³² KAT. CSET. ANYK. II. IM. 27.

²³³ Vallis Dominorum, Úrvölgy, Zólyom megye. LIPSZKY, 1808. 709. Mai szlovák neve Špania Dolina.

²³⁴ KAT. CSET. ANYK. I. IM. 8.

²³⁵ KAT. CSET. ANYK. I. IM. 8. A feljegyzések alapján a két keresztelés között még 8 hónap sem telt el, amely igen különös. Feltételezem, hogy a regisztráció során rossz dátum kerülhetett valamelyik csecsemő neve elé.

²³⁶ KAT. CSET. ANYK. II. IM. 174.

²³⁷ KAT. CSET. ANYK. II. IM. 183.

III.2 – Az egyházközségek lakóinak társadalmi tagozódása

A filiákban élő hívek elsősorban mezőgazdasági munkából éltek, pásztorkodtak,²³⁸ vagy szemet égettek, vasércet bányásztak²³⁹ és fuvarozással²⁴⁰ foglalkoztak, míg a nemesek és a polgárok az oppidum területén laktak. A falvak lakói közül sokan a nyári derekas munkák idején a „*tiszáninnyi tájakra*” mentek aratni és csépelni,²⁴¹ esetleg a csetneki vagy a településük határában lévő hámorban dolgoztak.²⁴² A városok társadalmának alapvető jellegzetessége, hogy azok jóval differenciáltabbak, heterogénebbek, mint a falvaké. Keleti Károly 1871-ben publikált felfogása elrugaszkodott a régóta használatban lévő jogi szempontok, illetve csak a népességszám alapján történő besorolástól. Keleti művében hat új kritériumot határozott meg,²⁴³ amelyek mentén vizsgálódva érdemes a magyarországi városokat társadalomszerkezetük alapján rangsorolni. A funkcionális városszemlélet²⁴⁴ alapján az oppidumok, mint sajátos várostípusok gazdálkodásában a földrajzi adottságoktól függően az őstermelés mindvégig megmaradt, vele párhuzamosan a céhes szervezetű kézművesipar is jelen volt, amely párosulhatott kereskedelmi, közigazgatási vagy kulturális funkciókkal is, ahogy az Csetnek esetében is megmutatkozik.

Az egyházi célzattal készült anyakönyvekben is rengeteg olyan elszórt információt találni, amelyek segítségével a 18. századi Csetneken lakók foglalkozás-szerkezetét, kapcsolati hálóját, házasságkötési stratégiáját meg lehet világítani. A kézművesek, civisek pusztá számaránya nem mutatja meg az oppidum fejlettségét, a forrás elsősorban a lakók egymás közötti vér- és műrokoni kapcsolatainak megvilágítására alkalmas. Mindkét forrás elsősorban a vizsgált korszak utolsó harmadában, az 1760-as évek utáni időszakban ad több felvilágosítást a hívek társadalmi státuszáról, kondíciójáról. Míg a lelkészek a nemesi jogállást ritkán hagyták el a bejegyzésekben, addig az férfiak foglalkozását – különösen a protestáns lapokon –, illetve

²³⁸ Rohfalvai lakosok. ILA, 1946. 310.

²³⁹ BÉL, 1992. 51–55.

²⁴⁰ Például Gencs, Kuntaplócza lakosai. ILA, 1944. 317.; 568.

²⁴¹ ILA, 1946. 106. Csala Sándor 1707. november 29-én Károlyi Sándornak Egerből küldött levelében arra panaszkodott, hogy „*az széna kaszálást octoberben leesett hó impediálta, mert akkorra jöttek Nemes Gömör Vármegyei kaszások, az alkalmatlan idő miatt mind viaszaszkötenek...*”. Közreadja BÁNKÚTI, 1996. 432. Csala Sándor Heves vármegye alispánja volt. BÁN, 2011. 360.

²⁴² Nagyszlabos, Ohtina vagy Restér lakosaira írja Ila. ILA, 1946. 106., 132.; 296. Az 1828. évi országos összeírás adatai alapján 3 környező faluból jártak a lakók a csetneki hámorokba, bányákba dolgozni. BÁCskAI – NAGY, 1984. 287.

²⁴³ 1. népesség száma; 2. a lakosság foglalkozása; 3. a műveltség foka; 4. az értelmiségi kereset; 5. a cselédszám és 6. a lakásviszonyok. KELETI, 1871. 410.

²⁴⁴ Keleti Károlyon kívül a funkcionális szemlélet képviselői voltak Szűcs Jenő, Bácskai Vera, Makkai László, míg Dávid Zoltán komplex városkritériumaival a történeti statisztika és népességtudomány oldaláról kísérte meg a 18–19. századi városhálózat rekonstrukcióját.

a polgárjog birtoklását ritkán és nem következetesen vezették az anyakönyvekben. Ezt tapasztaltam a városi jegyzőkönyvekben is, az egyes ügyek leírásában szereplő férfiak és nők nemesi jogállását jelölték, míg a férfiak foglalkozását, illetve polgári státuszát gyakorta elhagyták, ahogy azt Bácskai Vera is megjegyezte a korszak városi jegyzőkönyvei kapcsán.²⁴⁵

Szinte minden, a megyét bemutató leírásban kiemelik a szerzők, hogy a város „*sok nemesekkel*”²⁴⁶ bír, „*számos Uraknak lakóhelye*”²⁴⁷, lakosai „*részint olyanok, kik földesuri joggal élnek, részint köznemesek*”.²⁴⁸ A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának U szekciójában, a Gömör vármegye válogatott felvételei fondjában²⁴⁹ található több forrás, amelyek a csetneki járás nemes és nemtelen lakosaira vonatkozóan is rögzítettek adatokat. A matrikulákban regisztrált nemesi jogállást a 17. és 18. századi összeírások, illetve az 1703. és az 1724/1725-i megyei nemességigazoló jegyzőkönyvek²⁵⁰ segítségével sikerült ellenőrizni. Az 1703. évi forrás alapján a csetneki nemesek döntő többsége kiváltságolt telken élt, néhányuknál szerepel a zálogos vagy a taxás telek, és mindössze 4 kurialista nemest írtak össze ekkor. Az 1724/1725. évi jegyzőkönyvekben csak az armalista nemesség igazolt, a kurialista réteg nem szerepel.²⁵¹ Az 1703-as és az 1724/1725 közötti jegyzőkönyvek névanyagából döntően a szabadságharc eseményei és a pestis pusztítása miatt több család végleg eltűnt,²⁵² akik „helyére” exogámok léptek. Ezidőtájt települt le például nemes Piernik Mátyás,²⁵³ közvetlenül a pestis elvonulta után, 1710. november 18-án²⁵⁴ házasodott Csetneken. A párnak a 37 évnyi házasság alatt nem született örököse, Zsófia asszonyt 1747. április 26-án,²⁵⁵ özvegyét 1747. június 30-án²⁵⁶ temették Csetneken. A végrendekezés és örökös nélküli birtokok javait a Szepesi Kamara június 28-i dátummal már lajstromba is vette.²⁵⁷ A vagyon kezelését a kamara jóváhagyásával továbbra is Ladislaides János és felesége, Kompanyk Judit, illetve Ladislaides Tamás végezte.²⁵⁸ A conscriptio szerint ők az elhalt birtokos nemesi rokonai voltak, amit az

²⁴⁵ BÁCSKAI, 2006. 19.

²⁴⁶ MAGDA, 1993. 154.

²⁴⁷ VÁLYI, 1796. I. 416–417.

²⁴⁸ FÉNYES, 1836. 143., 145–154.

²⁴⁹ A vizsgált korszakra vonatkozóan 1687-ből, 1696-ból, 1706-ból, 1707-ből, 1720-ból, 1725-ből, 1732/1733-ból, 1733-ból, illetve 1735/1737-ből ismert a taxás csetneki nemesek névsora. HU MNL OL U64 1. tétel – 7. tétel.

²⁵⁰ Az 1703. évi HU MNL OL U64 7. tétel No. 6., az 1724/1725. évi HU MNL OL U64 7. tétel No. 7.

²⁵¹ ILA, 1976. 408.

²⁵² Ilyen például a Bredats, a Doboczy, az Illés, a Kardos, a Remenyik, a Revuczki, a Tinesz család.

²⁵³ Piernik Jakab névére 1657. január 30-án állítottak ki nemesi igazolást. HU MNL OL A 131. 1p. 1085.

²⁵⁴ EV. CSET. ANYK. I. IM. 128. A férfi születési helyéről az anyakönyvek sajnos hallgatnak.

²⁵⁵ EV. CSET. ANYK. I. IM. 185.

²⁵⁶ EV. CSET. ANYK. I. IM. 185.

²⁵⁷ HU MNL OL E156 U et C Fasc. 153. No. 058/c. A csak évszámmal ellátott kamarai fogalmazványból részletes képet kapunk az elhunyt ingó és ingatlan javairól. HU MNL OL E156 U et C Fasc. 153. No. 058/a.

²⁵⁸ HU MNL OL E156 U et C Fasc. 153. No. 058/d.

anyakönyvek is igazolnak: Kompanyk Judit édesanyja Placko Ráhel volt, míg Piernik második felesége, Zsófia Placko György özvegye volt.²⁵⁹

A Benda vagy Bendák család is a század elején települt le a városban. „*Ős Atyám vagy is Nagy Atyámnak Jakabnak édes Atya néhai Benda János ezen Megyebéli Csetnek Városába Rákóczy Ferentz Zűrzavarok alatt beköltözvén, 's itt lakván*” – fogalmazott az 1829 augusztusában kelt kérvényében a család leszármazottja, Bendák József.²⁶⁰ Az ekkor Miskolcon élő professzor pecsétes igazolást kért a magisztrátustól, miszerint Benda János nevű ösatyjáról, illetve Jakab nevű, „*későbbben Csetneken Bendák nevezett alatt mint kovácmester lakott*” nagypapjáról van-e valami „*jegyzések az itt léttek felől*”. Az ösatya születési helyéről a kérvény és az anyakönyvek is hallgatnak, ahogy azt sem tudni, hogy Dráb Annával itt kötötte-e a házasságot, vagy a kardverő férfi esetleg már családostként érkezett az oppidumba. A szóban forgó evangélikus kovácmester nagyapa, Benda Jakab 1744. január 8-án²⁶¹ – eddig ismeretlen oknál fogva – a katolikus templomban házasodott a jolsvai születésű, szintén protestáns Bubelini Máriával, amelyet aztán Ambrosius György lelkész az evangélikus matrikulába is feljegyzett.²⁶² A szülők a gyermekeiket az evangélikus templomban keresztelték, Éva lányukat Bencze József helyi római katolikus férfi vezette oltárhoz. A protestáns anyakönyvben már Bendák néven szereplő József fiúknak Saltzer Máriával²⁶³ kötött házasságából 6 gyermeke született: két fiúk 2–3 hetes korukban haltak meg, egy lányukról nem tudni semmit, de a kérvényező József és a levélben említett Jánoson kívül Mihály fiúk is megnősült. Az ismeretlen foglalkozású apát 1789-ben²⁶⁴ már városi polgárként említik a matrikulában, a polgárjogot a helyben maradt és kádárként dolgozó Mihály fia is megváltotta.²⁶⁵ Sajnos a Rozsnyói Levéltárban őrzött iratból nem derült ki, hogy a kérvényt megfogalmazó József és testvére mikor hagyták el szülővárosukat, illetve, hogy János testvére ekkor hol élt, mivel foglalkozott. A Csetneken letelepedett Stregner András származását is homály fedi: nevére 1718. április 15-én kiállított nemesi oklevelet október 19-én hirdették ki Miskolcon, majd november 23-án már

²⁵⁹ Sajnos a közöttük lévő testvéri kapcsolatot csak sejtem, ahogy Ladislaides János és Tamás esetében is.

²⁶⁰ A szerző az „*Evangélikusok Oskolájának Leánykák Professora*” volt ezidőben. MVSR SAKE AR MŠ Városi iratok Fasc. II. 1605–1806. 57.

²⁶¹ KAT. CSET. ANYK. II. IM. 25.

²⁶² EV. CSET. ANYK. II. IM. 140.

²⁶³ A városban élő Saltzer-család férfi tagjai általában kovácsként keresték kenyerüket, Mária apjának, Saltzer Martinnak foglalkozásáról nincs pontos adatom. A városi jegyzőkönyv alapján Benda János és fia, Jakab is a „*satrapa oppidamus*” feladatot látta el.

²⁶⁴ EV. CSET. ANYK. II. IM. 147.

²⁶⁵ EV. CSET. ANYK. II. IM. 216. Mihály az iglói születésű özvegyasszonyt, Alexi Máriát 1809 februárjában vezette oltárhoz. EV. CSET. ANYK. II. IM. 307. A házasságból 5 gyermekük született, akik közül talán a legfiatalabb, János maradt életben, a többiek biztosan meghaltak. A professzor kérvényéből nem derül ki, hogy miért volt szüksége a két testvérnek a városi iratokban fellelhető adatokra, amelyeket a főjegyző, Sztarsinszky Sándor utasítására a jegyzői hivatal kiadott.

a csetneki templomban vezette oltár elé a 45 év körüli, kétszeresen özvegy Kragecz Zsuzsannát. Érdekes módon a férjről nem jegyezték fel az anyakönyvben, hogy nemes volt, gyermekük nem született Csetneken, illetve Stregner halálának dátuma sem ismert.

Az anyakönyvek, az összeírások és jegyzőkönyvek névanyaga a legtöbb esetben fedi egymást,²⁶⁶ de például a Benedicti család a ritka kivételek egyike. Nagy Iván, Forgon Mihály és Kempelen Béla genealogiai gyűjteményeiben²⁶⁷ és a Királyi Könyvek között is megtaláltam a nemesség bizonyítékát,²⁶⁸ de egyik nemességigazolójegyzőkönyvben sem olvasható a nevük. Ugyanakkor a nemességet elnyerő János unokája, Izsák feleségével Csetneken élt: első gyermeküket, Barbarát 1721. október 30-án²⁶⁹ az evangélikus templomban keresztelték, akit 1723-ban Mihály, 1728-ban János, majd 1730-ban Jónás András követett.²⁷⁰ Benedicti Izsákot Barbara lányuk 1753. november 6-án²⁷¹ özvegy Szlabey János nemessel tartott esküvőjekor jelölték először „*Generosus*” -ként, és így tett a lelkész Mihály fiúk 1755. január 22-i²⁷² házasságkötésekor is. Az anyakönyvi feljegyzésekben nincs feltüntetve lakóhely, feltételezem, hogy a család a mezővárosban élt, ezt az is alátámasztja, hogy a nemességigazolójegyzőkönyvekben más megyei településen sem találtam a család nevét.

A Csetneken összeírt nemes férfiak száma 1663–1735 között 25 és 65 fő között mozgott, a legtöbb nemesi név az 1707. évi conscriptióban szerepelt.²⁷³ A józsefi népszámláláskor feljegyzett 930 csetneki férfi 15%-a (140 fő) rendelkezett nemesi címmel, amely azonban a többi gömöri településhez képest nem kiugró érték.²⁷⁴ A csetneki nemesek legtöbbször armális

²⁶⁶ Az 1730-as évek közepén induló katolikus matrikulákat igen sokáig hiányosan vezették, sajnos az összeírásokkal és a jegyzőkönyvekkel nincs átfedés, a források nem egészíthetik ki egymást. A csetneki nemesi családok többsége a protestáns egyházhoz tartozott, csupán néhány családot találtam a katolikus anyakönyvek lapjain, mint például a katolikus templom megépítésére adományozó Pletrich vagy a Makay család. Ezen családok ősei viszont nem szerepeltek az összeírásokban, feltételezhetően ők más településről származtak és az ércbányászatba, a vasgyártásba bekapcsolódva telepedhettek le az oppidum területén.

²⁶⁷ KEMPELEN, 1911. II. 78–83.; NAGY, 1987. II. 292.; MIHÁLYFALUSI FORGON, 1997. 109.;

²⁶⁸ Benedicti János és Jakab 1646. november 17-én nyerte el III. Ferdinándtól a nemességet. HU MNL OL A 131. 1b. 1205.

²⁶⁹ EV. CSET. ANYK. I. IM. 74. A szülők nemesi jogállására maximum a keresztszülők nemessége utal mindegyik keresztelésnél.

²⁷⁰ EV. CSET. ANYK. I. IM. 77., 88. és 92.

²⁷¹ EV. CSET. ANYK. I. IM. 145.

²⁷² EV. CSET. ANYK. I. IM. 146.

²⁷³ 1703. évi nemesség-igazolási jegyzőkönyvben 50 fő szerepel. HU MNL OL U64 7. tétel No 6.; 1720. évi nemesi összeírásban 20 név olvasható. HU MNL OL U64 2. tétel No 7.; Gömör megye 1725. évi nemesi összeírásában Csetneken 40 fő feletti számot találtam. HU MNL OL U64 4. tétel No 1.

²⁷⁴ A nemes férfiak aránya Dobsinán 1,7%, Rozsnyón 10%, Putnokon 16%, Runyán 35%, Szuhafőn 58%, Radnóton 71%, a legmagasabb arányuk ezidőben Zádorfalván volt: 73%. A csetneki összlakosság 6,96%-át tették ki a nemes férfiak. DÁNYI – DÁVID, 1960. 52–59. Az 1827-es evangélikus egyházlátogatási jegyzőkönyvben 102 felnőtt nemes férfi és 113 felnőtt nemes nő hívőt jegyeztek fel. EOL Canonica visitatio 1827. pag. 17.

nemes volt, taksát fizetett,²⁷⁵ életmódja nem különbözött nagyon a parasztságtól, közülük többen űztek ipart a városban. A nemesek szabad italmérési joggal bírtak és saját kapitányuk alatt éltek a városban.²⁷⁶ Több nemesi jogállású férfi kényszerült polgári foglalkozást választani, akik közül aztán többen a polgárjogot is elnyerték.²⁷⁷ A meglévő adatokból az látszik, hogy a mezővárosban élő nemes férfiak nem az ércbányászattal vagy a vasfeldolgozással keresték kenyerüket, hanem elsősorban a háziiparban tevékenykedtek. A 17. század folyamán még a bányászatba és a vastermelésbe kapcsolódtak be a következő nemesi családok: az Andrásyak, a Lányiak, a Sturmanok, a Sebők, a Bodók,²⁷⁸ a Nebeszt, a Czékus, a Szontágh család, Szabados Tóth Márton. A 18. században feltűnik Pletrich János, Hladki György, Egerer Fridrik, Levy Ezékiel és örökösök a neve,²⁷⁹ illetve az anyakönyvek adatai alapján például Benko, alias Rusznák vagy a Kerepessy családok egy-egy tagja elsősorban bányabérlők, és hámortulajdonosok, bestellerek voltak.²⁸⁰

A városban lakó nemesek döntően a 17. században, illetve a vizsgált időszak elején, az 1720-as években nyerték el rendi jogállásukat. A kivételek egyike az Ursziny család, amely név 1771 januárjában²⁸¹ szerepelt először a keresztelési anyakönyvben.²⁸² Ursziny János és Thaisz Mária elsőszülött Zsuzsanna lányát további 6 testvér követte, 3 gyermekük a gyülekezet diplomájában lépett – nemes családok tagjaival – házasságra.²⁸³ A családfőre a keresztelési anyakönyvben 1774-től polgárként hivatkoznak,²⁸⁴ csak 1789-ben említik „*Dominus*”-ként,²⁸⁵ és Pazár lelkész a férj 1795 márciusában bekövetkezett halálakor hivatkozik rá „*providus civis*”-ként.²⁸⁶ Ugyanakkor Pál fiát 1807-ben már „*Generosus Dominus*”-nak titulálja Szeleczény

²⁷⁵ Csetneki taksás nemesek összeírása 1725. HU MNL OL U64. 4. tétel No. 1.; Csetneki taksás nemesek összeírása 1732/1733. HU MNL OL U64 4. tétel No. 2.; Csetneki taksás nemesek összeírása 1735/1737. HU MNL OL U64 4. tétel No. 3.

²⁷⁶ ILA, 1946. 154. Az 1706. évi megyei összeírásban Molnár Péter neve mellett szerepel a tisztség. HU MNL OL U64 1. tétel No. 9. A városi jegyzőkönyv szerint 1790 májusában Kalay János „*vero vice director nobilitatis Csetnekiensis*”, 1794 decemberében Benedicti Sámuel töltötte be ezt a pozíciót. MVSR SAKE AR Mestečko Štítník III. Protokol Tomus 1734–1796. pag. 762. és pag. 854.

²⁷⁷ 1706-ban 27 az iparúzó nemes száma. Csetnek völgyi összeírás 1706. HU MNL OL U64 1. tétel No. 9. A foglalkozások megnevezésének fordításához: BARTAL, 1983. 1728-ban 2 főt találtam. Csetneki és murányi területek paraszti összeírása 1728. HU MNL OL U64 3. tétel No 6. 1733-ban 15 fő. ILA, 1946. 154.

²⁷⁸ ILA, 1944. 400.

²⁷⁹ HECKENAST, 1991. 129–130.

²⁸⁰ Institorius Sámuel lelkész Kerepessy Mátyást fiának 1763. évi halálakor bestellerként azonosította. Ugyanakkor a rekenyi lakost, Benko, alias Rusznák Martint szintén bestellernek írta. 1770-re 3 hámorban dolgoztak már csak. HECKENAST, 1986. 1048.

²⁸¹ EV. CSET. ANYK. II. IM. 96.

²⁸² A házasságkötés időpontja nem ismert, a családrekonstrukció engedte becslés alapján 1769 májusára tettem.

²⁸³ Pál fiúk 1794 novemberében Marton Johanna Juliannát, Márton fiúk 1799 szeptemberében Benedicty Anna Rozáliát vezette oltárhoz. EV. CSET. ANYK. II. IM. 293. és 297. Mária lányuk 1804-ben Warga István felesége lett, aki 3 év múlva már biztosan polgári címmel bírt. EV. CSET. ANYK. II. IM. 301. és 205.

²⁸⁴ EV. CSET. ANYK. II. IM. 101.

²⁸⁵ EV. CSET. ANYK. II. IM. 146.

²⁸⁶ EV. CSET. ANYK. II. IM. 366.

lelkész.²⁸⁷ A Királyi Könyvek, illetve az Illésy gyűjteményében 1792-es dátummal megtaláltam Urszini de Csetnek János nemességi kérvényét,²⁸⁸ ezt a dátumot találtam Nagy Iván könyvében is.²⁸⁹ Az Ursziny családhoz és Csetnekhez is kapcsolódik a Thaisz család: I. Ferenc (1792–1835) szintén az 1792. évben adományozott nemességet és címet – a feltehetően jolsvai - Thaisz Marton bányásznak, bányabérlőnek és utódainak.²⁹⁰ Az Ursziny családban²⁹¹ a polgárjog megszerzése után sikerült a családfőnek a nemesi jogállást is elnyerni, ez a többi család esetében jellemzően fordítva volt, hiszen több nemes férfi polgári foglalkozást vállalva nyerte el a mezővárosi polgárságot. Az 1708-ig Csetneken lelkészi szolgálatot teljesítő bodófalvi Bodó András²⁹² fia 1732-től rendszeresen szerepel a nemesi összeírásokban, ahogy az 1734 márciusi szenátusi jegyzőkönyv lapjain is.²⁹³ Nemes Farkas Imre²⁹⁴ csizmadia polgárjogot a második felesége, nemes Lány Mária mellett nyerte el 1762-ben.²⁹⁵ Nemes Levy Ezékiel²⁹⁶ csizmadia második feleségétől, nemes Farkas Katalintól született Sámuel nevű fia foglalkozása nem ismert, de 1762-től – a családban egyedüliként - polgárnak írják az anyakönyvben.²⁹⁷ A civis Törék Ráhel²⁹⁸ nemes hajadonnal kötött házasságából 2 fiuk is ugyanazon a napon alapított családot a gyülekezetben, de a polgárjogot egyikük sem szerezte meg. Liptay, alias Knezl András²⁹⁹ a pestis elvonulta után, 1710 novemberében nősült újra Csetneken:³⁰⁰ Grósz Zsuzsannától született András fia nemes Szilassy Gábor, a város bírójának lányával kötött házassága jó stratégia volt, hiszen a kádárként dolgozó András maga is a város polgára lett.³⁰¹ Természetesen a matrikulákban nem csupán a helyi nemesek nevei tűntek fel, hanem azon területileg exogám vőlegényeké is, akik a kor szokásának megfelelően a menyasszony lakóhelyének templomában léptek házasságra, egynéhány gyermeküket itt kereszteltették, esetleg a településen érte őket a halál. Ez történt „*Perillustris ac Generosus*

²⁸⁷ EV. CSET. ANYK. II. IM. 205.

²⁸⁸ HU MNL OL A 131. 1u. 0169.

²⁸⁹ NAGY, 1987. V. 123–124., 139.

²⁹⁰ HU MNL OL A 57. 56/1. pp. 269–274.

²⁹¹ A Szilassy család esetében is van információ egy 1772-ben megszerzett nemesi bizonyáglevélről, de ezt más forrással még nem sikerült alátámasztanom. HELLENBRONTH, é.n. 358.

²⁹² KEMPELEN, 1911. II. 272–274.

²⁹³ MVSR SAKE AR Mestečko Štítník III. Protokol Tomus 1734–1796. pag. 6.

²⁹⁴ Apját is Farkas Imrénének hívták. Kempelen Béla (Forgonra hivatkozva) megemlíti könyvében, hogy ez a Farkas család 1631-ben nyert nemeslevelet II. Ferdinándtól. „*György fia Imre (Csetnek) Liptóme gyének 1725. kelt bizonyáglevelével 1733. igazolja nemességét Gömör megyében.*” KEMPELEN, 1911. IV. 28. HU MNL OL A 57. 33. köt. pag. 422. Első felesége Kiriny Zsuzsanna volt. 1753. január 9. EV. CSET. ANYK. I. IM. 145.

²⁹⁵ A házasságkötés dátumát 1761 áprilisára becsültem.

²⁹⁶ NAGY, 1987. IV. 104–105.

²⁹⁷ 1762. július 29-i temetési bejegyzés. EV. CSET. ANYK. II. IM. 333.

²⁹⁸ II. Ferdinánd 1650. június 19-én kiállított okirattal adományozta a családnak a nemesi címet. HU MNL OL A 131. 1t. 0868.

²⁹⁹ Liptay-Knezl Mátyás 1669. február 9-én nyert nemesi levelet. HU MNL OL A 131. 1sz. 1100.

³⁰⁰ EV. CSET. ANYK. I. IM. 128.

³⁰¹ A legkisebb lányuk, Anna keresztelőjekor, 1766 márciusában jegyezte fel a lelkész. EV. CSET. ANYK. II. IM. 83.

Dominus Franciscus Báno de Lucska” vármegyei esküdttel, akit 1768. február 15-én „*honoriscentissime sepultus est*”.³⁰² Családi kapcsolataikat tekintve a szülők rangjukhoz megfelelő³⁰³ társhoz adták fiaikat és lányukat. A házasságkötések révén nagyon sok megyei és megyehatáron túli nemesi családdal kerültek kapcsolatba, például a katolikus Lubik, a melétei Koós családdal vagy az evangélikus Balogh de Ocsa, a Kubinyi vagy a jolsvai Marton családdal.

Az anyakönyvek alapján mezővárosban a nemeseken túl döntően egyszerű lakosok – vagy ahogy az 1710. évi pestis idején regisztrálták „*item alii quinque ex simpliciorum*”,³⁰⁴ tehát 5 fő az egyszerűbbek közül vagy „*ex plebe promiscua 12*”,³⁰⁵ a közönséges nép közül 12 fő – mellett természetesen a kézművesek száma is jelentős volt. Csetnek – nemes és nemtelen származású – lakosai között a háziiparban dolgozókon túl, magas számban találni bányászattal és fémmegmunkálással kapcsolatos mesterembereket. Ez utóbbi összefoglaló név alá soroltam be a *faber, faber ferrarius*³⁰⁶ néven jelölt kovácsokat, a lakatosokat, a csak az 1728-as összeírásban szereplő *frameator*, dárdakészítőket,³⁰⁷ *officinalis*, azaz a műhelyben dolgozó munkásokat is. A fennmaradt források különböző időpontokban készültek megyei vagy országos határozat alapján, ebből kifolyólag is erősen ingadozik a mesteremberek száma. (Lásd Melléklet III.2 – a sz. táblázat) Az 1706. évi vármegyei összeíráskor³⁰⁸ 66 városi iparúzó – ebből 27 nemes férfit - jegyezték fel, a következő évben 40 mesterembert írtak össze.³⁰⁹ Az 1715-ös országos összeírásban³¹⁰ 56 iparos, míg az ugyanebben az évben készült csetneki járás paraszti összeírásában ezzel szemben csupán 34 férfi neve mellett szerepel valamilyen kézműves foglalkozás.³¹¹ Az 1728-ban 24 kézműves,³¹² 1733-ban 15 nemes iparúzó tevékenykedett a városban.³¹³ Az 1753–1754. évben 30 mesterember dolgozott az oppidumban.³¹⁴ A vizsgált korszakban a legtöbb iparúzó Bartholomaeides az 1802. évre

³⁰² EV. CSET. ANYK. II. IM. 339.

³⁰³ A rendelkezésre álló források nem tartalmazzak adatokat az egyes személyek vagyoni helyzetéről.

³⁰⁴ 1710. július 17. EV. CSET. ANYK. I. IM. 161.

³⁰⁵ 1710. július 28. EV. CSET. ANYK. I. IM. 161.

³⁰⁶ Faber ferrarius, azaz kovács. BARTAL, 1983. 261.

³⁰⁷ Framea jelentése germán hajítódárda. Az összeírásban szereplő Koncsko András 1715-ben gladiatorként írták. HU MNL OL U64 2. tétel No. 2.

³⁰⁸ Csetnekvölgyi összeírás HU MNL OL U64 1. tétel No. 9.

³⁰⁹ ILA, 1946. 152. Az HU MNL OL U64 7. tétel No. 9. jelzet alatt található 1707. évi megyei összeírás nem tartalmazza a nemesek foglalkozását.

³¹⁰ HU MNL OL N78 4. pp. 223–228.

³¹¹ HU MNL OL U64 2. tétel No. 2.

³¹² HU MNL OL U64 3. tétel No. 6.

³¹³ HU MNL OL U64 5. tétel No. 2.

³¹⁴ Az 1753/54. évi adatok lásd ILA, 1946. 152–153. és HU MNL OL U64 6. tétel No. 3.

regisztrálta: 38 kocsis, 28 csizmadia,³¹⁵ 10 kovács, 17 ércbányász, 18 szabó, 11 takács, 8 szíjgyártó és további 19, összesen 149 kézműves dolgozott a városban.³¹⁶ Fényes Elek leírásában 200 főre teszi a kézművesek és kereskedők számát.³¹⁷ A vizsgált korszakban a legtöbb kézműves a csizmadiák, a mészárosok, a szabók, a vargák, a takácsok és a kocsisok közül kerül ki, és értelemszerűen magas a vasérc-bányászattal és a fémmegmunkálással kapcsolatos ipartűzők száma is. Tehát a mindennapi életvitelhez szükséges, illetve a keresletre számot tartható fém használati tárgyak előállítói és azok kereskedéséhez, szállításához szükséges kocsisok voltak a legtöbben.

Csetnek „*lakosai eröss emberek, 's némelyeknek kemény, 's kedvesség nélkül való beszédbeli módgyuk van, szorgalmatos kereskedők.*”³¹⁸ Ők voltak a csetneki „*formányosok*”,³¹⁹ akik a hámorokban készített vastermékeket szállítottak a csetneki szekereken.³²⁰ A célállomásaik között az ország nagyobb városi piacai szerepeltek,³²¹ majd a szekereket a visszaútra borral, gabonával pakolták meg. A gömöriek az ország déli részére irányuló kereskedés és a nyári mezőgazdasági munkák révén jól ismerték a török uralom alatt álló, majd az alól felszabadult területeket, így amikor a terhek egyre nőttek a szülőföldjükön – katonai beszállásolás, növekvő adó, kevesebb termés –, egyre csábítóbbnak látszott a könnyebb életet, jobb termést, kevesebb terhet, szabad vallásgyakorlatot és költözést ígérő alföldi táj.

A mezővárosok meghatározó társadalmi rétege volt a magukat civisnek nevező mezővárosi polgárok.³²² Ezek, a személyükben szabad férfiak az elnyert polgárjoguk³²³ révén a városi kiváltságok legfőbb élvezői, hiszen közülük került ki választás útján a település mindenkori bírāja és az általa vezetett 12 szenátorból álló tanács, a várost vezető szűk réteg. A polgárjog elnyerésének általános hazai feltételei között szerepelt, hogy a jelöltnek törvényes születésű, jó erkölcsű férfinak kellett lennie, akinek a szakmája elsajátításáról szóló

³¹⁵ A Rozsnyói Állami Levéltárban található többek között a csetneki csizmadiák 1663-ban kelt magyar nyelvű céhlevele - MVSR SAKE AR Mestečko Štítnik FASC I. (1635–1667) 2., a vargák latin nyelvű céhlevele 1635-ből - MVSR SAKE AR Mestečko Štítnik FASC I. (1635–1667) 1., illetve az 1748-ban szlovák nyelvre lefordított tímár céhlevél, amelynek az eredetije 1675-ben keletkezett - MVSR SAKE AR Mestečko Štítnik FASC I. (1635–1667) 5.

³¹⁶ BARTHOLOMAEIDES, 1806–1808. 534.

³¹⁷ FÉNYES, 1851. Csetnek szócikk

³¹⁸ VÁLYI, 1796. I. 416–417.

³¹⁹ HAVASSY, 2001. 173.; BODO, é.n. 9–10.

³²⁰ MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON, 1977. I. 499. Csetneki szekér szócikk.

³²¹ BARTHOLOMAEIDES, 1799. 166.; BARTHOLOMAEIDES, 1806–1808. 534.

³²² A mezővárosok középkori kialakulásáról, jellegzetes vonásairól, történelmi fejlődésükről, a polgárokról a teljesség igénye nélkül néhány mű: BÁCSKAI, 1965.; FÜGEDI, 1981.; BÁCSKAI – NAGY, 1984.; NOVÁK, 1997.; BÁCSKAI, 2006.; BÁCSKAI, 2007.

³²³ A városenként különböző jogokat és kötelezettségeket magába foglaló polgárjog elnyerésének feltételeiről, a polgárok kötelezségeiről és a jog elvesztéséről részletesen lásd IVÁNYI, é.n. A polgárjog elnyerésének pápai szokásjogáról, az 1750-es években felvett polgárok származásáról stb. lásd HUDI, 1995. 100–101.

bizonyítványát, esetleg mestermunkáját a kérelem beadásakor be kellett mutatnia. Polgár az a férfi lehetett, akit a tanács felvett a polgárok közé, lefizette az előírt taxát és a polgáresküt is letette. A városhoz kötődő és nem örökletes jogokért, például aktív és passzív választójogért, gazdasági lehetőségekért, harmincadvám-mentességért, szabad kocsmáltatási jogért stb. cserébe a civis viselte a közterheket és polgári fegyveres szolgálatot is kellett vállalnia. A csetneki polgárjog megszerzésének feltételei vagy a belső tanács mellett működő külső tanács léte az eddig feldolgozott források alapján nem ismert, ahogy a szenátori ajánlás vagy a szavazás menete sem. Sajnos a polgárkérvényeket, illetve azok bírálatát az 1734-től vezetett városi jegyzőkönyvbe nem jegyezték be. Ugyanakkor 1789-től 1796-ig, az év végén, jellemzően novemberben tartott³²⁴ tisztújításkor az egyes tisztségekre kandidáló személy nevét, illetve olykor a rájuk leadott szavazatok számát is feljegyezték a jegyzőkönyv lapjaira, ugyanakkor a forrás csupán a polgárok egy igen szűk, elit körére enged rálátni.³²⁵ A jegyzőkönyvek és az anyakönyvek így elsősorban megerősítik, illetve kiegészítik egymást – erre példa a római katolikus Gyuris György³²⁶ szabó esete, akinek polgári státuszáról csak a jegyzőkönyvben olvasható adat,³²⁷ az anyakönyvekben ezt a tényt nem regisztrálták. Az anyakönyvi adatok alapján több nemes is elnyerte a városi polgár címet, nevük a városi önkormányzatba is megtalálhatók.³²⁸ Csetnek oppidum társadalmi tagolódásáról időben először az 1785-ben készült országos összeírás adatai adnak némi támpontot, miszerint ekkor a 930 férfi lakos közül 140 nemesi jogállású és 58 polgár volt.³²⁹ Az oppidum összlakosságának 2,88%-a nevezte magát civisnek, amely arány a korabeli pesti adatokkal volt azonos.³³⁰ A megye többi mezővárosában sem túl széles skálán mozgott a polgároknak az össznépsésséghez viszonyított aránya: míg Putnokon és Pelsőcön a lakosság 1%-a sem bírt polgárjoggal, addig Rozsnyón, Dobsinán és Jolsván 3–4,4% között mozgott a mezővárosi polgárok aránya. Kivételt a 13%-ot mutató Ratkó képzett a józsefi népszámláláskor.³³¹

³²⁴ Vályi András leírásából ismert csetneki újévi szokás, hogy az újonnan megválasztott bíró az újév napján „*pénzt hányat a' szegényeknek.*” VÁLYI, 1796. I. 416–417.

³²⁵ Ezen túl csupán néhány évre vonatkozóan ismert néhány városi vezető, pl. 1734., 1781., 1783., 1785., 1786. és 1787. MVSR SAKE AR Mestečko Štítník III. Protokol Tomus 1734–1796. pp. 6., 610–611., 627., 641., 647. és 688.

³²⁶ A katolikus rector fia evangélikus hajadont vett feleségül, majd a férj valamikor élete során elhagyta vallását, mert a temetési bejegyzését az evangélikus anyakönyvben találtam meg.

³²⁷ MVSR SAKE AR Mestečko Štítník III. Protokol Tomus 1734–1796. pag. 612.

³²⁸ Hasonló magatartást tapasztaltak a kutatók az alföldi mezővárosokban, míg több dunántúli mezőváros – például Pápa, Keszthely, Veszprém, Szekszárd, Tolna – anyaga ezt a támasztja alá. Több kutatásra hivatkozik HUDI, 1995. 97.

³²⁹ DÁNYI – DÁVID, 1960. 52–53.

³³⁰ A pesti polgárok aránya a józsefi népszámlálás adatai alapján 2–3% között volt, Pozsonyban 5%, Kassán és Győrben 5–6% között mozgott, míg Debrecenben 11% volt. TÓTH, 2006. 245. Pápán 1720-ban a 2400 lakos 11,6%-a, az 1785. évben összeírt 8839 lakosnak a 6,16%-a volt mezővárosi polgár. HUDI, 1995. 99–100.

³³¹ DÁNYI – DÁVID, 1960. 52–57.

Az anyakönyvek és a városi protokollum-kötet adatai alapján a 18. század folyamán 300 fölötti azon azonosított férfiak száma, akik életük során valamikor polgárjogot nyertek Csetneken, ugyanakkor a felállított 244 evangélikus és 62 katolikus mezővárosi polgár családlapjai közül csupán 114 családfő esetében ismert a foglalkozása. (Lásd Melléklet III.2 – b sz. táblázat) A vasérbányászat és a fémmegmunkálást űző polgárok aránya a protestánsok között volt magasabb, a katolikus közösségben az ácsok, a kőművesek – a hámorok és kohók épületeinek karbantartásához elengedhetetlen a munkájuk – és a takácsok száma emelkedett ki. A fémfeldolgozáson kívül mindkét gyülekezetben magas volt a ruhaiparban dolgozók, a szabók és a csizmadiák száma. A római katolikus anyakönyvek a polgárok foglalkozását tekintve hitelesebb képet nyújt, bár ez a közösség kisebb, de a jobb forrásadottság révén alacsony az ismeretlen foglalkozású férfiak száma. A bejegyzésekben egy-egy polgár foglalkozási megjelölése azonban néha nem egyértelmű: hol így, hol úgy jegyezték fel. Az adminisztrációban nem az apák, a keresztapák társdalami helyzetének rögzítése volt az elsődleges szempont; a plébánosnak vagy a lelkésznek semmilyen érdeke nem fűződött ezen információk feljegyzéséhez. Mindkét keresztelési anyakönyvre jellemző, hogy a pap az apát 2 egymás utáni "polgári" keresztelési bejegyzésnél után egyszerű lakosnak minősíti, majd a következő 3 gyermeknél már újra polgárnak tünteti fel. Egyazon civis életében nagyon eltérő foglalkozásokat nem gyakran regisztráltak Csetneken. Egy nagyobb csoportot – mint már fentebb említettem – a fémiparban dolgozó férfiak alkotnak. A fémfeldolgozó iparban dolgozók foglalkozásának regisztrálása gyakran változott, széles skálán mozgott, ezeket a férfiakat nem is tekinthetjük igazán „kettős foglalkozásúnak”.³³² Találtam olyan csetneki polgárokat is, akinek a regisztrált foglalkozásai tulajdonképpen egy iparhoz tartoztak: Jávor János 1788 májusában molnárként temette első feleségét,³³³ ám az 1789 januárjában kötött újabb házasságakor „*faber lignarius*”-ként regisztrálta Kossány lelkész.³³⁴ A két foglalkozás azonban nem állt távol egymástól, mint az első hangzásra tűnik. Az egri vár 1550. évi erődítési munkálataihoz hívott „*ácsmunkát végző mesterek és segédek szakmai megjelölése részben ács: carpentarius, faber lignarius, részben pedig molnár: molendinator*”.³³⁵ Jóval nagyobb a

³³² A svedléri születésű Fuchs Mihályt a házasságkötésekor Institorius lelkész „*operarius officialis*”-nak, műhelybeli munkásnak regisztrálta 1776. május 6-án (EV. CSET. ANYK. II. IM. 279.), ugyanakkor az apát 7 gyermeke keresztelésekor „*laborator officinalis*”-ként, azaz bányamunkásként jelölte a lelkész. BARTAL, 1983. 367. Például Mária 1777. november 2-i keresztelésekor. EV. CSET. ANYK. II. IM. 110.; Zsuzsanna 1778. november 2-i keresztelésekor. EV. CSET. ANYK. II. IM. 114.; János 1780. május 28. EV. CSET. ANYK. II. IM. 119.; Martin 1782. október 6. EV. CSET. ANYK. II. IM. 124.; János 1785. február 22. EV. CSET. ANYK. II. IM. 129.; Mihály 1787. szeptember 18. EV. CSET. ANYK. II. IM. 136.; A legkisebb gyermek, Katalin keresztelésekor a lelkész nem jegyezt fel az apa foglalkozását. 1793. november 8. EV. CSET. ANYK. II. IM. 162.

³³³ EV. CSET. ANYK. II. IM. 358.

³³⁴ EV. CSET. ANYK. II. IM. 288.

³³⁵ KATONA, 2000. 202. Lásd még FARAGÓ, 2006/a. 441.

regisztrált foglakozások közötti távolság Fuszko Jakab esetében, akit az összeírók 1753/1754-ben gombkötőként regisztráltak,³³⁶ de a felesége 1766 januári temetésekor „*incola et educillator publicus*”-ként jegyezték fel.³³⁷ Szintén kitűnnek Hajnóczy Pál megélhetési forrásai: az 1799-ben nősült férfi³³⁸ 9 évvel később már biztosan az apja nyomdokába lépett, hiszen városi polgárnak említi a forrás, és szabóként keresi kenyerét.³³⁹ Teszi ezt 1813-ban is,³⁴⁰ de a köztes időben, Szeleczeny Ferdinánd lelkész 1811 júliusi keresztelési feljegyzése szerint: „*nunc schafferus in malleatura D. Gömör*”.³⁴¹ Hasonlóan bizonytalan az 1804-ben egy rozsnyói polgár lánnyal egybekelt Pilát Sámuel megélhetése is,³⁴² akit 1808-ban sáfárként azonosítanak az anyakönyvben,³⁴³ majd 6 év múlva „*alutarius*”-nak, azaz tímárnak írnak.³⁴⁴ Az 1819 áprilisában tartott keresztelőn a Pilát neve mellett ez olvasható: „*civis et cerdo*”,³⁴⁵ majd 1821-ben is tímárként tartotta keresztvíz alá Szkokan János kerékgyártó mester és polgár lányát.³⁴⁶ A katolikus Palanszky Ignác Csetneken élő kőművesként nősült,³⁴⁷ ám a temetésekor csizmadiaként azonosítja a plébános.³⁴⁸ A 19. századi pozsonyi forrásokban gyakorta előforduló ideiglenes legitim megélhetési mód, foglalkozás volt a kocsmárosság, fogadó irányítása, amely után a polgár aztán valamilyen mesteri címet szerzett.³⁴⁹ Az anyakönyvekben regisztrált adatok egy pillanatnyi állapotot mutatnak, a sok apró diafelvétel azonban nem minden család esetében biztosít folyamatos rálátást az életükre. A 18. századi csetneki családok megélhetésének mibenlétét más városi források bevonásával lehet majd megvilágítani. Az elszórt, pillanatkép-szerűen felbukkanó adatokból az sem derül ki, hogy a férfiak mikor lettek Csetnek mezőváros teljesjogú polgárai. Ráadásul az oppidum protokolluma sem nyújt támpontot például az éves polgárfelvételekről,³⁵⁰ az elutasított kérvényekről, így a kutatás során azon férfit tekintetem polgárnak, akit a források – valamikor az élete folyamán – legalább

³³⁶ HU MNL OL U64 6. tétel No. 3.

³³⁷ EV. CSET. ANYK. II. IM. 338. A férfi 1764-ben már polgárként szerepel a temetési anyakönyvekben, mikor Judit lányát búcsúztatták. EV. CSET. ANYK. II. IM. 335.

³³⁸ 1799. november 25. EV. CSET. ANYK. II. IM. 297.

³³⁹ 1808. november 3. EV. CSET. ANYK. II. IM. 212.

³⁴⁰ 1813. szeptember 30. EV. CSET. ANYK. II. IM. 233.

³⁴¹ 1811. július 30. EV. CSET. ANYK. II. IM. 224. Schafferus, azaz felügyelő Gömör vashámorában. BARTAL, 1983. 594.

³⁴² 1804. január 10. EV. CSET. ANYK. II. IM. 301.

³⁴³ 1808. december. EV. CSET. ANYK. II. IM. 212.

³⁴⁴ 1814. április 27. EV. CSET. ANYK. II. IM. 236.

³⁴⁵ Cerdo, azaz tímár. 1819. április 22. EV. CSET. ANYK. II. IM. 254.

³⁴⁶ 1821. szeptember 25. EV. CSET. ANYK. II. IM. 262. Ebbe a csoportba sorolható a polgárjoggal nem rendelkező katolikus Garazsy Ádám is, akit az anyakönyvben a második házasságkötésekor ércbányásznak, halálakor pedig takácsnak írnak.

³⁴⁷ 1805. január 28. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 47.

³⁴⁸ 1833. október 19. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 220.

³⁴⁹ TÓTH, 2009. 80–81.

³⁵⁰ A szomszédos oppidumban, Rozsnyón a 17–18. század folyamán honosodott meg a polgárfelvétel. BÁCSKAI, 2006. 18.

egyszer civisként jelöltek, illetve a jog birtoklását az első említéstől számítottam.³⁵¹ A római katolikus egyházközségben Pelikán József plébános idején, 1797-től ismert a legtöbb polgár, de már az 1750-es évektől vannak elszórt, jellemzően keresztelési bejegyzésekből nyert adataim.³⁵²

A polgárok pontos számát, illetve a polgárfelvételek időbeni megoszlását az anyakönyvek és a protokollum bejegyzései alapján tehát nem lehet megállapítani. Azonban néhány általános érvényű megállapítást így is engednek a források.

1. A csetneki oltárok előtt döntően özvegy családi állapotú férfiak álltak polgárként. Kivételt ez alól 8, Rozsnyóról érkező polgárnak regisztrált protestáns nőtlen ifjú vőlegény képez.³⁵³ Ezen ifjak menyasszonyai is jellemzően rozsnyói szülők gyermekei voltak, ezek a házaspárok az esküvő után a csetneki matrikulákban nem fordultak elő. Ellenőrzésképpen megkerestem ezen bejegyzéseket a rozsnyói házasságkötési anyakönyvekben: a vőlegények ott milyen kondícióval szerepelnek. A gyülekezet matrikulái csak 1781-ben indultak újra, így mindössze két ilyen ifjú státuszát sikerült megtalálnom: egyikőjüknél sem jelölték a saját gyülekezeti anyakönyvben, hogy polgárok lennének ők maguk vagy az apjuk. Ugyanakkor például Magda József és a csetneki nemes hajadon Levy Mária 1798. szeptember 7-i házasságkötésének alkalmával a rozsnyói anyakönyv megemlíti,³⁵⁴ hogy a vőlegény nemes, a város aljegyzője, tehát polgára volt – ezt a csetneki matrikulába nem jegyezték fel,³⁵⁵ ahogy azt sem, hogy a házassági tanúk egyike „*Clarissimus atque Doctissimus Paulus Magda*” volt, aki ekkor Tsisch Tamás csetneki nevelőintézetében tanított. Mindössze egy nőtlen rozsnyói polgár ifjút, Strausz Mátyás rozsnyói gombkötőt találtam, aki csetneki polgár lányát vezetett az oltárhoz: 1789. február 23-án Tóth János csetneki szenátor, későbbi vicebíró és Levy Zsuzsanna lányát, Zsófiát.³⁵⁶ A vőlegény édesapja maga is rozsnyói polgár, édesanyja a Szontágh család leszármazottja volt. Az após, Tóth János már a házasságkötését követő évben, 1766-ban

³⁵¹ Több várostörténeti feldolgozásból ismert, hogy az illető polgár viselt dolgai miatt elveszítette a polgárjogát, de ezt jelen pillanatban források hiányában Csetneken sem igazolni, sem cáfolni nem tudom. Amennyiben egy férfit polgárnak jelöl az anyakönyv, úgy vettem, hogy az elnyert státuszt élete végéig megtartotta.

³⁵² A keresztelési bejegyzéseknél az apa neve mellett a foglalkozása szerepel általában, és az anya neve mellett szerepel a civis szó – ezt a jelölést feltehetően a helyhiány miatt alkalmazták a katolikus anyakönyvekben, és az apa jogállását mutatja. A katolikus temetési anyakönyvben mindössze 4 polgár neve olvasható 5 esetben.

³⁵³ Strausz Mátyást a csetneki anyakönyvben özvegynek jelölték, míg a rozsnyói bejegyzésben ifjúnak írták. Úgy gondolom, hogy a saját lelkésze által írt adat hitelesebb és a vőlegény életkora alapján is ez utóbbit tartom valószínűbbnek, így Strausz Mátyást az ifjak közé számítottam. Mindössze 3 esetben ismert az ifjú vőlegények életkora: ők 25, 32 és 34 évesek voltak. A 9 nőtlen ifjú mellett 4 újraházasodó rozsnyói polgár is nősült Csetneken. A rozsnyói anyakönyvekben olykor csak az „*egregius*” megszólítás utal a lakos közösségben betöltött szerepére.

³⁵⁴ EV. ROZSNY. ANYK. I. IM. 74.

³⁵⁵ 1798. augusztus 7-re jegyezte fel a lelkész a házasságkötést. EV. CSET. ANYK. II. IM. 296.

³⁵⁶ EV. CSET. ANYK. II. IM. 288.

biztosan az oppidum teljesjogú polgára, felesége a nemes Levy család tagja volt.³⁵⁷ Az evangélikus adatok azt a normát erősítik, hogy a csetneki polgárjog elnyerésének egyik feltétele a házasság volt, de további néhány olyan nőtlenség ifjú adatát is sikerült rekonstruálnom, akiket polgárként azonosítottak a matrikulákban. A városi polgárjog elnyerésének általános feltétele az volt, hogy az illetőnek legyen tisztességes foglalkozása (későbbiekben céhtagsága), és nő legyen, vagy ha nem, egy év és egy napon belül megnősüljön.³⁵⁸ A katolikus Schwartz János 1806-ban 25 éves korában már csetneki polgárként állt oltár elé.³⁵⁹ Szintén polgárként nősült 1805 januárjában a 30 éves Palenszky Ignác kőműves.³⁶⁰ A temetési bejegyzések között 1789. február 16-i dátummal olvasható a 33 éves korában nőtlenségként (*coelebs*) eltemetett evangélikus Behan János, aki Zemplén megyéből származó gombkötőmester és csetneki polgár volt, az oppidum 49-es házában lakott.³⁶¹ A forrás adatai alapján elképzelhető, hogy Csetneken is bizonyos életkor felett nőtlenség ifjak is kaphattak polgárjogot. A *római katolikus* matrikulában is elsősorban más város polgárai álltak csak nőtlenség ifjúként az oltár előtt. Így például Haasz János iglói gyógyszerész és polgár 1804. július 3-án házasodott a – talán már túlkoros – 26 éves csetneki evangélikus nemes hajadonnal, Levy Eszterrel.³⁶² Még különlegesebb a hunfalvi³⁶³ polgár, Kacsinszky János története: a takács mester neve először a keresztelési anyakönyvben bukkant fel, hiszen a későbbi feleségével folytatott parázna kapcsolatból született fiát 1801. március 20-án keresztelték.³⁶⁴ Pelikán plébános az 1802. februári esküvőkor a menyasszonyt is polgári származásának tüntette fel,³⁶⁵ arról azonban nincs információ, hogy a férfi Csetneken is elnyerte-e a polgárjogot – példamutatónak nem mondható viselkedése bizonyosan rossz fényben tüntette fel.

2. A keresztelési anyakönyvek alapján szintén megállapítható, hogy gyakran már az első gyermek keresztelésekor civisként utalnak az apára, tehát a házasságkötés után történhetett meg a férfi felvétele a polgárok közösségébe. A 24 éves csetneki születésű Pongrácz János 1764.

³⁵⁷ Tóth János és Levy Zsuzsanna esküvője 1765. február 12-én volt. EV. CSET. ANYK. II. IM. 272. 1766. február 14-én keresztelték elsőszülött lányukat Zsuzsanna névre. EV. CSET. ANYK. II. IM. 83.

³⁵⁸ Ismert egy kassai statútum, amely lehetővé teszi, hogy nőtlenség ifjú is polgárjogot kapjon a városban, ha kezesekkel az oldalán ígéretet tesz, hogy egy év és egy napon belül megnősül. IVÁNYI, é.n. 30.

³⁵⁹ 1806. február 11. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 48.

³⁶⁰ A már Csetneken lakó völegény „*Klempstein, Siles Posses*” településről származott. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 47.

³⁶¹ EV. CSET. ANYK. II. IM. 359.

³⁶² KAT. CSET. ANYK. II. IM. 47. A házaspárnak egy gyermekét keresztelték Csetneken, ezután eltűnnek az anyakönyvekből. 1805. október 22. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 59. Az iglói katolikus anyakönyvek alapján a 30 éves gyógyszerészt 1806. július 18-án temették. KAT. IGLÓ ANYK. II. IM. 342.

³⁶³ Hundendorf, Szepes vármegye. LIPSZKY, 1808. Mai neve Huncovce.

³⁶⁴ KAT. CSET. ANYK. I. IM. 54. A pár a kisfiú halála után 1802 februárjában házasodott csak össze; további 4 gyermekükből csak egy lány érte meg a felnőtt kort, és alapított Csetneken családot.

³⁶⁵ KAT. CSET. ANYK. II. IM. 46.

február 1-jén kísérté oltár elé a 20 éves Junger Zsuzsannát,³⁶⁶ és Institorius lelkész az október 28-i keresztelőn már polgárként utalt az apára.³⁶⁷ Saltzer Márton és Kowacik Pál is 9 hónappal az esküvő után már polgárként vitték keresztelteni elsőszülött gyermekeiket.³⁶⁸ Az anyakönyvek alapján ennél hamarabb 2 protestáns exogám születésű férfi nyerte el a csetneki polgári címet: a dobsinai születésű Nagy Simon és a csetneki Czekus Zsuzsanna fia 5 hónappal az esküvő után a József nevet kapta a keresztségben,³⁶⁹ illetve a Túrócszentmártonból érkezett Sebők Éliás újdonsült apát pedig az esküvő után 6 hónappal már csetneki polgárként azonosította a lelkész.³⁷⁰ Az első esküvő utáni 6. év előtt polgárjogot nyert csetneki evangélikus férfiak 49%-a ezt a címet a házassági szertartás utáni első évben szerezte meg; a *katolikus* gyülekezetben 46% volt ez az arány. Ezt a táborot erősítette a jolsvai katolikus Komiáty Ignác kovács is, aki miután 1804. július 8-án oltárhoz vezette a szintén jolsvai születésű menyasszonyát, özvegy Liszhofer Zsuzsannát,³⁷¹ az augusztus 9-i keresztelőn már csetneki polgárként vett részt.³⁷² (Esetleg épp ezért siklott el Makkay Tádé plébános a paráznság bűne fölött?) További 3 katolikus férfi egy éven belül – 6, 7, illetve 10 hónapra – vált az oppidum polgárává. Azonban az sem volt ritka, hogy a házasságkötés után 20–40 évvel, legtöbbször valamelyik fél halálakor jegyezte csak fel a lelkész a polgárjog meglétének tényét. A század első felében még ezek a „késői” adatmorzsák is értékesek: Kierayn Pált az 1711. január 30-i temetési bejegyzésében „*concivis*” -ként azonosította Antonius lelkész.³⁷³ Saffarik Péter, csetneki születésű ifjú 1725-ben vette feleségül Onregowich Ilonát,³⁷⁴ aki 6 gyermekkel ajándékozta meg. Az első lány után 2 ikerpáruk látott napvilágot – a későbbi születésű ikrek keresztelés nélkül haltak meg. Az elsőszülött lányt és az első ikerpár lány tagját kiházásították a szülők, de az apa polgárjogát csupán 1767 augusztusában, az első ikerpár fiú tagjának, a 32 évesen meghalt „*ab incurabilis miser et infirmus*”³⁷⁵ András temetésekor jelölte a lelkész.³⁷⁶

³⁶⁶ EV. CSET. ANYK. II. IM. 270.

³⁶⁷ EV. CSET. ANYK. II. IM. 79.

³⁶⁸ Saltzer Márton 1790. február 15-én vette házastársul Petrik Zsuzsannát, december 4-én kereszteltek lányukat Mária névre. EV. CSET. ANYK. II. IM. 289. és 153. Kowacik Pál 1776. január 16-án vezette oltárhoz Hamburger Johannát; elsőszülött fiúkat, Andrást október 31-én kereszteltek. EV. CSET. ANYK. II. IM. 279. és 109.

³⁶⁹ 1789. május 3-án keltek egybe. EV. CSET. ANYK. II. IM. 288. A keresztelés 1789. október 10-én volt. EV. CSET. ANYK. II. IM. 147.

³⁷⁰ Az esketés 1776. május 21-én volt. EV. CSET. ANYK. II. IM. 279.

³⁷¹ KAT. CSET. ANYK. II. IM. 47.

³⁷² KAT. CSET. ANYK. I. IM. 58.

³⁷³ EV. CSET. ANYK. I. IM. 165.

³⁷⁴ 1725. november 25. EV. CSET. ANYK. I. IM. 133.

³⁷⁵ Gyámolítatlan és erőtlen.

³⁷⁶ 1767. augusztus 25. EV. CSET. ANYK. II. IM. 339.

A következő nemzedékre átszálló nemesi jogállással ellentétben, a polgári cím nem öröklődött apáról fiúra. A polgári származás mindenképpen előnyt jelenthetett a kérvény elbírálásakor, hiszen a családi példa alapján a jelölt tisztában lehetett a polgárjoggal járó kötelezettségekkel és lehetőségekkel is. A források alapján az evangélikus polgárapák közül 32-nek a fia is polgárjogot nyert a városban, míg a katolikus gyülekezetben összesen 5 ilyen apa–fia párost rekonstruáltam. Ugyanakkor a házassági kapcsolatok elemzése egyértelműen kimutatja, hogy a legtöbb városi polgár igyekezett szintén városi polgár gyermekével, vagy nemesi jogállású személlyel összeházasítani leányát vagy fiát, amely után a fiúk, illetve a vők is sok esetben elnyerték a civis címet. Jó példa erre a már bemutatott Tóth János és veje, a rozsnyói születésű Strausz Mátyás.

A házasságok lokális vetületének vizsgálata rávilágított arra is, hogy gyakori volt a korszakban, ha egy exogám férfi házasodik be egy csetneki polgárcsaládba, akkor ő maga is polgárjogot nyer a városban. Az evangélikus polgárként eltemetett Unbehauen János Mihály és felesége, Handel Mária Ráhel nevű lányukat a csetneki Progner János Kovácshoz adták, aki 1765-től maga is a város teljesjogú lakója volt,³⁷⁷ míg Rozina lányukat a rohfalvi születésű Bredeczky Tamással házasították össze – a vőt 1777-től civisként említik az anyakönyvek.³⁷⁸ A csetneki evangélikus polgár, Getzej István Mária nevű lányát 1781 novemberében vezette oltár elé a Liptó vármegyéből származó Choma Mátyás,³⁷⁹ aki már 1782 október 1-jén csetneki civisként vitte elsőszülött lányát keresztelni.³⁸⁰ Choma hamar vesztette el két kislányát és 1784-ben a feleségét is.³⁸¹ Két év múlva a nemes hajadont, Teschinszky Rozinát vezetett oltárhoz.³⁸² Az 1791-től már a szenátorok közé tartozó Choma³⁸³ második feleségétől született gyermekei közül egy lányt biztosan férjhez tudott adni: Rozinát 1811-ben Zimán Mátyás asztalos vette feleségül, aki a házasságkötést követő évben már szintén polgárjogot nyert.³⁸⁴ A bécsi születésű katolikus Lászel Mátyás 1788 májusában házasodott özvegy Balogh Erzsébettel,³⁸⁵ akiről a nevéen kívül semmit sem árulnak el a források. Annyi bizonyos, hogy Lászel szabómestert az 1796 novemberi tisztújításkor a szenátorok közé választották, tehát alig 8 év leforgása alatt nem csupán polgárjogot nyert, hanem a szűk városi vezetésbe is bekerült.³⁸⁶ Adódik a kérdés, hogy

³⁷⁷ Második gyermekük keresztelése 1765. szeptember 21-én történt. EV. CSET. ANYK. II. IM. 82.

³⁷⁸ A házaspár egyetlen itt tartott keresztelőjének dátuma 1777. február 27. volt. EV. CSET. ANYK. II. IM. 109.

³⁷⁹ EV. CSET. ANYK. II. IM. 283.

³⁸⁰ EV. CSET. ANYK. II. IM. 125.

³⁸¹ 1784. szeptember 23. EV. CSET. ANYK. II. IM. 354.

³⁸² 1786. február 21. EV. CSET. ANYK. II. IM. 285.

³⁸³ MVSR SAKE AR Mestečko Štítňik III. Protokol Tomus pag. 787.

³⁸⁴ A házasságkötés 1811 februárjában volt. EV. CSET. ANYK. II. IM. 310.

³⁸⁵ KAT. CSET. ANYK. II. IM. 40.

³⁸⁶ MVSR SAKE AR Mestečko Štítňik III. Protokol Tomus pag. 932.

vajon hozzásegítette-e ehhez a gyors karrierhez a jó feleségválasztás? Hogy alakult azon férfiak helyzete, akik csetneki polgárok özvegyét vezették oltárhoz? Egyáltalán milyen családi állapotú és foglalkozású férfiak választottak maguknak civis özvegyet? A század evangélikus adatai alapján 24 polgárjogú férjét eltemető nő házasodott újra a gyülekezetben. Az őket oltár elé vezető férfiak közül 11-en szintén újránházasodók, 11-en pedig nőtlen ifjak voltak a templomba lépés előtt, 2 vőlegény családi állapota ismeretlen. Az először házasodók közül csak kettő esetében derült fény a polgárjog elnyerésére, az özvegy férfiak közül hatan már polgárként léptek az új házasságba, a többiek ezután sem nyerték el ezt címet. A két ifjú közül az egyik – a már említett – dobsinai Bajtlík György és a Túróc megyei Matthaides György volt – mindegyikük exogám. Rajtuk kívül még 4 vőlegény érkezett a gyülekezet határain túlról, de ők elnyerték a mezővárosi polgárjogot. A nemesi jogállásuk alapján vizsgálva, 8 nemes vőlegény volt a férfiak között, akik közül egy már polgári címet is bírt.

A vasérc és a nemesek mellett a megye már a 18. században is ismert volt nagyszámú cigány lakosságáról. „*Tán az egész országban nincs annyi cigány sehol, mint Gömör vármegyének vas hegyei körül*”³⁸⁷ olvasható a korábbi csetneki tanító, Magda Pál leírásában. Az 1770-es évben végrehajtott cigány összeírás lapjain Csetneken és Dobsinán 11–11 családot, Ohtinán 6-ot, Rhedován 5-öt, Nagyszlaboson 4-et, Kuntaplócán 3-at, a kerület többi településén 1–2, összesen 52 cigány családfőt jegyeztek fel az összeírók.³⁸⁸ A csetneki cigány férfiak mindegyike kovács,³⁸⁹ mindössze négyüknél jegyezték fel, hogy „*habens domunculam*”³⁹⁰ – és egyedül Horváth Ferenc neve mellé írták, hogy van egy fia. Az összeírásban szereplő csetneki cigányok vezetéknevei mind ismertek elsősorban az evangélikus anyakönyvekből, de közülük senkit sem tudtam egyértelműen egy családlaphoz kötni. A környéket bemutató leírásokban gyakran említik a Szontágh testvérek, IV. Gáspár, III. Mihály, János és Ádám³⁹¹ telepítő tevékenységét: dobsinai és csetneki birtokaikon egész utcákat építettek ki, ahová addig

³⁸⁷ MAGDA, 1993. 152.

³⁸⁸ Conscriptio Zingarorum in Districtu Csetnekiensis 1770. HU MNL OL U64 4. tétel No. 9. Bartholomaeides is erre a forrásra hivatkozva 55 cigány családot ír a csetneki körzetben. BARTHOLOMAEIDES, 1806–1808. 138. Az 1774. évből fennmaradt a serkei és a putnoki járások cigány lakosságának részletes összeírása is, a ratkói járás anyagán nincs évszám. HU MNL OL U64 4. tétel 4. tétel No. 10–12. A debreceni források alapján a városban már 1703–1708 között is több cigány család élt, települt meg a városban: „*Ezek már beilleszkedtek a magyar társadalomba.*” Számuk a század folyamán tovább nőtt. KOVÁTS, 1981. 20. A Pest megyében 1768. évben végrehajtott cigány összeírásról lásd BÓDI, 1994.

³⁸⁹ II. Rákóczi Ferenc 1706. július 26-án, Rimaszombaton kelt limitációjában „*Czigányok mive limitatioja*” megnevezés alatt külön csoportba kerültek a cigány kovácsok munkái. NAGY, 1871. 271–272. A Pest megyei kereső cigányok körében 1768-ban is magas (52%) volt a csak fémművesek (kovácsok és lakatosok) aránya, míg például a csak muzsikások (hegedűsök, muzsikások, cimbalmosok) aránya 30% körül mozgott. BÓDI, 1994. 295.

³⁹⁰ Domuncula, vagyis házacska, viskó.

³⁹¹ Szontágh III. Mihály és Zimmerman Mária fiú gyermekei.

vándorló cigányoknak építettek házakat.³⁹² A kötelességüként a szegkovácsolást határozták meg. A leírások alapján a cigányok ragaszkodtak a családhoz, legtöbbjük felvette az evangélikus vallást, gyakran „Szontágh-vallásúnak” vallották magukat dominusuk után.³⁹³ Az uralkodók célja az addig vándorló életet folytató, gyakran a közbiztonságot veszélyeztető, zenélésből,³⁹⁴ koldulásból élő nép letelepítése és integrálása a magyar társadalomba. Céljaik elérésére erélyesebb intézkedéseket is foganatosítottak: az addigi üldözések, kiűzetések helyett spanyol mintára az erőszakos letelepítést, az erőltetett asszimilációt részesítették előnyben.³⁹⁵ Mária Terézia 1761. december 10-én kelt rendeletében eltörölte „a cigány népnevet, aki ezentúl ezt használja, azt megbüntetik.”³⁹⁶ Ettől kezdve a neocolonus, az újlakos, az újpolgár, az újmagyar és az újparaszt kifejezéseket alkalmazhatták rájuk is.³⁹⁷ Ugyanakkor az evangélikus anyakönyvekben döntően a „zingarus” megnevezéssel találkoztam, a lelkészek elvéve jelölték csak őket „neocolonus”-ként. A cigányok leggyakrabban név nélkül szerepeltek a temetési bejegyzésekben, legtöbbször csak az „infans zingarus” szerepelt a dátum mellett. A keresztelesekkor döntően egy keresztnévvel egészítették ki ezt a meghatározást: „Rosa. Zingari filiola”, jegyezte fel Ambrosius lelkész 1743. február 12-én.³⁹⁸ Jellemzően az 1785. évtől jegyezte fel Institorius Sámuel a keresztelesekkor és temetésekkor az apa teljes nevét. Az 1760-as és 1770-es években plusz információként jelent meg az anyakönyvekben, hogy az éppen a városban tartózkodó cigány apa és anya gyermekét keresztelték a lelkészek – ez pedig nem a letelepült életformára utal. Az első cigány házaspárt – akik feltételezhetően már letelepültek – esketését 1761-ben jegyezte fel Mitsowsky Pál lelkész.³⁹⁹

A római katolikus keresztelesek között a plébánosok már a kezdetek óta csak a „neocolonus” elnevezést használták: évtizedenként általában 2–3 cigány szülőktől származó újszülöttet kereszteltek. A papok a kereszteleési matrikulákban az 1769. évtől az apa teljes nevét jegyezték fel, az addig alkalmazott forma jellemzően „György, neocolonus” volt.⁴⁰⁰

³⁹² Mária Terézia 1761-es törvénye kötelezte a földesurakat, hogy házhelyet és földet adjanak a letelepülő cigányoknak. HEGEDŰS, 2000. 21. Az 1767 decemberében kiadott királyi rendeletben többek között a cigányok letelepítését, egyben kunyhóik lerombolását rendelte el. TÓTH, 1989. 64. 1773 februárjában Mária Terézia megparancsolta a cigányügy rendezését; idézi BENDA, 1982. 586.

³⁹³ VENDE, 1903. 37.; B. KOVÁCS, 2009. 47. Gallo szerint nagyjából 100 cigány telepedett le 1760-ban az oppidumban. GALLO, 1993. 15.

³⁹⁴ Híres gömöri primás volt Czinka Panna. Földesura, Lányi János taníttatta Rozsnyón. Nagyapja II. Rákóczi Ferenc udvarában hegedült és választotta vele a száműzetést is. VERES 1903. 369. Czinka Panna apja is hegedült, férje kovácmester volt. B. KOVÁCS, 2009. 46–47.

³⁹⁵ A témában lásd például MEZEY, 1986.; SOÓS, 1997.; HEGEDŰS, 2000.

³⁹⁶ NAGY, 1998. 450.

³⁹⁷ TOMPA, 1965.

³⁹⁸ EV. CSET. ANYK. I. IM. 116.

³⁹⁹ 1761. május 14. EV. CSET. ANYK. II. IM. 269.

⁴⁰⁰ Például 1748. november 12. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 6.

Penzsinszky Imre plébános 1750-ben eskette az első neocolonus párt, míg a temetési feljegyzésekben 1776-tól nevezik teljes nevükön őket. A cigány hívők arányait tekintve nagyjából azonos mértékben fordultak elő mindkét egyház anyakönyveiben.

IV. – A nem nominatív feldolgozás eredményei

IV.1 „*az illendoe embereknek meg koel házasodniok, ha szuezességnek ajándéka ninczen nálok*”⁴⁰¹ – A házasságkötések

A házasságkötés központi szerepet játszott a népesedési viszonyok alakulásában, hiszen a reprodukció egyedüli elfogadott keretét biztosította, a létezés természetes velejárója volt; nélküle az élet több évszázadon keresztül elképzelhetetlen volt. Felnőtt férfiak és nők számára a családalapítás, miként a házasságban élés erkölcsi követelmény volt. A nőtlenséget és vénlányságot elítélte és szájára vette a paraszti közösség.⁴⁰² „*Oly értelemben vagyunk hogy az hazassaghis Istennek rendelése, és annak okáért kárhoztatván imit amot valo bujalkodássokat, ... mert az paráznáknak nintsenek részek az Istennek országában*”⁴⁰³ – olvasható a Pál apostol leveléből vett részlet az 1549. évi Confessio Pentapolitana tételei között. Werbőczy István évszázados hatást gyakorolt műve, a Tripartitum megfogalmazása szerint a természet törvénye „*a férfiúnak és a nőnek összeköttetése, gyermekek nemzése és felnevelése*”.⁴⁰⁴ Ezt a természeti jogot, „*melyet egyedül Isten rendelt*”,⁴⁰⁵ a mindennapi életben a felekezetek igyekeztek korlátok között tartani, de a közösség íratlan szabályai, szokásai és hagyományai is elvárásokat állítottak a házasulandók és családjaik elé. A közösség normái – például a lányok hány évesen menjenek férjhez, mikortól tekintették őket öreglánynak, az ifjak hány évesen nősüljenek – gyakran összeütközésbe kerültek az felekezeti előírásokkal; nem véletlen, hogy a zsinatokon rendszeresen visszatért a házasságra lépés legalacsonyabb életkora, a lakodalmak tartásának kérdése és a „túlzások” tiltása. Az egyházak komoly szabályrendszert alakítottak ki a házasodás témakörében: mely hónapokban és napokon lehet menyegzőt tartani, hányszor kell kihirdetni a házasulandó feleket a nyilvános közösség előtt, hány tanút kell állítani, meghatározták a legalacsonyabb házasodási életkort, szabad-e táncolni a mulatságban stb.⁴⁰⁶

⁴⁰¹ Confessio Pentapolitana Cassan, 1613 eztendőben három nyelven Fischer János által nyomtatott. Emlékkönyv, 1930. 91–92.

⁴⁰² JÁVOR, 2000. 605.; BENDA, 2001. 234.

⁴⁰³ Emlékkönyv, 1930. 91–92.

⁴⁰⁴ WERBŐCZY, 1990. 29.

⁴⁰⁵ WERBŐCZY, 1990. 33.

⁴⁰⁶ A házasság utáni élet középkori szabályozásáról lásd KATUS, 1998. 20–24.

A házasság a magyar hagyományos társadalomban az egyházak, a lakosság, a közösség és a világi szabályozás által is elfogadott és támogatott kapocs volt.⁴⁰⁷ A felnőtt férfiak és nők között szinte teljeskörű volt a házasság; aki arra fizikailag és szellemileg képes volt, az házasságot kötött. A Hajnal-féle házassági tipológia szerint a kora újkori nyugat-európai házassági minta egyik fontos jellemzője a kései házasságkötés mellett az, hogy a férfi és a női cölibátus aránya magas volt. Magyarországon a házasságban élés általános volt mindkét nemnél, ezt a világi és az egyházi törvények, a közösségek is elvárták tagjaiktól. A Benda Gyula által megfogalmazott gondolat, miszerint Keszthelyen „*a végleg hajadonnak vagy nőtlennek maradók száma és súlya elhanyagolható, töredék érték*”⁴⁰⁸ volt, Csetnekre is érvényes. Az anyakönyvekben elvéve találtam az általános házassági koron túli egyedülálló férfit vagy nőt, amely személyeknél a bejegyzések a legtöbb esetben elhallgatják a nőtlenség okát. 1783. november 4-én temették a 30 éves nőtlen evangélikus ifjú Kezmarsky Pétert.⁴⁰⁹ Antonius de Rozvacz Ferencet 1829. január 15-i halotti bejegyzésében „*nobilis coelebs*”-ként azonosítja a Ruzsbatzky János plébános az általa 40 éves és 76 naposnak számolt férfit.⁴¹⁰ „*Ab incurabilis misere et infirmus*” volt Saffarowsky Péter mezővárosi polgár és Ondregowich Ilona Péter nevű fia, akit 32 éves korában valószínűleg fizikai adottságai miatt nőtlenként temetett el családja.⁴¹¹

A csetneki nuptialitás vizsgálata előtt mindenképpen szót kell ejteni a 20. század talán legtöbbet vitatott, az európai házassági mintákról alkotott tézisekről. John Hajnal 1965-ben megjelentetett házassági tézisei,⁴¹² majd ennek 1982-ben megjelent a háztartásrendszerekkel összekapcsolt modellje⁴¹³ rengeteg kutatást és vitát provokált.⁴¹⁴ A megjelenés óta már több nemzetközi kritikát kapó tézis szerint az iparosodás előtti időben Európában a Trieszt-Szentpétervár vonal két oldalán, két egymástól élesen elkülönülő házassági és háztartás-keletkezési rendszer létezett. A vonaltól nyugatra a fiatalok közül viszonylag kevesen kötöttek házasságot, és ők is idősebb korokban álltak az oltár elé. A meghúzott határtól keletre eső területeken azonban csaknem minden fiatal megházasodott és közülük minimális az élete végéig nőtlen vagy hajadon ember. Ezt a modellt egészíti ki, kapcsolja össze az 1980-as évek elején a háztartásrendszerekkel; nyugaton önálló, egyszerű háztartások állnak szemben a

⁴⁰⁷ ÖRSI, 2015/b.

⁴⁰⁸ BENDA, 2001. 232.

⁴⁰⁹ EV. CSET. ANYK. II. IM. 354. A család Zemplén vármegyéből származott. KEMPELEN, 1997. I. 50. Apai nagyapja Antonius Sámuel, csetneki lelkész volt. Szülei Antonius Péter és a katolikus vallású Nemessany de Rethy Zsófia voltak. Jó példa még a katolikus kúntaplócai Jelschawszky István mészáros, aki 1804 októberében nőtlenségének 34. évében halt meg. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 185.

⁴¹⁰ KAT. CSET. ANYK. II. IM. 211.

⁴¹¹ 1767. augusztus 25. EV. CSET. ANYK. II. IM. 339.

⁴¹² HAJNAL, 1965.

⁴¹³ HAJNAL, 1982.

⁴¹⁴ FARAGÓ, 2006/a. 327.

keleten található bonyolultabb szerkezetű, nagylétszámú háztartásokkal. Az elmúlt évtizedekben már bebizonyosodott, hogy „*az elvárolagos határok a háztartástípusok földrajzi elhelyezkedésében túlzásnak minősíthető*”.⁴¹⁵ Faragó Tamás megfogalmazásában az „*iparosodás előtti házasságkötések, család- és háztartástípusok rendkívül komplikáltak, demográfiai, gazdasági, társadalmi és kulturális tényezőket elegyítenek egymással,*” és ebből is következik, hogy „*egy-egy ország (esetenként akár csak régió) határain belül akár kettő vagy annál is több háztartáskeletkezési rendszer működhet.*”⁴¹⁶

A házasodási kor régióként és egyházként ugyan némi eltérést mutat, de alapvetően a történeti Magyarország területén a lányok korán kerültek a házassági piacra, és 18–22 éves koruk között általában asszonnyá is váltak. A nőtlen ifjak általában 3–4 évvel később álltak először az oltár elé, legtöbbször hajadonokkal az oldalukon. Ugyanakkor a házasulók nagyjából egyharmada általában újránházasodó volt, hiszen a házastárs elvesztése után a gyermekek és a gazdaság ellátása két személyt kívánt. Az özvegyek újránházasodási lehetőségét és esélyét több tényező határozta meg: nemük, koruk, gyermekeik neme és életkora, a csonkacsalád gazdasági helyzete stb. Az új házastárs gyakran nem csupán a férj vagy a feleség szerepét töltötte be, hanem egy csapásra szülői feladatok ellátására is „kényszerült”. A várható alacsony élettartam következtében szinte mindennaposak voltak az özvegyházasságok és a mozaikcsaládok a közösségekben.

A házasságkötések havi és heti ritmusát az egyházi törvények, a foglalkozás és életmód adta keretek és a helyi szokások határozták meg. Az adventi és a böjti időszakokban ritka volt a házasságkötés, ahogy az üres kamra és a dolgozó hónapok sem a lakodalmi mulatozásoktól voltak hangosak.⁴¹⁷ Azonban az egyházak által elvárt magatartás nem minden esetben tükröződik a házaspárok tetteiben. A 18. századi társadalmi változásoknak, a török által hosszú ideig uralt és elnéptelenedett területeknek a betelepülése, illetve betelepítésének következtében a század második felétől egyre nyitottabbak lettek a közösségek, a nagyobb lélekszámú településeken, illetve közösségekben megnő a földrajzilag exogám típusú házasságok száma. Ez a nyitottság már a kezdetektől megfigyelhető a csetneki egyházközségekben: az előnyös fekvésű településen áthaladó kereskedelmi útvonal, illetve a vasércbányászat és a fémfeldolgozás speciális tudású mesterembereket igényelt, de például a jó hírű evangélikus iskola is messze földről vonzotta a diákokat, akik közül néhányan a gyülekezet területén

⁴¹⁵ FARAGÓ, 2006/a. 327.

⁴¹⁶ Spanyol és olasz példákra hivatkozott és a hazai állapotokkal sem tudta Hajnal téziseit Faragó Tamás alátámasztani. FARAGÓ, 2001.

⁴¹⁷ KOVÁTS, 1981. 22.

telepedtek le. A két egyházhoz tartozók közötti kapcsolatok fontos színterei az vallásilag vegyes házasságok, amelyek aránya azokban az évtizedekben emelkedett meg, amikor a területileg exogám esküvők aránya lecsökkent.

IV.1.1 – A házasságkötések száma

Bodó András csetneki lelkész az *evangélikus* házasságkötési anyakönyv első bejegyzését 1692 január 20-ra dátumozta. A jellemzően szöveges formában rögzített feljegyzések a kezdetektől tartalmazzák a házasságra lépők teljes nevét és családi állapotát. A születési hely megadása esetleges az anyakönyvekben, ahogy a lakóhely és a felek vagy a szülők foglalkozásának regisztrációja is rendszertelen. A jelen lévő tanúk nevét a lelkészek csak 1787 októberétől 1791 februárjáig,⁴¹⁸ majd 1807. év elejétől rögzítették a matrikulába, míg a házasfelek életkorát mindössze Kossányi Sámuel jegyezte fel 1788 márciusától 1791 márciusáig tartó lelkészi ideje alatt. Az evangélikus házassági anyakönyvbe a lelkészek a 1692. január 20-tól 1807. november 25-ig összesen 2364 esküvőt rögzítettek. (Lásd Melléklet IV.1.1 – 1 sz. és IV.1.1 – 3 sz. grafikonok)

Az 1690-es évtized feljegyzései igen hiányosak – nem maradt fenn házasságkötési adat 1693-ból és 1699-ből sem –, a 18. században elsősorban a lelkészváltások idején tapasztaltam kisebb hiányokat. Szoros kapcsolat áll fenn demográfiai válságok és a házasságkötések számának alakulása között, hiszen míg a felnőtt lakosság körében pusztító járványok, pl. pestis után közvetlenül az özvegyek újránházasodása okozza a házasságkötések számának emelkedését, addig a főleg kisgyermekeket sújtó járványok után nagyjából két évtizeddel később tapasztalható a házasságok számának visszaesése. Az 1710. évi, rengeteg áldozatot követelő pestisjárvány 3 éven át emelte meg a házasságkötések számát a csetneki protestáns gyülekezetben. Már 1710 novemberében 28-ra emelkedett, 1711-ben 60 db és még 1712-ben is 24 fő kötött házasságot. 1740-ben összesen 2 hónapra szorítkozik a pestis utáni házasságkötési „láz”; egész évben 28 esketés történt, ami nem kiugró érték. Először az özvegyek léptek oltárhoz, az első házasságok kötését időben későbbre tolták az evangélikus gyülekezetben. Az 1720-as évtizedben a házasságkötések száma szinte pontosan az 1700-as évek értékére esett vissza, majd dinamikus emelkedett egészen az 1770-es évek végéig. A „*mors nigra*” 1710. július –szeptembere után 1739. szeptember–novemberben ismét elérte a várost. A két járvány pusztításának mérete nem egyforma: míg az első pestis idején közel 800-an haltak meg, 29

⁴¹⁸ Az esketés tanúi, illetve a menyasszony, vőlegény keresztszülei között személyükben nincs azonosság.

évvel később „csak” 130 áldozata volt. Ekkor a házasságkötések száma sem ugrott meg, szinte belesimult az 1720-tól tapasztalható tendenciába. A század utolsó két évtizedében az esküvők évtizedenkénti számai megtorpantak, majd az 1800-as évek elején erős csökkenést tapasztaltam; a számok az 1710-es és az 1750-es évek értékéig estek vissza. Az 1800–1807 közötti években Szelezény Ferdinánd lelkész átlagosan 26 házasságot regisztrált – ha ezzel az éves átlaggal egészítem ki a töredékes évtized értékét, akkor 260-as értéket kapnék, amely így is alacsonyabb lenne az 1790-es évtized adatánál. Ehhez a folyamathoz bizonyosan erőteljesen hozzájárultak az 1780-as évektől sűrűbben jelentkező, elsősorban a gyermekek körében pusztító járványok és az időjárási viszonyok következtében rosszabb termésű évek.⁴¹⁹

A *katolikus* plébánosok a házasságkötési anyakönyvek adatait a kezdetektől táblázatos formában rögzítették, amely kitöltése megkönnyítette a szükséges adatok regisztrációját. A bejegyzések legtöbbször tartalmazzák a házasságra lépők neveit, születési- és/vagy lakhelyét, családi állapotát, a tanúk neveit és a kihirdetések számát. A házasságkötési életkor rögzítése 1773 februárjától vált rendszeressé, a plébánosok az örömszülők neveit az 1780-as évektől regisztrálták. A vizsgált időszak első bejegyzésétől, 1735. február 20-tól 1807. november 25-ig terjedő időszak 67 évéből 612 megszentelt házasságot rögzítettek a katolikus anyakönyvb. (Lásd Melléklet IV.1.1. – 2 sz. és IV.1.1 – 3 sz. grafikonok)

A római katolikus egyház újjáéledésével induló anyakönyvi bejegyzések az első két periódusban igen alacsony számúak, de még az 1758-as és 1759-es évekből sincs feljegyzett házasságkötés. Az anyakönyvezési gyakorlat az 1760-as évektől javult, hiszen a plébánosok több szertartást regisztráltak és az egyes események alkalmából feljegyzett információk száma is több lett. Az adminisztráció minőségének javulása például a vallásilag vegyes házasságok számnak növekedésében is megnyilvánul. A legtöbb katolikus házasságot az 1770-es évtizedben kötötték Csetneken – ahogy azt a protestáns gyülekezetben is tapasztaltam –, amely után lassan csökkent a regisztrált esküvők száma. Az 1770-es évtizedben az esküvők számában látható megugrás egyik oka mindenképpen az 1740–1749 és az 1750–1759 közötti nagyobb számban megszületett gyermekek voltak, amely feltételezésemet a keresztelési anyakönyvi bejegyzések hiányában sajnos nem tudtam alátámasztani. Szintén érdekes vonulata a katolikus házassági és keresztelési görbéknek, hogy az 1770-től ugyan már csökkenő, de még magas házasságkötési számok mellett esett a keresztelek száma 1789 után. Az egyik lehetséges válasz; az adminisztráció minősége romlott ebben az időszakban. Ezt némileg cáfolja, hogy 1781-től 16 éven keresztül egy plébános, Dudik Ádám szolgálta a híveket. A termékenységi

⁴¹⁹ ŐRI, 2003/b. 216.

vizsgálatokra alkalmas katolikus családlapok azt mutatják, hogy míg az 1780-as években kötött házasságokban átlagosan 4 gyermek született, a következő évtizedben már csak 3,4 gyermek látta meg a napvilágot, amelyet a 19. század első felében átlagosan 2,9 családonkénti születésszám követett. (Lásd Melléklet IV.1.1 – b sz. táblázat) A katolikus népmozgalmi nyers számok azt tükrözik, hogy az 1780-as évektől a katolikus keresztelek és temetések is együtt mozognak: mindkettő csökkenő tendenciát mutat, amely meghatározta a katolikus oldalon is a századforduló utáni házasságkötések számának csökkenését.

IV.1.2 – A házasságkötések szezonálisága

Egy közösség házasságkötési magatartásának első vizsgálandó aspektusa azok szezonálisága. Az esküvő időpontjának kiválasztásakor a szóba jöhető hónapokat és napokat az egyházi szabályozás, az életmódból fakadó lehetőségek, a mezőgazdasági munkák ritmusa, a helyi szokások, a házasságra lépő felek családi állapota és a társadalmi csoportra jellemző életmódja határozták be.⁴²⁰ A 18. századi római katolikus egyházi rendelkezések a trentói zsinat által meghatározott tilalmi idők betartást hangsúlyozták, amelyek értelmében nem lehetett ünnepélyes esküvőt tartani advent első vasárnapjától vízkeresztig és a hamvazószerdától húsvét nyolcadáig tartó időszakokban. Pázmány Péter értelmezésében az „ünnepélyes esküvő” alatt „*a házasságok megáldása, a menyasszony „átvezetése” és a menyegzői lakomák*”⁴²¹ tartását kellett érteni.⁴²² Az evangélikus egyház is tiltotta az év ezen időszakaiban esküvők tartását, ahogy azt az 1629-es gömöri esperességi határozatban is megfogalmazták⁴²³ és ahogy a csetneki protestáns gyülekezet esküvői dátumai is tükrözik.⁴²⁴ Az egyházi szabályozáson túl a mezőgazdasági munkák ritmusa határozta meg a közösségekben a házasságkötések szezonáliságát. A nyári nagy munkák ideje alatt nem nyílt lehetőség arra, hogy a települések dolgozó tagjai több napon keresztül kimaradjanak a munkából, ráadásul az üres kamra

⁴²⁰ FARAGÓ, 1991. 309.

⁴²¹ BÁRTH, 2005. 50.

⁴²² „*A házasság szentségének nem ünnepélyes formában történő kiszolgáltatására a tilalom nem vonatkozott ugyan, de a házasságkötéssel csaknem mindig együtt járó lakodalom miatt kialakult az a gyakorlat, hogy a tiltott időben csak igen ritkán került sor a szentség kiszolgáltatására, mert így vélték biztosítottnak az általános tilalom érvényesülését*” – olvasható Kovács Béla magyarázatában. KOVÁCS, 1995/1. 124. Az ókeresztény egyház már az I. századtól böjti napnak tekintette a szerdát, hiszen az Krisztus szenvedésének kezdőnapja volt, de a későbbiek a kántorböjti napok száma azonban erősen lecsökkent. KOVÁCS, 1996. 231.

⁴²³ MIKULIK, 1917. 57.

⁴²⁴ Csecsetka Sámuel tollából 1892-ben megjelent Magyarhoni Evangélikus Egyházjogtan című munkájában így fogalmaz: „*Nézetünk szerint a házasság isteni rendeleten alapuló intézmény, ennélfogva bármely időben köthető, mert törvényessége nem függ az időtől, hanem a törvény által megszabott kötelektől. A magyarhoni ev. egyházban tehát az esketés ádventi és böjti időben meg van engedve, de a más vallásuk iránti kiméleletről mindenkor a legnagyobb csendben végzendő.*” CSECSETKA, 1892. 758., 784.

sem engedte meg a meghívottak tisztességes kiszolgálását. A mezővárosban ugyan alacsonyabb a földművelésből élők aránya, nem úgy a falvakban, ugyanakkor a csetneki hámorokban békeidőben előállított használati eszközök épp a dolgos időkben voltak a legkelendőbbek az alföldi tájakon, akkor kopott, törött a szerszám, a szekér és az ekevas.⁴²⁵ Ezek elkészítése, a szükséges vasérc bányászata, illetve szállítása a mezőgazdasági munkák idején munkát adott a csetnekieknek is. Általánosságban a magyarországi római katolikus és protestáns anyakönyvi adatok azt jelzik, hogy két nagyobb házasságkötési csúcs – a január–februári és a novemberi – mellett, bizonyos tájegységeken, enyhébb mértékű emelkedés tapasztalható májusban a házasságkötések intenzitásában – ahogy ezt például a 17. századi pásztói katolikus, a 18. századi sződi katolikus, a szentegyházfalvi⁴²⁶ katolikus vagy a 18. századi debreceni református anyakönyvek tükrözik.⁴²⁷ Lakodalmat tartani vízkeresztől hamvazó szerdáig volt szabad, majd a böjt után, késő tavasszal a nagy nyári munkák előtt. Júliustól szeptember végéig kötötték a legkevesebb házasságot, hiszen dologidőben nem volt lehetőség a – több napig tartó – mulatozásra. A betakarítás után, „*ha meghízott a sertés, ha kiforrt a bor, azután kerülhetett sor a házasságkötésre,*”⁴²⁸ ami periódusnak az advent vetett véget.⁴²⁹ Ettől függetlenül a feldolgozott anyakönyvi adatok azt mutatják, hogy területenként eltérők lehetnek a csúcsok ideje és arányai,⁴³⁰ amelyeket például a 18. századi csurgói katolikusok magatartása is alátámasztja, ahol az esküvők közel 85%-át januárban és februárban kötötték, de nem látni novemberi kiugrást.⁴³¹ A kiragadott példák is jól tükrözik, hogy nincs egységes házassági szezonális egy országon belül, sőt számos lokális változattal találkozunk, amely mögött felekezeti, etnokulturális, településtípus és foglalkozási különbségek állnak, de ki lehet mutatni különbségeket a társadalmi rétegek között vagy a házasságra lépők családi állapota szerint is.⁴³²

A csetneki evangélikus és római katolikus gyülekezetekhez tartozók alapvetően saját egyházuk törvényi előírásainak és a mezőgazdasági munkák ritmusának megfelelően tartották esküvőiket. (Lásd Melléklet IV.1.2 – a sz. táblázat és IV.1.2 – 1 sz. grafikon) Némi eltérés azonban a két felekezet híveinek szokása között kimutatható. Az *evangélikus* párok

⁴²⁵ TIMAFFY, 1990. 260.

⁴²⁶ Ma Szentegyháza, székelyföldi település Hargita megyében.

⁴²⁷ A pásztói házasságok 66%-át az év első 2 hónapjában kötötték, novemberre esett a 12%-uk, míg május-júniusban esküdött a párok 10,5%-a. HAUSEL, 1990. 42. A Sződön és Csomádon regisztrált házasságkötések több, mint 70%-át januárban és novemberben kötötték, a májusi frigyek aránya 6,5%. CSOCSÁN, 1959. 79.; Az 1750–1799 közötti homoródi katolikus mátkapárok döntően novemberben házasodtak, a január is kedvelt volt körükben, de nyáron, júniusban és júliusban többen álltak oltár elé. PAKOT, 2003. 247, 264.; KOVÁTS, 1981. 22.

⁴²⁸ KOVÁTS, 1981. 24.

⁴²⁹ FARAGÓ, 1991. 308.; FARAGÓ, 1992. 70-71.; FARAGÓ, 2000. 427–429.

⁴³⁰ A magyarországi lokális változatokról lásd FARAGÓ, 1994.

⁴³¹ KOVÁTS – Cs. TÓTH, 1962. 65.

⁴³² MARTOS – ÖRI, 2000. 108.

előszeretettel választották az év eleji, a farsangi időszakot, hiszen az esküvők közel fele ekkor kötötték. A vizsgált évszázadban húsz evangélikus pár esküdött a nagybőjtben, akik közül többen voltak az első házasságukat kötők. A nagybőjt után enyhén emelkedett az esküvők száma egy kisebb májusi csúcsig, amelyet az özvegyházasságok megemelkedett száma okozott. A mezőgazdasági munkák egyik legdolgósabb időszaka a nyári betakarítás, szükség volt ekkor minden kézre, így az újrarázasodást ez a kényszer is sürgette. Ráadásul a néprajzi kutatásokból ismert, hogy az özvegyek újboni házasságkötése után gyakran maradt el a lakodalom, amely így anyagi terhet sem rótt a mátkapárra.⁴³³ A házasságkötések száma júniustól fokozatosan csökkent, majd a betakarítások végéhez közeledve hónapról hónapra egyre több pár lépett újra oltár elé, míg az októberi adatok novemberre megduplázódtak. Ez az advent előtti időszak, a második csúcs, amelyet aztán szinte a tánc és zene nélküli december követett. A vizsgált században 19 mátkapár esküdött örök hűséget az adventi időszakban és miként a nagybőjti idényben, ekkor is az első házasságukat megkötők álltak az oltár elé. Ugyan vízkereszt napjáig tiltott volt a házasságkötés, azonban 36 esetben mégis megtörtént a csetneki evangélikus templomban. Négy alkalommal jegyezte fel a lelkész, hogy a párok vétettek a 6. parancs ellen, tehát ez a közösség és a lelkész a tudomására is jutott. 1740. december 5-én egy Tímár nevezetű, erdélyi származású férfi vette nőül Klacsny Katalint, akitől a következő év január 10-én ikrei születtek.⁴³⁴ Sajnos az ikerpár mindkét tagja még ebben a hónapban feltűnt a temetési anyakönyvben. Ádám, alias Peterman Martin és Kusnyer Zsófia 1779. december 21-én házasodtak össze a templom előterében; a szertartás nem véletlenül történt akkor és ott, ugyanis az ifjú asszony épp egy hónappal korábban adott életet „szerelemben” fogant gyermeküknek.⁴³⁵

A római katolikus házasságkötési görbe kisebb csúcsokkal ugyan, de közel azonos hullámzást mutat az evangélikusokéval. Az év első két havában csak a párok 37%-a esküdött, a nagybőjtben erősen lecsökkenő esetszámok szépen egyenletesen emelkedtek, ahogy azt az evangélikus adatok is mutatták. A nyári hónapokban a számok csak júliusban csökkentek, majd az augusztusi alacsony értékek szeptemberre megduplázódtak, majd tovább emelkedtek októberre, aztán az evangélikusokéval azonos értékre ugrottak novemberre. A század folyamán a katolikus anyakönyvekben a plébánosok kevesebb tilalmi időszakban kötött házasságot regisztráltak: a bőjti időszakokban 8 esküvőt szenteltek meg, a vízkereszt napjáig tartó adventi időszakban 10 esküvői bejegyzést találtam –mindössze 2-t decemberben, 8-t pedig január első

⁴³³ Kós, 1980. 473.

⁴³⁴ EV. CSET. ANYK. I. IM. 139.; EV. CSET. ANYK. I. IM. 111.

⁴³⁵ EV. CSET. ANYK. II. IM. 281.; 1779. november 22-i kereszttségben az apja után a Martin nevet kapta a csecsemő. EV. CSET. ANYK. II. IM. 118.

napjaiban. Elképzelhető, hogy a katolikus hívek jobban betartották e tekintetben az egyházi törvényeket, hiszen a szomszédos egyházközségekben sem találtam nyomait csetneki pároknak.

Az *evangélikus* házasságkötések szezonálisának tíz évenkénti bontását (Lásd Melléklet IV.1.2 – 2 és IV.1.2 – 3 sz. grafikonok) vizsgálva ingadozó év eleji, illetve novemberi értékeket, tehát két pólust látunk,⁴³⁶ csupán a hangsúly tolódott el e 3 hónap között a vizsgált évtizedekben: 1692 –1699, 1710–1719 és 1730–1739 között a februári hónap volt erősebb, 1700–1709, 1720–1729, 1740–1749 és 1750–1759 évtizedekben a január. Az 1760-as években nagyjából azonos volt az esetszámok eloszlása. 1770–1789-ig a legtöbb pár újra a februárt választotta; az 1790-es évtized kiugró januári adatot mutat, közel 34%-os arányt, míg az utolsó évtizedben a szintén kimagasló januári adatok mellett a februárban és decemberben kötött házasságok aránya teljesen azonos. A 18. század második évtizedében a kiemelkedően magas novemberi érték az 1710. évi pestisjárvány következménye⁴³⁷: a „*mors nigra*” tombolása szeptemberben hagyott alább, és a novemberben meginduló házassági láz jegyében 28 esküvőt kötöttek csak ebben a hónapban az evangélikus templomban. A következő év első két hónapjában, a tavaszi időszakban és novemberben is magas volt még a házasságkötések száma, de még 1712 farsangi időszakában is érzékelhető a pestisnek a házasságkötésekre gyakorolt hatása. Az 1739. évi pestisjárvány kevesebb áldozattal járt, így a házasságkötési szokásokra gyakorolt hatása is jóval kisebb volt. A halálozások száma november végén csökkent le. A következő év eleji farsangi esküvők tolódtak át a nagyböjt utáni időszakra: áprilisban 14 esküvők tartottak, amely kiemelkedő szám már ebben az évtizedben. Összehasonlításként jelzem, hogy 1736–1739 között évenként mindössze 12–13 esketés történt a protestáns gyülekezetben. Ugyanebben az évtizedben erősebbek az októberi és novemberi adatok, amelyek az évtized többi éveinek köszönhetőek.

A *katolikus* bontás (Lásd Melléklet IV.1.2 – 4 és IV.1.2 – 5 sz. grafikonok) egyik érdekessége az 1740-es évtized májusi 14%-os és az 1750–1759 közötti januári magas, 43%-os adatai, amelyek az első három évtizedet jellemző hiányos adminisztráció miatt mutatnak ennyire zaklatott képet. Az 1760-as évektől emelkedett ki az év eleji és a novemberi esküvők száma, ugyanakkor az 1760-as évtizedben júniusban és júliusban nőtt meg az esketések száma, míg az 1790-es években az évvégi esküvők tevődtek át a késő tavaszi-kora nyári időszakra. A

⁴³⁶ A januári arányok 22–33%, a februáriak 17–34%, míg a novemberiek 9–23% között mozognak.

⁴³⁷ Míg Antonius lelkész szeptemberben még 79 temetettet regisztrált, addig az év hátralévő részében már csak 7-7, illetve 3 halott adatait rögzítette. A két pestisjárvány okozta magatartás-változásról lásd bővebben: BAROS-GYIMÓTHY, 2021.

legtöbb regisztrált dátum nélküli esketést, 11 esetet az 1760-as évtized utolsó évében találtam; ezért mutatnak az évtized oszlopai torz képet.

A hazai házasságkötési szezonálisok közül a már publikált, 1719–1810 közötti kunszentmártoni római katolikus házassági adatokat emelném ki. Bár az értékek csoportosítása (január-március, április-június, július-szeptember, október-december) nem teszi lehetővé az adatok összehasonlítását a csetnekiekével, mégis szembetűnő változások tanúi lehetünk a 18. század végétől. A téli-kora nyári értékek 1789-ig 36,31–53,22% között mozogtak, majd a két utolsó periódusban meredeken visszaestek. Az itt eltűnt házasságok a késő őszi-decemberi időszakra tevődtek át. Az év közbeni adatok is erős ingadozást mutatnak: különösen az 1740-es évtizedben rendeződtek át a kunszentmártoni házasságkötések havi eloszlásai. Kakuk Mátyás a váltást a tanyás gazdálkodásból következő életritmussal is magyarázza: novemberben, a betakarítási munkák végeztével költözött haza az egész család a tanyáról, így a nagyobb lakodalmak időpontjának és az időjárási feltételeknek is megfelelt a sátorban tartott novemberi esküvő.⁴³⁸ A 17. századi mezőkövesdi mátkapárok is legnagyobb arányban februárban léptek oltár elé, és szintén átlag feletti novemberi és januári értékeket mutattak ki Martos Gizella és Óri Péter. A betakarítás előtt, június-júliusban is megemelkedett a házasságra lépők száma – a házasságkötések szezonálisának görbéje a 17. századi mezőkövesdi katolikus gyülekezetben kétcsúcsú volt.⁴³⁹ Cegléden a református párok java része 1780-ig a farsangi időben megkötötte házasságát, Nagy Varga Vera novemberi csúcsot nem mutatott ki, csupán 1780-tól tolódott át a hangsúly az év utolsó előtti hónapjára.⁴⁴⁰ Az 1776–1809 között a kishegyesi katolikusok közel 45%-a novemberben házasodott, de 10–11% közötti értékeket mutatnak a januári, februári és októberi adatok is.⁴⁴¹ A halasi református és katolikus hívők is elsősorban az év végét választották az esküvőjük idejének, míg a tapolcaiak főképp vízkereszt és hamvazó szerda között kötöttek házasságot, novemberben alig házasodtak.⁴⁴²

⁴³⁸ KAKUK, 1983. 76., 60.

⁴³⁹ MARTOS – ÓRI, 2000. 109.

⁴⁴⁰ NAGY VARGA, 1987. 108. Szintén enyhén emelkedtek meg a nyári és a novemberi pásztói és a bélapátfalvi házasságok aránya a 18. század első felében; mindkét gyülekezetben az év első hónapjában több pár lépett az oltár elé, mint februárban. HAUSEL, 1990. 42.; KOVÁCS, 1995. 125.

⁴⁴¹ CZÉKUS, 2002. 31.

⁴⁴² MELEGH, 1995. 77., 79.

IV.1.3 „Mert ha szombaton esküsznek, a következő urnapon borral dőzsölnek”⁴⁴³ – A házasságkötések napi bontása

Az egyházak határozatának visszatérő ügye volt, hogy a hívők a hét mely napját, napjait választhatják a házasság megkötésére. A szabályozás mögött az a gondolat húzódott meg, hogy a hívek figyelmét a lakodalmi készülődés, illetve a több napig tartó táncos mulatozás is elvonhatta az istentiszteletekről. Már az 1595-dik évből fennmaradt Felső Magyarországi zsinat cikkeiben is intették a hívőket: a vasárnap nem a mulatozásra, hanem az Isten tiszteletére van rendelve;⁴⁴⁴ azonban még 150 évvel később is hasonló magatartást tapasztalt Ambrosius György csetneki lelkész és felsőgömöri superintendens⁴⁴⁵ a gömöri egyházak 1741. évi visitatiója alkalmával.⁴⁴⁶ Luther Márton és a hazai prédikátorok sora is a mértéktelenség, a részegeskedés ellen emelték fel hangjukat.⁴⁴⁷ Sok lelkész részt is vett a lakodalmakon, mert ha a táncot megtiltani nem is tudták, legalább az otlétükkel valamelyest irányítani próbálták az események „csendesebb” lefolyását.⁴⁴⁸

A 16. század második felétől tartott zsinatok határozatai között visszatérő elem volt a vasárnapi esküvők tiltása⁴⁴⁹ – tehát ezt a házasulandó párok előszeretettel hagyták figyelmen kívül. Ennek hátterében a lutheri hívek a régi hagyományokat, a megszokást követő magatartása állt, hiszen nagy számban még mindig vasárnap esküdtek, ugyanakkor „*az Úr napjának meg*

⁴⁴³ Borsod-Gömör-Kishonti cikk a 16. század végéről. KISS, 1881. 726.

⁴⁴⁴ KISS, 1881. 720.

⁴⁴⁵ 1694. április 18-án született Alsókubinban, apja nemes Ambrosius Mátyás, anyja Kubacskey Zsuzsanna. FABÓ, 1861, 155. Ambrosius 1738 októberétől volt csetneki lelkész, és 1741. február 16-tól látta el a püspöki feladatokat is. HAZSLINSZKY, 1913. 416.

⁴⁴⁶ „Mivelhogy pedig sokan hosszú ideig tartó lakodalmaskodások által vésznek magok(na)k alkalmatosságot a henyélésre, hivatalokk el mulatására testi gyönyökdötetésre részegeskedésre, tobzodásra, tékozlásra és más bűnöknek az Úr Isten szent színe előtt utalatos és förtelmes vétkeknek végbe vitelére, sokan a lakodalomra mód felött való kölcségek miat, táplálásokra való szükséges javoktul meg fogyatkoznak sőt nagy adóságokban esnek, mihez képest kéretnek [...], hogy egy lakodalmat se engegyenek nagy sokára haladni, hanem leg föllyebb két napig, azt is úgy hogy mint ételben, mint italban meg tartassék a mértékletesség” – olvasható az 1741. október 17-én, egyházfegyelmi ügyekben kelt körlevelében. Ambrozy György felsőgömöri superintendens körlevele egyházfegyelmi ügyekben. (1741.) STROMP, 1904. 123.

⁴⁴⁷ PAYR, 1924. 811–813. Debrecen város vezetői több ízben is betiltották a táncot a településen, a hegedültető gazdát pedig 15 napi fogdára ítélték. Szintén korlátozni kényszerültek a kassai és lőcsei városatyák is a városban lakók mulatozását. J. ÚJVÁRY, 2002. 72–75. Az 1567. évi hercegszöllősi református zsinat 30. pontja szerint a keresztény és tisztességes emberhez nem illik a tánc. Kiss, 1881. 683. Ellenben Az 1646. évi meszlényi evangélikus zsinat a tisztességes lakodalmakban nem tiltotta el a híveit a mértékletes vigasságtól és örömtől. Meszlényi zsinat 52. pontja. PRAY, 1924, 815. Az 1707. évi rózsashegyi zsinati határozatai szerint a temető és a parókia közelében mellőzni illett a táncot. RAFFAY, 1933. 27.

⁴⁴⁸ BÁRTH, 2005. 82.; MIKULIK, 1917. 60. A hercegszöllősi zsinat tiltja a lelkészeknek, hogy ők maguk vagy házuk népe táncoljon, ahogy azt például a Felső-Magyarországi cikkeiben is olvashatjuk. KISS, 1881. 683., 720. Természetesen a lelkészeket is intették 1598-ban: „*az esküvés és esküttetés éhomra, józanon történjék*”. MOKOS, 1892. 32.

⁴⁴⁹ A hercegszöllősi református zsinat is tilalmasnak mondta a szombati, vasárnapi és hétfői menyegzőket. KISS, 1881. 683. A zsinatok történetéről és határozataikról lásd még: PRAY, 1924.; RAFFAY, 1932.; THURY, 1998.; J. ÚJVÁRY, 2002.; BOLERATZKY, 2004.

szentelésére magokat így alkalmatlanná”⁴⁵⁰ tették. A 16. század végi Borsod-Gömör-Kishonti cikkek⁴⁵¹ is tiltották a szombati esküvőt; az 1707. évi rózsahegy evangélikus zsinat a szerdai napot jelölte meg a menyegző kezdőnapjaként.⁴⁵² Így tulajdonképpen a nem tilalmas napok száma igen lecsökkent az evangélikus párok számára, hiszen az egyházuk előírása alapján keddtől csütörtökig lehetett lakodalmat ülni. Az 1707. évi rózsahegy zsinat háromszori kihirdetést írt el az esküvő előtt és kiemelte, hogy a keresztszülői tiszt a házasságkötésnek nem akadálya.⁴⁵³ A csetneki evangélikus házasságkötési anyakönyvekben nem jegyezték fel a házasságra lépő párok kihirdetését, ugyanakkor a katolikus matrikulában rögzítették, hogy hányszor tudatták a hívekkel a házasságra lépő személyek nevét és a kitűzött napot.⁴⁵⁴ Azonban mi sem bizonyítja jobban, hogy még a vizsgált korszakban is eltérő és az egyház által nem pártolt gyakorlatot alkalmaztak az egyes gömői gyülekezetekben, mint a Gömői superintendens, Ambrosius György visitatio után megfogalmazott körlevele, amelyben a kedd délelőttöt jelöli meg, mint a lakodalom kezdésének legideálisabb időpontja. A vasárnapok és egyéb sátoros ünnepnapok tisztán tartását kérte a prédikátoroktól: ne legyen táncos multság, „*melly által az Emberek meg fosztatnak az Isten igéjéül és önnön maga áldásoktól, nem különben éhséget gyakorta pestist is s dögleletességet s háboruságot vonn reajok.*”⁴⁵⁵

A római katolikusoknál a pénteki – és a kántorböjti – napokon kívül nem volt más tiltott időszak a hétnek, bár a hús fogyasztásának tilalma a szerdai böjti napot is „alkalmatlanná” tette a lakodalomra. Természetesen a szombati lakodalmat nem nézték jó szemmel a lelki vezetők, kerülendőnek tartották, hiszen a mulatozásnak a vasárnapi szentmisén való részvétel láthatta a kárát. A katolikus gyülekezetekben vasárnap estétől csütörtök estig volt „szabad a tánc”. Az 1781-től Csetneken szolgáló plébános, Dudik Ádám hitelesen képviselte egyháza és

⁴⁵⁰ A hercegszöllősi zsinat 31. pontja. KISS, 1881. 683.

⁴⁵¹ KISS, 1881. 726.

⁴⁵² RAFFAY, 1932. 27.

⁴⁵³ RAFFAY, 1932. 27. KISS, 1881. 720. A korszakban kiemelkedően magas volt a hódoltság alól felszabadult területek irányába történő vándorlás, optimális esetben, a házasulandó rendelkezett a saját plébánosától származó tanúsítvánnyal. A háromszori kihirdetéshez a 19. században is ragaszkodott az evangélikus, miként a többi egyház is, „*melynek hiánya érvénytelenítő házassági akadályt képez*”. CSECSETKA, 1892. 771.

⁴⁵⁴ Demkó Kálmán gyűjtéséből ismert, hogy a felvidéki városokban a 16. századi rendelkezések tanúsága szerint a vasárnap volt az előírt házassági nap, a 17. században azt hétfőn kellett megtartani, sőt a szertartást délelőtt, majd egy kisebb mulatozás után a kicsiny létszámú vendégseregéből mindenkinek haza kellett térnie estére. A mulatozást és a kicsapongást is igyekeztek törvényekkel korlátozni: megsabták a zenés invitáció rendjét, az ajándékok mennyiségét és a meghívható vendégek számát is. A lakodalom legfeljebb egy napig tarthatott, a 16. század után már pénzbüntetés járt annak a párnak, aki ezt a szabályt megszegte DEMKÓ, 1890. 204–208.; MIKULIK, 1917. 39.

⁴⁵⁵ A levél a superintendensi kinevezése után íródott. Ambrozy György felsőgömői superintendens körlevele egyházfegyelmi ügyekben. (1741.) STROMP, 1904. 121–125.

az uralkodó nézeteit,⁴⁵⁶ hiszen szolgálati ideje alatt a csetneki gyülekezetben egyre több esküvőt kötöttek a hét első 2 napján. A tendencia a következő plébános, Pelikán József szolgálata alatt szakadt meg és a 19. század első éveitől jellemzően újra a vasárnapot választották a katolikus mátkapárok.

Az *evangélikus* csetneki házasságkötések napjának regisztrációja az 1790-es években megváltozott. Míg addig naptári „napra pontosan” vezették fel az esküvők adatait, addig Pazár András lelkész 1793 januárjától az 1802. év végéig döntően az egyházi ünnepekhez igazította a házasságkötések dátumozását: „*post Dominicam Esto Mihi*”, tehát „hamvazó szerda előtti vasárnap után” olvasható például az 1799. évi bejegyzések között.⁴⁵⁷ A példánál maradva ez az ünnep 1799-ben február 3-ra esett, hamvazó szerda pedig február 6-ra, melyek alapján az esketések 3. és 6.-a között valamelyik napon történtek.⁴⁵⁸ Valószínűnek tartom, hogy a lelkész hetente egyszer végezte el az adminisztrációt, így – különösen, ha sok hivatali teendője volt – az egyházi ünnephez kötve emlékezetből jegyezte fel az eseményeket, a résztvevőket és kondícióikat. Regisztrációs szokásának következtében 172 házasságkötésnek csak hónapra ismert a dátuma, esetükben a napi bontás vizsgálatát nem tudtam elvégezni. (Lásd Melléklet IV.1.3 – 1 sz. grafikon) A katolikus anyakönyvi bejegyzésekben nincs ilyen nagy mértékű adatvesztés.

Az egyházak által kívánatosnak tartott magatartástól eltérő szokást mutatnak a 18. századi csetneki gyülekezet hívei. (Lásd Melléklet IV.1.3. – 1 sz. grafikon) A század folyamán a protestáns esküvők felét keddi napon tartották, ugyanakkor kedvelt volt körükben a vasárnap is, amikor a házasságok negyedét szentesítették. A hét közepén, szerdától szombatig kötött házasságok aránya 5% alatt mozog – különösen igaz ez a pénteki (0,6%) és szombati (1,48%) napon. A vizsgált időszakban 15 pár esküdött pénteken az evangélikus templomban, ebből 9 esetben az egyik vagy mindkét fél exogám, 6 esetben az egyik vagy mindkét fél özvegy volt. A vasárnap és hétfőn tartott esketések aránya nagyjából azonos 13% és 12% és sajnos hasonló méretet ölt az ismeretlen dátumú házasságkötések aránya is.

Az *evangélikus* házasságkötések napi bontását évtizedenként ábrázolva, éles váltás tapasztalható a század közepén. (Lásd Melléklet IV.1.3 – 2 sz. grafikon) Az 1710-es évtizedet leszámítva, a protestáns hívek 1740-ig 10 házasságból 8-at vasárnap kötöttek. Az 1740-es

⁴⁵⁶ II. József 1786. március 6-i rendelete előírta, hogy a házasság napja ne vasárnap, hanem hétköznap legyen, ugyanakkor a központi rendeletek betartása nagymértékben függött a helyi pap vagy káplán személyétől. KOVÁCS, 1996. 170.

⁴⁵⁷ EV. CSET. ANYK. II. IM. 297.

⁴⁵⁸ Az egyházi ünnepekhez igazodó dátumokat Szentpety Imre *Chronologia* című könyvének segítségével oldottam fel.

váltást követően kedd lesz a választott nap, és a vasárnapi esküvők szinte eltűnnek. Az 1740-es években és az 1780-as évtizedtől megemelkedik a hétfői esküvők száma, ugyanakkor a nagy számú ismeretlen dátumú szertartás miatt a két utolsó periódus képe nem hiteles. Az 1710-es évtized „bűnbánók és szabálykövetők” házassága a pestis utáni magatartásváltozásnak tudható be, illetve az 1740-es váltás mögött a járvány mellett, a tekintélyes lelkész és püspök, Ambrosius György személye is állt.⁴⁵⁹

A vizsgált korszakban a két utolsó, 1710. és 1739. évi pestisjárványok⁴⁶⁰ következtében az evangélikus anyakönyvek bejegyzése alapján tudtam nyomon követni a hívek megváltozott házasságkötési magatartását. Az evangélikus gyülekezet tagjai 1692–1706 között – mint már fentebb említettem – előszeretettel vasárnap házasodtak, amely nem az egyház által elvárt és írásba foglalt nap volt. Az 1700-as évek elején jelentek meg a hétfői, majd 1707-től a keddi esküvők, de a vasárnapi menyegző túlsúlya megkérdőjelezhetetlen maradt ebben az évtizedben is. A keddi napok aránya az évtized végére erősödött meg.⁴⁶¹ Az ezidőben tartott rózsahegyzi zsinat a szerdai napot jelöli meg a menyegző kezdőnapjaként – talán ennek következtében, a lelkészváltásnak is köszönhetően 1709-ben jegyezte fel Antonius lelkész az első szerdai protestáns esküvőt. Az új lelkész folytatva az elődje munkáját igyekezett a mindennapokba átültetni az egyház határozatot. A hivatalba lépése után alig egy évre ütötte fel fejét Csetneken is az országos pestis és a lelkész júniustól szeptemberig közel 800 áldozatot jegyzett fel. Az életben maradtok a továbblépést, az elhunytak a mihamarabbi pótlását választották, hiszen az Isten által beléjük oltott természeti törvény ezt diktálta. Míg a járvány évében 34 házasságot regisztráltak az anyakönyvbe – ebből hármat kötöttek csak a járvány előtt – addig 1711-ben 60-at, 1712-ben 28-at, és még 1713-ban is 17 pár esküdött a templomban. Az emelkedést mértékét mutatja, hogy a járványt megelőző évtizedekben átlagosan évi 13–14 esküvőt celebrált a lelkész. A „fekete halál” októbertől nem szedett több áldozatot az egyházközségben, amelyet 3 évnyi házassági láz követett.⁴⁶² A járvány elmúltával, egyébként a bűnbánó magatartás jeleként, másrészt Isten büntetésének elkerüléséért a házasságkötések dátumai teljes mértékben igazodtak az egyházi előírásokhoz, hiszen 1710. év őszén és 1711. év farsangi időszakban a házasságok megkötésére az utolsó pillanatokot, szabad napokat is kihasználták. Ez a szabálykövető magatartás a házasság napjának kiválasztásában is megmutatkozott az 1710. évi járvány után. Míg a pestis előtt évtizedekben a protestáns hívek – az egyházi előírásoknak

⁴⁵⁹ Vö. BAROS-GYIMÓTHY, 2021. 119.

⁴⁶⁰ A történelmi emlékezet és a források szerint Csetneken és környékén is visszatérő „látogató” volt a pestis, amelyről feljegyezték, hogy 1555-ben, 1647-ben, 1678-ban is áldozatokat szedett a környéken.

⁴⁶¹ 1707-ben 26%, 1708-ban 87,5%, 1709-ben 61,5%.

⁴⁶² Vö. BAROS-GYIMÓTHY, 2021. 115.

ellentmondva – elsősorban vasárnap tartották az esküvőket, addig a járvány után házasodók közül egy pár vasárnap, a többi 30 kedden állt az oltár elé. A keddi nap dominanciája látható a következő év házasságainál is;⁴⁶³ 1712-ben némileg módosult a párok döntése, bár még mindig döntően a hét elején léptek az oltárhoz: az esküvők 46%-át hétfőn, 33,3%-kat pedig kedden tartották, de ebben az évben a házasságra lépők vasárnap újra megjelennek a templomban. Ez a tendencia erősödött tovább 1713-ban, hiszen ekkorra a vasárnapi házasságkötések aránya 50% fölé emelkedett. Sőt, az egyházi szabályozás ellenére a régi szokások jutnak érvényre mindaddig, amíg 1739 augusztusában a pestis újra eléri a várost és környékét. A temetettek száma alapján a járvány novemberig szedte áldozatait, de Ambrosius lelkész már szeptemberben 2 és novemberben pedig további egy esküvőt regisztrált. A következő évben elmaradtak a farsangi esküvők, amelyek a nagybőjt utánra tolódtak. Már a kór megjelenése előtt is egyre több kedden tartott protestáns házasságot regisztráltak, amely mögött az 1738 áprilisában érkezett az új lelkész, Ambrosius György határozott személyisége állhatott. 1739-ben a legtöbb esküvőt, így a járványos szeptemberieket is vasárnap, míg a novemberieket már hétfőn tartották – ebben benne van az istenítéletől, a pestistől való félelem is. 1740-től határozott változás tapasztalható a csetneki párok magatartásában: az 1740. évi 28 esküvőből 22-t hétfőn, 4-t kedden és 2-t szerdán tartottak. A következő évtől az esküvők döntő többsége keddre tolódott, vasárnapi házasságkötést már csak elvétve tapasztaltam – a püspök által elvárt magatartást tehát Ambrosius György a saját gyülekezetében meg is tudta honosítani.⁴⁶⁴

Sajnos Germani János plébános az 1739. esztendőben egyetlen temetést sem regisztrált a *római katolikus* anyakönyvekben, és ebben az évben mindössze egy januári esküvőről maradt fenn feljegyzés, így a katolikus hívek magatartását, annak változását nem tudtam nyomon követni. A század folyamán a katolikus párok közel 20%-a választotta a hétfői napot, amely a protestánsok esetében csupán 12%-os volt. A katolikus esküvők száma ezt követően péntekig fokozatosan csökkent, amit egy enyhe szombati emelkedés követett.⁴⁶⁵ A katolikus házasságok fele az Úr napján kötötték, ahogy azt az egyház a híveitől elvárta. (Lásd Melléklet IV.1.3 – 3 sz. grafikon) Az 1780-as évektől egyre több katolikus esküvőt tartottak hétfőn és kedden, de csak 1794-ben billen át a mérleg nyelve a hét elejére. Az 1790–1799 közötti esküvőknél már azonos volt a hétfői és vasárnapi esküvők aránya. Az 1800–1807 között szinte évről évre

⁴⁶³ A fennmaradók 15%-át hétfőn, 13%-át szerdán és 7%-ukat csütörtökön kötötték.

⁴⁶⁴ Ambrosy György felsőgömöri superintendens körlevele egyházfegyelmi ügyekben. (1741.) STROMP, 1904. 123.

⁴⁶⁵ A pénteken celebrált 9 esküvő egyike sem esett böjti vagy adventi időszakba, és nem jegyezték fel semmilyen más okot, ami a tiltott napi esketést magyarázná.

váltakozott a házasságkötés jellemző napja: az egyik évben a vasárnap, míg a következőben a hétfői nap volt a legkedveltebb a katolikus párok körében, majd újra a vasárnap.

Hasonló átrendeződést tapasztalt Kovács Béla is a bélapátfalvi katolikusok körében, ahol 1703–1800 között magasan kiemelkedett a vasárnapi esketések száma, de 1781–1790 között megerősödött a keddi házasságkötések száma is.⁴⁶⁶ A pásztói⁴⁶⁷ katolikus jegyespárok 1693–1720 között döntően vasárnap álltak az oltár elé,⁴⁶⁸ ahogy a tiszaböciek is,⁴⁶⁹ ugyanakkor a dunabogdányi katolikus német házaspárok 1724–1895 között – az általános tapasztalattal ellentétben – elsősorban a keddet és a hétfőt választották,⁴⁷⁰ míg az 1750-től vizsgált keszthelyi anyakönyvek elsődlegesen a vasárnapi házasságkötésről tesznek bizonyosságot.⁴⁷¹ A ceglédi református házasságokat 1723–1780 között nagy részben kedden kötötték, majd a következő évtizedben inkább hétfőn, pénteken és szombaton, míg a század utolsó évtizedében az vasárnapon történt.⁴⁷² Berkenyén⁴⁷³ a vasárnap lett a szegények esküvőjének a napja a 18. század közepétől, ami egyébként addig a házasságkötések preferált ideje volt, az 1750-es évektől a keddi nap lesz a legkedveltebb.⁴⁷⁴ Hasonló mértékű átrendeződést mutatnak a kunszentmártoni esküvők napjai is.⁴⁷⁵ Tóth Árpád kutatásai azt mutatják, hogy a pozsonyi evangélikus párok körében 1780–1848 közötti egy nap sem számított tilalmasnak. Azt is megfigyelte, hogy az előnyben részesített napok között alapvető átrendeződés zajlott le: a kezdetben domináns hétfői és keddi napokat fokozatosan háttérbe szorította a vasárnapi házasságok száma, amit jellemzően a felekezeten kívüli párok választottak.⁴⁷⁶

Összességében a házasságkötési anyakönyvek bejegyzései alapján a csetneki protestáns és római katolikus hívek magatartása is illeszkedik a már megismert hazai formákhoz. A két gyülekezet hívei a század folyamán tiszteletben tartották egyházaik előírásait, az adventi és a böjti időszakokban jellemzően nem léptek házasságra. Egyedül a protestáns párok 1739-ig jellemző régi szokását, a vasárnapi házasságkötést kellett a lelkészeknek kigyomlálnia.

⁴⁶⁶ KOVÁCS, 1995/1. 128.

⁴⁶⁷ Pásztó, Nógrád megye.

⁴⁶⁸ HAUSEL, 1990. 41.

⁴⁶⁹ Jász-Nagykun-Szolnok megye. SEBESTYÉN, 2002. 226.

⁴⁷⁰ ELTER, 2002. 155.

⁴⁷¹ BENDA, 2008. 384.

⁴⁷² NAGY VARGA, 1987. 108.

⁴⁷³ Nógrád megye.

⁴⁷⁴ ZÓLYOMI, 1990. 107.

⁴⁷⁵ 1780-ig a kunszentmártoni templomban hétköznapi a szegények, vidékiek és az özvegyek tartottak esküvőt. KAKUK, 1983. 61–62., 77–78.

⁴⁷⁶ TÓTH, 2004. 56.

IV.1.4 – A házasságkötési életkor

Az egyházi határozatokban szintén visszatérő elem, hogy a házasságra lépő lányok és ifjak életkorának alsó határát írásba rögzítsék. A római katolikus egyház elképzelései a „*legitima aetas*” kapcsán nagyjából az ifjak és a hajadonok nemi érésével estek egybe, hiszen a férfiak esetében a 14., míg a nőknél a 12. életévet jelölték meg a házasodás korhatáraként. Az 1494-es nyitrai zsinat is ezen életkor után megkötött házasságokat tekintette érvényeseknek, ugyanakkor az egyházatyák kiemelték, hogy a házasulóknál elsődlegesen a testi érettséget kell figyelembe venni, nem pedig az életkort.⁴⁷⁷ A protestáns zsinatokon is rendszeres kérdés volt a házasságra lépés legalacsonyabb korhatára.⁴⁷⁸ A Borsod-Gömör-Kishonti cikkek így fogalmaztak: „*Az ifju embereket 13 évesnél ifjabbakkal, az éretteket 16 éven alul lévőkkel nem kell összeesknetni: mert a természet, az isteni és császári törvények ezt az időt nyilvánítják a nősülés alkalmas korának. Ezek 16.*”⁴⁷⁹ A 18. század elején is érvényben lévő 1610. évi gömöri esperesi szabályok értelmében „*a leány 15 éves, a fiú 21 éves kora előtt nem léphet házasságra*”.⁴⁸⁰

A házasságkötési életkor – különösen a hajadon lányok esetében – a történeti demográfiai kutatások kiemelt mutatója, a családok termékenységének egyik meghatározó tényezője. Amennyiben egy hajadon lány 21 éves korában lett asszony, akkor egy gyermek születésnyi idővel volt lemaradva a 18 évesen férjhez ment nőtársától.⁴⁸¹ Azonban az is köztudott volt, hogy „*igen ifjú asszonyok többnyire gyenge gyermekek anyjaivá lesznek*”, míg „*azon asszonyok, kik hajlott idejekben, azaz havi tisztulás kimaradásakor gondolják magokat a férjhezmenetelre, gyakran idétlent szülnek.*”⁴⁸² A fiatalabbak, 15 év alatti nők és férfiak biológiailag alig érettek a családalapításra – a demográfia a propagatív életkort a 15–49 évek közé helyezi. A kutatások szerint az emberek a 20–24 éves koruk között a legtermékenyebbek, amit Andorka azzal egészít ki, hogy magasabb házasságkötési életkor esetén a nők által világra hozható gyermekek száma 2–3 évenként egy gyermekkel kevesebb lehetett.⁴⁸³ A hazai iparosodás előtti házasodási

⁴⁷⁷ MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON 1998. IV. 696. A házasulók kora szócikk. BÁRTH, 2005. 54.

⁴⁷⁸ Az 1567. évi hercegszöllősi zsinat a következőket írta elő: „*14 esztendőnek alatta az leánzót az ifjuval se esküttesse meg. Az férfit pedig akki valamenire idős, tizen hat esztendősnél kússeb leánzóval is meg ne esküttesse.*” „*E kánon a török intézkedései ellen vétettet fel, kiknél már a 11–12 éves hajadonokat is férjhez adaták*” – olvashatjuk a magyarázatot Kiss Áron jegyzeteiben. KISS, 1881. 683.

⁴⁷⁹ KISS, 1881. 726. A pápai gyülekezet 1623-ból való articulusai tiltották, hogy 14 évesnél ifjabb leánzót eskessenek, ahogy idős asszonyt olyan fiatal ifjúval, aki fia lehetne és özvegy ember sem léphetett frigyre 16 évnél fiatalabb hajadonnal. THURY, 1998. 210.

⁴⁸⁰ MIKULIK, 1917. 39.

⁴⁸¹ ŐRI, 2003/a. 242.

⁴⁸² JUHÁSZ, 1985. 389.

⁴⁸³ ANDORKA, 1988. 42.

magatartás vizsgálatát Faragó Tamás végezte el:⁴⁸⁴ az 1777. évi lélekösszeírás összesítője alapján a nők első házasságra lépésekor mért átlagos életkora alapján három „karakterisztikus” terület rajzolódik ki.⁴⁸⁵ A Conscriptio Animarum adatai szerint a Gömör megyei lányok 19–20 éves korukban keltek el, ezzel a korai házassági modellhez sorolhatók.

Az eredmények bemutatását a házasságra lépők által bevallott életkorok elemzésével kezdem, amely életkori adatok a közösség által elvárt normát tükrözik. A csetneki *evangélikus* lelkészek közül csupán Kossány Sámuel 1788. márciustól 1791 márciusáig regisztrálta 110 házasuló fél bevallott életkorát. A 44 hajadon leány bevallásai alapján átlagosan 18,66 évesen mentek férjhez, a 36 vőlegény 23,56 évesen nősült először. A legtöbb vőlegény 20 évesen vezette oltárhoz választottját, de nem volt ritka a 28–29 éves nőtlen ifjú sem. A hajadonok között 15 évesnél fiatalabbat nem találtam, legtöbbjük 18–19 évesen ment férjhez és 22–23 éves korukra el is fogynak.⁴⁸⁶ Ez arra enged következtetni, hogy az evangélikus gyülekezet elvárása a hajadonokkal szemben a házasságra lépési életkor tekintetében a 18–19, az ifjak esetében a 23–24. éves kor volt.⁴⁸⁷ Az összeállított evangélikus családlapokon 9 vőlegény és 23 menyasszony estében tudtam a bemondott életkorokat ellenőrizni, amelyek nem meglepő módon nem voltak azonosak a bemondott életkorról. Az evangélikus férfiak kisebb mértékben tértek el a valós életkoruktól: 3 esetet leszámítva általában 1 és 10 hónap közötti az eltérés mínusz vagy plusz. A három kirívó esetből az egyikben több mint 4 évvel vallotta idősebbnek magát Zemencsik András,⁴⁸⁸ két „nagyot mondó” társa pedig 20 és 26 hónappal fiatalították magukat. A kilenc esetből 6 férfi mondta magát fiatalabbnak: Saltzer Martin csupán egy, Hudacsik János pedig 8 hónappal mondott többet a valós életkoránál. A menyasszonyok közül a 14–17 éves hajadonok vallották magukat 1–2 évvel idősebbnek, míg a 20–24 év közötti arák 3–5 évvel fiatalították magukat. Az egyik legszembetűnőbb Gledura Mária életkori tévedése, aki 23 évesen állt oltár elé, de magát 17 évesnek vallotta.⁴⁸⁹ Szintén szót érdemel a majd 25 éves Szmreck Zsuzsanna is, aki 18 éves „*puella*”-nak vallotta magát esküvőjékor.⁴⁹⁰ A 18 nő

⁴⁸⁴ FARAGÓ, 2001. 36–38.

⁴⁸⁵ Egy korai, 19–20 éves korban: Palócföldön, Kárpátalján és az ország déli részén; egy későbbi, 21–22 éves korban jellemzően a Szepesség területén, az ország nyugati határszélén; a harmadik típusú, a 23 év körüli első házasságkötés létezésére városokban talált példát. Faragó, 1992. 72–73.

⁴⁸⁶ Egy 30 éves hajadon, Klianik Péter lánya, Mária Trnka Mátyás, 64 éves csetneki özvegy felesége lett 1789. február végén. A menyasszony születési helyéül Feketelehotát adták meg. EV. CSET. ANYK. II. IM. 288.

⁴⁸⁷ Benda Gyula is ezt az eredményt fogalmazta meg a keszthelyi katolikus anyakönyvek adatai tükrében. BENDA, 2008. 141.

⁴⁸⁸ A házasságkötés dátuma 1791. február 6. volt. EV. CSET. ANYK. II. IM. 289. A vőlegényt 1768. április 30-án keresztelték. EV. CSET. ANYK. II. IM. 88.

⁴⁸⁹ 1789. január 27-én vette nőül Hnustyán János. EV. CSET. ANYK. II. IM. 288. Gledura Máriaét 1766. január 23-án tartották keresztvíz alá. EV. CSET. ANYK. II. IM. 83.

⁴⁹⁰ Ondregcsik János 1791. január 11-én vezette oltárhoz. EV. CSET. ANYK. II. IM. 289. A menyasszony 1766. február 3-án kapta a keresztségben a Zsuzsanna nevet. EV. CSET. ANYK. II. IM. 83.

esete alapján a csetneki evangélikus menyasszonyok átlagosan 2 év 6 hónappal fiatalították magukat, míg a többiek átlagosan 1 év 3 hónappal mondták magukat idősebbnek. A keszthelyi menyasszonyok bevallott és számított életkora között másfél év, míg a vőlegények esetében 2 év a különbség a bevallott évek javára.⁴⁹¹ Az életkori tévedések abból is fakadhatnak, hogy a 17–18. századi emberek csak hozzávetőleg voltak tisztában saját korukkal.⁴⁹²

A *katolikus* anyakönyvekbe a plébánosok 1773 februárjától már rendszeresen feljegyezték a házasságra lépők bevallott életkorát.⁴⁹³ Összesen 255 esetben ismert az ifjak és 270 alkalommal a hajadonok éveinek száma. A menyasszonyok átlagéletkora a vizsgált időszakban alig emelkedik, 20 évről 20,87 évre. A férfiak esetében valamivel nagyobb az ingadozás: 23–24,92 év⁴⁹⁴ között mozog. A bementések alapján a leányok általában 18–20 évesen váltak először asszonyokká, de nem ritka a fiatalabb⁴⁹⁵ és idősebb menyasszony sem. A hajadonok nagyjából 24–26 éves korokra fogytak el a házassági piacon, bár minden évtizedben találtam néhány 28–30 éves hajadont is.⁴⁹⁶ A legtöbb férfi 20–24 év között nősült, nem volt ritka a 26–28 éves sem. A legfiatalabb katolikus vőlegény 17 éves, a legidősebb pedig 38 éves volt. A bevallott életkorok alapján a katolikus gyülekezetben a 19–20 éves lányokat még nem vette szájára a közösség, az evangélikus szokásokhoz viszonyítva nagyjából egy évvel tovább maradhattak pártában. A katolikus özvegyasszonyok 40 éves kor után fogytak el. Ellenben az özvegy férfiak ekkortól élték szinte „második virágzásukat” a házassági piacon, hiszen 32–50 év között találtam a legtöbb férfit, de öten is 58 évesnek vallották magukat. Hasonló értékeket mért Benda Gyula a keszthelyi katolikus özvegyek körében is, ahol az újra frigyre lépő özvegy asszonyok közül a 40 év feletti aránya 16,48% volt, az özvegy férfiak esetében ez 47,11%-ot mutatott.⁴⁹⁷

A családlapok adatai alapján számolt házasságkötési átlagéletkorokhoz használt adatokban a legmegbízhatóbb a kereszteleési feljegyzésekből kiszámolt életkor, de a módszer elfogadja a házasságkötéskor bevallott életkort is. E módszer alkalmazása vezetett több esetben

⁴⁹¹ BENDA, 2001. 230–231.

⁴⁹² TÓTH, 1994/a.; ERDÉLYI, 2006.

⁴⁹³ Az 1760-as évtizedben egy esetben jegyezték fel a vőlegény és 2 esetben a menyasszony életkorát. Az adatok döntő többsége az 1780-as és 1790-es évtizedekből származik.

⁴⁹⁴ Az 1760-as évtizedből csak 1 eset ismert, ahol a vőlegény 20 évesen nősült.

⁴⁹⁵ A legfiatalabb menyasszony egy 12 éves neocolonus, azaz cigány leány volt. Többször találkozunk 14–16 éves korban lévő hajadonokkal az oltár előtt.

⁴⁹⁶ 1779. május 16-án lépett házasságra Suchy Mihály, 24 éves csetneki katolikus ifjú a 37 éves evangélikus hajadon Tímár Máriával. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 35. A házasságot dispensációval kötötték. Regisztrációs hibára gyanakodtam a menyasszony életkorával kapcsolatban, de megtaláltam az evangélikus kereszteleések között Máriát, akit 1742. február 15-én kereszteltek; apja Tímár Péter metallifosor, anyja Hanez Zsuzsanna. EV. CSET. ANYK. I. IM. 113. Gyermekait 38, 42 és 44 évesen hozta világra. 1780. február 16. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 30.; 1784. március 27. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 36.; 1786. szeptember 21. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 40.

⁴⁹⁷ BENDA, 2008. 148.

valótlan házasságkötési életkori értékhez – ugyanakkor ezt a személyek hibás beazonosítása is magával hozhatja.⁴⁹⁸ A módszert alkalmazva az *evangélikus* hajadonok közül 13 lányt találtam 13 év alattinak, a vőlegényeknél 4-en voltak 14 év alattiak. A *római katolikus* temetési anyakönyv bemondott életkori adataiból történt visszszámolás legalacsonyabb értékét, 6 év és 11 hónapot Tepliczky Katalinnál találtam.⁴⁹⁹ A katolikus házasságra lépők között 6 13 év alatti lányt és három 16 év alatti vőlegényt találtam.

A felállított családlapok (1, 2a és 2b adatok) alapján a két csetneki egyházközség hajadonjai átlagosan 20,4 éves korukban váltak először asszonnyá a 18. században, amely adat alátámasztja Faragó Gömör megyei kutatási eredményét. A házasságot kötő lányok életkorát évtizedes bontásban vizsgálva (Lásd Melléklet IV.1.4 – a sz. táblázat) azt tapasztaltam, hogy az *evangélikusoknál* az 1710-es évektől, a 18,83 éves átlagértéktől fokozatosan emelkedett az életkor az 1750-es évek 21,07 éves átlagértékéig. Ezt követően visszaesett 20,25 évre és az 1770-es évektől újra évtizedenként feljebb kúszott – a század utolsó évtizedében 20,73 év, a 19. század első éveiben 20,85 évre emelkedett fel. A *katolikus* életkorok is hasonló tendenciát mutatnak: az 1760-as évektől 18,7 évről 1770-re 20,42 évre ugrott fel. Ezután a nők házasságkötési átlagéletkora évtizedről évtizedre folyamatosan emelkedett: a vizsgált korszak utolsó évtizedében 20,79 évvel megközelítette az evangélikus értéket. A két egyházközség hajadonjainak átlagéletkora az 1770-es évektől azonos értékeken együtt mozgott, tehát a normák mindkét gyülekezetében azonos módon változtak.

Eltérő azonban, hogy melyik életkorban ment férjhez a legtöbb katolikus és protestáns lány, tehát a menyasszonyok életkori gyakorisága egyházi hovatartozásuk függvényében. A legtöbb evangélikus hajadonok 19 évesen állt az oltár elé, de már 16 évesen is sokan elkeltek a házassági piacról. (Lásd Melléklet IV.1.4 – 1 sz. grafikon) Az egycsúcsos protestáns görbével szemben a katolikus hajadonok közül a 18. és a 20. életévük betöltése után váltak legtöbben asszonnyá. A 21–22 évesek házasságra lépési aránya mindkét egyházközségben azonos volt, azonban a katolikusoknál a 23 éves hajadonok még nagyobb eséllyel léphetnek oltárhoz, mint protestáns társaik. Az evangélikus lányok tehát akár 2 évvel hamarabb is férjhez tudtak menni Csetneken, a közösség elfogadta és támogatta ezt a magatartást. Ez arra is enged következtetni, hogy a fiatalon férjhez ment protestáns nők akár egy gyermekkel többet is szülhettek, mint

⁴⁹⁸ Így eshetett meg, hogy az 1751 januárjában temetett Koridas Dorottyát 63 évesnek regisztrálta Tubel Jakab – amiből az következik, hogy a Buczowsky Mátyással, 1692. február 17-én kötött házasságakor éppen 4 éves „volt”. EV. CSET. ANYK. I. IM. 188. és 123. Ennél még zavarba ejtőbb Mária életkora az első házasságkötéskor, hiszen a bejegyzett adatok alapján 1757. január 23-án 2 hónapos korában lett Lipták Martin felesége. Gyermek születését egyik házasságban sem regisztráltak. EV. CSET. ANYK. II. IM. 267.

⁴⁹⁹ A házasságkötésük becsült dátuma 1780 márciusa.

katolikus nőtársaik.⁵⁰⁰ Mind az evangélikus, mind a katolikus hajadonok 25 éves koruk után fogytak el a házassági piacról,⁵⁰¹ ezért az életkorral rendelkező, ismeretlen családi állapotú menyasszonyokat, akik betöltötték a 26. életévüket, már újrَاهázasodónak vettem. A szakirodalomban általában 30 éves kortól tekintik újrَاهázasodóknak a menyasszonyokat: a Faragó Tamás által is idézett Iványos-Szabó Tibor az 1770-es évek kecskeméti társadalmát vizsgálva a 15–30 év közötti menyasszonyokat tekinti első házasságukat kötőknek,⁵⁰² ahogy Őri Péter is a 30 éven aluliakat számította hajadonoknak a Pest megyei kutatásaiban.⁵⁰³ Ezzel szemben Benda Gyula azt tapasztalta a keszthelyi családlapokon, hogy a 24 évnél idősebb nőknél már túlsúlyban voltak az újrَاهázasodók, míg a férfiak 29–30 évesen is „csak” az első házasságukat kötötték.⁵⁰⁴ A Csetneken nősült férfiak esetében a határérték a 30. életévnél húzható meg. (Lásd Melléklet IV.1.4 – 2 sz. grafikon) Emiatt elképzelhető, hogy az alacsonyabb életkori határ miatt az özvegyházasságok aránya magasabb lesz majd a csetneki gyülekezetekben, mint az eddig kutatott településeken.

Az ismert keresztelési dátumú, először oltár elé álló menyasszonyok átlagéletkora évtizedenkénti bontása tükrözi a leghitelesebben a közösségi normát. (Lásd Melléklet IV.1.4 – a sz. táblázat) Az *evangélikus* hajadonok házasságkötési átlagértéke a század elejétől – 19,19 évről kisebb stagnálásokkal – az 1750-es évek végéig fokozatosan 21,2 évre emelkedett, majd 20 év körüli átlagra visszaeső értéket rekonstruáltam 2 évtizeden keresztül. Az átlagéletkor az 1790-es években mért 20,6 éves értéken stagnált a vizsgált korszak végéig. A *katolikus* lányok adatait az 1760-as évektől tudtam csak nyomon követni. Az átlagéletkor az ekkor mért legalacsonyabb értékről – 18,2 év – a következő évtizedben 22,2 évre ugrott fel, amely aztán 21–22 év között ingadozva érte el a vizsgált korszak végét. A 19. század első éveiben a két gyülekezet görbéje közelített egymáshoz, amennyiben a katolikus hajadonok 21,1 évesen, az evangélikus nagyjából 7 hónappal fiatalabban léptek először az oltár elé. Az ismert születési dátummal rendelkező hajadonok házasságkötési életkori gyakorisága is mutat némi eltérést. A 15 éves hajadonok mindkét egyházköztségben azonos arányban léptek házasságra Csetneken, majd a protestáns lányok adatai a már ismert magatartást mutatják: 16 évesen 1/3-dal, míg 17

⁵⁰⁰ A kérdésre a családok termékenységi vizsgálatánál fogok visszatérni.

⁵⁰¹ A leányság szokásjogi felső határa rendszerint a 25., a legénységé pedig a 30. életév volt. JÁVOR, 2000. 605.; TÁRKÁNY SZÜCS, 1981. 177. A néprajzi kutatásokból több tájegységben volt ismert szokás a vénlánycsúfolás. SZILÁGYI, 2000. 734.

⁵⁰² IVÁNYOSI-SZABÓ, 1987. 124–125.; FARAGÓ, 1992. 82.

⁵⁰³ ŐRI, 2003/a. 67. Csocsán Jenő is a 30. életévüket betöltött nők és férfiak esetében állapította meg, hogy már újrَاهázasodók. CSOCSÁN, 1959. 82.

⁵⁰⁴ BENDA, 2003. 86. Benda 2001-ben publikált, a keszthelyi házasságokat is bemutató írásában a bizonytalan családi állapotok kiküszöbölése végett a harminc éven felüli hajadonokat és a negyven éven felüli legényeket már nem először házasulónak vette. BENDA, 2001, 230.

évesen kétszer annyian léptek házasságra, mint katolikus társaik. Az utóbbiaknál 18 és 21 évesen értek meg a házasságra – ugyanennyi az arány az evangélikusoknál a 19 évesek között. A protestánsokhoz képest jóval több 22–23 éves katolikus lány kelt el a házassági piacon, hiszen őket kicsit később adták férjhez, míg a 24 éves lányok házassági esélyei nagyjából azonosak voltak a két egyházközségben. (Lásd Melléklet IV.1.4 – 4 sz. grafikon) A születési dátummal rendelkező menyasszonyok között a legfiatalabb evangélikus leány a 2 hónap híján 13 éves Boszy Zsuzsanna volt, aki 1795 áprilisában lett Lőrincz János ifjú⁵⁰⁵ felesége, és 14 évesen szülte első, 18 évesen második lányukat.⁵⁰⁶ Az ismert születési időponttal rendelkező menyasszonyok közül két hajadon 13 évesen, hat 14 évesen, kilenc 15 évesen állt az oltár elé – a legtöbben 2–3 éven belül világra hozták első gyermeküket.⁵⁰⁷ A katolikusok között is találtam igen fiatalon férjhez menő leányt Krajetz Mária személyében, aki születése után 14 évvel és 8 hónappal lépett házasságra.⁵⁰⁸ Érdekes lenne az életkorokat a 19. században is nyomon követni, hogy mi követi a 18. század második felétől tartó fokozatos emelkedést. Vajon a későbbiek folyamán is eltérő értékeket mutatnak a lányok a vallási hovatartozásuk alapján, illetve folytatódott-e az házasságkötési átlagéletkorok lassú emelkedése a 19. századi csetneki régióban?

Természetesen nem minden leány volt ilyen szerencsés és vált fiatalon asszonnyá vagy nem választotta a korai férjhez menést, hiszen, ha nem is gyakran, de 30, sőt 40 év feletti hajadonok is álltak az evangélikus oltár előtt. A feltételezhetően 30 éves Gömörly Mária nemes hajadon 1792 júniusában ment férjhez a 18 éves nemes ifjúhoz, Maratinszky Alexiushoz. Mindkettőjüknek apja vashámor tulajdonos volt Csetneken⁵⁰⁹ – valószínűleg a szülők határozott döntése motiválta a nem éppen fiatal lányt, illetve a fiatal ifjút. A 37 évesnek becsült hajadon Oblatty Katalint 1794 februárjában vezette oltár elé a 42 éves ifjú Walentiny Dániel – Katalint ez év decemberében temették.⁵¹⁰ Stancek Pál 1745. február 9-én vette házastársul a 39 éves Német Juditot:⁵¹¹ házasságukat valóban megáldották az Égiek, hiszen Judit 55 évesen adott

⁵⁰⁵ A vőlegény életkora ismeretlen.

⁵⁰⁶ EV. CSET. ANYK. II. IM. 294.; A keresztelesek dátumai: 1796. június 26. és 1800. július 9. EV. CSET. ANYK. II. IM. 169. és 183.

⁵⁰⁷ Ugyanakkor nagyon ritka, hogy ezeknek az asszonyoknak az anyakönyvek bejegyzései szerint 2–4 gyermeknél több született volna. Kivételt 3 család képez, amelyekben a lelkészek 10 gyermek keresztelését jegyezték fel.

⁵⁰⁸ Vörös Martinnal kötött házasságát Fabricius József plébános 1766 január 19-én áldotta meg; gyermek kereszteléséről nincs hír. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 29.

⁵⁰⁹ A harmadik hámor tulajdonosa az 1770-es években Márton András. HECKENAST, 1986. 1048. EV. CSET. ANYK. II. IM. 291. A családok több tagját Csetneken keresztelek, eskették és temették.

⁵¹⁰ EV. CSET. ANYK. II. IM. 293. és 365. Ugyan az anyakönyvben nem utalnak rá, de elképzelhető, hogy az asszony a szülésbe halt bele.

⁵¹¹ EV. CSET. ANYK. I. IM. 141. Német Jakab és Marina lányát 1705. szeptember 14-én keresztelek. EV. CSET. ANYK. I. IM. 42.

életet hatodik gyermeküknek,⁵¹² akik közül 3 fiú családot is alapított. Archangel Mária is a 39. születésnapja után 8 hónappal ment Petermanovszky Péterhez,⁵¹³ és 41 és 43 éves korában szült – sajnos a gyerekek további sorsáról nem tudni semmit.⁵¹⁴ A férj halála után Mária 47 évesen újraházasodott az akkor közel 32 éves Kucserák Jánossal és 10 hónappal később életet adott egy újabb fiúnak.⁵¹⁵

Az evangélikus és katolikus ifjak általában 24 évesen vezettek először menyasszonyt az oltár elé: 19 éves koruk előtt ritkán nősültek, azonban 20–24 éves koruk között azonos arányban házasodtak. (Lásd Melléklet IV.1.4 – 3 sz. grafikon) Az evangélikusok esetében még a 25–26 évesek is jó eséllyel találtak maguknak házastársat, míg a katolikusok körében a 28 éves férfiak voltak kapósak. A nőtlen ifjak nagyjából 30 éves korukra fogytak el a csetneki egyházközségekben. A protestánsoknál nem csak a női nem képviseltette magát fiatalon az oltár előtt: 16 éves és 8 hónapos korában nősült Barnák György evangélikus csetneki ifjú a gencsi Jankó Judittal.⁵¹⁶ További 5 protestáns ifjút találtam, akik bizonyosan a 18. életévük betöltése előtt nősültek: 16 évesen, és ezzel a legfiatalabb katolikus vőlegényként lépett az oltár elé Dancsak Martin 1777. január 12-én,⁵¹⁷ aki a magát 17 évesnek valló Sztroluczky Annát vette feleségül. Egy év múlva megszületett első lányuk, akit további 3 lány és 3 fiú követett. Az evangélikus gyülekezetben több 30–40 évesen először nősülő férfit találtam. A 46 éves nemes ifjú, Bodó Mátyás 1778. január 21-én lépett házasságra a berzétei özvegy Simonides Zsófiával, ám házasságuk majd 6 éve alatt nem született gyermekük.⁵¹⁸ A korai, 19. életév előtti

⁵¹² 1760. november 9. EV. CSET. ANYK. II. IM. 61.

⁵¹³ Archangel András és Gál Mária gyermeke 1754. március 31-én látta meg a napvilágot és 1793. november 2-án állt az oltár elé. EV. CSET. ANYK. II. IM. 34. és EV. CSET. ANYK. II. IM. 292.

⁵¹⁴ 1795. május 12. és 1798. január 1. EV. CSET. ANYK. II. IM. 167. és 177.

⁵¹⁵ 1801. nov. 23. EV. CSET. ANYK. II. IM. 299. János fiúkat 1802. szeptember 17-én keresztelték. EV. CSET. ANYK. II. IM. 189. Mária 3 év házasság után, 1805. január 13-án temette el második férjét. EV. CSET. ANYK. II. IM. 377.

⁵¹⁶ 1768. június 5-én keresztelt Institorius Sámuel Barnák András és Weliky, alias Filo Katalin fiát. EV. CSET. ANYK. II. IM. 88. Az 1785. február 1-jén megáldott frigyből nem született gyermek. EV. CSET. ANYK. II. IM. 284.

⁵¹⁷ KAT. CSET. ANYK. II. IM. 34. A vőlegény egyébként 18 évesnek vallotta magát. Dancsak Sebestyén és Hollo Mária fiát 1760. szeptember 3-án keresztelte Fabricius József plébános. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 11.

⁵¹⁸ EV. CSET. ANYK. II. IM. 280. Bodó András és Bredacz Ráhel Mátyás nevű gyermekét 1731. február 15-én keresztelték. EV. CSET. ANYK. I. IM. 93. Mátyás apja jogtudós, nagyapja Bodó András Csetneken teljesített lelkészi szolgálatot, és 1704. május 22-től haláláig, 1708. március 10-ig gömöri püspök is volt. HAZSLINSZKY, 1903. 416. 1708. márciusában nincs tetetési bejegyzés a csetneki evangélikus anyakönyvben. EV. CSET. ANYK. I. IM. 157. Az özvegy férj 1784. február 3-án, majd 53 évesen újra nősült: választotta a 40 éves, szintén özvegy Lazány Barbara nemes asszonyt. EV. CSET. ANYK. II. IM. 284. Ebből a házasságából sem született gyermek – az asszony az előző kapcsolatában legalább ötször szült, közülük 4 fiatalon meghalt, egyről nincs további információ. Bodó Mátyás 1789. március 2-án eltemette második feleségét is, ő maga 76 évesen, 1810. márciusában halt meg. EV. CSET. ANYK. II. IM. 359. és 387.

házasodási normát mutató közösség volt például a csurgói,⁵¹⁹ a szödi⁵²⁰ és a keszthelyi⁵²¹ katolikusoké, ahogy a ceglédi reformátusoké.⁵²² Zólyomi József is hasonló életkorokat mutatott ki a berkenyei,⁵²³ Melegh Attila a halasi katolikus és református, illetve a tapolcai katolikus anyakönyvekben.⁵²⁴ Őri Péter az 1774–1783 közötti Pest megyei lélekösszeírásokat kutatva azt állapította meg, hogy a nők átlagos életkora az első házasságkötésükkor 20,3 év, a férfiaknál ez 22 év.⁵²⁵ Némi eltérést, átlag feletti értéket mutatnak a dunabogdányi katolikus német nemzetiségű ifjak és hajadonok életkori adatai, miszerint a lányok átlagosan 21–22 évesen mentek férjhez, míg a fiúk 24–26 évesen nősültek – ez minden bizonnyal a német lakosság betelepítés előtti időkből származó hagyományaiból eredt.⁵²⁶ Szintén magasabb átlagéletkort mutatott ki Pakot Levente a szentegyházfalvi katolikus családlapok adataiból: az 1750–1809 között a hajadonok 22 évesen, az ifjak pedig 25 éves korukban léptek házasságra.⁵²⁷ A büki evangélikus ifjak a nyugati házasodási modellt követték, hiszen átlagosan 28,8 éves korukban léptek először házasságra, míg a hajadonok a keleti modellnek megfelelően, átlagosan 20 évesen mentek férjhez.⁵²⁸ Számokban kifejezve a nyugati házasodási modellt; az 1750 előtti Franciaországban a hajadonok az első esküvő idején átlagosan 24,6 évesek voltak, Angliában 25 évesek, Németország területén átlagosan 26,4 évesek és a Skandináv országokban is ugyanennyi mutatható ki.⁵²⁹

A csetneki protestáns gyülekezet 13–15 éves menyasszonyai bizonyítják, hogy nem véletlenül került újra és újra az esperesi, illetve zsinati határozatok közé a legalacsonyabb házasságkötési életkor kérdése. Ugyanakkor a *Conscriptio Animarum* feldolgozott adatait, miszerint Gömör megye lányai 19–20 éves korukban álltak először oltár elé a csetneki evangélikus és római katolikus anyakönyvek bevallott, illetve a keresztelési adatokból kimutatott életkori adatai is alátámasztják. A két gyülekezetben jellemzően az elvárt normának megfelelően alakult a lányok férjhezmenetele, a protestánsok elfogadta a korai házasságkötést

⁵¹⁹ KOVÁTS – Cs. TÓTH, 1962. 48–89., 62–63.

⁵²⁰ CSOCSÁN, 1959. 81.

⁵²¹ A valós életkor alapján a 19. életévükben férjhez ment lányok száma volt a legmagasabb. BENDA, 2001. 231. A férfiak bemondott átlagéletkora sem ingadozott, a vőlegények 24–25 év közöttiek egészen a 19. század közepéig. A számított életkorok mind a két nemnél magasabbak. BENDA, 2008. 140–141.

⁵²² NAGY VARGA, 1987. 109. Kishegyesen a legtöbb vőlegény 20–21 évesek, a menyasszonyok 16–17 évesek voltak az első házasságkötésükkor. CZÉKUS, 2002. 33.

⁵²³ ZÓLYOMI, 1990. 101.

⁵²⁴ MELEGH, 1995. 75.

⁵²⁵ ŐRI, 2003/a. 248–249. A tiszabői katolikus lányok döntő többsége 16 és 22 éves kora között állt először oltár elé, a legények 20–26 éves korukban nősültek a 18. század végén. SEBESTYÉN, 2002. 227.

⁵²⁶ ELTER, 2002. 162–163.

⁵²⁷ PAKOT, 2003. 248.

⁵²⁸ ANDORKA, 1996. 12., 15. Több magyarországi családrekonstrukciós vizsgálat összefoglaló eredményét, többek között a férfiak és nők házasodási életkorát is összegyűjtötte a szerző.

⁵²⁹ DUPÂQUIER, 1990. 44.

is. A csetneki szokások azt is alátámasztják, hogy a magas korkülönbséggel megkötött házasságok a közösség által elfogadott, míg az egyházak által már veszélyesnek minősített és ezáltal tiltott magatartási forma volt. A két csetneki gyülekezetben a legtöbb magas korkülönbséggel megkötött házasságban a férfi volt az korosabb, de nem volt ritka az sem, ha a nő volt tapasztaltabb és több évvel idősebb a házasságban.

IV.1.5 – A házasságra lépők családi állapota

A plébánosok és lelkészek mindkét gyülekezeti anyakönyvben kezdettől fogva regisztrálták a legtöbb házasságra lépő férfi és nő családi állapotát. Az anyakönyvekben a hajadon lányok legtöbbször a „*virgo*”, a protestáns lapokon néha az „*ancilla, puella*” szavakkal, az ifjakat a „*iuvenis*” szóval jelölték, ezek mellett jelzőként megjelentek még a „*honestus*”, erényes és illetve az „*inhonestus*”, becstelen szavak. Az özvegy nőknél és férfiaknál a „*vidua, viduus*”, illetve a nők esetében néha a „*relicta vidua*” szókapcsolatot alkalmazták.⁵³⁰ A protestáns egyház elvben megengedte a híveinek a házasság felbontását, de csetneki anyakönyvekben nem találtam információt arra nézve, hogy egy házasság válás miatt bomlott volna fel.⁵³¹

Az egyházközség területén született hívek esetében tudtam ellenőrizni, igazolni a feljegyzett családi állapot valóságát, hiszen az életeseemények a családlapok összeállításával láthatóvá váltak. Az evangélikus családlapok összeállításánál azt tapasztaltam, hogy amennyiben a lelkész a házasságkötéskor a menyasszony vagy a vőlegény szüleinek nevét is regisztrálta, akkor relatív biztonsággal állítható, hogy az illető hajadon vagy nőtlen volt.⁵³² Ugyanezt állapította meg Tóth Árpád is a pozsonyi anyakönyvek bejegyzéseivel kapcsolatban, míg a keszthelyi bejegyzések nem tűntek megbízhatóak ebben a tekintetben.⁵³³ A családrekonstrukciós módszer, ahogy a bemondott életkorokat, úgy a bevallott családi állapotokat is elfogadja, így a nem helybeli, de Csetneken házasságra lépett személyek regisztrált családi állapotát is elfogadtam.⁵³⁴

⁵³⁰ A korai kassai anyakönyvekben csak a nőknél jegyezték fel a házasságkötés előtti családi állapotukat. J. ÚJVÁRY, 2002. 82.

⁵³¹ A csetneki katolikus temetési anyakönyvben az 1790. december 5-i bejegyzésben utal arra a plébános, hogy Blasko Zsuzsannát, a 32 évesen eltemetett nőt férje – valamikor – elhagyta: „*a marito desera*”. MÁTAY, 2006.; TÓTH, 2009. 42.

⁵³² Amennyiben a menyasszony vezetékneve nem egyezett az apja vezetéknevével, őt özvegynek vettem.

⁵³³ TÓTH, 2009. 52. A keszthelyi anyakönyvekkel kapcsolatban Benda Gyula rávilágított, hogy számos második vagy harmadik házasságát kötő nő vagy férfi nem újránházasodóként szerepel az matrikulákban. BENDA, 2001. 230.

⁵³⁴ A „*deflorata*”, vagy „*sine flora*” jelzővel illetett 10 katolikus és 3 evangélikus menyasszonyt is hajadonnak vettem.

A családlapok az ellenőrzésen túl lehetőséget nyújtanak a feljegyzett családi állapotok kiegészítésére is, hiszen több olyan családlap állt rendelkezésemre, ahol a szülők családi állapotát nem jegyezte fel a lelkész vagy a plébános, de az egyes személyek bevallása, vagy a halálozáskor a családtagok által bementett életkor már lehetőséget adott a személyek házasságkötési életkorának becslésére. Mivel mind az evangélikus, mind a katolikus hajdonok 25 éves koruk után fogytak el a házassági piacról, ezért az életkorral rendelkező, de ismeretlen családi állapotú menyasszonyokat, akik betöltötték a 26. életévüket, már újrَاهázasodónak vettem; a férfiaknál a 30. életév volt a határ. Az alkalmazott módszerek segítségével a vizsgálatokhoz rendelkezésre álló, a lelki vezetők által feljegyzett eseteket közel 390 női és majd 250 férfi családi állapottal tudtam kiegészíteni. Amennyiben nem volt semmilyen támpontom, az illető személy házasságkötés előtti családi állapotát ismeretlennek vettem.

A családi állapotok alapján mindkét egyházközösségben az első házasságukat kötők voltak többségben a század folyamán. Az *evangélikus* házasságok 30,3% volt özvegyházasság, tehát legalább az egyik fél már özvegyként élt a házasságkötés előtt. (Lásd Melléklet IV.1.5 – 1 sz. táblázat) A *katolikus* házasságkötések esetében némileg magasabb, 35% volt az özvegyházasságok aránya, egyedül az 1770-es években esett valamivel 30% alá az arányuk az összes házasságkötéshez képest. A *protestáns* egyházközösség házasságaiban épp ebben az évtizedben emelkedett meg az özvegyházasságok aránya, tehát ellentétes mozgásúak a gyülekezetek görbéi. A csetneki özvegyházasságok magasabb arányát az életkor alapján történő kiegészítés okozhatja. A csetneki adatokkal egyező értékeket mutattak ki a 18. századi Hajdúnánáson, ahol az özvegyházasságok aránya 38% volt,⁵³⁵ és a Pest megyei Sződön is 28,7%-a volt palingám, tehát a második és a további házasságok aránya.⁵³⁶

A pestis előtti évtizedekben az *evangélikus* ifjak hajdonokkal kötött házasságainak 70–80%-os arányát a későbbi évtizedekben már nem érték el a mátkapárok, bár mindvégig magas volt az első házasságukat egymással kötők aránya. (Lásd Melléklet IV.1.5 – 2 sz. táblázat) Az 1710. évi népesedési válság felnőtthalandóságát követő újrَاهázasodási hullám okozta az evangélikus adatokban az 1710-es évek rendkívül alacsony első- és magas özvegyházasságait. A járvány után az első házasságokat időben eltolták, hiszen az életben maradottak pótolták először a veszteségeiket, a félárvának kellett mostoha anyját vagy apát adni. Az 1710–1719 között megkötött házasságok 55,7% volt özvegyházasság és egyedül ebben az évtizedben emelkedett meg jelentősen az evangélikus özvegyek egymással kötött házasságának a száma és

⁵³⁵ KOVÁTS, 1973. 54.

⁵³⁶ CSOCSÁN, 1959. 72. Ugyanakkor a debreceni források reprezentatív kutatásának eredményeként a házasságok mindössze 18,3%-a volt özvegyházasság.

aránya. Az 1739. évi pestisjárvány után teljesen más házasodási magatartást mutatnak a családi állapotok az evangélikus közösségben. Az egymással első házasságukat kötő hívek aránya az 1710. évi pestis utáni időszakban ekkor a legmagasabb, ahogy az özvegy férfiak hajadonokkal történő házasságkötéseinek az aránya is, míg az özvegy férfiak és özvegy nők esketésének aránya az 1740-es évtizedben a század harmadik legalacsonyabb értékét mutatja. Ekkor az első házasságokat nem tolták el, a feleségüket elvesztő férfiak főleg hajadon lányokat kísérték az oltárhoz – ez az egyházközség özvegy férfiakra igaz az egész században. Az újránházasodó özvegy nők aránya ezért sem emelkedett meg az előző periódushoz képest. A házasságra lépő evangélikus férfiak között is stagnált az 1740-es években az újránházasodó férfiak aránya, míg az ismeretlen családi állapotúaké az előző három évtizedhez képest erősen lecsökkent. (A járvány áldozatainak több szempontú bontását a V. fejezetben tárgyalom.)

A *római katolikus* hívek családi állapotának grafikonján kevesebb ingadozást mutatnak az értékek. (Lásd Melléklet IV.1.5 – 3 sz. táblázat) Sajnos a házasságkötési anyakönyvek 1738. november 25-től 1743. december 26-ig hallgatnak, így az 1739. évi pestis katolikus áldozatain túl az életben maradtak újránházasodási magatartást sem tudtam megvizsgálni. A gyülekezetben évtizedről–évtizedre nőtt az egymással első házasságukat kötő ifjak és hajadonok aránya; kiegyenlített volt a nőtlen ifjak és az özvegy nők házasságának aránya, ahogy az özvegyek egymással kötött házasságaié is. Nagyobb ingadozást az özvegy férfiak és hajadon lányokkal kötött esküvők évtizedes bontásában találtam. Az ismeretlen családi állapotú férfiak és nők aránya egyformán alacsony a korszakban, a katolikus férfiak körében évtizedről évtizedre csökken a számuk. Az újránházasodó férfiak és nők aránya is közel azonos, a férfiak adatai kicsivel magasabbak az özvegy nőkéhez képest, de azonos időben azonos mértékben hullámoznak.

Az ismeretlen családi állapotú menyasszonyok aránya 4,4–5,4% között mozog mindkét egyházban, ahogy a katolikus vőlegényeké is, míg az ismeretlen családi állapotú evangélikus vőlegények körében már 15,3% az ismeretlenek aránya. Ez az adat azt a szokást is alátámasztja, miszerint a területileg exogám házasságokat a menyasszony templomában tartották, ide érkeztek a szertartásra a vőlegények, akik aztán vagy az adott egyházközségben telepedtek le, vagy az új asszonyt magukkal vitték a szülőföldjükre. Az anyakönyvek indulásától fokozatosan emelkedett ezen exogám férfiak és helyi, elsősorban hajadon nők házasságkötési aránya, amely az 1710. évi pestis pusztítása következtében még két évtizeden keresztül tovább nő. A vizsgált időszak utolsó két évtizedében újra megnőtt az evangélikus vallású ismeretlen családi állapotú férfiak és nők aránya is, és ezzel egyidőben csökken az ifjak hajadonokkal kötött házasságainak aránya.

A két csetneki közösségben tehát a házasságban élés elvárt viselkedési norma volt; ez volt a természetes, a követendő példa. Az újránházasodás az adatok alapján elfogadott és támogatott volt, hiszen „*élőnek élő, holtak holt a párja*”. Volt olyan férfi és nő is, aki a társa elvesztése után haláláig viselte az özvegyi fátylat, a matrikulák szerint erkölcsös életet élve. Ugyanakkor mind az anyakönyvekben, mind pedig a városi protokollumban igen sok példát találni az özvegyek normabontó életére: az özvegy nők ebben az esetben felülreprezentáltak, hiszen illegitim gyermekének apját – legyen az nőtlen ifjú vagy tapasztalt özvegy férfi – nem feltétlenül nevezte meg a szegénykező anya, vagy csak a lelki vezető nem jegyezte fel az akkor mindenki számára nyilvánvaló ténytet.⁵³⁷

IV.1.6 – A házasságok élettartama

A házasságok élettartamát a felállított családlapok adatain tudtam mérni, és mivel egyik csetneki egyházközség anyakönyvében sem jegyezték fel válást,⁵³⁸ a vizsgált korszakban a házasságok felbomlását valamelyik házastárs halála okozta. Amennyiben nem maradt fenn adat valamelyik fél haláláról, de bizonyos, hogy az egyik fél újránházasodott, akkor a családrekonstrukciós módszer adta lehetőséggel élve megbecsültem a házasság végét. Azokban az esetekben, amikor ismert az egyik fél újránházasodásának időpontja, de nincs meg az özvegyiségre jutás, tehát a házastárs halálának a dátuma, akkor az az újránházasodás évét megelőző év december 31-vel zártam le a házasságot és a családlapot.⁵³⁹ Csipkaj András 1753. február 20-án nősült először, választottja Filo Heléna volt;⁵⁴⁰ a házasság sajnos nem tartott sokáig, mert a férj 1755. február 4-én már második választottját vezette oltárhoz.⁵⁴¹ Mivel Tubel Jakab evangélikus lelkész az első asszony halálát nem jegyezte fel, így a Csipkaj–Filo házasságot 1754. december 31-i dátummal zártam le. A protestáns családlapok közül 81-et, míg a katolikusok között 21-et sikerült így lezárnom. Amennyiben nem ismert a házasság megszűnésének időpontja, de a feleség 40 éves kora fölött még szült, szintén lehetőség van a családlap lezárására. Ezekben az esetekben „*úgy vehetjük, hogy a házasság fennállt a feleség*

⁵³⁷ Az özvegyházasságokról és a csetneki özvegyek viselkedéséről, házasságaiknak jellemzőiről lásd BAROS-GYIMÓTHY, 2014, 2019/b., 2020/b., 2020/c.

⁵³⁸ Az ásó, kapa nagyharang válassza el őket szólás az ellenreformáció idején tűnt fel, mivel a házasság felbontását a római katolikus egyház szigorúan tiltotta. Pázmány Péter 1613-ban írta: „*addig más Házasságban nem avathattják magokat ásó kapa el nem választja az házasság személyeket*” és Káldi György 1631-ben világosan fogalmazott: „*A házastársak, semmi okból el nem válhatnak, hogy szabad legyen a' vétkeseknek, vagy az ártatlanoknak mást venni... hanem kapa 's ásó választja el őket.*” O. NAGY, 1954. 399–400.

⁵³⁹ BENDA, 2008. 124.

⁵⁴⁰ EV. CSET. ANYK. I. IM. 145.

⁵⁴¹ EV. CSET. ANYK. I. IM. 146.

50-dik születésnapjáig.”⁵⁴² Szintén a családrekonstrukciós módszer adta lehetőségeket alkalmazva becsültem meg a házasságkötés időpontját azon családlapokon, ahol ismert a feleség születési dátuma. Ezekben az esetekben az első házasságukat kötő csetneki nők családlapjainak első intervallum értékének vettem az átlagát, amely mindkét gyülekezet családjában 20 hónap volt. Ezt az értéket vontam ki az első szülés időpontjából azokon a családlapokon, ahol nem volt ismert a szülők házasságkötésének napja.⁵⁴³ Így további 86 evangélikus és 41 katolikus családlapot tudtam vizsgálat alá vonni. Ezt a módszert alkalmazva az újrَاهázasodó nők házasságkötését is meg tudtam becsülni, az evangélikus nők esetében 17 hónap volt az első intervallum, míg a katolikus újrَاهázasodó nőknél 19 hónap telt el átlagosan az esküvő és az első szülés között – ezzel a két értékkel dolgozva további 37 evangélikus és 16 katolikus családlappal bővítettem az adatbázist. A felállított családlapok közül 1177 evangélikus és 302 katolikus házasságot, a családlapok nagyjából felét tudtam valamelyik fél halálával vagy a bemutatott módszereket alkalmazva lezárni.

A csetneki protestáns gyülekezetben a házasságok átlagosan 19,45 évig álltak fenn a 18. században, míg a katolikusoknál 20,14 éves átlagot tudtam kimutatni. Ha a felek családi állapota alapján vizsgáltam a házasságok élettartamát, akkor is átlagosan egy évvel magasabb katolikus értékeket találtam. A legtovább azon házasságok tartottak, amelyekben mindkét fél fiatalon, először állt az oltár elé: az evangélikusok körében 21,25 éves átlagot rekonstruáltam, míg a katolikus először házasodók átlagosan 22,28 évig éltek együtt. Az özvegyházasságok esetében a protestánsok házassága 16,3 évig, míg a katolikusoké 17,6 évig álltak fenn átlagosan. A legrövidebb ideig azok a házastársak éltek együtt, akik mindketten újrَاهázasodók voltak: az evangélikusoknál átlagosan 12,6 évig, míg a katolikusoknál 14,3 évig.

A házasságok hosszának, években kifejezett gyakoriságát grafikonon ábrázolva éles különbség rajzolódik ki a vallási hovatartozás tekintetében. (Lásd Melléklet IV.1.6 – 1 sz. grafikon) Míg az *evangélikus* hívek házasságai legtöbbször 0–14 év között tartottak, a tovább fennálló házasságok egyre ritkábbak voltak a 18. században. A legtöbb *katolikus* házaspár ezzel szemben 5–9 évig, illetve 15–24 év között élt együtt. Ezek után körükben is csökken a hosszabb életű házasságok gyakorisága, de a 40–44 évig tartó házasságok értékéig a katolikus házasságok gyakorisága magasabb. Összességében tehát a katolikus házastársak hosszabb ideig éltek együtt, mint az evangélikus társaik.

A legrövidebb ideig fennálló evangélikus házasság mindössze 3 napig tartott: Levy Sámuel 1797. október 30-án vezette az oltárhoz Král Barbarát, a Szontágh család szakácsának

⁵⁴² ANDORKA, 1988. 34.

⁵⁴³ A számolásánál Andorka Rudolf által leírtak szerint jártam el. ANDORKA, 1988. 34.

lányát.⁵⁴⁴ A vőlegényről csupán annyit őriztek meg az anyakönyvek, hogy nemesi származású katonaember volt. Pazár András lelkész november 3-i feljegyzéséből ismert, hogy az feleség az esküvői szertartás után 3 nappal hunyt el, és „*in petechiys mortua*”, tehát a bőrön található vérvést jelölte meg a halál okaként.⁵⁴⁵ Arról nem kapott az utókor információt, hogy a relatív idős, 29 éves menyasszony esetleg valami betegségben szenvedett-e már a házasságkötés előtt is, vagy más okból jelentek-e meg a foltok a bőrén. A fiatalon elhunyt evangélikus Liptay Zsuzsanna 1768. június 7-i temetési bejegyzésénél sajnos még ennyi támpontot sem adott Institorius Sámuel lelkész.⁵⁴⁶ A nemes Liptay János és Levy Eszter házaspár mindössze 16 éves lánya ez év május 3-án ment férjhez Faschko János molnárhoz,⁵⁴⁷ de házasságuk a fiatalasszony gyors halála miatt csupán egy hónapig tartott.⁵⁴⁸ A katolikus családlapok között is találtam egy hónap után felbomlott házasságot, amelyet egy szerencsétlen baleset okozott: az ohtinai Spisak Mátyás 1774. május 1-jén nősült Csetneken, és 30 nap múlva egy tehén taposta halálra a 24 éves pásztort.⁵⁴⁹ Benko András 20 éves feleségét, Giblak Máriát 4 hónapnyi házasság után vesztette el különös körülmények között.⁵⁵⁰ Természetesen hosszú életű házasságokat is rekonstruáltam mindkét egyházközségben. A lezárt protestáns házasságok közül húsz pár élt 50 évnél tovább együtt, sőt Lőrincz András feleségét, Bodnár Katalint 62 év és 5 hónap házasság után temették el 1782 júliusában.⁵⁵¹ A katolikus egyházközség házasságai között 2 olyan párt találtam, akik 50, illetve 51 évig éltek együtt, ennél hosszabb ideig fennálló házasságokról nem olvastam. A nőtlen ifjú, Bujdos Dániel 1736. szeptember 9-én vette házastársul a hajadon Organ Máriát, akivel aztán 50 évig éltek Ohtinán.⁵⁵² 1786. április 2-án nősült újra Dantsák János pásztor, aki 2 hónappal azelőtt vesztette el első feleségét.⁵⁵³ Stenczel Judittól 2 lánya született, az ekkor 3 éves Judit és az másfél éves Mária is gyászolták az édesanyjukat. Valószínűleg a férfi foglalkozása és a lányok fiatal kora motiválhatta az özvegyet a gyors újraházasodásra. A 24 éves férfi választása az iglói evangélikus hajadonra, Revuczky Erzsébetre esett, akivel 51 évig éltek együtt: 9 gyermekük született, akik közül 2 halt meg fiatalon, 4 lányukat és 3 fiúkat, illetve a férj 2 lányát nevelték fel, és sikerült ki is házasítaniuk a hosszú évek alatt.

⁵⁴⁴ EV. CSET. ANYK. II. IM. 296.

⁵⁴⁵ EV. CSET. ANYK. II. IM. 370.

⁵⁴⁶ EV. CSET. ANYK. II. IM. 340.

⁵⁴⁷ 1751. augusztus 16. EV. CSET. ANYK. II. IM. 24.; 1768. május 3. EV. CSET. ANYK. II. IM. 273.

⁵⁴⁸ Az özvegy férfi újraházasodásáról nincs hír a csetneki anyakönyvekben.

⁵⁴⁹ KAT. CSET. ANYK. II. IM. 32. és 154.

⁵⁵⁰ 1773. június 20-án házasodtak, a feleséget október 23-án temették. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 32. és 153.

⁵⁵¹ EV. CSET. ANYK. II. IM. 352. Házasságukat 1720. január 14-én kötötték. EV. CSET. ANYK. I. IM. 132.

⁵⁵² KAT. CSET. ANYK. II. IM. 24. A feleség házasságkötési életkorát a halálakor bementett korból számoltam ki, miszerint 9 éves és 7 hónaposan kellett volna az oltár előtt állnia. A házaspárnak csupán 3 gyermeke ismert.

⁵⁵³ KAT. CSET. ANYK. II. IM. 39.

IV.1.7 „karhozottatvan imit amot valo bujalkodásokat” – A normaszegők

A házasság „a paráznaság kárhózatának elkerülése végett arra képes emberek által kötetendő, ha a szüzesség ajándékát megtartani képtelenek”, fogalmazta meg Mikulik József a Confessio Pentapolita vonatkozó cikkelyét.⁵⁵⁴ A paraszti közösségekben „a szexuális erkölcsre és vele összefüggésben a mindennapi viselkedésre az asszonyok ügyeltek fel. Különösen az idősebb asszonyok számára valóságos hatalmat jelentett az általuk intenzíven gyakorolt kontroll, összegyűjtött információk alapján „hírelték ki” ugyanis az eladó lányokat. [...] egy leánynak a híre volt a legfontosabb hozománya.”⁵⁵⁵ Az egyházi törvények a felek közötti nemi érintkezés kezdetét a templomi esküvő szertartásához kötötték. A törvénytelen testi kapcsolatot fenntartókat az egyházi és a világi törvények is elítélték, illetve a feltételezhetően ilyen kapcsolatból származó gyermekek legitimitását is megkérdőjelezték.⁵⁵⁶ A murányi fraternitás egyértelműen kimondja, hogy „az esküvő előtti közösülés a hatóság által mások elrettentése végett nyilvánosan megfenyítendő”⁵⁵⁷, ahogy a római katolikus papoktól is elvárták, hogy a házasulandó feleket csak tisztán, gyónás és áldozás útján megtisztulva állítsák az oltár elé.⁵⁵⁸

A paráználkodó párokat több módon büntethette a közösség: megszokott volt a pár kényszerházassága, a pénzbüntetés, az egyház megkövetése,⁵⁵⁹ pellengérré állításuk, megvesszőzésük vagy akár a városból történő kiutasításuk is.⁵⁶⁰ A budai jogkönyv a titokban

⁵⁵⁴ MIKULIK, 1917. 12.

⁵⁵⁵ JÁVOR, 2000. 648. Vagyontól függetlenül szerencsétlenségnek számított minden lány életében, ha megszégyenült. A szegényebb sorsú lányok elbujdostak, cselédnek álltak, míg a módosabb családok egy gyors házasságkötéssel „helyrehozhatták” a dolgot, hogy „ne érje csúfság a családot” – ilyenkor volt koraszülött a csecsemő. Tolna megyei Faddon az ilyen „koraszülött” csecsemőknél megjegyezték, hogy „a haja, a körme azért megvolt.” „Csak az első gyerek koraszülött [...] tartották sok vidéken” JÁVOR, 2000. 661–663. A közvélemény az asszonyt sokkal bűnösebbnek tartotta. „...nem csak szegény, hanem bűn...” ÖRSI, 1990. 184. „A kettős nemi erkölcsnek megfelelően más erények tartoztak a férfiakra, mint a nők szexuális viselkedéséhez. [...] A kettős nemi szocializáció a morális fékeket mindenekelőtt a lányokba építette be [...] A kontrollt e téren is a nőktől várták el.” JÁVOR, 2000. 659. „Hallgatólagosan tehát a nők felelőssége, önkontrolljának próbája volt a családtervezés.” JÁVOR, 2000. 635.

⁵⁵⁶ A szász törvények szerint a törvénytelen ágyból származó gyermeket a szülei házassága sem tette legitimé. Ha az életképes gyermek a házasságkötés napjától számítva a törvényesen megállapított idő előtt – a Szász tükör szerint ez 9 hónap, míg a magdeburgi jog 36 hétben határozza ezt meg –, vagy az apa halála után 10 hónap és 10 nap múlva született a gyermek, annak a legitimitása és így az örökösödési joga is megkérdőjelezhető. Buda város jogkönyve nem fogalmaz ilyen pontosan, csupán az idő előtt és a későn született kifejezéseket alkalmazza. BLAZOVICH – SCHMIDT, 2001. II. 400.

⁵⁵⁷ MIKULIK, 1917. 19.; 39–40. Hasonlóan vélekedett ebben a kérdésben az 1604-ben Restéren szerkesztett, majd 1610-ben Thurzó György által megerősített gömöri esperességi szabályzat, amely a 18. század elején is érvényben volt.

⁵⁵⁸ BÁRTH, 2005. 60.

⁵⁵⁹ Balázs Kovács Sándor részletesen mutatja be a sárközi eklézsiakövetés gyakorlatát. BALÁZS KOVÁCS, 1994. 71. Az egyházfegyelmi eljárások és a penitencia-tartás részletesebb leírása Illyés Endre összefoglaló munkájában olvasható. ILLYÉS, 1941.

⁵⁶⁰ DEMKÓ, 1890. 120. és MIKULIK, 1917. 84–85. Selmecebányán a büntetést még akkor sem engedték el, ha a pár a születés előtt házasodott, hiszen a gyermek törvényességét így is kétségbe lehetett vonni. Soproni példák és

paráználkodó hajadonokkal szemben irgalmas volt, hiszen esetükben tiltották nyilvános megszégyenítésüket, ruhájuk elvételét stb., mert ha nem esnek kétségbe, nem válnak szabad személylé, és magukba szállva még megjavulhatnak.⁵⁶¹ Debrecen magisztrátusa a paráznaság és házasságtörés bűnét először elkövetőre kisebb büntetést ítélt meg, de a visszaesőkre a fővesztést szabta ki.⁵⁶² A szigorú szabályok idővel enyhültek: a 16. századtól a házasságkötés már törvényesítette az előzőleg született gyermeket,⁵⁶³ illetve egyre többször csak börtönbe vetették a hajadonokkal vétkező férfiakat. Mikulik Józsefnél olvashatjuk, hogy az 1709-ben negyedszerre is megesett Katalint az evangélikus egyház csak 3 vasárnapi pellengéren állásra és az egyház nyilvános megkövetésére ítélte.⁵⁶⁴ A 18. században a paráznaság már válóoknak számított a törvény előtt,⁵⁶⁵ ugyanekkor a házasságkötés után 210 napra, tehát 7 hónapra született gyermeket törvényesnek ítélte meg a jog.⁵⁶⁶ Nem utolsó sorban a városi polgárjog elnyerésének egyik alapfeltétele volt Magyarországon, hogy a kérelmező törvényes születésű legyen, amelyet igazolnia is kellett.

A csetneki egyházközségek házassági anyakönyveiben eltérő minősítő magatartásformát találtam. A forrás jellegéből kifolyólag elsősorban a parancsolat megszegéséről és annak gyümölcseről kapni információt, a büntetés nem jelent meg az anyakönyvi bejegyzésekben. Az evangélikus gyakorlat szerint a törvénytelen ágyból született gyermekek spurius minősítését a szülők házasságkötése semmissé tette, a szó áthúzásával jelezték a lelkészek az anyakönyvben, hogy a gyermeket ezentúl törvényes utódnak tekinti az egyház. A római katolikus anyakönyvekben nem talákoztam ezzel a gyakorlattal. A városi magisztrátus jegyzőkönyveiben szerepel néhány paráznasággal vádolt pár vizsgálata, amelyek során keletkezett iratok döntő többségét szlovák nyelven jegyezték fel.

büntetési tételeiket lásd PAYR, 1917. 209–211. A hódmezővásárhelyi büntetési tételeket lásd SZEREMLEI, 1911. 432–435.

⁵⁶¹ DAVORI RELKOVIĆ, 1905. 215.

⁵⁶² BLAZOVICH, 2000. 68. Minden városi jogkönyvben megtalálhatjuk a házasságtörők büntetési tételeit is, amely talán a legnagyobb bűn a házasság szentsége ellen. A budai törvénykönyv egyértelműen fogalmaz: „*nem szabad sehol sem megtérni, hanem törvényből kell üldözni.*” DAVORI RELKOVIĆ, 1905. 215. Más megítélés alá került a férj és a feleség cselekedete. A budai jogkönyv szerint a házasságot tört férjet a neje kívánságára le is fejezhették. DAVORI RELKOVIĆ, 1905. 239. A legsúlyosabb büntetést a kettős házasságtörők – nős férfi más feleségével paráználkodott – szenvedték el: „*az így vétkezők egy sírba téve, ugyanazon karóval – közójök tövis rakatván – átszúrassanak és elevenen temetessenek el.*” DEMKÓ, 1890. 176.

⁵⁶³ DEMKÓ, 1890. 113. és BOD, 1836. 63.

⁵⁶⁴ MIKULIK, 1917. 129.

⁵⁶⁵ BOD, 1836. 111.

⁵⁶⁶ „*A' Székbirónak nem kell igen szörszál hasagatólag, 's szorossan vis 'gálni a ' fogantatás idejét, ha 'a kétséges szülemény akárhogy 's mint törvényesnek számíttathatik.*” BOD, 1836. 183.

Az *evangélikus* házasságkötési anyakönyvben 34 esetben jegyezték fel a lelkészek, hogy a pár az esketés előtt vétett a hatodik parancsolat ellen. Az esetek időben szétszórtan helyezkednek el, a legtöbb premaritális kapcsolatot az 1760-as évektől regisztrálták. Ennek hátterében az anyakönyvezés minőségének, illetve a lelkész személyének változása állt. Institorius Sámuel 1762 januárjától 25 éven át teljesített lelkészi szolgálatot a csetneki evangélikus parókián: ez idő alatt a 21 parázna párt a lelkész legtöbbször a tömegek által megbámulva, azok megalázó tekintetével kísérve a templom csarnoka előtt vagy kapujában esketett össze.⁵⁶⁷ Az anyakönyvi bejegyzésekből nem lehet eldönteni, hogy a házasságkötés előtt álló párok mekkora arányban éltek „házas életet”. Nem valószínű, hogy az évtizedenként feljegyzett maximum 7 eset tükröznék a csetneki protestánsok házasság előtti kapcsolatainak arányát. Erre talán a családlapok összeállítása utáni 1. intervallum vizsgálatok eredményei világítanak inkább rá: a 34 párból 23-nak 8 hónapnál korábban született gyermeke. Közülük is 7 olyan pár volt, akik már a házasságkötés előtt megkeresztelték gyermeküket – esetükben határozottan jogos volt a lelkész megjegyzése. További 16 családban egy és 6 hónap elteltével született meg az első gyermek. Hét parázna csetneki pár a házasságkötés után 10–37 hónap elteltével kereszteltette meg elsőszülött gyermekét, ők már biztosan a lelkészi áldás után fogantak. A fennmaradó 5 párnak nem született Csetneken gyermeke, amely nem jelenti azt, hogy más templomban nem tarthatták a közös gyermeket keresztvíz alá. A családlapok összeállítása után egyértelművé vált, hogy a lelkészek minősítő magatartása nem volt következetes, és inkább a keresztelési bejegyzésben jegyezték meg a gyermekek törvényes voltával szembeni aggályaikat. Az anyakönyvi bejegyzések alapján 67 olyan evangélikus nászt rekonstruáltam, amelyekben a lelkészi bélyegtől nem megjelölve, az áldás előtt hálták el a házasságot, hiszen az elsőszülött gyermeküket „idő előtt”⁵⁶⁸ tartották keresztvíz alá. (Lásd Melléklet IV.1.7 – a sz. táblázat) Tehát a már a házasságkötéskor paráznának minősített párokon túl további 44 férfi és nő élt bizonyíthatóan testi kapcsolatot a házasságkötés előtt, illetve megfordítva a szempontot, ők össze is házasodtak. A *katolikus* plébánosok nem jelölték meg a házasságkötési anyakönyvben az esküvő előtt nemi életet élő párokat, holott a családlapok között több olyan házaspárt találtam, akik az esküvő után 7 hónapon belül vitték keresztelni az elsőszülött gyermeküket. (Lásd Melléklet IV.1.7 – b sz. táblázat) A családlapok adatai alapján vizsgáltam meg, hogy a házasságkötés dátuma óta eltelt idő alapján melyik

⁵⁶⁷ 1767. február 12-i házasságkötési bejegyzés: „ante atrium Templi, in summa frequentia hominum, copulati sunt.” EV. CSET. ANYK. II. IM. 274. 1766. július 7-i esketéskor pedig ezt jegyezte fel: „ante atrium Ecclesia copulati sunt”. EV. CSET. ANYK. II. IM. 274.

⁵⁶⁸ A házasságkötés után hét hónap, vagy az előtt látta meg az első gyermek a napvilágot, de olyan mátkapár családlapját is rekonstruáltam, ahol a közös gyermek már a házasságkötés előtt megszületett.

hónapban született a legtöbb „koraszülött” csecsemő. (Lásd Melléklet IV.1.7 – c sz. táblázat) Mindkét gyülekezetben 15% körüli a templomi esküvő előtt világra jött gyermekek aránya, majd a házasságkötések utáni 3. és 4. hónapban – tehát a várandósság félidőjében – emelkedett meg ezen gyermekek aránya. Az evangélikusoknál 10–11% közötti, míg a katolikusoknál 12, illetve majd 15%-os értékeket rekonstruáltam ezekben az hónapokban. Ennél magasabb, 16–27% közötti arányt a 6. és 7. hónapokban mértem a csetneki párok között. Ezek a párok tehát a házasságkötés előtt 1–2 hónappal háltak el a nászt, talán már jegyesek voltak, esetleg a párok próbaházassági gyakorlatát⁵⁶⁹ fedik el a számok vagy éppen a tettük napvilágra kerülése következtében „kényszerült” az ifjú és a hajadon házasságra lépni.

A továbbiakban néhány különösen érdekes esetet szeretnék bemutatni: 1716. március 4-én keresztelte Antonius Sámuel lelkész a törvénytelen ágyból származó Marinát, akinek apjáról csak annyit jegyeztek fel, hogy katona volt.⁵⁷⁰ A keresztelési bejegyzés szerint Marina édesanyja Nosko Katalin engedett a csábításnak, s ezért a bűnéért a Magisztrátus kényszerházasságra ítélte, amelynek viszont a csetneki házasságkötési anyakönyvben semmi nyomát nem találtam. 1723. május 23-án tartották keresztvíz alá Istvánt, akinek apja Kierayn István, anyja Jávor János felesége – jegyezte fel Antonius Sámuel lelkész.⁵⁷¹ Az anyát sajnos nem találtam, de az apa 1712 októberében vezette oltárhoz Lazán Jusztiniát, akitől 3 hónap múlva megszületett első gyermeke, Anna.⁵⁷² A pár tehát biztosan élt szexuális életet a házasságkötés előtt, majd a férj 10 év múlva a házasságtörést követett el. A családlap tanúsága szerint a hűtlenség nyilvánosságra kerülése után, 1730-ban még egy gyermeke biztosan született a házaspárnak.⁵⁷³ Antonius lelkész 1729. március 20-i dátummal érdekes esetet regisztrált: Herman Jakab és Zsuzsanna lányát keresztelték a házasságkötés után 2 hónappal Anna névre.⁵⁷⁴ A pár a frigyet ferences szerzetesek előtt kötötte, „*cujus pater pontificius mater vero nostra*”, azaz az apa pápai, tehát katolikus, míg az anya a miénk, tehát lutheri hitű; az esküvő helyszínéről hallgat a forrás.

Nem csupán párok esetében maradt az utókorra a normaszegés ténye, hiszen 4 protestáns és 8 katolikus menyasszony neve mellett szerepelt a „*deflorata*”, vagy a katolikusoknál gyakoribb „*sine flora*”, megjegyzés. A négy evangélikus lány 16 és 30 év közötti hajadon volt

⁵⁶⁹ TÁRKÁNY SZÜCS, 1981. 266.; JÁVOR, 2000. 662–663. A premaritális szexualitás, mint egy kedvező házasságra alapozott felemelkedési stratégia, leginkább a közép- és szegényparaszti réteg határán mozgó családoknál volt tapasztalható. KAPROS, 1984. 321.

⁵⁷⁰ EV. CSET. ANYK. I. IM. 63.

⁵⁷¹ EV. CSET. ANYK. I. IM. 77.

⁵⁷² 1713. január 15. EV. CSET. ANYK. I. IM. 57.

⁵⁷³ 1730. február 20-án keresztelték Zsuzsannát. EV. CSET. ANYK. I. IM. 91.

⁵⁷⁴ EV. CSET. ANYK. I. IM. 90. A házasságkötés tényét is ebből a bejegyzésből ismerjük.

és egyik házasságban sem született idő előtt gyermek. Rajtuk kívül egy evangélikus férfi, Philippus József neve mellé került az „*inhonestus deflorator*” bélyeg 1758 nyarán.⁵⁷⁵ A 8 *katolikus* menyasszony közül 5 asszony a házasságkötés után 1–6 hónappal már keresztelni vitte gyermekét, illetve Kunak András és Zaller Rebeka az esküvő előtt 2 évvel kereszteltették gyermeküket.⁵⁷⁶ A katolikus plébánosok tehát – ha meg is jegyezték – jellemzően a menyasszonyoknál jelölték a házasság előtti testi kapcsolat tényét.

IV.1.8 – A vegyes házasságok

IV.1.8.1 – A területileg vegyes házasságok

A házasságkötési szokások egyik fontos mutatója a párválasztási mobilitás, a házassági kapcsolatok lokális jellegének vizsgálata, amely egyben a települések kulturális, gazdasági kapcsolatainak a határait is mutatja. Az anyakönyvek vezetésekor – ha nem is következetesen, de – gyakran jegyezték fel, hogy a házasságra lépők hol laknak, honnan származnak. A szülőhelyétől távol házasságot kötőknek igazolniuk kellett családi állapotukat, amely iratot gyakran idézik a lelki vezetők a házassági bejegyzésekben. Ezekből nem csupán a vőlegény vagy a menyasszony származási helye, hanem a szülők neve és foglalkozása is kiderülhet. A török kiűzése utáni időszakban kialakuló belső migráció következtében több ilyen igazolást is találtam ceglédi, tótkomlói stb. anyakönyvekben.⁵⁷⁷ A csetneki lelkészek és plébánosok ezeket a bizonyágleveléket nem a házasságkötési anyakönyvekbe regisztrálták, illetve azok meglétét sem jelezték. A vizsgált korszak csetneki házasságkötései társadalmi normákat tükröznek, a szertartás idejének kitűzése, a lakodalom menete az egyházi szabályok, közösségi normák és szokások mentén történt.⁵⁷⁸ Releváns forrás hiányában nehéz választ adni arra, hogy a családi érdekek és az egyéni döntések milyen súllyal érvényesültek a párválasztás során, illetve, hogy ebben az érzelmeknek mekkora szerepük lehetett. Sajnos az egyházi célzattal készült 18. századi csetneki evangélikus és római katolikus anyakönyvek nem feltétlen őrizték meg a házasságra lépő felek, illetve a szüleik státuszát, foglalkozását, születési helyét, így a házasságkötések mögött meghúzódó gazdasági-praktikus okokat a legtöbbször csak sejteni lehet.

⁵⁷⁵ EV. CSET. ANYK. II. IM. 268.

⁵⁷⁶ 1783. március 3. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 37. 1736 november 11-én vette házastársul a gencsi özvegy Hronetz János, a galíciai területről származó Pazuth Zsófiát, aki a plébános megjegyzése szerint korábban vétkezett. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 24.

⁵⁷⁷ BAROS-GYIMÓTHY, Megjelenés alatt/a.

⁵⁷⁸ BAROS-GYIMÓTHY, 2014.

A lokális vizsgálat során az egyházközséget vettem egy egységnek, endogámnak tekintettem a házasságot függetlenül attól, hogy a felek az anyaegyházból vagy a filiák valamelyikéből származtak.⁵⁷⁹ Az egyházközség határain túlról érkező feleket vettem exogámnak, tehát a velük kötött házasságot, illetve a két exogám fél között megkötött frigyét is az exogám házasságok kategóriájába soroltam. Az evangélikus lelkészek jellemzően egy helységnevet jegyeztek fel a házasulandó neve mellé,⁵⁸⁰ amelyről azonban sok esetben nem derült ki egyértelműen, hogy az az adott személy születési- vagy lakhelyét jelöli-e. Nagy valószínűséggel az egyházi vezető a felek lakóhelyét jegyezte fel, legyen a házasságra lépő akár helyben született, vagy a szüleivel gyermekként a településre érkezett, esetleg fiatalon itt szerencsét próbáló munkavállaló, aki egy ideje már a közösség tagja volt.⁵⁸¹ A katolikus eseményeket a kezdetektől táblázatos formában rögzítették, a plébánosok a házasságra lépők származási- és lakhelyét is külön rubrikában rögzít(h)ették.⁵⁸² Amennyiben arra a lelkiismeretes adminisztráció lehetőséget adott, a „*locus originis*” adattal dolgoztam.

Az evangélikus anyakönyvi bejegyzések alapján 1633 házasságra lépő vőlegény és 1397 menyasszony származási helyét sikerült összegyűjtenem.⁵⁸³ (Lásd Melléklet IV.1.8.1 – a sz. táblázat) A katolikusok közül 649 férfi és 583 nő neve mellett szerepelt származási és/vagy lakóhely a 18. századi anyakönyvekben. A települések döntő többségét a házasságkötéskor jegyezték fel a lelkészek, de gyakran a keresztelési vagy a temetési anyakönyvben találtam utalást a személyek lakó-, esetleg származási helyére, amelyeket a családlapokra felsejtettem és a területi exogámia vizsgálatnál fel is használok.

Az 1692–1807 között szentesített evangélikus házasságok 48,4%-a volt exogám, az 1735-től regisztrált katolikus frigyek esetében 45,6%-os ez az arány, amely mindenképpen a lakók, a gyülekezetek nyitottságát mutatja. (Lásd Melléklet IV.1.8.1 – b sz. táblázat) Az eddig publikált hazai kutatások eredményei döntően a 18. századi települések, közösségek nyitottságát mutatják, hiszen a történelmi folyamatok következtében elnéptelenedő, majd a 17. és 18. század

⁵⁷⁹ A palóc házasságok lokális vizsgálata is azt mutatta, hogy az egy anyaegyházhoz tartozás erősen befolyásolja a falvak lakóinak házassági körzetét – egymás házassági társakörzetei is. ÖRSI, 2015/c. 134.

⁵⁸⁰ A felállított 2475 családlapból 1173 darab esetében állt rendelkezésemre mindkét házastársnál valamilyen településnév.

⁵⁸¹ Erre a felállított családlapok hiányos születési adatai utalnak.

⁵⁸² Ennek köszönhető is, hogy a családlapok 86%-ban, 576 esetben tudtam a házasságkötések endogám-exogám jellegét vizsgálni.

⁵⁸³ A települések neveinek feloldásához a következő műveket használtam: VÁLYI, 1796.; BARTHOLOMAEIDES, 1799.; KORABINSKY, 1804.; LIPSZKY, 1808.; FÉNYES, 1836–1840.; FÉNYES, 1851.; ILA, 1944., 1946., 1969. A gömöri települések házassági kapcsolatainak ábrázolásához több térképet tanulmányoztam. Keményfi Róbert könyvének „*Gömör vármegye, Nemzetiségi térkép 1773*” című térképét vettem alapul. KEMÉNYFI, 2002. 50. Kiegészítésként KORABINSKY 1804. évi munkájában megjelent megyei térképet használtam, amely az OSZK Térképtárában TA 1.022 A-41 jelzet alatt és az interneten is megtalálható. Ezekon kívül segítségül hívtam Bartholomaeides 1799-es munkája végén található, a szerző által rajzolt térképet is.

fordulójától újjáéledő területeken szívesen fogadták az betelepülők személyeket és családokat is. A 18. század folyamán azonban egyre inkább az endogámia irányába tolódott el a tendencia, a települések bezárják kapuikat az idegenek előtt, ha volt életkorban, anyagi helyzetben, társadalmi rangban és vallási hovatartozásban elegendő számú házasságra alkalmas személy a közösségen belül. Jól kimutatható ez a törekvés a kun és jász közösségekben, ahol különösen a redemptio hírére, a kínálkozó lehetőségek kihasználása miatt sokan érkeztek és telepedtek le a kiváltságolt területen. Majd 1760-as évek elejétől például a karcagi református közösség megszilárdulásával egyidőben az endogámia is megemelkedett.⁵⁸⁴ A keszthelyi exogám házasságkötések aránya is az 1760-as éveket követően mozdult el a bezárkózás irányába.⁵⁸⁵ Az 1790–1801 között Pozsonyban megkötött elsőházasságokban a vőlegények 35%-a volt nem helyi születésű, arányuk az 1815-re 29%-ra csökkent.⁵⁸⁶ Ezzel ellentétes folyamatot rekonstruált Kovács Béla a belpátfalvi katolikus jobbágyok körében, ahol az 1760-as és 1780-as évtizedekben emelkedett rendkívül magasra az exogám házasságok aránya.⁵⁸⁷ A magyar nyelvterület különböző településein végzett kutatások alapján az endogámiára való törekvés a 19. század második felében volt a legerősebb.⁵⁸⁸

A közösségek nyitottságának ingadozása a helyi események – változó gazdasági helyzet, a járványok vagy az elvándorlás következtében megüresedő házassági piac – fényében értelmezhető. A térbeli exogám frigyek évtizedenkénti bontása különösen a csetneki protestáns gyülekezetben mutat erős ingadozást. (Lásd Melléklet IV.1.8.1 – c sz. táblázat) Az első évtizedekben megkötött evangélikus házasságok esetében nagyon alacsony a lokális adattal rendelkező bejegyzés,⁵⁸⁹ így a vizsgálatot az 1710-es évtizedtől érdemes elkezdni. Az 1750-es évekig a felállított családlapok kevesebb, mint 30%-ban tudtam a felek valamilyen lokális adatát rekonstruálni; a legmagasabb arány, 81%-ot az 1770-es évtizedben értem el. Az 1710 június–szeptembere közötti pestist⁵⁹⁰ követően a vizsgálható házasságkötések 69%-a volt exogám. A török kiűzése utáni időszak, illetve a 18. század első évtizedeinek eseményei nem kedveztek a zárt közösségek létrehozásának, ráadásul Csetnek földrajzi elhelyezkedése és adottságai, a gazdag és jó minőségű vasérc lelőhelyek, illetve az erre épülő, magas létszámú,

⁵⁸⁴ ÖRSI, 1978. 204., 208.

⁵⁸⁵ A tendencia az 1830-as évekig folytatódik, amikortól azonban újra meredeken megemelkedik a nem helyiekkel kötött házasságok aránya. BENDA, 2001. 235.

⁵⁸⁶ TÓTH, 2009. 67.

⁵⁸⁷ A jelenség hátterében az egyházi birtok központjában lévő kedvezőbb jobbágyi terhek álltak, amelyek miatt gyakoribb volt a beházasodás. KOVÁCS, 1995. 116–117.

⁵⁸⁸ ÖRSI, 1965.; ÖRSI, 1978.; ÖRSI, 1983.

⁵⁸⁹ A regisztrált 85 házasságkötések közül mindössze egynél van lokális adat, míg a következő század első évtizedében a 128 feljegyzett frigyből is csak háromnál maradt fenn a felek születési- és/vagy lakhelye.

⁵⁹⁰ Az evangélikus anyakönyvek tanúsága szerint a járványnak közel 780 halálos áldozata volt a gyülekezetben.

jól képzett mestert igénylő vasfeldolgozás, az országos vásárok, vagy a késztermékek szállítása vonzotta a dolgos kezeket, ahogy a lakosokat kiszolgáló házi iparosokat is. Jó példa a forrásokból kirajzolódó – már bemutatott – Benda, Bendák család története, amely biztosan nem volt egyedi a vizsgált korszakban.

Az evangélikus exogám házasságok aránya az 1710. évi pestist követő évtizedekben fokozatos csökkent, az 1760-as évtizedben 43%-ot mértem. Némi ingadozás csupán az 1739-es pestisjárványt követő években mutatható ki. A század utolsó pestisjárványa idején a várost körülvevő zárlatnak és a lakók szabálykövető magatartásának is köszönhetően az evangélikus halálos áldozatok száma nem érte el a 170 főt – a nem a helybeliekkel kötött házasságok aránya alig emelkedett meg. Köszönhetően az ideálisabb életfeltételeknek, a születések száma országos viszonylatban is az 1740-es évektől emelkedett fokozatosan: kevesebb volt a felnőtteket tizedelő járvány, a területen nem volt katonai esemény, jobb volt az időjárás, aminek következtében a termés is évről-évre megfelelő mennyiségben állt rendelkezésre. Az 1770-es évtizedben a lokálitás szempontjából vizsgálható 229 házasságkötés 52%-a volt exogám. A magasabb érték mögött az 1764–1781 között feljegyzett 72 rozsnyói születésű vőlegény és 67 menyasszony házasságkötése húzódik meg. Esetük speciális, illetve csetneki házasságkötéseik nagy része időben is jól elkülöníthető. Az 1760-as évektől egyre gyakrabban tűnnek fel Rozsnyóról származó házastársak: 1764–1780 között 41 esetben a mátkapár mindkét tagja, további 34 esetben az egyikük rozsnyói születésű. Az esküvők háttérében a jezsuita rend rozsnyói térnyerése áll: „... miután Rákóczy ügye bukott, itt 1711-ben február 13-án jezsuita fondorkodás a protestánsokat vallásgyakorlatuk szabadságától és templomaiktól megfosztotta” – olvashatjuk a rozsnyói evangélikus templom 100 éves felszentelésének ünnepe alkalmából kiadott könyvben.⁵⁹¹ Az történéseknek megfelelően az 1632-től vezetett rozsnyói keresztelési anyakönyvbe a következőket jegyezte fel a lelkész 1711-ben: „*Hoc Anno 13 Februarij melly esett Pénteken el-vevék Papistak a' Teplominkat, egészen (!) az Isteni szolgálatoktul inhibealtatunk, Számot adnak az Isten előtt, hogy másott(!) bészárják a' Menyországot, magok pedig abban nem akarunk bémenyi. (Matth. 25/13)*” – emlékezteti végül a lelkész a jezsuitákat az Isten eljövetelére.⁵⁹² Az bejegyzések 1782 júliusától újra indultak a rozsnyói evangélikus matrikulákban. Ez alatt a hét évtizednyi „száműzetés” alatt érkeztek Csetnekre is a rozsnyói evangélikusok házasságot kötni, akik aztán a gyermekeiket már feltételezhetően Berzétén és az

⁵⁹¹ ROZSNYÓI TEMPLOM, 1887. 13. 1714-ben a rozsnyói protestánsoknak a magánistentiszteletek tartását is megtiltották, ezzel egyidőben a lelkészeket is kiűzték a városból, akik ezután Berzétén, Máriássy Ferenc és Szontágh Zsuzsanna segítségével és támogatásával találtak menedéket. MIKULIK, 1917. 139.

⁵⁹² EV. ROZSNY. ANYK. II. 248.

újraéledő rozsnyói evangélikus egyházközségben kereszteltették. A rozsnyói protestáns egyházi élet 1781-es újjáéledése, ezáltal a rozsnyói párok eltűnése is közrejátszott abban, hogy az 1780-as évtizedben már jóval alacsonyabb, 40% közeli értékre csökkentek a csetneki exogám házasságok aránya. Azonban a vizsgált korszak utolsó évtizedeiben az exogám házasságok aránya ismét fokozatosan emelkedett: a század utolsó évtizedében 52%-ot, a 19. század elején pedig 62%-ot mértem. Ezeknek a háttérben a megelőző évtizedekben a gyermekek körében pusztító járványok hosszútávú hatása is érzékelhető: az 1750-es évektől szinte minden évtizedben volt 1–2 ilyen pandémia; ezek hiányos nemzedékeket okoztak, vagyis időben később is fejtették ki hatást. Az exogámiát közvetlenül emelte az 1778-ban pusztító tífusz, hiszen ennek a propagatív életkorban lévő hívők közül is sokan áldozatul estek.

A protestáns adatokkal szemben a római katolikus plébánosok már a kezdetektől feljegyezték a felek lokális adatait is, így a *katolikusok* körében mért endogám-exogám házasságkötések aránya hitelesebb képet ad a közösség szokásairól. (Lásd Melléklet IV.1.8.1 – d sz. táblázat) A térbeli exogám házasságok átlagai 43–56% között ingadoztak, kiugró értéket az 1740-es és az 1800-as évek mutatnak. A katolikus egyházközség felállítása után bizonyára sok, itt munkát vállaló katolikus férfi és nő is élt az adódó lehetőséggel és lépett házasságra helyi születésű, vagy ide származó katolikkal. Az 1739. évi pestisjárvány katolikus áldozatainak neve, száma ugyan nem ismert, de minden bizonnyal a pandémia is hozzájárult a területileg exogám katolikus házasságkötések 1730-as évi 44%-os arányáról az 1740-es években 63%-ra történt emelkedéséhez. A járványok természetesen ezt a gyülekezetet sem kímélték, és a házassági piacon kialakuló hiányosabb nemzedék „pótlása” a nem helyben született, itt munkát vállaló idegenekből történhetett a vizsgált korszak legvégén.

Az anyakönyvekben nyomot hagyó járványokon túl az elvándorlás is hozzájárult házasságra alkalmas férfiak és nők számának csökkenéséhez, amelynek mértékére egyedül az anyakönyvekből pontos következtetést levonni nem szabad, hiszen egy forrástípus nem tükrözi a lakosság mobilitását, főleg, amely egyházi céllal készült. A környező egyházközségek anyakönyveinek vezetése nagyrészt a század második felétől indult, így azokban sem tudtam az elvándorolt csetneki hívek nyomait keresni.⁵⁹³ Kézenfekvő lenne a rozsnyói evangélikus egyházközség matrikuláinak, mint viszonyítási alapnak a vizsgálata, de a már említett okokból

⁵⁹³ A környező települések egyházi vezetői jellemzően az 1780-as évektől regisztrálták az eseményeket: például Szirk evangélikus anyakönyveit 1787-től, Sűvéte evangélikus adatait 1783-tól, a katolikusokét 1787-től, a nagyrőcei protestánsokét 1783-tól, míg a katolikusokét 1785-től vezették. A térségben természetesen vannak korábban induló anyakönyvek is, például az 1680-as évektől a dobsinai, az 1632-től a rozsnyói evangélikusoké, illetve 1637-től a rozsnyói katolikusoké. A felsoroltak közül egyedül a dobsinai anyakönyvek kutathatók mikrofilmen a Magyar Nemzeti Levéltárban. HU MNL OL X9481 C1586 és C1687. A többit lásd Az Utolsó Napi Szentek Jézus Krisztus Egyháza honlapja, www.familysearch.org.

kifolyólag csak az 1780-as évektől tudtam a házasságra lépő csetnekiek jelenlétét megnézni. Az 1786–1807 közötti időszakban 23 olyan házasságkötést regisztráltak a rozsnyói lelkészek,⁵⁹⁴ amelyben az egyik fél a csetneki parókiához tartozott. Az esküvők közül 11 olyat találtam,⁵⁹⁵ amelyek nem szerepeltek a csetneki matrikulában, illetve a házasságkötés után nem a csetneki gyülekezetbe tartoztak, hiszen nem ott kereszteltették gyermekeiket. Csupán erre az egy irányba történő és rövid időszakra vonatkozó elvándorlási adatok alapján nem lehet a be- és az elvándorlás egymáshoz viszonyított arányát összehasonlítani.

Az elvándorlás mértékét vagy a házassági piacon jelen lévő csetneki születésű ifjak és hajadonok számához a helyben maradt családok gyermekeinek továbbélési esélyei visznek közelebb. A családlapokra felvitt utódok adatai alapján 100–100 csetneki evangélikus és katolikus gyermekből nagyjából minden negyedik (25%) alapított családot az egyházközségében, 36 evangélikus, illetve 37 katolikus fiatal a 20. életéve előtt meghalt.⁵⁹⁶ A fennmaradó 41 evangélikus és 39 katolikus gyermek sorsa ismeretlen, a keresztelésük tényén túl semmi sem tudtam a hiányos források alapján az életükből rekonstruálni. Ők talán idősebb korokban elvándoroltak,⁵⁹⁷ vagy még fiatalon életüket vesztették, amelyet az egyházi iratokba nem rögzítettek. Szintén nem alkalmas a forrás a családok anyagi helyzetének és annak változásának nyomon követésére, így tehát a döntések – párválasztás, elköltözés – mögött meghúzódó meghatározó gazdasági tényező rejtve marad. Azonban egy, a városi közösség mindennapjaira, a gazdasági életre, a mesterek és a város bevételeire is hosszú távú hatást kiváltó magisztrátusi döntést mindenképpen meg kell említeni. Az 1759 júniusában, Vozár Mária „boszorkány” ellen hozott határozata és végrehajtása következtében Mária Terézia még ezévből megfosztotta a mezővárost többek között a vámszedés és a vásártartás jogától. Minden bizonnyal a gazdasági életet negatívan befolyásoló ítélet is hozzájárulhatott az 1760-as években mért alacsonyabb, majd – a jogok ismételt elnyerése után – a század végén újra megemelkedő exogám házasságkötési arányához.

⁵⁹⁴ Az 1782-ben újrainduló anyakönyvezekben az első csetneki vonatkozású esküvőt 1786-ban regisztrálta a lelkész. EV. ROZSNY. ANYK. I. IM. 57. 1786–1789 között öt, 1790–1799 között 13 és a 19. század első nyolc évében pedig öt esküvőnél érkezett valamelyik fél a csetneki egyházközségből.

⁵⁹⁵ Hét esetben a vőlegény, míg négyszer a menyasszony tartozott a csetneki templomhoz. Évtizedenként 3–4 esetben nincs nyoma Csetneken a kereszteléseknek.

⁵⁹⁶ A vizsgálat alá vont evangélikus gyermekek száma 5271 fő, a katolikus családlapokon 1468 fő, összesen 6739 fő.

⁵⁹⁷ Vajon az eltűnő ifjak és hajadonok mely települések, mezővárosok házassági piacán jelentek meg? A 18. századi rozsnyói és jolsvai anyakönyvek bejegyzései nem utalnak szoros házassági kapcsolatra a csetnekiekkel, a kutatást sokkal szélesebb térben kell elvégezni. TÓTH, 2014. Kónya Péter a 19. század első felében 8 csetneki születésű polgárt nevét azonosította az eperjesi forrásokban. KÓNYA, 2012. 41

A lelki vezető a bejegyzésekben gyakran nem egy konkrét település nevét jegyezte fel, hanem a megye nevével vagy földrajzi tájegységgel azonosította a távolabbról érkező felet, esetleg csak annyit jegyzett meg, hogy az illető vándor. Jablonsky Martin evangélikus ifjú Szepes megyéből érkezett és 1701. január 16-án vette házastársul az ismeretlen születés-, illetve lakóhelyű evangélikus hajadon Chrobon Juditot.⁵⁹⁸ Antonius Sámuel az 1723. október 3-i esküvő alkalmából csak annyit jegyzett fel, hogy Stas Simon vőlegény „*polonus*”, míg özvegy mátkája, Hanka „*polona*”.⁵⁹⁹ Az 1783. december 8-án tartott katolikus esküvőn a magát 28 évesnek valló Matajos Dominik „*ex Bohemia*” vette feleségül a 21 éves Lendis Máriát. Institorius Sámuel feljegyzése alapján valamelyik filiában lakott Veres Mária is,⁶⁰⁰ ugyanakkor családját nem találtam az anyakönyvekben. Feltételezem, hogy Mária nem az egyházközség területéről származott, csupán annak területén élt, itt vállalt munkát és itt ment férjhez. De állt a csetneki oltárok elé Bukovinából, Galíciából, morva területekről, Sziléziából származó vőlegény és menyasszony is. Több esetben a megyén belüli településeknél sem tudtam mindig minden kétséget kizáróan beazonosítani a személyek származási helyét. Jó példa ezen esetekre a katolikus Lázár János, aki a plébános feljegyzése szerint Hosszúrétől származott.⁶⁰¹ Gömör megyében két ilyen nevű település volt a században: Murányhosszúrét és Krasznahorka- vagy Gömör-Hosszúrét, amelyek közel azonos távolságra találhatók Csetnektől. Ezeken kívül Fényes Elek és Vályi András munkái alapján ismert Sáros és Liptó vármegyékben is egy-egy Hosszúrét nevű település,⁶⁰² amelyek szintén szóba jöhetnének, hiszen mindkét megyéből több férfi és nő is érkezett Csetnekre.⁶⁰³ Gyakori a földrajzi meghatározás, mint például „*sub Murensis, Slana super*”.⁶⁰⁴ Az evangélikus matrikulába feljegyzett 203 településnév közül 35-öt, míg a 158 katolikus közül 20-at nem sikerült feloldanom.

A csetneki adatok is azt a hazai megfigyelést támasztják alá, miszerint a házasságot a menyasszony templomában szentesítették,⁶⁰⁵ ezért egyértelmű, hogy a házasságra lépő

⁵⁹⁸ EV. CSET. ANYK. I. IM. 126.

⁵⁹⁹ EV. CSET. ANYK. I. IM. 132.

⁶⁰⁰ KAT. CSET. ANYK. II. IM. 37.

⁶⁰¹ 1778. január 18. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 34.

⁶⁰² FÉNYES, 1851. Hosszúrét szócikk. VÁLYI, 1796. I. 195.

⁶⁰³ Az ismeretlenek között például többször szerepel Lehota neve, amelyből csak a megyében 5 is létezett a korban, de Szentpéter is ismeretlen maradt, hiszen Liptó, Túróc, Sáros, Borsod, Nyitra megyében is volt ilyen nevű település.

⁶⁰⁴ A vizsgált korszak végén, 1802. évi IX. törvénycikk értelmében a megye nyugati oldalán elterülő Kishonti területeket Gömörhöz csatolták, a megye közigazgatási határai megváltoztak. A vizsgálataim során, illetve a települések térképi megjelenítésekor a 18. századi Gömör megye területét vettem alapul. Egyrészt azért, mert a vizsgált időszak nagyobb részében ezek a közigazgatási határok voltak érvényben, másodrészt a kishonti területekről érkező – elsősorban vőlegények – a megyék egyesülése előtt kötöttek házasságot Csetneken.

⁶⁰⁵ A frigyekeket általában a vőlegény lakóhelyén is anyakönyvezték, amit az átvizsgált ohtinai és rozsnyói házassági bejegyzések a legtöbbször igazoltak. BENDA, 2008. 143.

vőlegényeket és menyasszonyokat személyenként⁶⁰⁶ vizsgálva, az utóbbiak körében mértem a magasabb endogám értéket. (Lásd Melléklet IV.1.8.1 – a sz. táblázat) A Csetneken nősülő vőlegények 60%-a keresztelkedett csetneki templomban, míg a menyasszonyok 75%-a volt endogám – ezt az arányt mértem mindkét gyülekezetben. A két egyházközség házassági területe között azonban eltérést tapasztaltam. Az evangélikusnak a megyei településekkel volt szorosabb kapcsolata, hiszen az exogám vőlegények 68%-a, a menyasszonyok 70%-a származott Gömörből, a katolikusoknál a nem helybeli vőlegények csupán 41%-a, a menyasszonyok 54%-a született a megye határain belül.

A felállított családlapok alapján 1002 evangélikus személyről, illetve 407 katolikus házasságra lépőről ismert, hogy nem helybeli születésű. A házassági kapcsolatok tekintetében a csetneki *evangélikusok* a legszorosabb kapcsolatot a már említett Rozsnyó (139 fő; az összes exogám evangélikus házasságot kötő személy 13,8%-a), Jolsva (51 fő; 5,1%), Ohtina (49 fő; 4,9%), Restér (42 fő; 4,2%) és Gacsalk evangélikus gyülekezeteivel (31 fő; 3,1%) ápolták.⁶⁰⁷ (Lásd Melléklet IV.1.8.1 – e sz. táblázat és IV.1.8.1 – 1. sz. térkép) A rudnai, kuntaplócai és rozlozsnyai evangélikusok 21–24 alkalommal⁶⁰⁸ szerepeltek az anyakönyvben, míg a megye északabbi, a 20–25 km-re lévő településeiről, mint Dobsina, Sajóréde, Felsősjó, a Csetnektől északnyugatra elhelyezkedő Rohfalva, Gecelfalva, Feketelehota, Nagyszlabos településekről a század folyamán 10–20 fő lépett házasságra a templomban. Ebbe a kategóriába sorolható a Csetnektől keletre fekvő Betlér is. A leggyakrabban előforduló települések földrajzilag közel, 5–10 km-re helyezkedtek el az anyaegyháztól, illetve ezen települések katolikus hívei a csetneki gyülekezethez tartoztak, ezen településekkel szoros érintkezés lehetett. A másik közös pont, különösen a legszorosabb kapcsolatokat ápoló települések körében, hogy közöttük több olyan mezőváros is található, ahol szintén a bányászat és a vassfeldolgozás volt a lakosok fő foglalkozása. A *római katolikus* anyakönyvekben a legtöbb megyei születésű exogám felet a gacsalki plébánián keresztelték (19 fő; az összes exogám katolikus házasságot kötő személy 4,67%-a). (Lásd Melléklet IV.1.8.1 – f sz. táblázat és IV.1.8.1 – 2. sz. térkép) Az alacsony esetszámok alapján a csetneki katolikusoknak nem voltak olyan szoros házassági kapcsolatai a megye más katolikus gyülekezeteivel. Nem találtam például kapcsolatot a megye déli területén élő barkókkal sem. A katolikus matrikulába feljegyzett megyei települések száma nem érte el az 50-et, míg a protestáns bejegyzésekben 60 fölötti a beazonosított gömöri település.

⁶⁰⁶ A vizsgálat alá vont személyek száma: evangélikus vőlegény 1633 fő, evangélikus menyasszony 1397 fő, katolikus vőlegény 649 fő, katolikus menyasszony 583 fő.

⁶⁰⁷ Csetnektől 5 km-re terül el Ohtina, Restér, Gacsalk, Rozlozsnya, míg Rozsnyó 13 km távolságra van.

⁶⁰⁸ Kuntaplóca és Rozlozsnya 5 km-re, Rudna 10 km-re található Csetnektől.

Ugyanakkor Gömörben a katolikus hívek és az egyházak száma az evangélikusokhoz képest jóval alacsonyabb volt.⁶⁰⁹ A Dobsináról (13 fő; 3,19%), Jolsváról (11 fő; 2,7%), Alsósajóról (10 fő; 2,46%), Felsősjóról (10 fő; 2,46%) és Rozsnyóról (10 fő; 2,46%) származó házasságra lépők száma 10 felett volt, míg az összes többi megyei településről származó vőlegények és menyasszonyok neve a majd 80 év alatt ennél kevesebbszer fordult elő. A két gyülekezet megyei házassági körzete fedt egymást, a csetneki templomokba döntően a Sajó és a Murány folyók közötti területekről érkeztek az idegenek. A magasabb gyakoriságot mutató településekkel fennálló kapcsolat az egész század folyamán kimutatható.

A csetneki házasságkötési anyakönyvekben a megye határain túlról érkező feleket is regisztráltak: az evangélikus exogám vőlegények 23%-a, a menyasszonyok 20%-a esett ebbe a kategóriába, a katolikus oldalon jóval magasabb: 42%, illetve 32%. (Lásd Melléklet IV.1.8.1 – a sz. táblázat) Tehát míg az evangélikusoknak a megyei településekkel volt szorosabb kapcsolata, addig a katolikus idegenek nagyobb arányban származtak a nagyobb részt evangélikus Gömör határain túlról. Döntően a szomszédos megyék településeit sikerült azonosítanom, legtöbben – 86 evangélikus (8,6%) és 118 katolikus vallású személy (29%) – Szepes megyéből érkezett. (Lásd Melléklet IV.1.8.1 – 3 sz. térkép) Az evangélikusoknál kiemelkedik még Liptó (42 fő; 4,2%), Zólyom (28 fő; 2,8%), Hont és Kishont (13–13 fő; 1,3%–1,3%) megyék szülötteinek száma, a katolikus exogámoknál Zólyom után jóval kisebb esetszámmal Liptó (8 fő; 0,8%) és Abaúj (7 fő; 0,7%) megyék állnak. A matrikulákban jellemzően Gömörtől északra és nyugatra helyezkedő megyékből származó, többségében férfiak neve szerepel, de néhányan érkeztek Sáros, Zemplén, Abaúj, Borsod, Nógrád, illetve Pest-Pilis-Solt vármegyéből is.

A katolikus matrikulák szerint 32 fő (7,86%) a Magyar Királyság határain túlról – cseh, morva, lengyel és német területekről – származott, míg az evangélikusoknál mindössze 15 főt (1,5%) tudtam ebbe a kategóriába sorolni. (Lásd Melléklet IV.1.8.1 – a sz. táblázat) A csetneki katolikus templom harangja egy messzi földről származó ifjú szabó, László Mátyás és a helyi özvegyasszony, Balogh Erzsébet házasságkötésére hívta a híveket 1788. májusa 25-én.⁶¹⁰ Noha az anyakönyv tanúsága szerint a menyasszony csetneki lakos volt, ennél többet nem tudni életéről,⁶¹¹ és különös módon épp az exogám vőlegényt ismerhetjük meg jobban a bejegyzésekből. A bécsi származású férfi ez év februárjában tűnt fel először a katolikus

⁶⁰⁹ Ez utóbbi túlsúlyát mutatja, hogy a csetneki régióban 1786-ban 1550 katolikus és 12540 evangélikus hívőt tartottak számon. BARTHOLOMAEIDES, 1799. 64.

⁶¹⁰ KAT. CSET. ANYK. II. IM. 40.

⁶¹¹ Elképzelhető, hogy a Balogh volt az előző férje neve, de nem volt ritka, hogy a nőt a lánykori nevükkel jegyezték fel az anyakönyvbe az újraházasodásukkor is.

matrikulában, amikor egy szintén exogám férfi⁶¹² házasságkötésénél volt felkért tanú, majd néhány nappal később Bentsko András kádármester, későbbi polgár negyedik gyermekénél vállalta a keresztapai szerepet.⁶¹³ A jövevény férfi Lászel Mátyás és Katalin fiaként 1766-ban⁶¹⁴ született Bécsben, és valószínűleg az 1780-as évek második felében érkezhetett a városba. Erre utal az is, hogy 1788-ban esküvői tanúnak, keresztapának kérték fel, amely feladatok ellátására egy frissen letelepült nagy valószínűséggel nem hívtak meg. Az, hogy mi vonzotta az ekkor nagyjából 26–27 éves ifjút Csetnekre, milyen úton, esetleges megállók után érkezett a településre, sajnos nem ismert. A Lászel–Balogh házaspárnak nem született gyermeke, Erzsébet halálára csak a férfi 1814 októberi újraházasodása utal.⁶¹⁵ A keresztszülők és a házassági tanúk között gyakran feltűnő Lászel név, illetve a városi protokollum bejegyzései azt mutatják, hogy a férfi a közösség megbecsült tagja lett, gyermekei keresztelésekor helyi nemes családok⁶¹⁶ tagjait kérte fel. Lászel hamarosan polgárjogot szerzett, hiszen neve 1796-ban már a városi esküdtek között olvasható, ahogy már említettem.⁶¹⁷ Feltételezhető, hogy Lászel Mátyás érvényesülését a megfelelő – esetleg polgár – özvegygel kötött házasság segítette a városi közéletben.⁶¹⁸ Tisztességével kapcsolatban csupán egy 1811-es evangélikus keresztelési bejegyzés ad okot némi kételyre, amelyben egy törvénytelen ágyból született gyermek feltételezett apjaként azonosították.⁶¹⁹ Lászel Mátyás csetneki életét az anyakönyvek

⁶¹² KAT. CSET. ANYK. II. IM. 40. A szepesváraljai születésű férfit, Görgely Imre 1800-ban educillatorként említi a forrás, menyasszonya a helybéli Kolisch Zsófia volt. A házaspár 1800. szeptember 18-án temették a másfél éves József fiát. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 182.

⁶¹³ 1788. február 19. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 42.

⁶¹⁴ Az 1814 októberében az ohtinai polgárlánnyal, Soltész Máriával kötött házasságakor jegyzeték fel a szülők nevét. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 53. Az újraházasodó férfi ekkor 48 évesnek vallotta magát – ez alapján 1766-ban születhetett, az első esküvőjekor pedig 26 éves lehetett. A magisztrátus előtt egy 1796 novemberében, Tóth János esküdt heves, indulatos viselkedésének vizsgálatában lefolytatott vizsgálat során kihallgatták Lászel Mátyást is, akit ekkor 29 év körülnek regisztráltak a városi jegyzőkönyvbe – ezek alapján 1767-ben születhetett. MVSR SAKE AR MŠ Városi iratok Fasc. III. 1734–1796. 915. A két forrás 1766. vagy 1767. évi születést mutat.

⁶¹⁵ Lászelnek Soltisz Máriától egy fia és 3 leánygyermek született – a legfiatalabb lányról, Julianna Antóniáról csak a keresztelési dátuma ismert; 1823. április 13. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 86. Az egyetlen fiukat, József Lászlót hét éves korában temették a szülők, míg Ludmilla Terézia és Amália Katalin lányaik szabókhöz mentek feleségül. József Lászlót 1820. március 19-én keresztelték és 1827. augusztus 19-én temették. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 80. és KAT. CSET. ANYK. II. IM. 209. Ludmillát 1815. október 10-én kereszteltették és 1833. április 15-én adták az evangélikus Mory Andrásnak. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 74. és KAT. CSET. ANYK. II. IM. 66. Amália Katalin lányukat 1817. november 30-án tartották keresztvíz alá és 1836. szeptember 20-án vette feleségül Veselényi Tamás katolikus ifjú. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 77. és KAT. CSET. ANYK. II. IM. 69.

⁶¹⁶ Például Lubik Antal Gömör megyei ülnök. Lászel Mátyás 1788 februárjától 11-szer volt házassági tanú és 21-szer vállalt keresztszülői feladatot.

⁶¹⁷ MVSR SAKE AR Mestečko Štítník III. Protokol Tomus pag. 932.

⁶¹⁸ A török kiűzése utáni újjáépülő Budán vizsgált polgárözvegyeknek az elhunyt férjük polgárjoga nyújtott védelmet, biztosított jogokat, megélhetést és tette őket újra „vonzóvá” a házassági piacon. GÉRA, 2019. 174.

⁶¹⁹ Az 1811. augusztus 17-i bejegyzésben zárójelben szerepel a katolikus polgár neve: „/Lászl Mátyás:/”. EV. CSET. ANYK. II. IM. 225. Az evangélikus polgár lányának, Greczjár Annának ez már a második botlása volt, akit 25 éves korában, 1813-ban a rozsnyói születésű katolikus közműves Gran Mihály vezetett oltár elé – a házasságkötés tanúi két katolikus polgár, Lászel Mátyás szabómester és Brojek Pál közműves voltak. 1813. június 8. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 52. A házaspárnak hét törvényes gyermeke született, akik keresztszülei között már nem szerepelt Lászel Mátyás.

segítségével az 1830-as évekig lehet hitelesen követni, példája jól mutatja, hogy a 18. századi főleg ércbányászatáról és vasfeldolgozásáról híres településen nem csupán a helyi születésű ifjak tudtak érvényesülni, sikeressé válni. Az ország határain túlról érkezett a magát 1781-ben, 55 évesnek valló szintén bécsi özvegy Beér József, aki a 49 éves Gathy Johanna özvegyasszonyt vezette ekkor a csetneki katolikus oltár elé.⁶²⁰ Az 1797. évben házasodott szintén ebben a templomban a Zakopánéból Kuntaplócára származott juhász, Králik Mihály.⁶²¹ Az 1731. január 21-i házassági bejegyzés alapján a rotenburgi születésű Lang Martin vette házastársul az ohtinai Zas Anna hajadont.⁶²² A Sziléziából származó Nedoba Jakabnak és a csetneki Skalnitzky Katalinnak 5 gyermekét keresztelte az evangélikus lelkész.⁶²³ Anna lányuk férje Pilát Dániel lett, akinek nagyapja, Pál csizmadia és a város polgára volt, apjának, Mátyásnak sajnos csak a neve ismert. Dániel foglalkozását sem említik a bejegyzések, de az biztos, hogy a házasságkötést követő évtől már civisként szerepelt a forrásban. A Pilát–Nedoba házaspár 7 gyermeke közül 2 élte meg a felnőttkort: a tímármester és későbbi csetneki polgár, Sámuel fiúk a rozsnyói polgár, Fischer (Fuchs) Lőrinc lányát vezette oltárhoz;⁶²⁴ Mária lányukat az iglói születésű katolikus Dolinszky Martin „*gürtler*”⁶²⁵ vezette oltárhoz, aki a későbbiekben szintén mezővárosi polgár lett.⁶²⁶ Nedoba Jakab – az anyakönyvek alapján – ugyan még nem lett választott lakhelye teljes jogú tagja, de gyermeke és unokái már elérték a polgári státuszt.⁶²⁷

Arra a kérdésre, hogy mi vonzotta az idegeneket, a kutatás jelen állása alapján az exogám felek foglalkozása segítségével lehet a választ körvonalazni. Az idegenek között nagy számban találtam – jellemzően protestáns vallású – ércbányászokat, kovácsokat, kardverőket, illetve háziiparral foglalkozó protestáns és katolikus mesterembereket, például csizmadiákat, hentéseket, molnárokat. Mindkét gyülekezetben magas volt a családotknál szolgálatot vállaló férfiak és nők száma, a katolikus gyülekezetbe több juhász és pásztor érkezett a megyéből vagy távolabbról. Rajtuk kívül egyházi és világi tisztviselők, diákok és tanítók, lelkészek, felügyelők érkeztek és telepedtek le az oppidumban rövidebb vagy hosszabb ideig. Csetneken nősült a

⁶²⁰ A frigyét 1781. április 25-i dátummal jegyezte fel a plébános. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 36. A házasságról semmit sem árulnak el a bejegyzések, nevüket a keresztszülők és a házassági tanúk között sem találtam.

⁶²¹ 1797. december 1. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 44. A házasságban 2 gyermek biztosan született, a család további sorsa ismeretlen.

⁶²² EV. CSET. ANYK. I. IM. 134. Az anyakönyvi bejegyzések között nem találtam a házaspárhoz köthető keresztelési adatot, amely nem jelenti azt, hogy nem születhetett gyermekük, csupán azt a tényt mutatja, hogy nem regisztráltak keresztelést.

⁶²³ 1747. november 14. EV. CSET. ANYK. II. IM. 142. A férfi foglalkozását nem említi a forrás. A házasságot 1747 novemberében kötötték, a szülők 3 gyermeke nagyon rövid ideig élt csak, a legfiatalabb fiú sorsa nem ismert.

⁶²⁴ 1804. január 10-én tartották az esküvőt Csetneken. EV. CSET. ANYK. II. IM. 301.

⁶²⁵ Sárgarézműves. NAGY, 1973. 57.

⁶²⁶ Az esküvő dátuma 1816. február 26. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 53. Már az ezévi keresztelőn, 1816. december 13-án civisként azonosítják. EV. CSET. ANYK. I. IM. 76.

⁶²⁷ A letelepedés mértékéről lásd Melléklet IV.1.8.1 – 1 sz. grafikon és BAROS-GYIMÓTHY, Megjelenés alatt/b.

megye geometrája és a Baradla-barlang első térképét elkészítő Reisz Keresztély is. A nagyolaszi lelkész fia 1796 júniusában vezette oltárhoz dobsinai menyasszonyát, Szontágh Krisztinát.⁶²⁸ A házaspár a negyedik gyermek keresztelése, 1806. május 2-a után tűnik el a matrikulákból⁶²⁹ – a geometra 1807-től lépett Esterházy herceg szolgálatába.⁶³⁰ Mikosuwitz Ádám az iskola elvégzése után a kántori feladatokat látta el az evangélikus templomban, kétszer is csetneki özvegyel alapított családot.⁶³¹ A változó adatközlés miatt nem minden exogám férfi és nő neve mellett szerepelt a foglalkozása, így a házasságkötések foglalkozási endogámia–exogámia arányát a kutatás jelen állapotában gyakran csak sejteni lehet: a Szepes vármegyei Merényből származott Saltzer Éliás foglalkozása ugyan ismeretlen, de apósa, Geczeg Péter és egyetlen fia, Saltzer János is kovácsok voltak. A később polgárjogot szerzett Saltzer János vejét, Fuchs Jánost és az ő apját⁶³² is kovácsként regisztrálták, ahogy a Saltzer család több férfitagját is.⁶³³

A feldolgozott források a 18. századi csetneki gyülekezetek nyitottságát tükrözik. Ezt a magatartást Csetnek település fekvése, földrajzi adottságai, speciális ipara és országos vásárai alapozták meg, amelyet a 17–18. századfordulós katonai események, illetve a rengeteg áldozatot követelő 1710. évi pestis tovább erősített. Az idegenből érkező mesteremberek, szolgák, pásztorok stb. nagy számban kötöttek házasságot, alapítottak családot helybéli vagy szintén exogám féllal. Az evangélikus jövevények elsősorban a megyéből érkeztek, míg a római katolikus gyülekezetet inkább a megye határain túlról származók választották új közösségüknek. A legintenzívebb kapcsolatokat a szomszédos vármegyékkel tartották fenn a csetnekiek, de messzi földről, német, cseh és lengyel területekről származók nevét is feljegyezték az egyházi vezetők. A felállított családlapok alapján a jövevények – talán a megfelelő személlyel kötött házasság révén – olykor igen gyorsan a közösség – gyakran teljesjogú – tagjává váltak. Ugyanakkor a letelepedés vagy éppen az elvándorlás mértékét az egyházi célzattal készült forrásokból nem lehet megállapítani. Ezt az izgalmas és megkerülhetetlen kérdést további források bevonása, illetve a kutatás térbeli kiterjesztése után lehet majd tisztázni. A Benda leszármazott tollából származó levél jól mutatja, hogy ha az okokra nem is mindig talál rá az utókor, a kutatás jónéhány elvándorlásra fényt deríthet még.

⁶²⁸ 1796. június 5. utáni napokon eskette őket a lelkész. EV. CSET. ANYK. II. IM. 294.

⁶²⁹ Ekkor keresztelték a negyedik gyermeküket György Sándor névre. EV. CSET. ANYK. II. IM. 199.

⁶³⁰ DÉNES, 1966. 85.

⁶³¹ 1701. december 4-én özvegy Lipiczán Máriával, 1734. május 16. özvegy Korner Judittal lépett házasságra. EV. CSET. ANYK. I. IM. 126. és 135.

⁶³² Fuchs Mihályt legkisebb fia 1789. december 12-én temetésén, János fiát elsőszülött fia keresztelőjekor, 1810 márciusában említi polgárként a forrás. EV. CSET. ANYK. II. IM. 361. és 218.

⁶³³ Házasságkötés útján került kapcsolatba a Saltzer család a már bemutatott Benda, Bendák családdal, ahol szintén több kovácsmestert találtam.

IV.1.8.2 – A vallásilag vegyes házasságok

„*A' szent Házasságokat az Isten szerkezteti, a' többit az ördög*” – fogalmazta meg a vallásilag vegyes házasságokról alkotott véleményét Bod Péter tudós prédikátor.⁶³⁴ A „*szent Házasság*” ahogy ő fogalmazott, tehát az azonos vallású féllal kötött frigy, minden egyház számára a leginkább pártolt családforma volt. A keresztény felekezetek minden vallásilag vegyes házasságot⁶³⁵ egyházuk gyengüléseként, jogaik csorbulásaként értelmezték, hiszen a szabad vallásgyakorlatot, illetve a születendő gyermekek vallási neveltetését nem látták biztosítva. Luther Márton azt kívánta híveitől, hogy „*ollyan személyt válasszanak, kivel istenes életet élhessenek: idegen vallásút távoztassanak.*”⁶³⁶ Hasonlóan vélekedett Kálvin János is, aki csak akkor nem ellenezte a hívek nem felekezetbelivel történő házasságát, amennyiben a másik fél „*Krisztus igaz vallására*” áttér.⁶³⁷ Lippai György esztergomi érsek 1651-ben arra utasította a plébánosokat, hogy „*senkit, legyen az hajadon vagy özvegy, kézfogásra se eresszenek addig eretnekekkel lépni, míg ez meg nem ígéri, hogy a kath. hitre térend.*”⁶³⁸ Az 1623. évi református komjáti zsinat 40. pontja a szentírásra hivatkozva büntetés alatt tiltotta a vallásilag vegyes házasságok megkötését, ugyanakkor a 17. századi evangélikus zsinatok nem foglalkoznak a témával, „*mert a bécsi békekötés után [...] buzgó protestánsok vegyes házasságra nem léptek.*”⁶³⁹ A többvallású településeken azonban elkerülhetetlen volt, hogy a más vallású fiatalok és idősek között frigy létesüljön: a „*vegyes házasság az élet által létrehozott intézmény, amely mellett mindegyik házasság fél megtarthatja a maga hitét*” – fogalmazta meg Sztehlo Zoltán⁶⁴⁰, ugyanakkor mindkét felekezet felismerte a vegyesházasságokban rejlő térítés lehetőségét.⁶⁴¹ S bár a házassági rítusokat elsősorban az egyházak szabályozták, a 18. században egyre gyakrabban foglalkoztak az uralkodók az e területen felvetődő jogi kérdésekkel is.

⁶³⁴ BOD, 1836. 86.

⁶³⁵ A kérdéskörrel foglalkozó irodalom igen nagy, számos összefoglalás, tanulmány és forrásközlés áll a kutatók rendelkezésére. A teljesség igénye nélkül néhány mű: POKOLY, 1894.; HANUY, 1904.; VANYO, 1933.; MÁLYUSZ, 1939.; BUCSAY, 1985.; FAZEKAS, 1998.; NEMES 2011.; TANCZIK, 2012.; BARÁTH 2015.; ÖRSI, 2015/a.

⁶³⁶ BEKE INCZE, 1841. 44.

⁶³⁷ Idézi ÖRSI, 2015/a.

⁶³⁸ BEKE INCZE, 1841. 42. A katolikus egyház álláspontja csak 1748-ban enyhült valamelyest, hiszen XIV. Benedek pápa (1740–1758) „*Magnae Nobis*” kezdetű konstitúciója már akkor is engedélyezi a vegyes házasságok megkötését, ha a nem katolikus fél beleegyezik abba, hogy az összes születendő gyermek katolikus vallásban nevelhető fel. SZTEHLO, 1930. 464–465.

⁶³⁹ CSECSETKA, 1892. 803.

⁶⁴⁰ SZTEHLO, 1930. 464.

⁶⁴¹ BÁRTH, 2005. 86.

Az egy településen élő, két egyházhoz tartozó hívek közötti kapcsolat a mindennapok része volt, amelynek nyomai az egyházi anyakönyvekben is megtalálhatók. A csetneki gyülekezeti bejegyzések tanúsága szerint gyakori volt, hogy a katolikus csecsemő szülei a település megbecsült evangélikus családok tagjai közül választottak keresztszülőt, ahogy a plébánosok sok endogám katolikus házasságkötéskor is evangélikus vallású tanúkat jegyezték fel a matrikulába. Nem volt ritka, hogy az evangélikus leányanyák, özvegyasszonyok a csetneki katolikus templomban tartották keresztvíz alá törvénytelen gyermekeiket. Az eltérő vallású lakosok közötti házasságkötés, tehát az exogám frigyek száma az egy településen élők kapcsolatainak erősségét és az ott élők nyitottságát mutatja.

A vizsgált korszakban érvényben lévő törvények határozottan kimondták, hogy római katolikus és más keresztény vallású fél közötti házasságot csak katolikus templomban lehet megkötni.⁶⁴² A katolikus matrikulákban kapni információt magáról a tényről, hogy a házasságra lépő pár egyik – olykor mindkét tagja – elhagyta eddigi vallását, de ennek a nem elhanyagolható ismeretnek a közlése sem konzekvens.⁶⁴³ Jól tükrözi ezt Zaifrid Teofil három nősülési bejegyzése: az evangélikusnak feltüntetett ifjú és Glatz Zsuzsanna katolikus hajadon frigyét Fabricius József plébános 1773-ban áldotta meg; 9 gyermekük született, a feleség 1798 folyamán halt meg. Az 1802-ben már katolikus vallásúnak feljegyzett özvegyember az evangélikus Bubentsik Zsuzsannával lépett házasságra Pelikán József plébános előtt. Második házasságából nem született utód, Zaifrid evangélikus feleségét is eltemette. 1811 februárjában újra a katolikus oltár elé állt az akkor áttértnek jelölt férfi, hogy a katolikus Bentsko Zsófia férje legyen. A sok esetben pontatlan egyházi adatrögzítés, illetve az információhiány miatt volt elengedhetetlen a kutatás során a feljegyzések részleteit a családlapok adataival összevetni és az esetek nagyobb részében tisztázódtak is az ellentmondások, fény derült az anyakönyvekbe fel nem jegyzett átkeresztelkedési adatokra.

A vallási hovatartozás szempontja alapján vizsgált házasságkötések esetében a kiinduló pont a menyasszony, illetve a vőlegény újszülöttkori keresztsége volt. Feltételeztem, hogy abban a vallási szokás- és szabályrendszerben nevelkedett gyermekkorától, így a

⁶⁴² Lásd például: HANUY, 1904. 62–73.; TANCZIK, 2012. A korszakban érvényben lévő szabályozásról lásd: BAROS-GYIMÓTHY, 2016.

⁶⁴³ Különösen érdekes ilyen szempontból is Pongrácz István esete: a katolikus férfi és a szintén katolikus Mihus Dorottya házasságából született gyermeket 1738. március 29-én keresztelték a katolikus templomban. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 4. 1764. március 4-én lépett házasságra a katolikus templomban a csetneki születésű, vallását elhagyó Pongrácz István, a szintén csetneki és a vallást váltó, kétszeresen özvegyasszony Szalay Zsuzsanna. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 29. Sajnos a szülők neveit nem jegyezte fel Fabricius József plébános, ugyanakkor egyik egyházban sem találtam Pongrácz Istvánt, aki a feltételeknek megfelelt volna; a menyasszony és családja valóban evangélikus vallású volt. Ezek szerint az ifjú fiatal korában elhagyta katolikus vallását, majd a házasságkötése előtt újra felvette az eredeti hitét? Hihetőbbnek tartom, hogy a plébános rosszul jegyezte fel a férj vallását.

házasságkötési mutatói – például életkor, szezonális stb. – is ezt tükrözik. Exogám házasságkötőnek vettem abban az esetben, ha vallását megtartva egy másik vallású féllel kötötte össze életét, vagy ha az illetőt a házasságkötéskor már egy másik valláshoz tartozóként azonosították az anyakönyvben. Az elegendő házasságokat – a törvényi szabályozásnak megfelelően reverzális adása mellett vagy anélkül – a római katolikus plébános előtt kellett megkötni. Ez utóbbi feltétel az esetek jelentős számában teljesül, egyedüli feljegyzett kivétel 1802 novemberében esett meg: a katolikus apa és evangélikus anyától született, katolikusnak keresztelt Greczár Jánost és az evangélikus Nosko Zsuzsannát a helyi katolikus plébános ellenállása miatt Pazár András evangélikus lelkész adta össze.⁶⁴⁴ A plébánosok nem tájékoztatták az utókort reverzális adásáról, ugyanakkor a dobsinai evangélikus ifjú, Kirschner András és az exogám házasságból származó, katolikus vallású Bentsko Mária 1792. július 3-i házasságkötéskor Pazár lelkész feljegyezte, hogy mivel a testimonialis irat nem érkezett meg, így a párt az evangélikus oltár előtt ő adta össze.⁶⁴⁵

A két egyházban házasságkötés között 163 exogám frigyet a katolikus, 15 esketést a protestáns házasságkötési bejegyzések között sikerült beazonosítanom, tehát az 1735-től Csetneken megkötött összes házasságnak a 7,5%-a volt elegendő.⁶⁴⁶ (Lásd Melléklet IV.1.8.2 – 1 sz. táblázat) Bácskai Vera kutatása alapján ismert, hogy az 1788–1790 között Pesten kötött összes házasságkötés 2,2%-a, 1808–1810 között 7,2%-a, 1828–1830 között 10,6%-a volt „*matrimonium mixtum*”.⁶⁴⁷ A Tóth Árpád által vizsgált 1817–1848 közötti pozsonyi evangélikus házasságok ezzel szemben rendkívül magas arányában, 31,98%-ban volt valamelyik fél római katolikus vallású, és ahogy azt a pesti adatok is mutatják, a vegyes házasságok száma Pozsonyban is évről évre nőtt.⁶⁴⁸ A városi adatokkal szemben a 18–20. századi falvak képe erősebb vallási endogámiát, határozott zártságot tükröz: Örsi Julianna a jászok és a kunok magatartását vizsgálva arra az eredményre jutott, hogy körükben a vallási endogámia erősebb volt a lakóhelyi endogámiánál.⁶⁴⁹ Az öriszentpéteri református házasságkötési anyakönyvekben az „*1860-ig kivételes esetként fordult elő katolikus vallású féllel való házasság.*”⁶⁵⁰ Faragó Tamás is azt hangsúlyozta összefoglaló munkájában, hogy a 19. század közepén a falvakban a különböző felekezetűek házasságkötése minimális volt.⁶⁵¹ A

⁶⁴⁴ 1802. november 14. EV. CSET. ANYK. II. IM. 300.

⁶⁴⁵ EV. CSET. ANYK. II. IM. 291.

⁶⁴⁶ BAROS-GYIMÓTHY, 2016.

⁶⁴⁷ BÁCISKAI, 1979. 74.

⁶⁴⁸ TÓTH, 2004. 40–42.

⁶⁴⁹ ÖRSI, 1983. 45.

⁶⁵⁰ KOLTAL, 2003. 214.

⁶⁵¹ FARAGÓ, 2000. 422.

csetneki vallásilag exogám házasságok aránya alapján az oppidum és környékének lakosait nyitottaknak tekinthetjük.

A csetneki exogám házasságok évtizedenkénti eloszlása egyenlőtlen képet mutat. (Lásd Melléklet IV.1.8.2 – 1 sz. táblázat) A legtöbb frigy az 1770-es években került feljegyzésre – ez egybeesik a katolikus matrikulák mennyiségi és minőségi javulásával is. A feljegyzések száma erősen függhetett az éppen szolgálatot teljesítő plébános személyiségétől is.⁶⁵² Fabricius József 1760 májusától közel 18 éven át szolgált Csetneken, utóda Dipetris József 1781 júniusáig: az átkeresztelkedettek száma ebben a két évtizedben kiugró értéket mutat. Úgy gondolom, hogy az 1781 júliusától szolgálatot teljesítő Dudik Ádám, illetve utódai, Pelikán József és Makkay Tádé plébánosok az anyakönyvekbe nem rögzítették, hogy valamelyik fél születése óta katolikus volt, vagy az oltár előtt választotta-e azt. Végezetül a római katolikus egyház erős befolyása is magyarázatul szolgálhat, amelyet a plébános és a katolikus vallású házastárs családja is képviselhetett. Báró Andrassy Antal rozsnói püspök különösen kitűnt a katolikus egyháznak a vegyes házasságokra vonatkozó elveinek védelmezésében.⁶⁵³

A katolikus házasságkötési anyakönyvekben 4 olyan esküvőt is feljegyeztek, amelyeknél mindkét jegyes evangélikus vallású volt. Ezek közül egyet, a Benda–Bubelini házasságot Ambrosius György protestáns lelkész is feljegyezte 1744. január 8-án.⁶⁵⁴ Egyetlen esetben lehet sejteni a katolikus templomi esküvő okát: a 30 éves Otsenas György evangélikus katona Sebespatakról 1786. december 17-én vezette oltárhoz a 19 éves, szintén evangélikus vallású, gecelfalvi Ádam Zsófiát.⁶⁵⁵ Már a házasságkötés dátuma is különleges, hiszen adventi időben léptek oltár elé. A lehetséges magyarázatra az evangélikus keresztelési anyakönyvek bejegyzéseiben bukkantam: egy évvel korábban, 1785. december 22-én keresztelték a pár házasságon kívül született fiát, akit Institorius Sámuel lelkész joggal látott el a spurius jelzővel.⁶⁵⁶ A protestáns bejegyzések között 11 esetben evangélikus férfi, illetve nő és exogám házasságból származó, eredetileg katolikusnak keresztelt választottját adta össze a lelkész, azonban nem jelzete, hogy nem evangélikus vallásúak. Csupán a katolikus családlapok összeállítása után derült fény a hiányzó keresztelési adatokra és került napvilágra az átkeresztelkedés ténye. Két esetben evangélikus és református fél között jött létre a házasság,

⁶⁵² 1747 októbere és 1759 márciusa között Penzsinszky Imre plébános alatt egyetlen exogám házasságot sem regisztráltak Csetneken és a családlapok között sem találtam rá példát. Valószínűnek tartom, hogy a különböző valláshoz tartozó párok egy másik egyházközség templomában voltak kénytelenek házasságra lépni, amelyekre azonban a fennmaradt anyakönyvekben nem találtam adatot.

⁶⁵³ HANUY, 1904. 70. és VANYO, 1933. 56.

⁶⁵⁴ Az evangélikus anyakönyvben látható, hogy a lelkész hosszú megjegyzést fűzött az eseményhez, de a fényképezés következtében az írás nem olvasható. EV. CSET. ANYK. I. IM. 140.

⁶⁵⁵ KAT. CSET. ANYK. II. IM. 39.

⁶⁵⁶ EV. CSET. ANYK. II. IM. 1432.

további kettőben katolikus endogám házasságban született menyasszony lett az evangélikus vőlegény párja. Ez utóbbi házasságokat nem találtam meg a katolikus matrikulákban, holott az 1791. évi 26. törvénycikk 15. pontja kimondja, hogy a vallásilag vegyes házasságokat továbbra is római katolikus pap előtt kell megkötni.

A csetneki elegyes házasságok szezonaritása eltér mindkét egyház endogám házasságainak mutatóitól.⁶⁵⁷ A hívek a házasságkötés hónapjának kiválasztásakor betartották a két egyház által tilalmasnak tartott időszakait, és alkalmazkodtak a mezőgazdasági munkák ritmusához is.⁶⁵⁸ Arányait tekintve jóval kevesebb volt Csetneken a farsangi időszakban kötött elegyes házasságok száma, amelyek a május – július időszakra tevődtek át. (Lásd Melléklet IV.1.8.2 – 1 sz. grafikon) A nyári munkák idején csökkent a frigyek száma, majd az ősz elejétől határozott emelkedést mutatnak a novemberi csúcsig. A nyár eleji kimagasló arány mögött az elegyes özvegyházasságok megemelkedett száma állt. (Lásd Melléklet IV.1.8.2 – 2 sz. és 3 sz. grafikonok)

Az elegyes házasságok erős római katolikus hagyományt mutatnak a tekintetben, hogy a hét melyik napján kötötték őket: ezek 42%-át az Úr napján szentesítették Csetneken is – hiszen mégiscsak a katolikus plébános adta össze a vizsgált párok jelentős részét. (Lásd Melléklet IV.1.8.2 – 4 sz. grafikon) A protestáns hagyomány, a keddi esküvő inkább az özvegyházasságok esetén mutatható ki. (Lásd Melléklet IV.1.8.2 – 5 sz. grafikon)

Az első házasságukat kötő nők és férfiak átlagos életkora⁶⁵⁹ nem mutat nagy eltérést attól függően, hogy a saját vagy a másik egyházból választottak-e maguknak társat. Az endogám evangélikus és katolikus ifjak átlagosan 24 évesen léptek házasságra, más vallású nőt választó társaik 23 évesen. A hajadonok esetében 20 év az átlagos házasságkötési életkor minden esetben. Tehát nem azok az evangélikus hajadonok léptek exogám házasságra, aki kifutottak az „idejükből”, mert nem találtak maguknak párt az evangélikus vallású férfiak között.

A házasságkötést és első gyermek születése között eltelt időt, az 1. intervallumot⁶⁶⁰ vizsgálva sem találtam kiugró eltérést: az endogám evangélikus és katolikus házasságokban az esküvő után átlagosan 20 hónappal született az első közös gyermek, míg az exogám frigyekben ez 19 hónap.

⁶⁵⁷ BAROS-GYIMÓTHY, 2019/a.

⁶⁵⁸ FARAGÓ, 1994. 70–71.

⁶⁵⁹ A 18. század végi regionális átlagokat mutatja be FARAGÓ, 1994. 72–73. Eszerint a beosztás szerint is Gömör megyében általában 19-20 éves korban lettek asszonyok a lányok.

⁶⁶⁰ ANDORKA, 1988. 52–55.

A vallásilag vegyes házasságokban született utódok keresztsége, vallási hovatartozása nem feltétlen csak a szülők akaratától, az erősebb családi hagyományoktól függött – a magasabb hatalom országos törvények szintjén igyekezett az elegendő házasságokkal kapcsolatban felmerülő kérdéseket eldönteni. Az összeállított családlapok jól mutatják, hogy a csetneki vegyes vallású családok sok esetben igyekeztek az egyházi és világi törvényeket követni, éltek a lehetőségekkel, de természetesen akadnak Csetneken (is) a szabályt nem teljes mértékben követő vagy azt figyelmen kívül hagyó magatartásformák is.

Mindenképpen a szabálykövetők csoportjába tartozik a protestáns ifjú Vaskó Dániel és a katolikus hajadon, Ulitsny Zsuzsanna házassága. Az esküvőre 1794 augusztusában sürgető okuk⁶⁶¹ volt: 4 hónappal később megszületett első gyermekük, János, akit – az ekkor hatályban lévő szabályozás szerint az apa vallása után⁶⁶² – evangélikusnak kereszteltek.⁶⁶³ A fiút 4 leánygyermek követte, akiket a katolikus templomban tartottak keresztség alá;⁶⁶⁴ Zsuzsanna lányuk evangélikus férfi házastársa lett.⁶⁶⁵ Érdekes ellenpélda a már említett Antonius de Rozvacz Ferenc és Nemessány de Réthi Zsófia házaspár; a férj csetneki evangélikus, a feleség esetében csak katolikus vallásáról van tudomásunk.⁶⁶⁶ Valószínűleg a Türelmi Rendelet után kötött házasságukban⁶⁶⁷ a lányoknak anyjuk, a fiúknak apjuk vallását kellett volna követniük, de mind a 7 gyermeküket az evangélikus keresztelési matrikulában, kettőjüket a temetési feljegyzésekben találtam meg.⁶⁶⁸ A férj 1798. január 15-i temetési dátuma után viszont csak a katolikus anyakönyvekben találtam információt a családtagokról: Ferenc, András és Mária Karolina felnőtt korú (15–40 év közötti) gyermekeket katolikus szertartás mellett temették el Csetneken.⁶⁶⁹ A forrás nem árulja el, hogy az apjukat 10, 5 és 2 éves korukban elvesztő gyermekek mikor, kinek a hatására tértek át a katolikus hitre. Az edictum tolerantiae kimondta, hogy a protestáns vallású apa halála után az anya nem módosíthat a gyermekek vallásán. Az

⁶⁶¹ A házasságkötéskor nem jelezte a plébános a paráznság tényét. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 43.

⁶⁶² 1791. évi törvény XXVI. törvénycikkének 15. pontja megismételte a Türelmi Rendelet határozatait, de nem szó szerint, így nyitva hagyta a lehetőséget, hogy „*ha pedig az anya katolikus, akkor csak a fiugyermekek követhessék atyjok vallását.*” CORPUS JURIS HUNGARICI, 1901. 179.

⁶⁶³ 1794. november 29. EV. CSET. ANYK. II. IM. 166.

⁶⁶⁴ Máriát 1797. március 26-án, Zsuzsannát 1799. október 20-án, második Máriát 1803. december 14-én, Zsófiát 1808. január 5-én. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 51., 53., 57. és 63.

⁶⁶⁵ 1822. október 1-jén lett az evangélikus Kliment István felesége. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 58.

⁶⁶⁶ 1745. november 29-én keresztelték Antonius Péter és Faj Zsuzsanna Ferenc nevű fiát a csetneki evangélikus templomban. A családrekonstitúciós módszer lehetővé teszi, hogy megbecsüljük a házasságkötés dátumát: esetükben 1782 májusa a becsült esketési időpont. ANDORKA, 1988. 34.

⁶⁶⁷ A házasságkötési dátuma nem ismert, 1782 májusára tehető az esküvő.

⁶⁶⁸ Zsófia Julianna 1784. január 8.; Péter 1785. május 16.; Imre 1786. november 6.; Ferenc Xavér 1788. november 1.; Barbara 1791. szeptember 11.; András 1793. december 1.; Mária Karolina 1796. február 28. EV. CSET. ANYK. II. IM. 127., 131., 133., 141., 154., 162., 168. Péter halála 1786. november 16., Imre halála 1792. június 3. EV. CSET. ANYK. II. IM. 356., 363.

⁶⁶⁹ 1798. január 15. EV. CSET. ANYK. II. IM. 370. Nobilis coelebs Ferenc Xavér halála 1829. január 15., András halála 1808. november 29., Mária Karolina halála 1822. október 27. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 211., 190., 203.

anyakönyvi bejegyzések alapján szintén nem tudom egy időponthoz kötni Gyuris György áttérését. Édesapja a csetneki katolikus rector volt, fiát is katolikus keresztségben részesítette és az 1770. november 25-i,⁶⁷⁰ az evangélikus Birinyi Máriával kötött házasságakor is katolikusként tünteti fel őt Fabricius plébános. Katolikus keresztségben részesült 9 gyermekük, de a 3 éves György fiúk halálától, 1791 áprilisától – bizonyára élve az 1791. évi XXVI. törvénycikk⁶⁷¹ adta szabadsággal – csak az evangélikus anyakönyv lapjain találkozunk a családtagokkal. Eszter lányukat 1791 decemberében evangélikusnak keresztelték, Mária és Zsuzsanna lányuk evangélikushoz mentek férjhez 1799-ben és 1813-ban. Maga a családfő is elhagyta római katolikus vallását: „*antea catholicus*”, jegyezte fel Szeleczény Ferdinánd lelkész a 65 éves férfi 1808. augusztus 4-i temetésekor.

Az elegendő házasságok és az utódok párválasztása szempontjából az egyik legérdekesebb a Kalay család, ahol igen erős protestáns hagyomány mutatható ki. A megyei és városi nemesi összeírásokban⁶⁷² szereplő család tagjaival az evangélikus anyakönyvek lapjain találkozunk a kezdetektől. Ifjú Kalay Pál a nagy pestisjárvány után vette házastársul a szintén evangélikus Kostjal Katalin özvegyasszonyt; a legalább 26 évig tartó házasságukat bőséges gyermekáldás kísérte. Anna lányukról nem tudunk semmit, annak 5 testvérét gyermekként temették el, míg Sámuel, Pál és Judit megérte a felnőttkort és családot is alapított. A két legfiatalabb gyermek endogám házasságot kötött, míg Sámuelnek a katolikus Vitalis Erzsébetre esett a választása. A menyasszony nem csetneki, a házasságkötésük időpontját nem ismert.⁶⁷³ Az elegendő házasságból született 6 gyermeket a csetneki katolikus templomban keresztelték, ahogy ezt az érvényben lévő szabályozás megkövetelte. Anna lányukról nem tudni semmit, Judit lányuk az evangélikus templomban kereszteltette házasságon kívül született fiát, az apa Szopoczy János⁶⁷⁴ protestáns csetneki férfi volt. A másik három Kalay lány, Mária, Katalin, Erzsébet és Sámuel testvérük nevével az evangélikus házasságkötési bejegyzésekben találkozunk: Institorius Sámuel lelkész nem jelzi a matrikulákban, hogy nem evangélikus vallásúak lennének a házasságra lépő Kalay utódok. A házasságokat bőséges gyermekáldás kísérte, a Kalay–Vitalis házaspárnak 22 unokája született, akik evangélikus vallásban nevelkedtek, közülük heten evangélikus házastársukkal alapítottak Csetneken családot.

⁶⁷⁰ KAT. CSET. ANYK. II. IM. 31.

⁶⁷¹ CORPUS JURIS HUNGARICI, 1901. 179.

⁶⁷² A Kalay családfők az 1687-től szerepelnek a csetneki nemesi összeírásokban: HU MNL OL U64 1. tétel No. 1.; No. 3.; No. 9.; U64 2. tétel No.7.; U64 4. tétel No.1.; No. 2.; No. 3.

⁶⁷³ A kor szokásainak megfelelően feltehetőleg a menyasszony templomában tartották az esküvőt, becsült dátuma 1747 májusa.

⁶⁷⁴ A családlapokból kiderült, hogy az apa 3 évvel törvénytelen fia keresztelés után Mihalik Annát vezette oltárhoz és nem a gyermeke anyját.

IV.1.8.3 „*Guba gubával, suba subával*”⁶⁷⁵ – A házasságok vizsgálata társadalmi szempontból

Az egyházi célzattal készült forrásba a lelki vezetők nem feltételen regisztrálták a házasságra lépők, a szülők vagy az elhalálozott hívek társadalmi státuszát, foglalkozását, ugyanakkor a nominális vizsgálatokból gyakran egyértelműen kitűnik a szülők házassági stratégiája: kézműves igyekezett kézműveshez adni gyermekét; városi polgár másik polgár- vagy nemes családból vőt vagy menyet választani gyermekének. A korszakban az egyén lehetőségeit erősen befolyásolta a társadalomban elfoglalt helye, illetve a hirtelen változó világ – például járványok, rossz termés – okozta létbizonytalanság, ezért volt fontos a „jó társ” kiválasztása. Az újjáépülő Buda forrásainak vizsgálata is azt bizonyította, hogy a párválasztásnál a társadalmi elvárások, az ész érvek és nem a vak szerencsének tartott érzelmek voltak a meghatározók.⁶⁷⁶ A családok gazdasági egységek is voltak, a családnak a társadalmi állásának megfelelő bevétellel kellett rendelkeznie. Ehhez minden családtagnak a maga módján hozzá kellett járulni, így tehát előnyt jelentett, ha a kézműves felesége – esetleg a szülei mellett megtanulva – értett valamelyest a férj mesterségéhez, például tudott nyugtát kiállítani vagy a számadást vezetni.⁶⁷⁷ Ezt a gondolatmenetet igazolja több csetneki családlap is, illetve a dolgozatban eddig példaként hozott esetek. Azt, hogy a következő generáció tagjai is elnyerték-e a városi polgárjogot, a már említett okok miatt nem mindig lehet a forrásból pontosan eldönteni, de az utódok a házassági kapcsolatok révén komoly előnyökre tehetek szert.⁶⁷⁸ Visszautalnék a Saltzer-család vagy a bécsi születésű László Mátyás csetneki életére. Grósz, alias Zabos Jakab és második felesége, Sárkány Mária házasságából született Mátyás a Stempell Dorottyaival kötött (első) házassága idején, 1766-ban már városi polgár volt.⁶⁷⁹ A házaspárnak Mátyás fia maga is áttérve, katolikus lánnyal kötötte össze életét, az asztalosmester 1799-ben nyert polgárjogot.⁶⁸⁰ A Grósz-Stempell házaspár Anna lányukat az ércbányász polgár Stancsek Mihály fiához, Sámuelhez adták.⁶⁸¹ Másodszülött lányuk Judit is áttért a katolikus hitre, amikor

⁶⁷⁵ BALASSA – ORTUTAY, 1979. 313.; VAJDA, 1988. 188.

⁶⁷⁶ Ugyanakkor a kortársak nem tekintették kizártnak vagy hátránynak a felek közötti vonzódást. GÉRA, 2019. 55–56.; PÉTER, 2008. 95.; ÖRSI, 2015/b.

⁶⁷⁷ GÉRA, 2019. 30., 198.

⁶⁷⁸ Lásd J. ÚJVÁRY, 2018.; ÖRSI, 2014.; TÓTH, 2014. Ide sorolandó még a keresztszülői kapcsolatrendszer is. 1756 szeptemberében a balogi molnár, Agonas Mihály vette házastársul Holetzy Máriát, akinek Szilassy Gábor, a városi polgár és bíró volt a nevelőapja: „*educata Gabrielem Szilassy civem Csetnekiensis*”. Sajnos nem sikerült kideríteni többet a nevelőszülő és Mária kapcsolatáról: Holetzy vagy Holeczi nevű családapának mindössze 1757-ben született Mária lánya, illetve keresztszülői kapcsolatot sem találtam a két család között. A házaspár egyetlen gyermeket sem keresztelt Csetneken, feltételezem, hogy Balogon éltek.

⁶⁷⁹ A házaspár 1766. február 9-én kereszteltette második gyermeküket, Mátyást. EV. CSET. ANYK. II. IM. 83.

⁶⁸⁰ Az esküvő becsült dátuma 1793 áprilisa. Negyedik gyermekük keresztelójét 1799. március 31-én tartották. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 53.

⁶⁸¹ 1800. április 13-án. EV. CSET. ANYK. II. IM. 298.

1807-ben a kuntaplócai katolikus asztalos Szlezak Martin felesége lett.⁶⁸² A Grósz-Sárkány házaspár Zsuzsanna lányát a csetneki nemes Martius János vette házastársul, akit 1772-ben civisként említenek az anyakönyvek.⁶⁸³ Az 1752-ben házasságot kötő nemes Német Jánosnak⁶⁸⁴ és a nem helyi születésű⁶⁸⁵ Pampura Máriának 3 lánya született, név szerint: Katalin, Anna és Mária. A legidősebb nővér négyszer állt oltár elé: első férje, a katolikus Szoker Gáspár az esküvő után nemsokkal meghalt.⁶⁸⁶ A további házastársak mind evangélikus férfiak voltak: a második, Salamon János rozsnyói, a harmadik Walentiny István csetneki, míg az utolsó, Bajtlik György dobsinai születésű volt, de mindannyian csetneki polgárok lettek.⁶⁸⁷ Sőt, a két utolsó házasságból született egy-egy fiú takácsként polgárjogot nyert Csetneken. Német Katalin idősebbik húga, Anna a csetneki Nosko János takács felesége lett, aki szintén polgárjogot nyert az oppidumban,⁶⁸⁸ ahogy Zsuzsanna lányuk férje, Greczjár János kovács is.⁶⁸⁹ A középső Nosko lány, Anna apósa csetneki polgár volt,⁶⁹⁰ míg a legkisebb „*deflorata*”⁶⁹¹ lányát a csetneki molnár fia, Mánik György gecelfalvi molnár vette házastársul.⁶⁹² A Német-Pampura házaspár Mária lányát egy nagyszlabosi ifjúhoz adta feleségül. Zimán Martin polgár Mária nevű lányát a restéri Sesztina Andrásához, Rebekát pedig a naszraji születésű Meltzer Jánoshoz adta⁶⁹³ – egyikük sem szerzett Csetneken polgárjogot, de a források Zimán egyetlen fiára, Andrásra, nemes Levy Máriával az oldalán, 1772-től már civisként hivatkoznak.⁶⁹⁴ A sort folytatta unokája, Zimán Dániel is, ugyanis az evangélikus egyházi kurátort az anyakönyv 1811-ben szabónak és polgárnak titulálta.⁶⁹⁵ A Sztancsek család jó példa az újabb generáció polgárjog-szerzésére, illetve egyben ennek ellenpólusára és talán magyarázatára is. Az evangélikus Sztancsek Pál ércbányász hatodik gyermeke temetésekor, 1763-ban már biztosan Csetnek teljesjogú polgára volt.⁶⁹⁶ Hat fia közül három alapított családot az egyházközségben:

⁶⁸² 1807. január 5. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 48.

⁶⁸³ 1772. március 4. EV. CSET. ANYK. II. IM. 97.

⁶⁸⁴ 1752. november 28. EV. CSET. ANYK. I. IM. 144.

⁶⁸⁵ Az anyakönyvben szereplő „Brezov.” adatot nem tudtam teljesen feloldani: lehet Brezovicza Árva, Brezovecz, Zemplén vagy a nyitrai Brezova, hogy csak a „környékbeli” lehetőségeket soroljam.

⁶⁸⁶ 1771. február 3-ra regisztrálták az esküvőt. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 31. A férjet 1773. október 20-án temették. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 153.

⁶⁸⁷ Második házasságát 1774. november 15-én, a harmadikat 1778. június 16-án, míg a negyediket 1784. április 12-én áldotta meg a lelkész. EV. CSET. ANYK. II. IM. 277., 281. és 284.

⁶⁸⁸ 1776. november 19-én volt a házasságkötés. EV. CSET. ANYK. II. IM. 279. Zsuzsanna lányuk keresztelője 1781. február 11-én volt. EV. CSET. ANYK. II. IM. 121.

⁶⁸⁹ A házasságukat 1802. november 14. utáni napokban kötötték. EV. CSET. ANYK. II. IM. 300. 1811. szeptember 1-jén kereszteltették ikerlányaikat. EV. CSET. ANYK. II. IM. 225.

⁶⁹⁰ Skokan János vezette oltár elé 1810. február 20-án. EV. CSET. ANYK. II. IM. 308.

⁶⁹¹ Meggyalázott, nemi erőszak áldozata vagy parázna.

⁶⁹² 1810 októberében. EV. CSET. ANYK. II. IM. 308.

⁶⁹³ 1756. november 23. EV. CSET. ANYK. II. IM. 267. 1771. február 11. EV. CSET. ANYK. II. IM. 276.

⁶⁹⁴ EV. CSET. ANYK. II. IM. 98.

⁶⁹⁵ EV. CSET. ANYK. II. IM. 310.

⁶⁹⁶ 1763. január 4-én temette a család legkisebb fiát, a 2 éves Sámuel. EV. CSET. ANYK. II. IM. 335.

Martin szintén ércbányász lett, János és András foglalkozása nem ismert. A három fivér közül a két idősebbre civisként hivatkoznak az anyakönyvekben.⁶⁹⁷ Az 1781-ben nősült András neve a katolikus keresztlési anyakönyvben bukkan fel,⁶⁹⁸ amikor Dudik plébános 1785 júliusában Spisak Anna törvénytelen származású fiát András névre keresztelte, és a gyermek apjaként az evangélikus Stancek Andrást jegyezte fel.⁶⁹⁹ Arról sajnos hallgatnak a források, hogy András kérvényezte-e egyáltalán a polgárjogot, de az biztos, hogy ez a napvilágra került paráznaság biztosan nem segítette (volna) a kérelem pozitív elbírálását.⁷⁰⁰ Szintén a jó erkölcs és a polgárjog viszonylatában érdekes a következő eset: Szeverin Illés és a boszorkánysággal vádolt felesége, Vozár Mária egyetlen fia, Illés a bejegyzések szerint a város polgára volt.

A kézműves özvegyek újraházasodása is gyakori volt a gyülekezetekben – de például a Budán kimutatott céhen belüli kiházasítás normáját a csetneki közösségekben nem tudtam vizsgálni.⁷⁰¹ A foglalkozási adatmorzsák sajnos nem engednek messzemenő következtetést levonni, ugyanis mindössze két nő esetében tudtam az elhalt és az új férj kenyérkeresetét rekonstruálni. A néhai evangélikus fazekas Benyo János polgár özvegyét, Czunik Annát az özvegy polgár, Royko András posztókészítő vezette oltárhoz.⁷⁰² A katolikus Budinszky Zsuzsanna, akinek első férje az evangélikus Saltzer János kovácmester volt, a 20 éves katolikus ifjú takácshoz, Simonovszky Jánoshoz ment férjhez,⁷⁰³ akiről – ahogy már említettem – nem ismert, hogy polgárjogot nyert-e az oppidumban.

A bemutatott házasságok, családi kapcsolatok egyértelműen azt a jól felfogott gazdasági, társadalmi érdek mentén történő gondolkodást igazolják a csetneki polgárszülők esetében is, miszerint a „jó társ” kiválasztásának kritériumai között a közösség életében elfoglalt társadalmi pozíció és az ezzel valószínűleg párban járó jó anyagi helyzet előkelő helyet foglalt el.

⁶⁹⁷ 1788. október 2. EV. CSET. ANYK. II. IM. 144. 1791. február 3. EV. CSET. ANYK. II. IM. 153.

⁶⁹⁸ 1781. szeptember 4-én házasodott Sztancek András és Szopoczy Zsuzsanna. EV. CSET. ANYK. II. IM. 283.

⁶⁹⁹ KAT. CSET. ANYK. I. IM. 38.

⁷⁰⁰ Szintén a jó erkölcs és a polgárjog viszonylatában érdekes Szeverin Illés és a boszorkánysággal vádolt felesége, Vozár Mária egyetlen fia, Illés. Neve az 1750-es évek végén a protokollum lapjaira is felkerült; valamiféle lopásba keveredett. MVSR SAKE AR Mestečko Štítník III. Protokol Tomus 1734–1796. pag. 181. A szabómester 1766 előtt nősült, feleségétől, Albiny Annától 9 gyermeke született. Az 1789 áprilisi temetési bejegyzése szerint a város polgára volt. EV. CSET. ANYK. II. IM. 360.

⁷⁰¹ Ez a gyakorlat a hajadonok és az özvegyasszonyok tekintetében is élt. GÉRA, 2019. 176–177.

⁷⁰² 1793. május 13-án esküdtek. EV. CSET. ANYK. II. IM. 292.

⁷⁰³ 17923. szeptember 16-án tartották az esküvőt. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 42.

IV.2 „Az első szükség” – A keresztelesek

„A keresztség az egyház legfontosabb szentsége, amely elengedhetetlenül szükséges az egyházba történő befogadáshoz, következésképpen az üdvösséghez.”⁷⁰⁴ A vizsgált korszakban a szülést követő első és legtermészetesebb szülői feladat az újszülött keresztelese volt, hiszen amellet, hogy általa a gyermekük a hívők közösségének tagja lett, a keresztség egyben megszabadította a bűntől és mint Isten fiai született újjá, tehát nem volt többé „pogány”. Így a szülők a lélek későbbi üdvösségéről is gondoskodtak. A keresztelese különösen sürgető volt abban az esetben, ha a csecsemő gyenge fizikummal jött a világra – ekkor a keresztelese volt a gondoskodás legfontosabb eleme,⁷⁰⁵ ahogy Cserei Farkas fogalmaz: „leg-első gondgya-is a' jó Tisztnek”.⁷⁰⁶ A néprajzi gyűjtésekből ismert, hogy a néphit szerint az újszülöttre a szülést követő időszakban rengeteg veszély leselkedett, ezekre az ősi hiedelmekre, a gyermek tehetetlenségének időszakára, illetve az eljövendő boldogságának biztosítására minden közösségnek megvolt a helyi ellenszere, a védő-óvó mechanizmusa.⁷⁰⁷ A keresztelese a szülőknek a megnyugvást adta, hiszen a keresztelestlen gyermek nem láthatja meg Istent, a pokolban bolyong és a „limbus”-ból folyton visszajár kísérteni evilágba.⁷⁰⁸ Nem véletlen, hogy a keresztség szentségi jellegét a protestáns egyházak is megtartották. Az egyházi tanítások szerint is az újszülötteknek mihamarabb át kellett esni a keresztségen, „több, mint nyolc napi késés halálos bűnnek számított.”⁷⁰⁹ Épp ezért, a plébánosok és a lelkészek keresztelest az év bármely napján, illetve napszakban végeztek, melynek hivatalos helye a templom erre kialakított része volt. A nagyfokú csecsemőhalandóság miatt a katolikus egyház elfogadta a bárki által elvégzett szükségkeresztséget,⁷¹⁰ melyet, ha a csecsemő életben maradt, a plébános később a templomban a szükséges szertartással megerősített.⁷¹¹ Inkább a szülésnél segédkező nők vagy a baba⁷¹² keresztelese meg a gyermeket, mintsem, hogy anélkül haljon meg és bolyongjon, kísértsen a lelke. A 18. században az állam egyre inkább belefolyt a bábák tevékenységének szabályozásába, így az 1731. évi királyi rendelet az ő kötelességükké tette a

⁷⁰⁴ BÁRTH 2005. 145.

⁷⁰⁵ IMHOF, 1992. 170. Egyik gyülekezeti matrikulában sem találtam felnőtt keresztelekedőt.

⁷⁰⁶ CSEREI, 1800. 74.

⁷⁰⁷ KAPROS, 1990. 24.; BOGDÁN, 1978. 98–105. DEÁKY – KRÁSZ, 2005. 74–89., 93–96.

⁷⁰⁸ PÓCS, 2002. 64–77.

⁷⁰⁹ FÜGEDI, 1980. 218.; Az 1629. évi nagyszombati zsinat kiközösítéssel fenyegette meg azokat, akik 10 napnál tovább halogatták a gyermek keresztelest. BÁRTH, 2005. 148–150.

⁷¹⁰ Hívják még baba-, földi- vagy szárazkeresztelest is. A témában lásd például DEÁKY, 1999. 86., 92.; KRÁSZ, 2003.; BOLGÁR, 2003. 97.

⁷¹¹ MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON, XIII. 2008. 521. Szükségkeresztség címszó. BÁRTH, 2005. 161.

⁷¹² Hódmezővásárhelyen az egyházak felügyelete alatt működtek, és a város tartotta nyilván, hogy mindegyik felekezethez megfelelő számú bábája legyen. SZEREMLEI, 1911. 148.

szükségkeresztelést,⁷¹³ amely a nem római katolikus vallású szülők gyermekeire is kiterjedt.⁷¹⁴ A protestáns egyházak ezzel szemben nem nézték jó szemmel, sőt tiltották, hogy az újszülöttnak a lelkészen kívül más személy szolgálja ki ezt a szentséget.⁷¹⁵ „A bábának és a lelkészen kívül mindenkinek keresztelni tiltva van”⁷¹⁶ – határozta meg a gömöri esperesség gyűlése 1604-ben, a következőket is: „*kisdedek keresztelése a templomban és haladék nélkül foganasítandó, csak a lelkész tudtával és beleegyezésével lehet 2–3 napig várni.*”⁷¹⁷ Az egyházatyák az 1707. évi rózsahegyzi zsinat határozatai között is azt hangsúlyozták, hogy a keresztelést a templomban kell megejteni: „*A csecsemők, hacsak nem nagyon távoliak és gyengék, a templomba vitessenek, s ott és nem otthon kereszteltessenek.*”⁷¹⁸ Ugyanakkor a református lelkész, Kúr Géza is úgy vélekedett, hogy a bábakeresztés „*emlékezetet meghaladó időktől szokásban és gyakorlatban.*”⁷¹⁹

A csetneki anyakönyvek bejegyzései alapján nem lehet tudni, hogy a felkért keresztszülők a szülést követően hányadik napon vitték keresztelni az egészséges csecsemőket, hiszen az egyházak szolgálói a születési dátumot a vizsgált időszakban nem jegyezték fel. A katolikus szentkirályi Pletrich László felesége, Szentmiklossy Anna 1746. szeptember 4-én adott életet – feltehetőleg – első gyermeküknek, aki 10 nap múlva a Anna Erzsébet nevet nyerte el a keresztelésben.⁷²⁰ Az evangélikus lelkész, Antonius Sámuel saját gyermekei kereszteléséről bővebben tájékoztatta az utókort: az itt keresztelt második gyermekét felesége, Kitzell Julianna 1714. október 6-án, éjjel 10 és 11 óra között szerencsésen világra hozta, majd 11-én „*salutariter renatus est*”, tehát a keresztelésben újjászületett és a Mihály nevet kapta.⁷²¹ Az evangélikus anyakönyvekben 1842-től jegyezte fel Bartholomaeides László lelkész külön a születés és a keresztelés dátumát – ekkor általában a világra jövetelt követő második napon tartották az újszülöttet keresztvíz alá. A katolikus Ruzsbatzky János plébános 1852-től vezette hasonlóan a születés és a keresztelés dátumait, eszerint a katolikus családok is 1–2 nap elteltével tartották a keresztelőt. Feltételezem, hogy ez volt a norma a korábbi évtizedekben is, mindkét

⁷¹³ A szödi anyakönyvekben ékes példáját találta ennek Csocsán Jenő, miszerint a bábák még a méhben – „*in utero*” - megkeresztelték a magzatot, ha az még élt, de nem volt remény arra, hogy a napvilágra is élve jöjjön. CSOCSÁN, 1959. 64.; DEÁKY – KRÁSZ, 2005. 276–277.

⁷¹⁴ DEÁKY, 1996. 92–97. Pozsony város főorvosának, Torkos Jusztusz János 7 pontba szedte össze a bábákra vonatkozó instrukcióját, amelyben a gyenge, haldokló csecsemőket, illetve azokat is, „*akiknek csak valamely részük született meg közönséges vízzel*” kereszteljék meg és erről a papot értesítsék. Szigorúan tiltotta, hogy abortuszt előidéző szereket alkalmazzanak. KRÁSZ, 2003. 89.

⁷¹⁵ KISS, 1882. 238.; BÁRTH 2005. 163–165.

⁷¹⁶ MIKULIK, 1917. 37.

⁷¹⁷ MIKULIK, 1917. 37.

⁷¹⁸ ZSILINSZKY, 1889. 69–70.

⁷¹⁹ KÚR, 1993. 269.

⁷²⁰ KAT. CSET. ANYK. I. IM. 5.

⁷²¹ EV. CSET. ANYK. I. IM. 61

gyülekezetben. A 17. századi mezőkövesdi katolikus közösségben is legtöbbször a születés napján vagy másnap vitték keresztelni a csecsemőt, de sosem vártak 5 napnál többet a szülők.⁷²² A csetneki gyülekezetekben a kezdetektől naponta kereszteltek a lelkészek és a plébánosok, míg például Debrecenben 1766 júniusáig hetente egy napon, vasárnap kereszteltek csak az életben maradt újszülötteket. Akik addig életüket veszítették, nem jutottak el a templomba, nem lettek megkeresztelve, így nem kerültek fel gyakran egyik anyakönyv lapjaira sem.⁷²³ A csetneki forrásokra lefordítva ezt, úgy gondolom, hogy a filiákban élő evangélikus családoknál ez előfordulhatott a vizsgált időszakban. A templomtól való távolság miatt nagyobb volt az esélye, hogy egy gyenge fizikumú csecsemő nem érte meg a templomi keresztelést; az egyház szabályozása miatt viszont csak a lelkész keresztelhetett – az újszülött kereszteletlenül halt meg, ami által így egyházi temetésben sem részesült.⁷²⁴ Ezt sajnos az fennmaradt adatokból sem igazolni, sem cáfolni nem tudom, de a kérdéssel már Kováts Zoltán is foglalkozott.⁷²⁵

Annyi mindenképpen bizonyos, hogy a megszületett és a megkeresztelt csecsemők száma a legtöbb esetben nem azonos, akár naponta kereszteltek a templomban, akár csupán hetente. Utálnak erre az üresen hagyott sorok, amelyeket később, emlékezetből töltöttek volna fel, illetve a megkezdett bejegyzések is, amelyek például csak a dátumot tartalmazzák. Egyházi szempontból valószínűleg a keresztelés ténye volt a fontos, a feljegyzést utólag is meg lehetett tenni – ha nem feledkezett meg róla a lelkész, illetve a pap. Amennyiben rendszeresen nem regisztrálták például a lány csecsemők keresztelését, akkor ez a magatartás a nem nominatív feldolgozás során kézzelfoghatóvá válik. Mivel a csecsemők születési dátumát a csetneki anyakönyvekben az általam vizsgált időszakban nem jegyezték fel, a feljegyzett keresztelési dátumokkal dolgoztam.

Bodó András lelkész 1683. szeptember 30-án regisztrálta az *evangélikus* anyakönyvbe az első keresztelést, amelyet aztán további 8333 követett a vizsgált korszak végéig. Az 1680-as évtized jegyzéke hiányos, a lelkész 1685-ből és 1688-ból egyetlen megkeresztelt gyermek adatát sem jegyezte fel. A kezdeti hiányokon túl az anyakönyvi bejegyzések több hónapon át az 1738. évben, Antonius Sámuel halála és az új lelkész, Ambrosius György megérkezése közötti időszakban is hallgatnak. Szintén lelkészváltás, illetve Maior Pál halála miatt nem regisztrálták 1758. augusztus 20-tól a következő év kezdetéig a megkeresztelt csecsemők és

⁷²² MARTOS – ÖRI, 2000. 101.

⁷²³ KOVÁTS, 1989. 72.; KOVÁCS, 1981. 30. A csurgói anyakönyvek is csak a keresztelés dátumát tartalmazzák a 19. század második feléig, onnantól tüntetik fel a születés napját is. KOVÁTS – CS. TÓTH, 1961–1962. 57.

⁷²⁴ A katolikusoknál – hogy ez ne fordulhasson elő – létezett a szükségkereszttség. A reformátusoknál ezt viszont tiltották; mindennek a predestinatio volt az alapja. Ha a csecsemő a kereszttség szentsége nélkül halt meg, bizonyára így volt Isten által predestinálva, hogy elkárhozzék – vallották.

⁷²⁵ KOVÁTS, 1989. 72.

szüleik adatait.⁷²⁶ A *katolikus* parókián Bada József plébános 1735. április 17-re dátumozta az első keresztelést. Az matrikulák 1739-ből, 1740-ből, 1741-ből és az 1742-ből egyetlen keresztelésről sem tartalmaznak információt, és dacára a könnyebben kitölthető táblázatos formulának, tulajdonképpen az 1740-es évek végéig igen hiányosnak mondhatók. A katolikus egyházközségben a 69 évből fennmaradt 2042 keresztelési adat alapján évente átlagosan 29,6 újszülöttet kereszteltetnek, míg a 123 év alatt feljegyzett protestáns adatok alapján a lelkészek évi 67,7 gyermeket kereszteltek.

IV.2.1 – A keresztelek száma

A *protestáns* adatok évtizedenkénti bontásban (Lásd Melléklet IV.2.1 – 1 sz. grafikon) a kezdeti, 1680–1689 közötti rosszabb minőségű anyakönyvezés után a folytatásban és a következő század első évtizedében jóval magasabb a megkeresztelt csecsemők száma a gyülekezetben. Az 1710. évi pestisjárvány következtében a születések, a keresztelek száma jelentősen és tartósan visszaesett, amihez az 1738. év hiányos feljegyzései is hozzájárultak. A születések száma az 1740-es évekig stagnáltak, tulajdonképpen Ambrosius lelkész a két pestisjárvány közötti időszakban regisztrált kevesebb keresztelést a parókián. A megkeresztelt evangélikus csecsemők száma az 1740-es évektől erőteljesen emelkedtek az 1780-as évek végéig, amely évtizedben a lelkészek a legtöbb protestáns csecsemőt, 1019 főt anyakönyveztek. A vizsgált korszak utolsó évtizedeiben a regisztrált keresztelek száma erősen, az 1760-as évek értéke alá csökkent le. Az utolsó periódus ugyan csak 8 év adatát tartalmazza, azonban, ha a hiányzó éveket az évtized átlagával (34,5 eset) egészítem ki, a keresztelek száma akkor is alacsonyabb lenne az 1790-es évek értékénél. Hasonló utat járt be a *katolikus* keresztelek görbéje is az 1750-es évektől: a legtöbb gyermeket a katolikus templomban is az 1780-as évtizedben tartottak keresztvíz alá, mely időpont után azonban a feljegyzett keresztelek számában az evangélikusokénál is erőteljesebb csökkenést rekonstruáltam. (Lásd Melléklet IV.2.1 – 1 sz. grafikon)

Az emberi természetből fakadóan a nagyobb járványok után a születések száma megemelkedett. Az 1710-ben regisztrált evangélikus keresztelek száma 45,8%-kal volt alacsonyabb, mint az előző évben: a pestis miatt júliustól már alig született gyermek az egyházközségben. Az júniustól grasszáló járvány nem válogatott, áldozatai között minden nemű, korú és állapotú lakos, tehát bizonyára gyermekét a szíve alatt hordozó nő is volt. A

⁷²⁶ EV. CSET. ANYK. II. IM. 268.

szeptemberig dühöngő járvány elmúltával a fogantatások száma már októberben megemelkedett, és a következő év augusztusáig ilyen magas értéken maradt. A század utolsó pestisjárványa 1739 augusztusa és novembere között emelte meg a temetettek számát, jóval kevesebb halálos áldozatot követelt. A lelkész 1739-ben évében 54 gyermeket, 1740-ben pedig 53 újszülöttet keresztelt; a fogantatások éves száma nem esett vissza, és a pandémia után nem is emelkedett meg olyan mértékben, ahogy azt az előző járványnál tapasztaltam. Az újszülöttek száma 1741-től újra emelkedett és 1744-ig évről évre többen születtek az evangélikus egyházközségben. Az 1778-as, feltételezhetően tífuszjárvány esetén már az epidemiát megelőző 2 évben is megemelkedett születésszámokat tapasztaltam. A járvány évében azonos számú keresztelést regisztráltak, mint 1777-ben, de a születések száma 1780-ig évről-évre emelkedett. Az 1776-tól született gyermekek is áldozatul estek az 1778-as év járványának, és a szülők ezt a veszteséget is „pótolták” a kór elvonulása után. Hasonló a kép az 1783-as vörhenyjárvány kapcsán is: 1782–1785 között is megemelkedtek a megkeresztelt csecsemők száma, a járvány utáni évben születések száma az 1783. év értékét 10%-kal még túl is nőtte. Az evangélikus temetési feljegyzések szerint 1800 augusztusától 1801 februárjáig himlő szedte áldozatait – a fogantatások nem estek vissza a járvány idején sem, illetve annak elvonultával az elvártak szerint emelkedtek. 1805 decemberétől 1806 áprilisáig újra a himlő miatt emelkedett meg a halottak száma – a fogantatások száma már 1806 márciusától növekedni kezdett és a nyár végéig igen magas értéken maradtak. Ahogy a temetések számának ingadozása, illetve a temetettek korösszetétele hatással volt a fogantatások, születések ingadozására, úgy ez fordítva is igaz volt: a megemelkedett születési szám legtöbbször magával hozta a csecsemő és kisgyermekkorú halandóság számának növekedését is.

A *katolikus* halotti anyakönyvek sem őrizték meg a halálokokat, esetükben is csak a megemelkedett temetések száma utal valamilyen betegség, kórokozó jelenlétére. A két egyházközség magasabb halálozású éveit nagyjából fedik egymást.⁷²⁷ A járványok elmúltával a fogantatások és a keresztelések száma nem ugrik meg minden esetben, illetve nem olyan nagy mértékben, mint ahogy azt az evangélikusoknál tapasztaltam. A temetettek száma 1777 augusztusában és szeptemberében emelkedett meg, és igaz, hogy a fogantatások azévi száma is megnőtt, de azt még a járvány előtti, az április–június havi értékek adták. Az 1782 márciusától júniusáig volt több temetés a gyülekezetben, és annak ellenére, hogy a halottak fele 20 év feletti felnőtt volt, a fogantatások száma az év második felében mégis megemelkedett. Ugyanakkor az 1783-ban augusztustól novemberig eltemetett 44 hívőnek 80%-a 15 év alatti gyermek volt,

⁷²⁷ A katolikus temetettek száma 1777-ben, 1782-ben, 1783-ban, 1787-ben, 1795–1796-ban, illetve 1806-ban emelkedett meg.

a fogantatások száma csak novemberben emelkedett meg minimálisan, illetve a következő évben is stagnált. Ugyanez a modell mutatja magát a katolikus gyülekezetben az 1787-es, az 1795–1796-os járvány idején is, holott mindegyik esetben a 10 év alatti halottak száma emelkedett meg. A vizsgált korszak végén, 1806. év első hónapjaiban a himlő szedte áldozatait – ebben az évben júliusban azonban kiugró számú gyermek fogant a gyülekezetben.

A két gyülekezet anyakönyvei alapján eltérő kép rajzolódik ki: a megnövekedett csecsemő- és kisgyermek halálozások után az evangélikusoknál rendszerint megemelkedett a fogantatások, míg a római katolikus gyülekezetben jóval ritkábban és akkor is kisebb mértékben, rövidebb időszakban nőtt meg a születések száma. A háttérben meghúzódhat még a két gyülekezet közötti magatartásbeli különbség, illetve a házasságkötések alacsonyabb száma, amelyet az ifjak és hajadonok nagyobb arányú elvándorlása is okozhatott. A másik magyarázat az adminisztráció minőségének változása. A regisztrált események számbeli változása mögött a régiót ért megpróbáltatások állhatnak, esetleg olyan helyi jellegű események, amelyek az országos történések sodrában nem kaptak feljegyzést. Ugyanakkor úgy tapasztaltam, hogy gyakorta maga a feljegyzést végző személyének változása okozott ingadozást a feljegyzett adatok számában, a feljegyzések formájában és minőségében. Viszont, ha a két egyházközség adatai ilyen mértékben azonos görbét járnak be, akkor valószínűleg nem a helyi plébánosok és lelkészek adminisztrációra fordított ideje nőtt meg, illetve csökkent le. A születésszámok visszaesését több tényező külön-külön vagy egymást felerősítve is okozhatták, mint például a népesség számának, a házasságkötések számának csökkenése, a házasfelek rossz egészségi állapota, magasabb halandóság, hadi események, születésszabályozás stb. Csetneket és környékét a vizsgált időszakban hadi esemény nem sújtotta, egyedül a beszállásolt katonák jelenléte mutatkozik meg az anyakönyvek bejegyzéseiben. A halálozási bejegyzések elvéve tartalmazzák csak a halál okát, a megemelkedett esetszámok legtöbbször egybeesnek a már ismert országos járványokéval és időjárási anomáliákkal. A temetettek életkori adatainak alapján a század folyamán – a két pestisjárványon vagy a tífuszon kívül – elsősorban a 0-4 éves korú gyermekeket sújtó járványok jelenlétét tudtam kimutatni az egyházközségekben.⁷²⁸ Ugyanakkor a pestist túlélte felnőttekben és gyermekekben nyomot hagyhatott az epidémia, ahogy a rosszabb termésű évek is gyengíthették a felnőtt lakosság szervezetét. „A születések visszaesése következtében olyan hiányos nemzedékek jöttek létre, amelyek termékeny korba jutva újabb válság nélkül is a születések számának visszaesését okozták, tovább görgetve a válságok hatását.”⁷²⁹ Tehát a felnőtt lakosság a már említett járványokon túl elsősorban az

⁷²⁸ A halálozások demográfiáját az V. 3. fejezetben mutatom be.

⁷²⁹ ŐRI, 2006. 116.

elvándorlás következtében csökkenhetett – ezt ellensúlyozhatták a betelepülők. Az előző fejezetből kiderült, hogy a házasságra lépők magas száma volt lokálisan exogám, és az összeállított családlapokból arra is fény derült, hogy az evangélikus exogám házaspárok 30%-ánál, míg a katolikusok esetében majd 40%-ánál sejthető, hogy a frigy után az egyházközség területén telepedtek le. Ugyanakkor az elvándorlás mértékéről és időbeli eloszlásáról az anyakönyvi bejegyzések alapján nem kaphatok képet, nem lehet megállapítani, hogy a be-, az elvándorlók, illetve gyermekiknek a száma hogyan viszonyul egymáshoz: „mennyit veszett és mennyit nyert” a közösség. Az ellentétes folyamatok mérésére a forrás nem alkalmas, a kontrollforrások száma, amelyekben a településeken lakó adózók névsorát rögzítették, pedig még nem áll rendelkezésemre, így az egyszeri pillanatfelvétel nem ad támpontot az ki- és a bevándorlás mértékéhez.

Az *evangélikus* keresztelesek kilenc éves mozgóátlagának grafikonja azt mutatja, hogy a 18. század első közel 40 évében ezek száma stagnált a gyülekezetben. (Lásd Melléklet IV.2.1 – 2 sz. grafikon) A legtöbb protestáns gyermeket, 121 főt az 1784. évben tartották keresztség alá a templomban, amely év után a születések száma erősen csökkenni kezdett. Ennek elsődleges oka a népességszám csökkenése lehetett. Az átlagok csökkenése a század utolsó éveiben állt csak meg, de a 19. században első éveiben némileg növekedtek. A kisimított *katolikus* kereszteleési átlagok alacsonyabb értékekkel, de az evangélikus görbével azonos utat jártak be. (Lásd Melléklet IV.2.1 – 3 sz. grafikon) Az 1750-es években tapasztalt nagyobb törés után az keresztelesek átlagai az 1780-as évekig határozottan emelkedtek. A katolikus keresztelesek az 1786. évben érik el a legmagasabb értéket, amikor is Dudik plébános 60 újszülöttet fogadott az egyházba. A megkereszteltek átlaga – az 1794. évi kiugrást leszámítva – a század végéig azonos erősséggel csökkent, mint ahogy az 1750-es évektől emelkedett. Majd 1801-től újra évenként legalább 30, 1807-ben 48 csecsemőt tartottak keresztség alá, amely tény a katolikus keresztelesek átlagának emelkedését hozta magával. Mindkét gyülekezet születésszámaiban az 1750-es évektől az 1780–1790-es évekig emelkedést, majd a folytatásban csökkenést tapasztaltam, amelyet a 19. században enyhe emelkedést követett.

A csetneki kereszteleési és a házasságkötési adatok tehát együtt illeszkednek a hazai településszintű vizsgálatok eredményei közé. (Lásd Melléklet IV.2.1 – 4 és IV.2.1 – 5 sz. grafikonok) Az 1710-es évek pestises pusztítása után nehezen reprodukálta magát a lakosság, a keresztelesek száma több évtizeden át stagnált, és csak az 1739-es pestisjárvány után kezdett igazából emelkedni, ahogy azt az országos adatok is mutatják. A természetes szaporulat a kedvezőbb halandósági viszonyok hatására újra emelkedett egészen az 1780-as évekig, amikor ez a fejlődés megtorpant. A halandóság kedvezőtlenebbé vált például a tífusz és a

vörhenyjárványok⁷³⁰ következtében, amely mellé társultak az 1790-es évek mostohábbra forduló időjárási viszonyai, rossz termésű évei, nehezebb élelmezési körülményei is társultak.⁷³¹ Az 1810-es években ez a folyamat újra megismétlődött, majd a következő évtized hozott némi javulást, amely pozitív hatását például az 1831-ben, az országban végigsöpört kolerajárvány el is törölte.⁷³²

IV.2.2 – Az újszülöttek nemi aránya

„...a nemek elosztására nézve egy felsőbb világrendnek kell uralkodni, mivel minden országokban a született fiúk száma a leányakéhoz olyan formán van, mint a 21 a 20-hoz.”⁷³³ Az újszülöttek nemi arányának részletezése azért fontos vizsgálati elem, mert az adatok alapján feltárható, hogy a lányok anyakönyvezése mennyire volt pontos az egyházközségekben. Gyakorta fordult elő, hogy a fiú csecsemők adatait figyelmesebben vezették, míg a lányok anyakönyvezése hiányosabb volt. A viszonyítási alap, az a – hosszú távú elemzések alapján megfogalmazható statisztikai szabályszerűség, „*felsőbb világrend*”, miszerint nagyobb számú születés esetén 100 lányszületésre 105 fiú újszülött jut.⁷³⁴

A keresztelési matrikulákba feljegyzett csetneki újszülöttek többsége, 51%-a mindkét gyülekezetben fiú volt, a lányok aránya 48%-ot mutat, amely megfelel az említett szabályszerűségnek. (Lásd Melléklet IV.2.2 – 1 és IV.2.2 – 2. sz. táblázatok) A regisztrált evangélikus keresztelesek 0,61%-a, illetve a katolikusok 0,83%-a esetén nem ismert az újszülött neme. Ennek egyik oka, hogy gyakorta csak az apa nevét jegyezték fel a matrikulába, illetve ezen evangélikus csecsemők több mint felét Pazár András idő előtt született, abortált, ismeretlen nemű újszülöttként regisztrálta. A 17. századi mezőkövesdi katolikusoknál az újszülöttek 54,6%-a volt fiú, amely nem a megszokott arány. A forrás kicsiny intervalluma, 1676–1683,

⁷³⁰ Országos tífuszjárvány volt 1779-ben, majd 1783-ban a vörheny is nagy területen szedte áldozatait. BENDA, 1982. 592–593. Az 1778 januárjától márciusáig megemelkedett evangélikus, illetve az 1777-ben és 1779-ben megnőtt katolikus halottak száma alapján feltételezem, hogy Csetneken is a tífusz, illetve 1782-ben és 1783-ban a vörheny pusztított.

⁷³¹ Egyed Ferenc az 1780-as években megemelkedett halálozási számokat tapasztalt Göcsejben, amely természetes fogyást eredményezett a közösségben. EGYED, 1944. 204. 1790-ben, 1793-ban és a következő évben is országos aszályt említenek a források, amelyek következtében éhínség és járványok pusztítottak, illetve 1794-ben az állatállomány nagy része is elhullott. BENDA, 1982. 605–615. DOBSZAY – FÓNAGY, 1998. 64.

⁷³² Csurgón 1740-től 1790-ig folyamatosan és határozottan emelkedtek a születésszámok, 1840-ig stagnáltak, ezt követően pedig erősen csökkentek. KOVÁTS – Cs. TÓTH, 1962. 87.

⁷³³ JUHÁSZ, 1985. 396.

⁷³⁴ ANDORKA, 1988. 28.; MARTOS – ŐRI, 2000. 101.; SEBESTYÉN, 2002. 214. Ugyanakkor az 1778 és 1950 között megkötött csurgói házasságokban 707 fiú és 706 lány gyermek látta meg a napvilágot. KOVÁTS – Cs. TÓTH, 1962. 72. Az 1684–1753 közötti soproni evangélikus anyakönyvekben is 5766 fiú, illetve 5718 leány csecsemő keresztelését regisztrálták a lelkészek. Ugyanakkor a katolikus hívek családjában 1735–1756 között a „*felsőbb világrend*” szabályszerűsége érvényesült a csecsemők nemét tekintve. HÁZI, 1966. 227–228., 231–232.

illetve a születési anyakönyvek hiányos vezetése is hozzájárulhatott a nagyobb fiútöbblet, de ez az arány sem utal feltétlen a lányok rosszabb anyakönyvezésére.⁷³⁵ Az *evangélikus* adatok a 13 évtizedből 9-ben mutattak fiútöbbletet; az 1750-es évtizedben azonos számú lány és fiú látta meg a napvilágot és a lelkészek mindössze az 1760-as, az 1780-as és az 1800-as években regisztráltak több leány csecsemőt. A *katolikus* matrikulák alapján a nyolc évtizedből csupán kettőben, az 1780-as és az 1800-as években mutatkozott lánytöbblet a megkeresztelt csecsemők között.

IV.2.3 „Tíz, húsz koma csak kell, úgy illik, hiába”⁷³⁶ – A keresztszülők

Az anyakönyvekben a három szentség kiszolgálásának tényén kívül a lelki vezetők a keresztelekor és a házasságkötéskor jelenlévő tanúk neveit is rögzítették. A keresztszülők, a komák is fontos információval szolgálhatnak a család társadalmi kapcsolatairól. Több, csak kereszteleési dátumával ismert gyermekről derült ki, hogy 15–16 éves korától vállalt keresztszülői feladatot, de a későbbiekben sem a házasságkötési, sem a temetési anyakönyv lapjain nem találkozhatunk neveikkel. Ők valószínűleg iskolai tanulmányok vagy házasságkötés okán vándoroltak el a gyülekezetből. Szerencsésebb esetben nevüket – amennyiben nem gyakori – a kereszteleési vagy a házasságkötési anyakönyvekben, mint jelenlévő tanút vagy keresztszülőt megtalálhatjuk. Jó példa erre a már említett ócsai Balogh András és Antony Barbara két leánya. A házasságából 11 gyermek született, akik közül 8 fiatalon halt meg.⁷³⁷ Mária Zsuzsanna, Julianna Éva és Ádám Pál esetében nem találtam sem házasságkötési, sem temetési bejegyzést; ugyanakkor a két lány neve többször felbukkant a keresztszülők adatsorában. Az idősebb lány először 16 éves korában vállalt keresztszülői feladatot, és az 1803. április 15-i utolsó bejegyzéskor is még „*virgo*”-nak írja Pazár lelkész - Mária Zsuzsanna ekkor már 26 éves volt.⁷³⁸ A 11 keresztgyermekéből az első 2 törvénytelen volt, akiket rajta kívül Czibur György és Antony Ferenc nemes férfiak tartottak keresztvíz alá.⁷³⁹ Húga, Julianna Éva 17 évesen volt először keresztanya,⁷⁴⁰ a későbbiekben azonban nem talákoztam a nevével. Elképzelhetőnek tartom, hogy a Balogh hajadonok férjhez mentek, és a férjeik településén alapítottak családot, ezért nem szerepelnek a csetneki anyakönyvek későbbi

⁷³⁵ MARTOS – ŐRI, 2000. 101.

⁷³⁶ Arany János: Az első lopás. ARANY, 1983. 681–690.

⁷³⁷ Egyedül Johanna élt hosszabb ideig, 15 évesen halt meg, testvérei általában egy 7 és 4 év közötti ideig éltek a családban.

⁷³⁸ EV. CSET. ANYK. II. IM. 191.

⁷³⁹ 1794. szeptember 9., 1796. november. EV. CSET. ANYK. II. IM. 165. és 170.

⁷⁴⁰ 1796. január 19. EV. CSET. ANYK. II. IM. 168.

lapjain. Hozzájuk hasonlóan biztosan tudható, hogy Maior Pál lelkész Anna lánya és Tamás fia is Csetneken élt, hiszen előbbi négyszer, utóbbi kétszer volt hivatalosan is jelen keresztelőkön.⁷⁴¹

Az evangélikus forrásban a „*susceptor*”, illetve az „*adstitit*” szavak rövidített formájával jelölték a keresztszülőket, míg a római katolikus keresztelési anyakönyvben a „*levantes*” fejléc alatt található a komaságra felkért személyek nevei. Már az első feljegyzések tartalmazzák az újszülöttek keresztszüleit, hiszen a keresztelési anyakönyvbe történő rögzítés egyik célja, hogy a vér-, illetve lelki rokonság (*affinitas spiritualis*) fokait számon tudja tartani az egyház.⁷⁴² A keresztszülő vállalta, hogy a szülők és a szűk családon túl vigyáz a gyermek egészséges lelki fejlődésére, az egyház törvényei alapján vállalta azok neveltetését, ha a szülők már nem élnek. A közösségeken belüli személyes kapcsolatrendszerek egyik jól dokumentált formája a keresztszülői viszony,⁷⁴³ amely különösen a katolikus egyházközösségekben mutatott túl a formális, a keresztség megtörténtét tanúsító feladaton.⁷⁴⁴ A hazai római katolikus zsinatok „pázmányi szellemben”⁷⁴⁵ két főben határozták meg a keresztszülők számát, míg a protestáns határozatok nem mindig számszerűsítették a komákat. Személyükben hajadonok, ifjak, házasok és özvegyek, nemes és nemtelenek, mezővárosi polgárok és jobbágyok voltak - minden korú és társadalmi rangú lakos megjelent a választott komák és komaasszonyok között.

A csetneki gyülekezetekben bizonyos pontokon eltérő komaválasztási gyakorlatot tükröznek az anyakönyvi feljegyzések.⁷⁴⁶ A *protestáns* szülők általában 2–4 keresztszülőt kértek fel, és egy-egy szülőpár nem minden gyermekéhez választotta ugyanazon személyeket, míg a *katolikus* szülők mellett 2 koma állt a kereszteléskor és egy család a legtöbbször ugyanazon férfi-női párt kérte fel gyermekeikhez.⁷⁴⁷ Az evangélikus lelkészek nagyon sokszor nem csupán a szentséget szolgáltatták ki, hanem – gyakran feleségükkel, gyermekeikkel –

⁷⁴¹ Maior Anna például 1756. május 22-én Gál Ferenc cigány lányánál – EV. CSET. ANYK. II. IM. 51. Maior Tamás például 1757. október 7-én nemes Szlabey János Martin fiánál – EV. CSET. ANYK. II. IM. 56.

⁷⁴² Az előírtnál nagyobb számú keresztszülővel nőtt a lelki rokonok száma, amelyet viszont az egyház házassági akadályként határozott meg. BÁRTH, 2005. 173.

⁷⁴³ Néhány a témával foglalkozó szakirodalom: BENDA, 2006. 519–546.; MORVAY, 1984. 281–292.; NAGY VARGA, 2000. 532–557.; ÖRSI, 1974.; TÁRKÁNY SZÜCS, 1981.; DEÁKY – KRÁSZ, 2005. 261–271.

⁷⁴⁴ A komák kezességet vállaltak a gyermekekért, tehát azok egész életében jelen kellett lenniük, velük tulajdonképpen megduplázódtak a szülők, azok halála esetén pedig a helyükbe lépve nyújtottak támaszt a gyermekeknek. TÁRKÁNY SZÜCS, 1981. 130. A keresztszülő kiválasztásánál a legelterjedtebb szempont a fiatalkori személyes barátság volt. NAGY VARGA, 2000. 541.

⁷⁴⁵ BÁRTH, 2005. 172–173. Több zsinat határozta is szorgalmazta, hogy a gyermek apja, illetve barátai is vegyenek részt a keresztelésen. KISS, 1882. 684.; THURY, 1998. I. 213., 229., 317.

⁷⁴⁶ A lelkészek 8334 keresztelt gyermekhez 17528 keresztszülőt jegyeztek fel a 1683–1807 között. A katolikusoknál rögzített 2042 kereszteléskor 4035 fő vállalt keresztszülői feladatokat.

⁷⁴⁷ TÁRKÁNY SZÜCS, 1981. 131. A pápai katolikus anyakönyvek tanúsága szerint a családok általában 3 vagy 4 keresztszülőt kértek fel, és további tanúk neveit is feljegyezték. HERMANN, 2004. 22.

keresztszülőként is szerepelnek a bejegyzésekben,⁷⁴⁸ míg a katolikus feljegyzésekben csupán néhányszor fordul elő a helyi pap neve.⁷⁴⁹ Az *evangélikus* lelkészek ugyan nem tértek ki a bejegyzésekben a komák vallási hovatartozására, de a családlapok felállítása után több keresztszülőről derült ki, hogy nem az evangélikus valláshoz tartozott. A „*magyar vallású*” nemes özvegyember, Doboczy de Szántó István 1780. február 6-án vezette az evangélikus templomban oltár elé az ekkor reformátusnak feljegyzett özvegy Zsófiát. A szintén magyar vallású tornaljai Tornallyay Károly, az 1799-ben Pelsőcön megalakult gömöri református egyházmegye világi „*assessor*” volt⁷⁵⁰, és nem mellesleg 1793. február 10-én feleségével, Losonczy Judittal együtt tartotta Csetneken keresztvíz alá nemes Szontágh Ádám és Bodó Zsuzsanna fiát, aki a keresztségben a Gusztáv Adolf nevet kapta.⁷⁵¹ A katolikus anyakönyvekből ismert nemzeti Lubik család⁷⁵² több tagja, Lubik Antal és felesége Bertothy Zsófia, Lubik László, Judit és Barbara neve az 1760-as évek végétől többször jelenik meg az evangélikus keresztszülők között. Ugyanakkor a Lubik–Bertothy házaspár 10, a csetneki katolikus templomban keresztelt gyermekének⁷⁵³ csak evangélikus keresztapát és keresztanyát választottak a szülők: 8 esetben a nemes Gömör Pál és Sturman Julianna házaspárt, egyszer nemes Maratinszky Mátyást és Fay Katalint, illetve nemes Szontágh Gáspárt, Gömör megyei követet és nejét, Zimmermann Máriát⁷⁵⁴ kérték fel tanúnak. A rozsnyói születésű, szintén katolikus nemes Makay Elek és a csetneki nemes Lubik Judit házasságából született 9 gyermekből az elsőszülött Anna Máriát a helyi plébános, Fabricius József és Sturman Julianna evangélikus nemesasszony tartották keresztvíz alá. A további 6 újszülöttnek az evangélikus Gömör–Sturman házaspár volt a keresztszülője, köztük a később Csetneken és Rimaszombaton plébánosi szolgálatot teljesítő Tádénak is.⁷⁵⁵ A katolikus vallású Tokai János

⁷⁴⁸ Például Bodó András és Marci Katalin 1691. szeptember 30-án tartották keresztvíz alá nemes Zabretsky László és Zsófia lányát, Katalin. EV. CSET. ANYK. I. IM. 13.

⁷⁴⁹ Bada József csupán 1735. december 20-án volt koma – KAT. CSET. ANYK. I. IM. 4. Fabricius Józsefet négyszer kérték fel, jellemzően csetneki nemes családok keresztapának. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 14., 23., 25.

⁷⁵⁰ CZINKE, 1903. 424.

⁷⁵¹ Mind Zoványi Jenő egyháztörténeti lexikonában, mind pedig Szinnyi József munkájában 1793. április 9-i dátum szerepel a későbbi katonatiszt, filozófus és esztéta, az MTA levelező, majd rendes tagjának születési dátumaként, míg Pazár András lelkész az anyakönyvben február 10. napjához regisztrálta a keresztelést. EV. CSET. ANYK. II. IM. 160.

⁷⁵² Címeres levelüket Lubik György és gyermekei kapták 1741 októberében. KEMPELEN, 1911. VI. 425.; MIHÁLYFALUSI FORGON, 1997. 433. Sáros vármegyei nemesek között van Lubik György fia, Antal, aki 1746-ban és 1759-ben igazolta nemességét. TÓTH, 1909–1912, I. 368.

⁷⁵³ Elsőszülött fiúkat 1764. május 6-án Csetneken temették. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 152. A feleség családja a Sáros megyei Aba nemzetségből származik. KEMPELEN, 1911. II. 158.; TÓTH, 1909–1912, I. 259–262.

⁷⁵⁴ Eritáfiuma ma is a csetneki evangélikus templom falán látható.

⁷⁵⁵ Az édesapa, Makay Elek testvére volt a későbbi besztercebányai, majd veszprémi püspök Makay Antal. NAGY, 1987. IV. 267–268. Tádé nővére, Terézia Apollónia 1785 szeptemberében házasodott össze nemes Csák Jánossal. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 38. Első gyermeküket Krisztina Magdolna névre Csetneken keresztelték, melynek tanúi Dudik Ádám helyi plébános és Maratinszky Mária Magdolna protestáns nemesasszony voltak. 1786. augusztus 25. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 39.

chirurgus 2 evangélikus családnál vállalta háromszor is a keresztpai feladatot. Hasonló magatartást mutatnak a 18. századi pápai református gyülekezet anyakönyvei is, ahol nem egyszer fordult elő, hogy a komának meghívottak között nem csak református, hanem katolikus és evangélikus személyek is feltűntek.⁷⁵⁶

A *katolikus* plébánosok az anyakönyvezés kezdetétől az 1747. év végéig fontosnak tartották, hogy a komák vallási hovatartozását is rögzítsék, utána azonban erre már nem fordítottak gondot.⁷⁵⁷ A csetneki katolikus plébánosok nem feltétlen követték az egyházi előírásokat, amelyek egyértelműen fogalmaznak a keresztszülő személyéről – a hit alapján kell őt kiválasztani.⁷⁵⁸ A családok társadalmi hovatartozása, a világi és egyházi hivatalok presztízse, illetve családi kapcsolatok – különösen vallásilag vegyes házasságok esetén – Csetneken mindenképpen felülírhatták az egyház álláspontját.

Az *evangélikus* gyülekezetben a kezdetektől az újszülöttet általában egy férfi és egy nő tartotta a keresztelőmedence fölé. A személyek lehettek házaspárok vagy különálló személyek is, ahogy találok apa – lánya keresztszülő párossal is. Jellemzően a vizsgált korszak első évtizedeiben tapasztaltam, hogy 3, 4, esetleg 5 keresztszülő nevét jegyezték fel egy-egy keresztelést követően.⁷⁵⁹ Weliky, alias Filo Péter és Zsuzsannának 5 gyermeke született az 1690-es és az 1700-as években; míg az első 4-nek (2 fiú és 2 lány) 3 keresztszülője volt, az utolsó gyermeknél 6 komát regisztrált a lelkész. A *római katolikus* egyházközségben mindig 2 keresztszülőt választottak a szülők, akik a családon belül gyakran ismétlődtek. A ritka kivételek közé tartoznak Szabados János és Jedinak Erzsébet ikerfiai, akiket egy férfi és 2 nő tartott keresztvíz alá. A többi ikerpárnál egyébként a megszokott számú keresztszülőt találtam, míg az *evangélikus* ikrek esetében 2–5 fő között mozgott a komák száma, legtöbbször 4 keresztszülőjük volt az egyszerre született gyerekeknek és mindkét gyermeknél ugyanazok a nevek szerepeltek.

Az egész korszakban megfigyelhető, hogy az evangélikus nemes családok gyermekeinek keresztelésekor 4 vagy akár 6 személy is tanúsíthatta a szentség kiszolgáltatását, akiket természetesen társadalmilag egyenrangú családokból kértek fel erre a szerepre. A példák azt is

⁷⁵⁶ HERMANN, 2004. 22.

⁷⁵⁷ A változást az ekkor szolgálatba álló új plébános, Penszinszky Imre hozhatta, de utódai is ezt a magatartást folytatták. Tehát ugyan nem jelezték az anyakönyvben, de továbbra is gyakori volt a protestáns vallású koma a katolikus keresztelőn.

⁷⁵⁸ Ezt hangsúlyozzák a középkori zsinatok és Pázmány Péter szertartáskönyve is, amivel természetesen keresztelelten, illetve nem a katolikus egyházhhoz tartozó személy nem rendelkezhetett. Ugyanakkor gyakorta kötik ki, hogy a szertartást végző pap vagy szerzetes sem vállalhatott keresztszülői feladatokat. BÁRTH, 2005. 172–173. Ennek ellenkezőjére Csetneken is akad jónéhány példa: a legtöbbször nemes családok kérték fel gyermekeik keresztszüleinek a plébánosokat.

⁷⁵⁹ A pápai református gyülekezetben a 18. század elején nem volt ritka, hogy egy gyermeknek 15 pár keresztszülője volt. BÁRTH, 2005. 175.

mutatják, hogy egy családon belül is változott a felkért személyek száma. A kiváló Royko András városi polgárnak és Grebetz Zsuzsannának 10 gyermeke született, akiket általában 2 keresztszülő jelenlétében kereszteltek meg még akkor is, amikor az édesapa a város bírása volt.⁷⁶⁰ Ugyanakkor Royko András a negyedik gyermeke, Dániel születésekor a csetneki evangélikus eklézsia felügyelői tisztét is betöltötte – ekkor fiának 6 keresztszülője volt, köztük Fabritio István, a rozlozsnai evangélikus lelkész is.⁷⁶¹ Apja, Bodó András „templomában” keresztelték 1694-ben Bodó Mátyást,⁷⁶² aki jogi tanulmányai után a Koháryaknak murányi és baloghi uradalmi ügyvédje volt, később Gömör megye táblabírása, illetve a nagyszombati akadémia tanára lett.⁷⁶³ Grossman Rebekával az oldalán 9 gyermeküket kereszteltették a csetneki templomban; a csecsemőket is nemes kezek tartották a keresztvíz alá, legalább 3–5 meghívott keresztszülő személyében, akik között megtalálható Antonius Sámuel lelkész, a Lány, a Fabricius, a Sztehlo, a Levy, a Gyürky, a Benedicty, a Sexti vagy a Jelenik család tagjai. A keresztszülők számában kiemelkedik az 1738-ban keresztelt, a születési sorban a hetedik gyermek, aki 7 koma vigyázó tekintete mellett a Martin Ezékiel nevet kapta.⁷⁶⁴ Kivételt a nemes családok között is találtam: az evangélikus Antony de Rozvácz Ferenc és a katolikus Nemessány de Réthi Zsófia házaspár, akik 5 gyermekükhöz mindössze egy nemes férfit kértek fel a Maratinszky vagy a Sebők⁷⁶⁵, illetve egy nemes nőt a Gömör vagy a Maratinszky családokból; András fiúk keresztelésénél 2 férfit és 2 nőt jegyeztek fel, míg Barbara lányuk esetében nem regisztrált keresztszülőket Pazár András lelkész.⁷⁶⁶ Gróf Andrassy II. István fiskálisa, ócsai Balogh András⁷⁶⁷ és felesége, Antony Barbara 11 gyermeküket keresztelték a csetneki templomban: a legtöbbször nemes Gömör Pál és felesége, Sturman Julianna volt a keresztszülője, kétszer tűnik fel Czékus János és feleségének, Lenko Zsuzsanna nemesek

⁷⁶⁰ János fiúkat 1754. július 9-én keresztelték, míg például Anna lányukat már bíróként kereszteltette 1772. április 25-én. EV. CSET. ANYK. II. IM. 36. és 97.

⁷⁶¹ 1756. szeptember 14. EV. CSET. ANYK. II. IM. 52.

⁷⁶² Keresztszüleit a Török és Nebeszt családokból választották a szülők.

⁷⁶³ Több mű is kötődik nevéhez, például 1751-ben nyomtaták Pozsonyban a *Jurisprudentia criminalis* címűt, illetve az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik *Inclyti Comitatus Gömöriensis Brevis descriptio* című kéziratát, amelyben többek között az 1709. évi pestisjárvány halottairól is említést tesz. Bodó Mátyás (bodófalvi) SZINNYEI, 1891. I. 1140.; NAGY, 1987. I. 139.; BODO, é.n.

⁷⁶⁴ Az idősebb testvérei közül 3 lány biztosan életben volt, egy lány meghalt, és további 2 bátyról a keresztelésen kívül nincs más adat. Feltételezem, hogy a fiatalon meghalt gyermek utáni első gyermek, ráadásul fiú az aggodás miatt kaphatott kiemelkedő számú keresztszülőt. A házaspár lánygyermeküket a Fabricius és Lány családok fiaival házasították ki.

⁷⁶⁵ A Sebők család 1701 májusában nyert nemességet. REISZIG, 1903. 656.

⁷⁶⁶ Mivel Barbaráról temetési információ sem maradt fenn, elképzelhetőnek tartom, hogy a szülést követően hamarosan halhatott meg.

⁷⁶⁷ Testvére ócsai Balogh Péter, nógrádi alispán, 1787-ig a Hétszemélyes Tábla bírása, majd 1791-től Torontál, illetve később Zólyom vármegye főispáni székét foglalhatta el. BÉRENGER – KECSKEMÉTI, 2008. 185.; ABAFI, 1888.

neve.⁷⁶⁸ Néhány – nemes és nem nemes – család esetében a lányok és a fiúk, de legalábbis az elsőszülött fiú keresztelésekor eltérő a meghívott komák száma. Nemes Fabricius János és Valentiny Mária gyermekei esetében: elsőszülött gyermeküket Máriát, Antonius Sámuel lelkész és felesége, Kitzell Julianna tartották keresztvíz alá;⁷⁶⁹ bő 2 év múlva halott gyermeke született a házaspárnak, 11 hónappal később már egy fiúnak adott életet az asszony. A kisfiú a keresztségben a Baltazár nevet kapta, amit a felkért 5 keresztszülő is tanúsíthatott – közöttük volt a lelkész házaspár és további 3 férfi.⁷⁷⁰ A Liptay András és Grósz Zsuzsanna is az 1709. évi pestisben veszítették el házastársukat, az 1710 novemberében újrَاهázasodó párt 27 évi együttélés alatt 7 gyermekkel áldotta meg az Ég. Az elsőszülött fiút Fábri András, az iskola rectora és további 5, néhány nemesi származású személy tartotta keresztvíz alá,⁷⁷¹ míg testvéreinél „csupán” a szokásos 2 keresztszülőt regisztrálta Antonius lelkész.⁷⁷² A jóval csekélyebb számú *római katolikus* vallású nemesi családokban azonban nem lépték túl a szokott keresztszülői számot. Több család esetén szinte csak helyi evangélikus nemesi családból hívtak keresztszülőt, akik valószínűleg társadalmi rangjuk, illetve családi kapcsolataik miatt kerültek a szülők látókörébe. És ha ez alapján választottak, akkor épp a csekély számuk miatt „kellett” protestáns keresztszülőt választaniuk. Szentkirályi Pletrich László, aki 1741-től Gömör megye jegyzője, majd a gyermekei keresztelőjekor, 1746-ban és 1748-ban a megye első alispánja, és felesége Szentmiklossy Anna Apollónia lányához bikszegi Gothard Mihályt és Tarodi, született Pletrich Apollóniát – aki az apa testvére és valószínűleg katolikus lehetett – kérték fel.⁷⁷³ Második lányuknak a sógort és az evangélikus nemes Fay Zsuzsannát, Antony Péter feleségét hívták meg.⁷⁷⁴ A városban élő nemes családok között szoros komasági kapcsolatrendszer alakult ki, amelyet nem a vallási hovatartozás, hanem a társadalmi rang, a közösségben, a megyei nemesség körében, vagy a protestáns egyházak igazgatásában betöltött világi pozíció határozott meg. A komák visszahívása körükben is elfogadott és talán elvárt is volt.

A keresztszülők száma a protestáns egyházi hivatal viselő apák gyermekeinél is kiugróan magas volt. Bodó András, a vizsgált korszak első protestáns lelkésze Marci Katalintól született, Csetneken keresztelt Dávid fiának 4, míg a következő házasságában 1704-ben született egyetlen fiának 9 keresztszülőt kért fel – közöttük olyan nemesi családok tagjait, mint a Törék,

⁷⁶⁸ Johanna Julianna 1780. március 10-i és Heléna Barbara 1784. augusztus 18-i keresztelőjén. EV. CSET. ANYK. II. IM. 118–119. és 128.

⁷⁶⁹ 1723. szeptember 23. EV. CSET. ANYK. I. IM. 79.

⁷⁷⁰ 1727. május 8. EV. CSET. ANYK. I. IM. 86. Máriáról nincs további adat, a kisfiú mindössze 10 hónapot élt.

⁷⁷¹ 1711. szeptember 1. 1727. május 8. EV. CSET. ANYK. I. IM. 54.

⁷⁷² Például 1719. március 6. 1727. május 8. EV. CSET. ANYK. I. IM. 70.

⁷⁷³ 1746. szept. 14. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 5.

⁷⁷⁴ 1748. december 18. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 6.

Pixaides,⁷⁷⁵ Gyürki vagy a Szontágh. A már többször keresztapaként feltűnt Antonius Sámuel lelkész maga is 5, illetve 6 rangos családból, úgymint a Gyürky, a Hulik, a Draskóczy, a Varanyai, a Lány, a Jelenik, a Jánoky, a Geczeg, a Törék, a Szontágh, a Nagy de Győr⁷⁷⁶ stb. kért fel tanúkat gyermekei kereszteléséhez. Maior Pál lelkészsége alatt kereszteltette lányát Csetneken Munyay Mátyás száműzött, „*in exulatum*” lelkész.⁷⁷⁷ 1757. február 6-án a kislány 8 rangos keresztszülő jelenlétében a Johanna Eufrozina nevet kapta a keresztségben. A forrás adatai alapján a világi tisztségviselők körében is megfigyelhető az a tendencia, hogy a hivatal viselése előtt és után a komák számában mérhető változás történt. Sartorius Éliás első csetneki gyermeke keresztelésekor, 1686-ban még a jolsvai, majd a második gyermek keresztelésekor, 1693-ban már a csetneki iskola igazgatójaként tevékenykedett. Első gyermekének 3, míg a másodiknak 7 keresztszülője volt, köztük a rozlozsnyai lelkész.⁷⁷⁸ Összegezve mind az egyházi, mind a világi hivatalvállalás következtében Csetneken sem volt másként, mint az ország többi településén; a szülők a társadalmi emelkedést, rangot szem előtt tartva hívtak keresztszülőket gyermekeiknek, amely a közösség elvárásainak és a társadalmi presztízsnak is megfelelt.⁷⁷⁹ A komaválasztási stratégiák pontosabb feltérképezéséhez alaposabb, a gyülekezet tagjai közötti kapcsolatok vizsgálatára, illetve olyan kiegészítő forrásokra lenne szükség, amelyek a személyek hátterét jobban megvilágítják.

A gyülekezet tagjain kívül éppen Csetneken tartózkodó személyek, katonák, vagy itt tanuló diákok nevei is gyakorta feltűnik hol a keresztelt édesapja és édesanyja, hol pedig a keresztszülők oldalán. Mikusowitz Ádám a csetneki evangélikus iskola diákja volt, majd a templom orgonistája lett és 1701-ben és 1734-ben itt nősült.⁷⁸⁰ Ő maga csetneki tartózkodása alatt közel 50-szer vállalt keresztszülői feladatokat nemesek, civisek és egyszerű városiakok gyermekeinél is.⁷⁸¹ Az evangélikus iskola tanárai és növendékei gyakorta kaptak keresztelésre

⁷⁷⁵ Az 1706. évi egyházlátogatás során Törék Miklós világi küldöttként tartott Bodó András püspökkel, míg Pixaides György a superintendencia jegyzői tiszteletét töltötte be az anyakönyvi bejegyzések és Mikoviny írása alapján is. MIKOVINY, 1917. 120.

⁷⁷⁶ Második felesége Jánosy Mária lett, aki csetneki nemes Kalay Pál özvegye volt. NAGY, 1987. VII. 340.

⁷⁷⁷ Gyulai Éva kutatásából ismert, hogy az 1757. március 6-án cekeházi lelkésznek beiktatott Munyay Mátyás ezelőtt egy rövid ideig patvarista volt Szontágh Jakabnál. GYULAI, 2018. 68. Munyay neve az EOL Ordinációs Könyveinek cédulakatalógusában és a Tiszai Evangélikus Egyházkerület lelkészavatási anyakönyvében (1741–1836) is szerepel.

⁷⁷⁸ A második házasságában született gyermekekhez is legalább 3 keresztszülőt hívtak.

⁷⁷⁹ Vö. J. ÚJVÁRY, 2005.

⁷⁸⁰ 1701. december. 4. EV. CSET. ANYK. I. IM. 126. 1734. május 16. EV. CSET. ANYK. II. IM. 135.

⁷⁸¹ Néhány példa: 1694. július 29. Marina EV. CSET. ANYK. I. IM. 19.; 1701. március 19. EV. CSET. ANYK. I. IM. 33.; 1705. augusztus 16. EV. CSET. ANYK. I. IM. 42. A lelkész saját gyermekei keresztelésekor a rozlozsnyai iskola rectorait és több nemes család tagjait kérte fel.

felkérést az újdonsült szülőktől, de a feljegyzések között olyan törvénytelen ágyban fogant gyermeket is találtam, akit egy diák tartott keresztvíz alá.⁷⁸²

A katolikus plébánosok nem jegyezték meg külön, hogy a keresztelt gyermek szülei nem az egyházközségből származtak, csupán a gyermek születési helyét írták fel. Thinefeld Ferdinánd kapitányt és feleségét, Domojer Annát Csetneken érte a gyermekáldás; Anna Mária Antónia Franciska keresztelőjét 1751. október 6-án tartották a római katolikus templomban, amelyen a keresztszülők – egy katona és a névazonosság alapján az anya nőrokona – sem az egyházközség tagjai voltak.⁷⁸³

Bevett gyakorlat volt a csetneki *evangélikus* gyülekezetben, hogy a megesett lányok újszülöttjeinél ifjaknak és hajadonoknak is vállalniuk kellett a keresztszülői tisztséget – a lelkész ezzel is a paráznaság bűnétől kívánta őket elrettenteni. *„Ha pedig nem tisztességes ágyból származott gyermek hozatik a keresztelésre, hivassanak oda ifjak és leányok, s intessenek, hogy őrizkedjenek a tilalmas együttéléstől”* – mondta ki az 1707. évi rózsahegyzi zsinat határozata is.⁷⁸⁴ Az 1760. szeptember 16-án keresztelt Mária apja „*nequam*” Jawornik Péter, anyja Majercik Katalin volt, akit nagy számú ifjú és hajadon jelenlétében keresztelt meg Mitsowsky Pál lelkész.⁷⁸⁵ Hudácsik Mária törvénytelen lányát 1801. április végén a 24 éves, már nős Mory András és a Levy Zsuzsanna nemes hajadon tartotta keresztvíz alá.⁷⁸⁶ Teschinszky Zsuzsanna az oltár előtt állva már szíve alatt hordozta gyermekét, aki a házasságkötés után 3 hónappal, 1770 augusztusában látta meg a napvilágot. A kislány a 22 éves Gombos György nemes ifjú⁷⁸⁷ és Kalay Anna hajadon jelenlétében a Mária nevet kapta a keresztségben.⁷⁸⁸ Ha jól azonosítottam be, akkor az ekkor 16 éves lányt nem sikerült a paráznaság bűnétől elrettenteni: Institorius Sámuel lelkész 5 év múlva bűnbe esett párként

⁷⁸²1802. április 12-én keresztelte Pazár lelkész Dunyo Martin és Rebeka lányát, akinek a keresztszülei Kindis Pál iskolai növendék és az evangélikus parókián szolgáló Mária voltak. EV. CSET. ANYK. II. IM. 188. Arra is találtam adatot, hogy 1765 februárjában a törvénytelen lányát kereszteltető Lyptaj Mária Nagy János diákot jelölte meg gyermeke apjaként. EV. CSET. ANYK. II. IM. 81.

⁷⁸³KAT. CSET. ANYK. I. IM. 8. A legtöbbször a „*zingarus*”, illetve „*neocolonus*” jelzővel illetett férfiak és nők esetében jegyezték fel a lelkészek, hogy éppen a településen tartózkodtak, és itt kereszteltették újszülötteiket: „*infans zingari adlatus oppidami Csetn. degentis baptizatus*”.

⁷⁸⁴„*ezt azon esetben is kell tenni, ha szörnyszülöttek vagy a természet által bármi módon megbélyegzett gyermekek születnek.*” ZSILINSZKY, 1889. 70. vagy KISS, 1882. 138. Az evangélikus matrikulában egy ilyen utalást találtam: 1793. október 21-i dátummal halva született Saffarik János és Budinszky Anna kislánya, akinek a feje torz, rémséges volt a lelkész leírása szerint. A lelkész nem jegyezte fel a keresztség tanúit.

⁷⁸⁵EV. CSET. ANYK. II. IM. 60. „*Nequam*” jelentése semmirekellő.

⁷⁸⁶Az evangélikus családlapokon 3 olyan nemes Levy Zsuzsannát is találtam, aki ebben az időpontban hajadonként a gyülekezet tagja volt, ők 14, 16 és 24 évesek voltak ekkor.

⁷⁸⁷Györgyöt 1748. június 5-én keresztelték Csetneken, édesapja nemzeti Gombos de Gombosfalva György, édesanyja nemes Korláth Klára volt; 1781-ben nősült először.

⁷⁸⁸EV. CSET. ANYK. II. IM. 95.

eskette őt és vőlegényét, nemes Mesko Mátyást „*ante atrium templi.*”⁷⁸⁹ A házasságtörő pár, Kiriny István és Jávor János feleségének⁷⁹⁰ kapcsolatából született kisfiú keresztelésének a 2 keresztapa, Zemancik Jakab és Hudacsik Martin mellett néhány hajadon lány, „*aliquot virginibus*” is tanúja volt. Antonius Sámuel lelkész gyakorlata kiemelkedik a többi lelki vezetőé közül, nála ugyanis rendszeres, hogy 5–6 keresztapát jegyzett fel név szerint, illetve hozzáteszi, hogy szám szerint hány hajadon volt még tanúja a szentség kiszolgáltatásának.⁷⁹¹ Az evangélikus gyülekezetben nem csupán a törvénytelen csecsemők keresztelésekor hívtak meg hajadonokat és nőtlen ifjakat, hanem a törvényes ágyban fogant újszülöttek esetében is gyakran kaptak felkérést. Ez a gyakorlatot korábban például az 1617-es pápai református gyülekezet regulái nem helyeselték: „*Ember magzatjának megkeresztelésére komául ne hívjon se gyermeket, se leánykát, kik azt sem tudják, a komaság mire való legyen.*”⁷⁹² Ugyanakkor a békéscsabai evangélikus lelkészek szintén így próbálták az ifjú nemzedéket megóvni, és a paráználkodás lehetséges következményére figyelmeztetni.⁷⁹³

A római katolikus egyházközségben a törvénytelen gyermekek keresztelésekor is általában csupán 2 személy vállalta a keresztszülei feladatokat. A férfiak és nők beazonosítása a gyakori vezetéknevek miatt sok esetben nem jutott eredményre, így például nem tudom, hogy a kuntaplócai nemes férfi, Gömör Mihály és Hamary Mária házasságon kívüli kapcsolatából született fiút keresztvíz alá tartó Molnár Martin és Molnár Mária házastársak voltak-e vagy testvérek, esetleg apa–lány viszony volt-e köztük, vagy egyszerűen azonos a vezetéknevük.

A csetneki evangélikus mezővárosi polgárok is igyekeztek a gyermekeik keresztszüleinek „*civis*” -eket, illetve nemesi családok tagjait választani. Ebben közrejátszott az a tény is, hogy a házasságkötéseik révén több családdal is rokonságba kerültek. Például Szlobodni János civis és Greczjar Anna a 7 gyermeküknek szintén városi polgárokat Pilát Jánost, Belicza Jánost hívták meg; Belicza János felesége nemes Matulaj Zsuzsanna volt, akinek testvére Matulaj Pál – az ő felesége, nemes Beniczky Katalin is jelen volt több Szlobodni gyermek keresztelőjén. Ugyanakkor Matulaj-Beniczky gyerekek keresztszülei között nem volt Szlobodni János, ahogy a Belicza-Matulaj keresztelőkön sem volt jelen – ezeknél a családoknál inkább a Maratinszky, Kerepessy, Kiriny, Kubinyi nemzeti családok tagjai, illetve helyi plébánosok és feleségeik

⁷⁸⁹ Valószínűleg Zsuzsanna néven anyakönyvezték 1754. április 1-jén, édesapja nemes Kalay Pál, édesanyja Grebetz Zsuzsanna volt. EV. CSET. ANYK. II. IM. 34. Házasságot 1775. augusztus 23-án kötötték. EV. CSET. ANYK. II. IM. 279. A Mesko–Kalay párnak a házasságkötés után 25 hónappal született első gyermeke. 1777. szeptember 29. EV. CSET. ANYK. II. IM. 110.

⁷⁹⁰ A forrásban nem találtam meg az esküvőt.

⁷⁹¹ 1722. június 25-én például 9 hajadon állt a keresztelő medence mellett, míg május 11-én 10 leány nevét jegyezte fel. EV. CSET. ANYK. I. IM. 75.

⁷⁹² THURY, 1998, I. 213.

⁷⁹³ MEKIS, 1996. 115.

voltak a felkért keresztszülők. Az ércbányászattal, illetve ércfeldolgozással foglalkozó kézművesek is igyekeztek gyermekeik keresztelésekor városi polgárokat, előkelőbb keresztanyát és keresztapát választani; Choma Mátyás kovács és városi polgár a Parvy, a Kiriny, a Draxler családokból hívott komákat és komaasszonyokat, illetve Gronell Mihály személyében a gencsi iskolamester is jelen volt Rozina lánya keresztelőjén.⁷⁹⁴ A *katolikus* városi polgárok esetében elsősorban katolikus civis és egyszerű városlakó komákat találtam, a plébánosok evangélikus vallású mezővárosi polgárt csupán elvétve regisztráltak.

Néhány érdekesebb keresztszülőre szeretnék még kitérni. Az orvosok közül a katolikus Tokai Istvánon kívül Horváth Ferenc neve az evangélikus, míg Nitzel Ferenc és Maustetter János pedig a katolikus keresztszülők között tűnt fel.⁷⁹⁵ Személyüket nem gyakran kérték fel a családok, ahogy az Andrassy nevet is csupán négyszer regisztrálták a keresztszülői adatsorokban: 1757–1758-ban özvegy báró Cosáné, született Andrassy Julianna⁷⁹⁶ Benedicti Mihály és Szalai Zsuzsanna, Lány Sándor és Bodó Rebeka, Pécsy Mátyás és Frenyo Mária, illetve Szlabey Mátyás és Benedicti Barbara nemes szülők gyermekeinél vállalt keresztanyai feladatokat.⁷⁹⁷ A katolikus templomban 1774 augusztusában, illetve 1775 márciusában és áprilisában Fabricius József helyi plébános, a katolikus nemes Makay Elek és az evangélikus nemes Maratinszky Mihály mellett báró Perényi Klára⁷⁹⁸ háromszor volt meghívott keresztanya. A 3 keresztgyermek közül egy, Heilin István és Anna Mária lánya katolikus szülők gyermeke volt, míg a másik 2 csecsemő vallásilag vegyes házasságban született. Perényi Klára Makay Elekkel állt a keresztelő medence mellett Gonodolovits József katolikus özvegy és Keviczky Anna evangélikus hitét elhagyó hajadon első (és Csetneken egyetlen) fiánál.⁷⁹⁹ Zaifrid Teofil, a Szepes megyei evangélikus vallású „*sutor*” ifjú és a katolikus csetneki hajadon Glatz Zsuzsanna elsőszülött lányukhoz kérték fel Perényi Klárát és Maratinszky Mihályt, ahogy

⁷⁹⁴ 1790. október 5. EV. CSET. ANYK. II. IM. 151.

⁷⁹⁵ A városi protokollum lapjain Prunyi Andrászt is „*chirurgus*” -nak írják 1788-ban. MVSR SAKE AR Mestečko Štítník III. Protokol Tomus 1734–1796. p. 726. Az orvos neve a katolikus anyakönyvek lapjain egyszer tűnt fel: 1805 októberében az iglói katolikus Haasz János gyógyszerész és evangélikus felesége, Levy Eszter elsőszülött gyermekének volt a keresztapja, Amália Mária keresztanyja pedig Perényi Barbara Antónia volt. 1805. október 22. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 59. A neves keresztanya apósa Batthyány Lajos nádor volt, akit odaadón ápolt. MÓRICZ, 2011. 323.

⁷⁹⁶ Apa nagyszülei (1676-tól) báró Andrassy I. Miklós, dervis generális és második felesége, Kerekes Erzsébet voltak, édesapja Andrassy III. Mátyás, édesanyja Klobusiczky de Zétény Julianna voltak. István testvére 1760-ban fiatalon vesztette életét a schweidnitzi csatában, Borbála testvére báró Pottenheim, míg ő maga báró Koza (Cosa, Koetza) felesége lett. Édesapja halála után Fisher Mihály lett a nevelőapja. VAY, 1903. 605.; NAGY, 1987. I. 36.

⁷⁹⁷ A Benedicti–Szalai házaspárnál 1757. január 28-án. EV. CSET. ANYK. II. IM. 53.; a Szlabey–Benedicti házaspárnál 1757. február 27-én. EV. CSET. ANYK. II. IM. 53.; a Lányi–Bodó házaspárnál 1757. december 23-án. EV. CSET. ANYK. II. IM. 58.; a Pécsy–Frenyo házaspárnál 1758. április 29-én. EV. CSET. ANYK. I. IM. 60.

⁷⁹⁸ Valószínűleg Perényi Károly ugocsai főispán és Kún Mária lánya volt. NAGY, 1987. V. 230. Perényi Antónia szentkirályi Pletrich Imre felesége volt, 60 évesen, 1812. április 12-én temették a csetneki katolikus temetőben. LEHOCZKY, 1904. 125.

⁷⁹⁹ 1775. április 22. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 25.;

a további 8 gyermekük keresztszülei között is hatszor szerepel a Maratinszky család valamelyik tagja, az evangélikus Korsaj János vagy Maustetter János doktor neve is. Maustetter viszont nem hívta vissza a cipész mestert, hiszen feleségével, Kontur Erzsébettel az evangélikus ócsai Balogh Andrást, a katolikus Makay Annát és a szintén sokszor keresztapáskodó katolikus Hebathy Jánost⁸⁰⁰ kérték fel.⁸⁰¹

A csetneki lányok a hajadonságuk végéig voltak keresztanyák, majd saját gyermekeik gondozása idején nem vállaltak keresztszülői feladatokat, míg a férfiak esetében nem tapasztaltam az életük folyamán ilyen intervallumot. A gyülekezetek tagjai – igyekeztek – a gyermekeikhez magasabb társadalmi státuszú keresztszülőt, támogatót keresni, ezzel emelve a családjuk presztízsét: a városlakók polgárokat, nemeseket, a polgárok nemeseket, a nemesek magasabb rangú, nagyobb társadalmi tekintélyű nemes férfiakat és nőket, illetve egyházi személyeket kértek fel. Ebből kifolyólag nem feltétlen okozott gondot, ha éppen nem ugyanabban a templomba jártak, nem azonos egyház tagjai voltak a gyermek szülei és keresztszülei. A komák visszahívása megszokott volt, de nem minden családban volt ez jellemző magatartás.

IV.2.4 „*Item praevaricatores sexti praecepti*” – A paráznák és gyermekeik

A premaritális kapcsolatból született gyermekek lehetőségei igen korlátozottak voltak: nem örökölhettek atyjuk vagyonából, nem gyakorolhatták polgári jogait, és sokszor életük végéig magukon viselték a szülők paráznaságának jelét. A törvénytelen testi kapcsolatot fenntartókat mind az egyházi, mind a világi törvények és a közösség is elítélte, illetve a feltételezhetően ilyenből származó gyermekek legitimitását is megkérdőjelezték.⁸⁰² Az 1740. június 21-én Restéren tartott gömöri esperességi gyűlésen kimondták, „*hogy azon nő, ki az esküvő után 8-9 hónapon belül gyermekágyba kerül, az esperességnek megfenyítés céljából feljelentendő.*”⁸⁰³ Azt, hogy a határozat után a csetneki gyülekezetből jelentettek-e fel az elvárt idő előtt szülő nőt, az anyakönyvekből nem tudtam meg, de az adatok alapján több esetben lett volna rá oka a lelkésznek, hiszen csak az 1740-es években 4 olyan családlapot találtam, ahol a pár az elsőszülött gyermekét 1–7 hónappal később már keresztvíz alá tartották.⁸⁰⁴

⁸⁰⁰ Hebathy János 1762–1775 között majd 30-szor volt keresztapa nemes, civis és városlakó családok gyermekinél. Apaként nem jelenik meg a neve az anyakönyvekben.

⁸⁰¹ Például 1773. július 27. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 22.; 1784. augusztus 14. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 36.;

⁸⁰² A házasságban született gyermekek természetes és törvényes joggal bírtak. DEMKÓ, 1890. 112. A csetneki matrikulákban nincs feljegyzés kitett, talált gyermekről.

⁸⁰³ MIKULIK, 1917. 152.

⁸⁰⁴ További 13-ban a frigy megkötése után 9 hónappal már gyermeksírástól volt hangos a ház.

A „természetes gyermekek” kapcsán felmerül a – néprajzi kutatásokban jól dokumentált⁸⁰⁵ – próbaházasság intézményének kérdésköre, ami ellen az egyházak ugyan határozottan felléptek, de ezt a helyi szokások gyakorta felülírták.⁸⁰⁶ Egy, a Besztercebányától nyugatra fekvő Privigye községben szolgálatot teljesítő szerzetes 1767-es levelében tájékoztatta feljebbjáróit a hazai gyóntatási tapasztalatairól. Véleménye szerint a falusi közösségekben elterjedt volt a próbaházasság, a hajadonok és az ifjak a szülők tudtával és beleegyezésével szegték meg az egyházi normát. *„A fogamzást különféle praktikákkal akadályozzák meg, melyeket „az ördög” iskolájában” tanultak ki.”*⁸⁰⁷ A közösségek azonban kettős mércével mérték a parázna személyeket, hiszen a hajadonok, ha nem őrizték lányságukat, akkor a falu szájára vette és hosszú ideig el sem eresztette, szemükben a lány volt a bűnösebb. *„A legénynek ha leesik a kalapja, fölveszi, a fejébe teszi és mehet a széllel szemben is”* – szolt a gömői mondás.⁸⁰⁸ Nem véletlen igyekeztek a megesett lányok a „terhüket” letenni.⁸⁰⁹ Minden közösségen belül éltek olyan sokat látott és tapasztalt asszonyok, akik minden női baj kezelésében segíteni tudtak, illetve *„hordozói, birtokosai, letéteményesei voltak egy sok évszázados tapasztalaton nyugvó tudásanyagnak”*.⁸¹⁰ A néprajzi kutatásokból számos, *„az ördög iskolájában”* tanult eljárás és szer ismert, amelyekhez a bajba jutott lányok és asszonyok nyúlhattak.⁸¹¹ És ugyan a magzatelhajtást végző személyeket már a 13. századi törvények is kiközösítették, száműzték a városból vagy halállal büntették,⁸¹² a későbbi források is nagy számban tanúskodnak további esetekről. A népi felfogás szerint, amíg a gyermeknek nincs lelke, nem bűn a magzatelhajtás, addig tehát a közösség által megengedett volt ellene tenni.⁸¹³

⁸⁰⁵ Például TÁRKÁNY SZÜCS, 1981. 266–268. A guzsalyoskodásért Szőcsné Gazda Enikő kutatásai alapján közepes erejű büntetés járt, felette az egyház szemet hunyt. SZŐCSNÉ GAZDA, 2001. 35.

⁸⁰⁶ A hazai családrekonstrukciós kutatások eredményei alapján törvénytelen születések száma a 18. században alacsony volt, a századforduló után emelkedett meg a számuk. ÁJUS – HENYE, 1992. 92–96. A kora újkori Európai eredmények összegzését lásd ORI, 2003/a. 218–219.

⁸⁰⁷ BÁRTH, 2005. 60–61.

⁸⁰⁸ ÚJVÁRY, 2002. 301. Hasonló mondattal „tanított” engem is a kalocsai születésű nagymamám a 20. század végén.

⁸⁰⁹ TÓTH, 1994/b. 133. Ez szerencsétlenségnek számított minden lány életében – vagyontól függetlenül. A módosabbaknak nem csak a gyors házasságkötés állt rendelkezésükre, ők „elcsinálták” a gyerekeket. JÁVOR, 2000. 662. A két világháború közötti magzatelhajtási eseteket és azok hatásait vizsgálta Koloh Gábor egy kiválasztott asszony kapcsán. KOLOH, 2015.

⁸¹⁰ GÉMES, 1987. 20.

⁸¹¹ Gémes Balázs néprajzi gyűjtésekre, hiedelemanyagokra és templomi rajzokra alapozva állítja, hogy a magzatelhajtás általánosan ismert és alkalmazott, gyakorlott módszer volt, a születésszabályozásnak ezt a módját a 16. század előtt is ismerték és alkalmazták; a módszert a honfoglalásig vezette vissza. GÉMES, 1975. 235., 238., 248. A szerek és eljárások egyik részletes gyűjteménye: GÉMES, 1987.; SCHRAM, 1969. 627–681.; DEÁKY – KRÁSZ, 2005, 112–122.

⁸¹² SEREGÉLY– SZENTGYÖRGYI, 1969. 185.

⁸¹³ Ezt nagyjából félidősen, „mozduláskor” kapja a magzat, míg az egyházi álláspont a fogantatás pillanatára helyezi ezt. GÉMES, 1987. 17.

Viszont nem minden nőre hatott ugyanúgy egy bizonyos módszer vagy szer, ezért volt, aki sikerrel járt, illetve aki „kénytelen volt” a gyermekét a világra hozni és megkereszteltetni.⁸¹⁴

Csetneken a *protestáns* törvényes és törvénytelen születések⁸¹⁵ aránya a vizsgált egész korszakban 2,18%. A spuriosok aránya az 1690-es évtized kimagasló 3,58%-os értékét kivéve, 1–2% között mozgott a gyülekezetben az 1770-es évek végéig. (Lásd Melléklet IV.2.4 – 1 sz. grafikon) A „bűnben fogant” gyermekek számában 1750-től lassan emelkedő tendenciát találtam, amelynek egyik oka minden bizonnyal az anyakönyvezés minőségi változása,⁸¹⁶ illetve az az általános megfigyelés, miszerint a magas születésszám mellett magas az illegitimitás aránya is.⁸¹⁷ A törvénytelen újszülöttek aránya az 1780-as években nőtt meg Csetneken ugrásszerűen, de a maximumot, – amely a vizsgált 130 év átlagának majd a duplája – az 1790-es években érte el, amikor az egyházközség a születési, keresztelési csúcson már túllendült.⁸¹⁸ Az összes keresztelt gyermek száma az 1790-es évektől csökkenő tendenciát mutatott, ám az illegitim gyermekek aránya az evangélikus gyülekezetben csak a századforduló után esett vissza. Benda Gyula szerint a keszthelyi illegitimitás kiugró évei „*jellemzően egybeesnek a halandóság emelkedésével, a rossz természettel, a válságos periódussal*”,⁸¹⁹ amelyet a csetneki protestáns gyülekezet adatai is tükröznek.⁸²⁰ A törvénytelen születések teljesen más képet mutatnak a *római katolikus* gyülekezetben.⁸²¹ (Lásd Melléklet IV.2.4 – 1 sz. grafikon) A keresztelési anyakönyvben az 1730-as évtizedben nem regisztráltak ilyent, az 1740-es években a törvénytelennek minősítettek aránya 1,32% volt, majd a következő évtizedben a megkeresztelt összes gyermek törvényes volt – pontosabban a plébánosok nem jelölték, hogy

⁸¹⁴ Elképzelhető, hogy épp az ilyen módszerek alkalmazásának következtében született torz csecsemőről emlékezik meg a faddi református anyakönyv; az 1813 május 24-i bejegyzés szerint „*Herkuti Józsefnek Keserű Erzsébettől született egy idétlen de keresztséget nem ért idétlen fia, kinek a bába Lakatos Andrásné vallás tétele szerént sem szájjá, sem nyaka nem volt, hanem a feje mint valamilyen gomba olyan volt.*”

⁸¹⁵ A törvénytelen protestáns gyermekek nemi aránya Csetneken: 50,55% fiú, 46,7% lány és 2,75% ismeretlen nemű újszülött.

⁸¹⁶ Az 1760-tól 1790-es évekig terjedő időszak magas számai mindenképpen egy lelkész, Institorius Sámuel tevékenységéhez köthető: 1762 januárjától 1787. novemberben bekövetkezett haláláig vezette az ekléziát. Lelkészsége alatt nem csupán a bejegyzések száma nőtt meg, hanem minőségük, adatbőségük miatt is kiemelkednek a vizsgált korszakban. Bartholomaeides evangélikus adatai alapján 1786–1800 között a Jolsván keresztelt gyermekek 1,48%-a, Csetneken 2,48%-a, míg Rozsnyón a 1,7%-a származott törvénytelen ágyból. BARTHOLOMAEIDES, 1806–1808. 124.

⁸¹⁷ Lövete kivételével ezt tapasztalta Pakot Levente a székelyföldi adatokban. PAKOT, 2006/b. 50.

⁸¹⁸ A keszthelyi kimagasló számokat Benda Gyula többek között a település központi szerepével magyarázta, amely vonzotta a megesett lányokat – erről tanúskodtak az idegen lakó-, illetve származási helyek, az anyák neve és cselédi állapotuk is. BENDA, 2008. 133. Csetnek esetében is elképzelhető ilyen vonzó helyzet, de a származási vagy a lakóhelyek ismeretének hiányában, illetve a gyakori vezetéknevek mellett pontosítani nem tudtam.

⁸¹⁹ BENDA, 2008. 133.

⁸²⁰ Az 1739. évi pestisjárvány utáni évtizedben megduplázódott a törvénytelen születések száma. A halandóság az 1760-as évektől újra emelkedett, a maximumot az 1780-as években érte el: 1783-ban pusztít a vörheny, de kiugróan magas értékeket találtam az 1787. és az 1789. években is. A század utolsó évtizedében erősen visszaesett a regisztrált temetések száma, de például 1796-ban nagyon megemelkedett a 10 év alatti temetettek száma.

⁸²¹ A katolikus fattyúk nemi megoszlása: 56,98%-uk fiú, 43,02%-uk pedig lány volt.

bármelyiküknél felmerült volna az törvénytelenység kérdése. Az illegitim csecsemők számának 1760-as és 1770-es évek lassú emelkedése után az 1780-as években megduplázódott, majd lassabban ugyan, de évtizedről évtizedre tovább emelkedett: a csúcspontot, 7,6%-ot a vizsgált korszak legvégén érte el. A templomban megkeresztelt gyermekek száma az 1780-as évtizedben érte el a maximumát – ekkor regisztrálták a legtöbb törvénytelen csecsemőt is, majd a keresztelek száma erősen csökkenő tendenciában az illegitim újszülöttek esetszáma csupán 2–3 fővel csökkent. Ehhez hasonlóan a halálozások számának 1790-es évektől tapasztalható csökkenését sem követte a gyülekezetben az illegitim gyermekek száma. Ugyanez tapasztalható a *katolikus* egyházközségben is. Ezt a fordított tendenciát figyelte meg Pakot Levente is a lövétei katolikus közösségben, ahol szintén a „*kedvezőtlen, alacsonyabb születésszámú években növekedik a törvénytelen születések száma.*”⁸²² A protestáns csetneki illegitim születések aránya a 18. század második feléig 1–2% között mozgott, ahogy azt például a keszthelyi, a Pest megyei vagy az Andorka Rudolf által kutatott magyar református közösségek adatai is mutatják. Az emelkedés időpontja is az országos tendenciáknak megfelelő, az 1780-es évektől indult meg.⁸²³

A megjelölt csecsemők szülei, illetve az ügy kényes mivoltából származóan a felülreprezentált anyák a feljegyzett esetekben jellemzően az egyházközség területén éltek, azonban eltérést tapasztaltam az anyaegyházban és a filiákban élő hívek viselkedésében.⁸²⁴ A feljegyzett településnevek között legtöbbször Csetnek szerepel; a filiákból 28 apa és anya származott. A lelkészek 19 szülőnél jegyezték fel egyházközség területén kívüli településnevet, és további 15 – például katona, vándor stb. – esetben feltételezem, hogy egyházközségen kívül született a bűnbe esett férfi vagy nő.⁸²⁵ A házasságra is lépő parázna párok családlapjairól további 9 gyermek szüleiről feltételezem, hogy Csetneken, illetve 4 esetben valamelyik filiában éltek a továbbiakban.⁸²⁶

A *katolikus* keresztelei matrikulákban a plébánosok nem a szülők származási-, illetve lakhelyét rögzítették, hanem a gyermek születési helyét. Eszerint a spurius katolikus gyerekek 61%-a Csetneken, 33,7%-a pedig a filiákban született. További egy gyermek Hankován, tehát az egyházközségen kívül jött világra, és 3 keresztelelnél nincs adat. Hasonló problémára hívta fel Bolgár Dániel, a berzetei református gyülekezet törvénytelen születései kapcsán. Az általa

⁸²² PAKOT, 2006/b. 50.

⁸²³ ANDORKA, 1991. 40.; BENDA, 2008. 132–133.; ÖRI, 2003/a. 220.

⁸²⁴ Az evangélikus lelkészek a legtöbb esetben nem jegyezték fel még az anya lakhelyét, illetve a regisztrált településeknél nem egyértelmű, hogy az a személy származási-, vagy lakóhelye.

⁸²⁵ Ugyanakkor ez a részadat nem tisztázza azt a kérdést, hogy az illetők itt is éltek, illetve továbbra is az egyházközség területén tartózkodtak-e.

⁸²⁶ A legtöbbjük származási helyéről nincs regisztrált adat, elsősorban a később született gyermekek keresztelekor feljegyzett településnevek adnak támpontot a család lakhelyéről.

vizsgált időszakban a fattyú csecsemők szüleinek döntő többsége az anyaegyházban, Berzétén lakott, a filiákban élő és a 6. parancs ellen vétő nők és férfiak aránya jóval alacsonyabb. A kutató véleménye szerint a lelkészek figyelme kevésbé terjedhetett ki a filiákban élőkre, így a bűnt és gyümölcsét könnyebb volt eltakarni előle.⁸²⁷ Pest megye vonatkozásában is hasonló gondolatot fogalmazott meg Őri Péter, hiszen a vizsgált területen is a nagyobb településeken volt magasabb az illegitimitás; ezek a települések egyben anyaegyházak is voltak, ahol talán erősebb lehetett az egyházi kontroll és pontosabb az adminisztráció.⁸²⁸ A tiszabői alacsony illegitimitást is az erős egyházi kontrollal magyarázta Sebestyén István.⁸²⁹

A keresztelési adatsorokon kívül a temetési matrikula lapjain is szerepelt olyan eltemetett törvénytelen csecsemő, akiről keresztelési adat nem maradt fenn.⁸³⁰ A protestáns temetési anyakönyvben további 9 törvénytelen gyermeket találtam, akiknek létezéséről csupán temetésük kapcsán van tudomásom. A *katolikus* plébánosok a temetési bejegyzések között 10 törvénytelen gyermek életének, illetve halálának tényét rögzítették. Úgy gondolom, hogy az anyaegyházak és a filiák, illetve a két egyházközség közötti számbeli eltérések okai között a lelkészek és plébánosok változó minősítő magatartását, a helyi szokásokat, illetve azok átalakulását és a közösségek elfogadását is meg kell említeni, ahogy természetesen az anyakönyvezés változó minőségét is, amely következtében az újszülöttek kimaradhattak a kereszteltek sorából.

Tárkány Szűcs Ernő szerint Magyarországon 1700 óta az összes élve született gyermek 6–10 ezreléke született házasságon kívüli kapcsolatból,⁸³¹ azonban az ország területén, illetve a vizsgált települések adatai között is nagyobb eltérések tapasztalhatók. A soproni protestáns egyházközségben 1684–1753 között évtizedenként 2,2–3,1% között mozgott a regisztráltan megkeresztelt törvénytelen ágyban fogant csecsemők aránya, míg a katolikus gyülekezet anyakönyveiben 1735–1756 között 2,2% a törvénytelenek aránya.⁸³² Az 1737–1799 közötti adatok alapján Tiszabón csupán minden 100. katolikus gyermek volt természetes fogantatású.⁸³³ A szomszédos berzétéi református egyházközségben 1728–1808 között minden 100 keresztelte csecsemőből ketten-hárman voltak törvénytelenek.⁸³⁴ A keszthelyi törvénytelen

⁸²⁷ BOLGÁR, 2003. 120.

⁸²⁸ ŐRI, 2003/a. 220.

⁸²⁹ SEBESTYÉN, 2002. 236.

⁸³⁰ A házasságkötéskor jelölt normaszegő magatartásról már esett szó az előző fejezetben. A családlapokból az is kiderült, hogy a parázsnaságnak nem született gyümölcse, ahogy több esetben arra is fény derült, hogy az esküvő dátumához képest korábban érkezett az első gyermek – tehát a lelkész nem tudott a bűnbeesés tényéről vagy nem jegyezte fel.

⁸³¹ TÁRKÁNY SZŰCS, 1981. 140

⁸³² HÁZI, 1966. 226–229., 231–232.

⁸³³ SEBESTYÉN, 2002. 217.

⁸³⁴ Az 1808–1847 közötti időszakban már 4% az arányuk a gyülekezetben. BOLGÁR, 2003. 111–115., 121.

agyban fogant újszülöttek adatai is 1784-ben, 1786-ban és az 1790–1792 közötti években mutatnak kiugróan magas, 4–7%-os értékeket, majd némi visszaesés után 1802-től újra emelkedett értéken, 3–4% között állt meg.⁸³⁵ Az illegitimitás aránya a székelyföldi Szentegyházásfalván az 1770-es és az 1790-es években 4% fölötti volt, Kápolnásfalván a 18. század utolsó évtizedében meghaladta az 5%-ot, Lövétén a legmagasabb értéket, 3,3%-ot az 1780-as években mutatott, míg Homoródon a 2–2,6%-ot követően a 19. század első évtizedében 7%-ra ugrott fel.⁸³⁶ A 18. század közepétől a 1895-ig terjedő időszakban Vajszlón 1,5%, míg Besencén 2,3% volt a biztosan bűnben fogant csecsemők aránya.⁸³⁷ Ugyanakkor Balázs Kovács Sándor a 18. század utolsó negyedében Sárpilisén egyetlen törvénytelen születési regisztrációt sem talált az anyakönyvben,⁸³⁸ ahogy a hódmezővásárhelyi matrikulák is titkolják ezen adatokat az 1750-es évekig.⁸³⁹ A későbbi századok adatai is igen nagy szórást mutatnak,⁸⁴⁰ amelyek okai között például a házasságkötési életkor kitolódása, a háborús időszakok, a házasság előtti és a házasságon kívüli szexuális kapcsolatok területenként változó megítélése, gazdasági tényezők stb. állhatnak. A csetneki keresztelési bejegyzések alapján mért 18. századi illegitimitás mértéke alacsonyabb volt a protestáns gyülekezetben, mint a többi régióban.

A házasságkötések és a törvénytelen születések közötti összefüggések vizsgálata azt mutatja, hogy az evangélikus gyülekezetben a nagyobb házasodási kedv nem befolyásolta a törvénytelen kapcsolatokból származó gyermekek számának növekedését. (Lásd Melléklet IV.2.5 – 2 sz. grafikon) Az 1770-es évektől stagnáló *evangélikus* házasságkötésekkel párhuzamosan a törvénytelen születések száma még emelkedett, majd 1790-től fokozatosan csökkent. A *római katolikus* közösségben ellentétes a tendencia: az 1770-es évek házasságkötési csúcsa után fokozatosan csökkent az oltár elé lépő párok száma, míg az illegitim születések ekkortól emelkedtek meg igazán, majd stagnáltak a század végéig. Az esetszámok csak az 1800-as években csökkentek némileg. (Lásd Melléklet – IV.2.4 – 3 sz. grafikon)

A csetneki *evangélikus* lelkészek minősítő szóhasználata változatos volt: a keresztelési és a temetési bejegyzésekben legtöbbször a „*spurius, spuria*” kifejezést alkalmazták – ez az összes minősítés 51,36%. Gyakran olvasható a megkeresztelt gyermekek neve mellett az „*extra conjugium natus*”, ill. „*extra matrimonium natus, ex adulterio natus*” és a „*... mense post copulam natus*” – tehát a házasságkötés után hány hónappal, ritka esetben hány héttel született

⁸³⁵ BENDA, 2008. 132.

⁸³⁶ PAKOT, 2006/b.

⁸³⁷ ANDORKA, 2001. 88.

⁸³⁸ Az adathiány bizonyára a hiányos anyakönyvezésnek tudható be. BALÁZS KOVÁCS, 2000. 263.

⁸³⁹ Szeremlei Samu kutatási eredményeit idézi VAJDA, 1995. 188.

⁸⁴⁰ VAJDA, 1995.

– kifejezések és ezek variációi. Csak a 17. utolsó és a 18. század első évtizedében találok az „*inhonestus, inhonesta*” bélyeggel. Amennyiben a törvénytelen ágyban fogant csecsemő szülei törvényes házasságot kötöttek, ez – a csetneki szokás szerint is – legitimizálta a gyermeket.⁸⁴¹

Institorius Sámuel lelkész 1784-ig a házasságkötési és a keresztelési bejegyzésekben is igyekezett megjegyezni, hogy a felek bűnbe-esése kitudódott és gyermekük miért született az esküvő után olyan hamar. 1785-től változást tapasztaltam Institorius minősítési szokásában;⁸⁴² a már házasságban született gyermekek döntően törvényes újszülöttekként jegyezte fel az anyakönyvbe.⁸⁴³ Institoriusnál a hatodik parancs ellen vétett párok esketésekor mindig megjegyezte, hogy a párt a tömegek által megbámulva, a tömegek megalázó tekintetével kísérve, a templom csarnoka előtt vagy kapujában adta össze.⁸⁴⁴ Institorius keresztelte a hűtlen rozsnói Czangár György⁸⁴⁵ és Wastar Mária rozsnói „*meretrix*” gyermekét 1779. szeptember 26-án.⁸⁴⁶ Katonák, illetve feleségük is többször előfordultak a törvénytelen születésű gyermekek apjaként vagy anyjaként, ahogy például 1777. július 22-én egy csetneki nemes ifjú és egy csalfa katonafeleség szerelemgyereke keresztelési bejegyzése is mutatja. Több visszaeső parázna nőt, anyát is regisztráltak az anyakönyvekben: Kragecz Anna, akinek 1780. november 2-án a gencsi Klenjk Andrásról született törvénytelen lányát kereszteltek Zsuzsanna névre, majd 16 hónap múlva tartották keresztvíz alá törvénytelen Judit lányát, akinek apja az ardói lakhelyű Keres János volt.⁸⁴⁷

Pazar lelkész gyakran alkalmazta a „*pater putativ*” kifejezést, ám a visszaeső parázna Hudácsik Mária neve mellett még ez sem szerepel. A szakácsként dolgozó Máriának 1801. április 28-án született első törvénytelen gyermeke, Zsófia, majd 5 év múlva 1806. július 30-án a második, András, és a vizsgált korszakon túl, 1811 augusztusában a harmadik törvénytelen gyermekét is megkeresztelték Csetneken.⁸⁴⁸ És még két cifra történet esett Csetneken a 19.

⁸⁴¹ Ilyenkor húzták át a lelkészek a kereszteléskor feljegyzett minősítést. Például 1793. május 6-i keresztelési bejegyzés.

⁸⁴² az 1786. február 14-én házasságra lépett Németh Péter és Kassaj Mária ugyanazon év novemberében keresztelte elsőszülött gyermekét, ám az eddigiektől eltérően a kis Pétert nem minősítette törvénytelennek, a lelkész csupán a házasság óta eltelt időt jegyezte fel. „*Praevaricatores sexti praecepti*” jegyezte meg az egyik pár esketésekor Institorius, ám az esküvő után fél évvel keresztelte gyermekét nem minősítette törvénytelennek és még a 6 hónapot sem róta fel.

⁸⁴³ Az esküvő óta eltelt időt az esetek többségében megjegyezték.

⁸⁴⁴ 1767. február 12-i házasságkötési bejegyzés: „... *ante atrium Templi, in summa frequentia hominum, copulati sunt.*” EV. CSET. ANY. II. IM. 273.

⁸⁴⁵ 1772 márciusában Csetneken nősült az ifjú, választottja Kiss Anna rozsnói özvegyasszony volt. EV. CSET. ANY. II. IM. 276.

⁸⁴⁶ EV. CSET. ANY. II. IM. 118. Meretrix itt szerető jelentésben értendő.

⁸⁴⁷ EV. CSET. ANY. II. IM. 121.

⁸⁴⁸ EV. CSET. ANY. II. IM. 185., 199. és 224.

század elején: 1801. augusztus 15-én Máriát, majd 1805. március 30-án Jánost keresztelték, Lichy Zsuzsanna törvénytelen gyermekeit.⁸⁴⁹ A kis Mária esetben csak egy feltételezett apáról van információnk. Az ügy – mindamelllett, hogy az anya is visszaeső törvényszegő – a második gyermek apjánál vált érdekessé. A törvénytelen János apja ugyanis Hancsovsky György, aki 1804 augusztusa óta törvényes házasságban élt Urbán Annával – első gyermeküket 1805. március 1-jén keresztelték György névre; épp egy hónappal a törvénytelen János fia születése előtt.⁸⁵⁰ A teljes képhez még hozzá tartozik, hogy a törvényes fiú alig 7 hónappal a házasságkötés után született, de ez már csak a családlapból derült ki. Mind az apa, mind a törvényes felesége a környező településekről származó szolgálok voltak.⁸⁵¹

A katolikus anyakönyvekben a papok az „*ea fornj*”, tehát az anya paráználkodásból, „*pater ignotus*”, „*pater incertus*” és „*illegitim*” kifejezéseket alkalmazták a törvénytelen újszülöttekre, illetve egy esetben a szülőket minősítették „*inhonesta*”-nak. Gyakorlatukban némi törvényszerűséget véltem felfedezni, amely nem egy-egy lelkész személyéhez köthető. Amennyiben az apa ismeretlen volt, az újszülött az „*illegitim*” jelzõt kapta. Ezen a 40 eseten túl további 7 olyan „*illegitim*”-nek minősített csecsemõt találtam, akiknél a plébános feljegyezte az apa nevét. A fennmaradó esetekben mindig ismert az apa neve, a legtöbbször, – 23 alkalommal – az „*ea fornj*” jelzővel illették a kereszteltet. Rajtuk kívül 8 újszülöttet tekintettem törvénytelennek még, hiszen a családlapok alapján biztosan a szülők házasságon kívüli nemi életének gyümölcseként jöttek a világra, noha a plébánosok nem bélyegezték meg őket. Az 1781. március 14-én keresztelt Mária Dipetris József plébános szerint nem érdemelt bélyeget, holott a csetneki szülők, a katolikus Kunak András és az evangélikus Zaller Anna neve mellé az „*inhonestus*” jelzõt írta.⁸⁵²

Rajnitzky Zsófia háromszor szerepel a katolikus keresztelési anyakönyvben, és ugyan mindhárom gyermekének a csetneki Gibasz János volt az apja, de Dudik Ádám megítélése szerint mindegyik esetben a nő paráználkodásából születettek.⁸⁵³ Sajnos a születések idejében több Gibasz Jánosról is van tudomásom, így nem egyértelmű, hogy közülük melyik a Zsófiával hosszan bűnös kapcsolatot ápoló férfi. Ráadásul 1782. február 27-én keresztelték Gibasz János katona és Garanzy Éva törvénytelen fiát is, de mivel Rajnitzky Zsófia társának foglalkozását nem jegyezte fel a plébános, így nem tudni, hogy a két férfi esetleg nem azonos-e!

⁸⁴⁹ EV. CSET. ANYK. II. IM. 186. és 196.

⁸⁵⁰ EV. CSET. ANYK. II. IM. 302. és 196.

⁸⁵¹ Az ilyen idő előtt született gyerekeknél nem jelölik a „koraszülöttséget” az anyakönyvben. Évtizedenként 3–5 esettel találkoztam a családlapokon, kivételt képez Kossány Sámuel, akinél 3 évnyi lelkészség alatt 7 hasonló esetet találtam.

⁸⁵² KAT. CSET. ANYK. I. IM. 32.

⁸⁵³ 1783. december 16., 1786. október 15. és 1788. március 21. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 35., 40. és 42.

A katolikus illegitim keresztelesek között 8 alkalommal volt az anya és további 3 esetben az apa evangélikus vallású. Ugyanezt fordítva, tehát az evangélikus templomban törvénytelen gyermekét keresztelő katolikus lakosokról nincs bejegyzés. Úgy gondolom, hogy amikor az evangélikus hajadon vagy éppen özvegyasszony a római katolikus templomban tartotta keresztvíz alá törvénytelen gyermekét, akkor azt az apa katolikus vallása miatt tette és nem azért, hogy a szomszédok meg ne tudják.

A papok és minősítése kapcsán Benda Gyula annak a véleményének adott hangot, miszerint az egyházközség lelki vezetője ilyenkor akceptálta a közösség által is elfogadott együttélést, és az abból született gyermekek törvényességét nem is kérdőjelezte meg⁸⁵⁴

Sajnos a kereszteleési anyakönyvben szereplő megbélyegzett gyermekek utóéletéről keveset lehet mondani, hiszen a legtöbbjükéről, életükről a keresztelés ténye az egyetlen adat. Néhányuk esetében sikerült a temetés időpontját beazonosítanom: azon *evangélikus* gyermekek, akik szülei nem házasodtak össze átlagosan 2 hónap és másfél év között éltek.⁸⁵⁵ Ez az életkor döbbenetesen alacsony; talán összefüggésben áll azzal, hogy az anya a nemkívánt gyermeket kevésbé gondozta. A családban felnövő gyermekek születéskor várható átlagéletkora szélesebb sávban mozgott: 8 hónaptól 12 évig terjedt. Mindössze 4 törvénytelen gyermek házasságkötése ismert; a legérdekesebb az 1787 januárjában született Pál esete, akinek apja és „megszeplősített” anyja épp fél éve voltak házasok a fiú keresztelesekor. Pál is bűnbe esett katolikus mátkájával: 1813. január 19-én a katolikus templomban esküdtek, ugyanakkor a házasság tényét és a paráznság vétségét az evangélikus anyakönyvben is feljegyezték.⁸⁵⁶ Hasonlóan nehéz a – hoppon maradt – leányanyák további életének nyomon követése, hiszen beazonosításukat a gyakori vezetéknevek, illetve a bejegyzések adathiányos volta is megnehezítette. Közülük kevés nőt vezettek Csetneken oltárhoz, és azt is homály fedi, hogy a bűntárs és a későbbi férj személye azonos lehetett-e?

A legtöbb *katolikus* törvénytelen gyermek további életéről szintén gyakran hallgatnak az anyakönyvek. A kuntaplócai nemes Gömörly Mihály és Hamary Mária 1797 augusztusában született szerelemgyermeké csak 8 évesen vetette le magáról a törvénytelen bélyegét, szülei ugyanis csupán 1805 szeptemberében házasodtak össze.⁸⁵⁷ A törvénytelen fogantatású, de előbb vagy utóbb családba kerülő, szüleivel nevelkedő 2 katolikus gyermek átlagosan 4 évet élt

⁸⁵⁴ BENDA, 2008. 131.; NAGY, 1989.; VERES, 1984. „*A bűn vagy vétek a nép körében azon magatartások összessége volt, amelyeket a közvélemény elítélt.*” TÁRKÁNY SZÜCS, 1981. 140.

⁸⁵⁵ Két évtizedben találtam magasabb értékeket, 1730-as években 6 évet, illetve a következő évtizedben 4, de ezen periódusokban az esetszám egy–egy.

⁸⁵⁶ A plébános a katolikus anyakönyvben a lap szélén egy felkiáltójelet írt, míg az evangélikusban rögzítették a hatodik parancs elleni vétség tényét is. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 52 és EV. CSET. ANYK. II IM. 314.

⁸⁵⁷ KAT. CSET. ANYK. I. IM. 52. és KAT. CSET. ANYK. II. IM. 47.

a biztos közegben. A temetési adatok között további 23 illegitim gyermek haláláról találtam feljegyzést, akik a halálukkor is magukon viselték a szülők bűnét. Életkoruk 3 nap, illetve 7 év között mozgott, átlagosan 1,7 évet éltek e világban.

Érdekes volt látni, hogy a gyermekek közül kit milyen vezetéknevvel jegyezt fel a plébános, tehát az apa adta-e a nevet, vállalta-e a gyermeket vagy sem. A már említett Gibasz János és Rajnitzky Zsófia mindhárom szerelemgyermeké Gibasz névvel került az anyakönyv lapjaira. Különösen érdekes egy ikerpár esete: a házasságtörő Urbán József⁸⁵⁸ és Repaszky, alias Sztacho Mária kapcsolatából 2 fiú született, akik a Mihály és a János nevet nyerték el a keresztségben.⁸⁵⁹ Rövidke életük végén – 2, illetve 3 hónapot éltek – Mihályt Sztacho, míg Jánost Urbán⁸⁶⁰ névvel jegyezte fel Dudik Ádám plébános. A két kicsi nagyon fiatalon hunyt el, nem hiszem, hogy a két vezetéknevek a két külön családban történő elhelyezése az oka – talán csupán a pap jegyezte be így őket. Házasságra egyik törvénytelen katolikus gyermek sem lépett az egyházközségben. A törvénytelen születésű gyermekek élete bizonyosan nem volt könnyű, hiszen létük az első anyai felismeréstől kezdve igen bizonytalan volt. Mivel bűnben fogantak, próbáltak születésük ellen tenni, világra jövetelük után pedig nem a törvényes gyermeknek kijáró biztonságot adó szülői, családi környezetbe kerültek. Nem véletlen, hogy körükben magasabb volt a csecsemő- és kisgyermek halandóság.⁸⁶¹ Aki mégis megélte a felnőtt kort, azt bizonyára a közösségi kommunikáció néha–néha emlékeztette származására. A csetneki római katolikus temetési matrikulában szerepel a törvénytelen ágyból származó cigány kisfiú, akit anyja után Vitala Györgynek jegyezt fel Makay plébános.⁸⁶² A kisfiút a családtagok 6 évesnek mondták – a pap pedig ennyi idő alatt sem felejtette el, hogy a gyermek törvénytelen származású volt. Ugyanakkor Hajdúböszörményben magát a gyereket a közösség nem vetette meg, „hisz nem az ő hibája”.⁸⁶³

IV.2.5 – A valóban koraszülöttek

A közösség, a család már a házasságkötés pillanatától igyekezett mágikus úton biztosítani a termékenységet, illetve ahogy telt az idő, további eszközökhöz – engesztelő mise mondatása, búcsújárás, mágikus gyógymódok, ráolvasások stb. – folyamodott a hön áhított az egészséges

⁸⁵⁸ Csetneken nincs nyoma a házasságkötésnek, valószínűleg nem idevaló lakos.

⁸⁵⁹ 1796. szeptember 15. KAT. CSET. ANYK. I. IM. 51.

⁸⁶⁰ 1796. december 8. és 1797. január 25. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 180

⁸⁶¹ FARAGÓ, 2003. 469.

⁸⁶² 1804. június 23. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 185.

⁸⁶³ ÖRSI, 1976. 41.

gyermek megérkezéséhez.⁸⁶⁴ A 18. századi csetneki *katolikus* anyakönyvekben nem találok olyan bejegyzéssel, amelyben a plébánosok idő előtt megszületett, esetleg halva a világra érkezett csecsemőt regisztráltak volna. Egyetlen sietősen végrehajtott esti keresztelestől ad csak hírt Makay Tádé plébános 1803. március 22-én, amikor egy törvénytelen fiú újszülött a Mihály nevet kapta a keresztségben.⁸⁶⁵ Mihály apja ismeretlen, anyja Kováts Zsófia volt, aki Budinszky Mihály katona feleségként élt Csetneken. A gyors keresztelest a gyermek gyenge fizikai állapota indokolta, hiszen március 25-i dátummal már az egy napos Kováts Mihály temetését jegyezte fel a plébános.⁸⁶⁶ Ezen az egy eseten kívül a katolikus plébánosok csak az újszülöttek törvénytelen voltára és esetleg az apa halála utáni, posthumus születésre hívták fel az utókor figyelmét.

Ezzel szemben a *protestáns* anyakönyvek igen nagy számban tartalmaznak érzelmeket kiváltó megjegyzéseket, amelyek igazán emberivé teszik a forrást. Túl a törvénytelen gyermekek sokféle minősítésén, több lelkész a halva vagy idő előtt – *abortus, abortivus* – született, illetve fejletlenül, erőtlenül, valamilyen sérüléssel – *imaturus, infirmus, debilis* – világra jött újszülötteket is megemlíti, ahogy tájékoztatnak halva született csecsemőkről is.⁸⁶⁷ Néhányukat nem a helyi szokás és az egyházi előírásoknak megfelelően, hanem gyorsan, esetleg rögtön a születés utáni esti órákban kellett a lelkésznek megkeresztelni. A többször szülő nők, illetve a fiatalasszonyok közelében sokat tapasztalt nők könnyen el tudták dönteni, hogy az újszülött mennyire életképes, megéri-e a keresztelest vagy sem, amely nélkül a lélek mind az evilági, mind a túlvilági nyugodt léte nem volt biztosítva. „*Baptizata est prophanter filiola debilis*” – olvasható 1762. május 29-én Plaiko János és feleségének kislányának, Zsuzsannának keresztelesekor.⁸⁶⁸ A nem kifejtett csecsemők további életéről legtöbbször hallgatnak az anyakönyvek, feltételezhetően ők maradtak ki leginkább az adminisztrációból, ahogy az Plaiko Zsuzsanna esetében is fennáll. A ritka kivételek egyike Dávid György, akit a lelkész az 1720. szeptember 3-i keresztelesekor „*imaturus*”-nak regisztrált, ugyanakkor 1750 októberében 30 éves korában temették.⁸⁶⁹ György nőtlen ifjúként halt meg – elképzelhető, hogy a koraszülöttségéből fakadóan egészségügyi gondokkal küzdött, ami a családlapításban is megakadályozta, bár ezt a lelkész ebben az esetben nem jegyezte fel. A *katolikus* plébános 1811. december 13-án keresztelte a plébánián az „*imaturus*” Hatvanszky András, akin azonban

⁸⁶⁴ BOGDÁN, 1978. 97.

⁸⁶⁵ KAT. CSET. ANYK. I. IM. 56.

⁸⁶⁶ KAT. CSET. ANYK. II. IM. 184.

⁸⁶⁷ Az 1895. évi evangélikus egyházi utasítás értelmében a halvaszülött gyermekek, miután keresztelest nem részesültek, „*a kereszteleési anyakönyvbe nem jegyzendők be.*” MIKLER, 1906. 385.

⁸⁶⁸ EV. CSET. ANYK. II. IM. 74.

⁸⁶⁹ EV. CSET. ANYK. I. IM. 72. és 188.

a gyors keresztelés sem segített, hiszen a pap aznapra regisztrálta a kisfiú temetését is.⁸⁷⁰ Ha van is feljegyzés a halálukról, akkor azok tanúsága szerint a családok 0–2 nap elteltével temették el az újszülötteket. Jochman András és Spisak Judit mindkét lánya gyengén, talán nem teljesen kifejlett állapotban jött a világra. Elsőszülött lányukat Institorius Sámuel 1763. december 15-én éjszaka tartotta keresztvíz alá.⁸⁷¹ Nagy valószínűséggel Mária fiatalon életét vesztette, mert az 1765. szeptember 30-án „*citissime infans debilis*” keresztelt másodszülött leány szintén a Mária nevet kapta a keresztségben.⁸⁷² A kis Mária is gyenge fizikumú volt, mindössze 20 napot élt.⁸⁷³ A protestáns anyakönyvben egy esetben feltételezem, hogy az újszülöttet az otthonában, közvetlen a szülés után keresztelték meg: 1751. július 17-i dátummal írta fel Tubel Jakab lelkész, hogy Németh András és Laczó Mária fejletlen kislánya a Mária nevet kapta a keresztségben, de a lelkész nem regisztrálta a keresztszülőket;⁸⁷⁴ Máriát július 19-én temette a család.⁸⁷⁵ Ezen túl egy evangélikus temetési bejegyzés informál arról, hogy a gyermeket a bába keresztelte meg: 1756 szeptember 29-én temették nemes Szlabey János és Benedicti Barbara kislányát, akit „*obstetrix baptizant*”.⁸⁷⁶ A csecsemő a keresztelési anyakönyv lapjaira nem került fel, és a temetési bejegyzésben sem szerepel a keresztneve.⁸⁷⁷ Ugyanakkor az evangélikusoknál az 1740-es évek végéig csak olyan, keresztnévvel bejegyzett, tehát keresztségen átesett, idő előtt vagy erőtlően született csecsemőt találtam, akiknél nincs keresztszülő feltüntetve. Az, hogy esetükben csak lelkészi gyakorlatról vagy otthon történt keresztelésről lehetett-e szó, sajnos nem derült ki. Annyi bizonyos, hogy az 1754 augusztusától lelkészként szolgáló Kubinyi Éliás és utódai amennyiben keresztnévvel együtt jegyezték fel a születést, akkor a keresztszülők neveit is regisztrálták. A bábakeresztés, szükségkeresztés kérdésköre az egyházak szabályrendszerében gyakorta felmerült – ahogy erre már korábban kitértem –, hiszen az életben sokszor előforduló gyenge újszülöttek gondoskodásának egyik legfontosabb eleme volt a gyors keresztelés. A keszthelyi katolikus anyakönyvekben

⁸⁷⁰ KAT. CSET. ANYK. I. IM. 69. és KAT. CSET. ANYK. II. IM. 193.

⁸⁷¹ EV. CSET. ANYK. II. IM. 77.

⁸⁷² EV. CSET. ANYK. II. IM. 83.

⁸⁷³ EV. CSET. ANYK. II. IM. 337. A házaspárnak nem született több gyermeke, a férj a következő évben a feleségét is elvesztette.

⁸⁷⁴ EV. CSET. ANYK. II. IM. 24.

⁸⁷⁵ EV. CSET. ANYK. I. IM. 188.

⁸⁷⁶ EV. CSET. ANYK. II. IM. 329.

⁸⁷⁷ Egy további alkalommal keveredett a bába és a keresztség egy bejegyzésbe: 1755. március 10-én rekenyi evangélikus cigány szülők gyermekét, Mátyást keresztelték, amire – tudni illik a keresztelésre – a bába csellemel és családsággal vette rá a helyi papot. Ezért az elkövető bábát megostorozták és nyilvános börtönbe vetették. EV. CSET. ANYK. II. IM. 40. A forrás nem árul el mást: nem tudjuk, hogy miért kellett a bábának csellemelhez folyamodnia, miért nem lett volna szabad a lelkésznek megkeresztelnie Mátyást? Az egyik oka gyermek származása lehetne, ha nem találkoznánk rendszeresen cigány csecsemőkkel a keresztvíz felett. Vagy talán nem evangélikus hitűek voltak a szülők? Esetleg a bába általi kényszerkeresztés történt, amelyről a bába nem számolt be kellő időben a lelkésznek? Vagy talán a család kérésére egy halott csecsemőt keresztelt meg?

egyértelműen regisztrálták a plébánosok, ha az újszülöttet a bába keresztelte meg.⁸⁷⁸ Sajnos a csetneki családoknál is többször előfordult, hogy a csecsemő keresztelés nélkül halt meg,⁸⁷⁹ ugyanakkor mivel az egyházi álláspont alapján már a méhen belül elindult az élete, és csak az tud meghalni, aki élt, így a keresztelési anyakönyvbe feljegyezték a születés tényét, míg a legrosszabbul vezetett temetési matrikulába nem feltétlen kerültek bele ezek a csecsemők. Saffarik János és Budinszky Anna 1792 szeptemberében házasodtak; első gyermekük 1793 októberében született, ám a várt gyermeket lelkész leírása szerint a természet megbélyegezte, tehát a kisfiú valószínűleg valamilyen fejlődési rendellenesség miatt életképtelen volt.⁸⁸⁰ A házaspárt 10 hónap múlva újra gyermekáldásban részesült, akit további 9 gyermek követett.⁸⁸¹ Az evangélikus lelkészek 11 halva született csecsemőt dokumentáltak: 1793. június 20-án szülés közben halt meg Babis András és Mária gyermeke.⁸⁸² A szerencsétlenül járt magzatok között igen magas volt azok száma, akik ikerpárok tagjaiként látták volna meg a napvilágot. Nemes Káresz János ércbányász felesége 1791. augusztus 26-án iker lányai közül az egyik halva született, míg Anna 2 nap után követte testvérét.⁸⁸³ Klanicza, alias Gertsák Martin és felesége, Tót Mária bizonyára egészséges gyermekáldásban bízva néztek az 5. gyermekük születése elé. A tapasztalt anyának nem sikerült a magzatát természetes úton világra hozni, így a halott kisfiút 1806. június 17-én „*operatione chirurgica extractus*”, kioperálták.⁸⁸⁴

A csetneki evangélikus anyakönyvek 28 *abortus*, idő előtti születés tényét is megőrizték az utókor számára. A feljegyzések a gyakoriságuk és tartalmuk alapján két csoportra oszthatók: az 1791 júliusától Csetneken szolgáló Pazár lelkész – csak a keresztelési feljegyzések között – kimagaslóan sok, 22 „*abortus, abortivus*” esetet jegyzett fel. Elődei mindössze hatszor jegyezték fel idő előtti szülést, és mindegyik esetben keresztnévvel azonosították a csecsemőket: tehát ugyan idő előtt születhettek a gyermekek, de még átestek a keresztelés aktusán, nevet kaptak. Jó példa erre az 1741. január 6-án, fogantatás utáni 6. hónapban világra

⁸⁷⁸ Átlagosan évente 2–3 esetben történt a hivatalos bejegyzések szerint, de előfordult ennek a duplája is egy évben. BENDA, 2008. 124–125., 366–369.

⁸⁷⁹ A halva született csecsemő mihamarabbi és csendes temetése sok helyen a bába feladatai közé tartozott. Mivel a keresztelést nem érte meg, ezért szentelt föld nem járt neki. DEÁKY – KRÁSZ, 2005. 258. A Nógrád megyei protestáns Cserhátsurányban a bába szükségben keresztelt, sőt még a halva született csecsemőket is megkeresztelte, az anyakönyvbe csak a gyermekek nemét írták fel, a nevét nem. SCHRAM, 1968. 685.

⁸⁸⁰ 1793. október 21. EV. CSET. ANYK. II. IM. 162.

⁸⁸¹ Egy lányuk férjhez ment, 3 gyermekről nincs információ, a többiek a temetési bejegyzések adataiból, illetve a névismétlődésekből kiindulva fiatalon meghaltak.

⁸⁸² „*mortuus in partu*” EV. CSET. ANYK. II. IM. 161.

⁸⁸³ EV. CSET. ANYK. II. IM. 154.

⁸⁸⁴ Az anyakönyvi bejegyzés hallgat arról, hogy 1813. július 11-én a faddi református asszony, Komáromi Anna és férje, ifjú Molnár Mihály „*idétlen fia, ki még az anyja méhében rothadni kezdett*”, szintén orvosi segítséggel jött-e a világra.

jött Mária esete, akit a lelkész keresztelt meg otthon.⁸⁸⁵ Pazár András egyik gyermeknél sem regisztrált keresztnevet, ugyanakkor gyakorta adta meg a szülők nevét – megkönnyítve így a kutató munkáját. Közülük többen életképtelenül érkezettek e világra, míg például az 1731. december 10-én András névre keresztelt csecsemő „*abortivus, qui etiam mox post regenerationem vitam finit*”.⁸⁸⁶

Az evangélikus keresztelések között 25 olyan csecsemőt találtam, akik az apa halála után, „*posthumus*” születtek. Az utókor számára nem feljegyzett végzetes balesetben elhunyt Spissak György 1776. február 8-i temetése után 22 nappal szülte meg özvegye, Steiner Ilona iker fiait, akik közül az egyik csupán 2 napot élt.⁸⁸⁷ A férj halála és az utolsó közös gyermek megszületése között a legrövidebb idő épp az említett Spissak-ikrek esetében telt el, de nem volt ritka a 4–6 hónap sem. Babis Anna közel 7 hónappal a férje elvesztése után adott életet János fiúknak,⁸⁸⁸ míg Bucskó János 1806. áprilisi temetése után 8 hónappal özvegye, Kalmár Katalin egy kislánynak adott életet – a lelkész nem vonta kétségbe a gyermek törvényes voltát, hiszen az elhalt férjet jelölte meg a gyermek apjaként.⁸⁸⁹ A *katolikus* adatok szerint 3 csecsemő kezdte életét rögtön egyszülős családban; az édesanyák az özvegység 1., 5., illetve 7. hónapjában adtak életet. Az ohtinai özvegyasszony, Hedosa Anna a férje temetésekor esetleg még nem is volt tudtában, hogy szíve alatt a negyedik gyermeküket hordozza, akinek 7 hónappal később adott életet.⁸⁹⁰ A bejegyzések alapján egyik esetben sem kérdőjelezték meg a lelki vezetők a gyermekek törvényes voltát.

A keresztelési adatsorok vizsgálata az ikerszüléseket is magába foglalja. Az *evangélikus* lelkészek 2 esetben rögzítettek hármassikreket – mindkétyszer 2 lány és egy fiú – keresztelését, és további 141 esetben jegyezték fel, hogy az anya 2 gyermeknek adott életet.⁸⁹¹ Ezeken a bejegyzéseken felül a halottak között további öt ikerpárt azonosítottam. A protestánsoknál 36 esetben lány, 39 alkalommal fiú és 63-szor fiú-lány ikerpár született, a fennmaradó 4 esetben az egyik magzat halála miatt nem tért ki a lelkész az elhalt gyermek nemére, csupán annyit biztos, hogy 4 fiúnak és egy lánynak született ikertestvére. Ezeken túl Antonius Sámuel 1730. február 7-én csak az ikerpár születésének tényét és a szülők lakhelyét jegyezte fel.⁸⁹² Mori Anna

⁸⁸⁵ „*sexto mense inde a conceptione edita private baptizata est Pastor*” EV. CSET. ANYK. I. IM. 110. Prebár Mihály és Nosko Mária harmadik gyermeke volt a kislány, akit még 5 gyermek követett.

⁸⁸⁶ EV. CSET. ANYK. I. IM. 95. A szülők, Szabó Dávid és Csernák Anna 1716 májusában házasodtak, tehát mindenképpen túléltek a pestis pusztítását. András fiúk az 5. gyermekük volt, akit még egy fiú követett.

⁸⁸⁷ EV. CSET. ANYK. II. IM. 107. és 347.

⁸⁸⁸ 1807. augusztus 26. EV. CSET. ANYK. II. IM. 204.

⁸⁸⁹ 1806. december 6. EV. CSET. ANYK. II. IM. 201.

⁸⁹⁰ 1777. december 17. és 1778. június 5. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 157. és KAT. CSET. ANYK. I. IM. 28.

⁸⁹¹ Mind az evangélikus, mind a katolikus gyülekezetben az összes regisztrált kereszteléshez viszonyítva az ikerszülések aránya 1,7% körül mozgott a 18. században.

⁸⁹² EV. CSET. ANYK. I. IM. 92.

és férje, Chochol Mihály bizonyára meglepődött, amikor 13 hónappal a házasságkötés után, 1750. március 6-án az első gyermek után még 2 látta meg a napvilágot – sajnos mindhárom csecsemőt másnap már el is kellett temetniük.⁸⁹³ A másik esetben a férj, Levy Mátyás halála után 3 hónappal született meg a 2 lány és az egy fiú, akik közül az egyik lány bizonyosan élt 4 évet, de sajnos a többiekéről nem maradt fenn információ.⁸⁹⁴ Az evangélikus gyülekezetben 6 olyan családot rekonstruáltam, ahol a feleség kétszer is ikernek adott életet. A *római katolikus* matrikulában nem regisztráltak a plébánosok hármassikrek születését, azonban a kereszteleési és a temetési adatsorokba 8 lány, 15 fiú és 14 fiú-lány ikerpár érkezését jegyezték fel.

Az ikerpárok további sorsát vizsgálva szembeötlő, hogy magas azok aránya, akiknek csupán egy feljegyzés jelzi, hogy a világra jöttek. A 298 *evangélikus* ikergyermek közül 169 esetben (56,7%) sikerült valami információt találni a további sorsáról; közülük mindössze 17 gyermek (5,7%) kötött házasságot Csetneken (10%), további 6 esetben a családon belüli keresztnév ismétlődésből következtettem a gyermek halálára. A fennmaradó 146 gyermeknek ismert a megélt életkora, akik 70%-a az életük első évében haltak meg, további 24,6%-uk pedig 5 éves koruk előtt. (Lásd Melléklet IV.2.5 – 1 sz. grafikon) Különösen érdekes Saffarowsky Péter városi polgár és Ondrogowich Ilona – már említett – András nevű fia, akiről az 1767. augusztus 25-i temetési bejegyzésben derült ki, hogy a 20 éves ifjú csecsemőkorától fogva gyógyíthatatlan és gyenge volt, amely ténynt Antonius Sámuel lelkész az 1735. március 31-i kereszteleéskor nem jegyezte fel. András ikertestvére, Marina is megélte a felnőtt kort; Bencze Péter felesége lett, akinek 3 gyermeket szült – ő tehát egészségesen született és teljes életet élhetett.⁸⁹⁵ Nemes Szilassy Gábor, Csetnek oppidum bírójának és második feleségének, Farkas Annának lánygyermekai az 1753. február 8-i kereszteleéskor a Zsuzsanna és Anna nevet kapták.⁸⁹⁶ Zsuzsannát a szülők egy évesen vették el, de Anna megélte a felnőttkort és férjhez is tudták adni.⁸⁹⁷ A családot alapítók között 2 lány ikerpárt is találtam: Popaleny Péter és Spisak Mária mindkét lánya férjhez ment, ahogy Kozár Péter és Bredacz Judit ikerlányai is családot tudtak alapítani Csetneken. A *katolikus* gyülekezet 36 ikerpárja közül mindössze 43 gyermek (59,7%) további sorsáról mesélnek csak az anyakönyvek. (Lásd Melléklet IV.2.6 – 2 sz. grafikon) Tíz gyermek (13,8%) élte meg a felnőttkort és alapított Csetneken családot, 3 kisgyermekről (4,2%) a családlapok adatai alapján állapítható meg, hogy valamikor meghaltak.

⁸⁹³ EV. CSET. ANYK. II. IM. 19. és EV. CSET. ANYK. I. IM. 187.

⁸⁹⁴ 1764. augusztus 12. EV. CSET. ANYK. II. IM. 336.; 1764. november 18. EV. CSET. ANYK. II. IM. 79.

⁸⁹⁵ EV. CSET. ANYK. I. IM. 100. Saffarowsky Péter felesége 1740 júliusában még egy ikerpárt hozott a világra, ők azonban kereszteleés nélkül haltak meg és létezésükről csak a temetési bejegyzésből tudhatunk.

⁸⁹⁶ EV. CSET. ANYK. II. IM. 31.

⁸⁹⁷ Az esküvő 1769. május 7-én volt. EV. CSET. ANYK. II. IM. 275.

Ahogy azt a protestáns adatok is mutatták, a római katolikus gyülekezetben is a családlapítás előtt meghalt gyermekek 70%-a egy éves koruk előtt távoztak: a leginkább veszélyeztetettek az első héten. Jelsavsky István és Zsuzsanna ikerfiai 1770. október 22-én látták meg a napvilágot,⁸⁹⁸ és ugyan mindkettő megélte a felnőttkort, András 31 évesen nősült meg⁸⁹⁹ és 6 gyermeke született, míg István 34 éves korában nőtlén ifjúként halt meg.⁹⁰⁰ Az anyakönyvben nem jelöli, hogy István esetleg születési rendellenesség, valami testi baj okából kifolyólag nem alapított családot, ezt a hazai és csetneki házassági magatartásból feltételezem.

Az ikreket általában egyszerre tartották keresztvíz alá a gyülekezetekben, de természetesen ez alól is találtam kivételt a csetneki könyvekben. A protestáns cigány házaspár, Milkó Sándor és Kerpel Heléna fia 1801. július 17-én, dél után 2 órával a Károly nevet, míg lányuk dél után 10 órával a Zsuzsanna nevet kapta.⁹⁰¹ A szintén evangélikus Szűcs, alias Kusnyer Mihály és Szunik, alias Spisak Zsófia házaspár ikerfiai közül az egyik 1756. április 9-én az István, míg a másik április 11-én az András nevet kapta – István, akit talán gyengesége miatt előbb kereszteltek, mindössze 4 napot élt a szüleivel.⁹⁰² Ennél nagyobb különbséggel jegyezte fel Tubel Jakab protestáns lelkész Sgebura Pál és Koncko Mária gyermekeinél: 1750. április 5-én keresztelték Pált, míg Annát május 17-én tartották keresztvíz alá.⁹⁰³ A lelkész nem jelölte, hogy a házaspár 3. és 4. gyermeke ikerpár lenne, ugyanakkor a családlapból kiderült, hogy idősebb gyermek kereszteléséről sem lehetett szó.⁹⁰⁴

IV.3. „Az Úr adta, az Úr elvette”⁹⁰⁵ – A temetések

A népmozgalmi események közül jellemzően a temetések feljegyzése indult meg a legkésőbb az egyházközségekben, hiszen az egyházak által fontosnak tartott információk, mint a hívek testi és léki rokonságának nyilvántartása, az utódok törvényes voltának igazolása nem az emberi lét utolsó momentumához kötődtek. Mindemellett a legtöbb személy, információ is ezeken a lapokon veszik el a kutatók szeme elől, pedig a halandóság igen erősen meghatározta az életben maradtak magatartását. „A halandóság változásai szabják meg a többi demográfiai

⁸⁹⁸ KAT. CSET. ANYK. I. IM. 22.

⁸⁹⁹ 1801. október 20. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 46

⁹⁰⁰ 1804. október 12-én 31 évesnek írják. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 185.

⁹⁰¹ EV. CSET. ANYK. II. IM. 185.

⁹⁰² EV. CSET. ANYK. II. IM. 51.

⁹⁰³ EV. CSET. ANYK. II. IM. 20.

⁹⁰⁴ A családlap alapján az 1743. február 5-én házasságra lépett párnak – EV. CSET. ANYK. II. IM.140. – 14 hónappal később született az első gyermeke, Judit, akit 39 hónap múlva követett Mária. Utána újabb 34 hónappal keresztelték Pál, illetve egy hónap elteltével Annát; a gyermekek keresztzülei között nincs névazonosság. A házaspárnak további 3 lánya és egy fia látta meg a napvilágot.

⁹⁰⁵ Jób 1,21.

*jelenség mozgását, állandó igazodásra kényszerítve azokat, hogy fenntartsák a halandósági krízisek által fenyegetett egyensúlyt*⁹⁰⁶ – vallotta Alfred Perrenoud. Kováts Zoltán szavait idézve „*a népességfejlődés legfontosabb korlátozó tényezője a 18. században a magas halandóság.*”⁹⁰⁷ Ezért vált a halandóság-kutatás a történeti demográfia egyik kardinális kérdésévé, hiszen az elhunytak pótlása – legyen a halott egy csecsemő vagy egy házastárs – az életben maradtak gyermekvállalásában vagy újrarázasodásaiban megnyilvánuló, demográfiai mutatókban mérhető magatartása. A halandóság vizsgálata fontos részét képezi a történeti demográfiának: a krízisek feltárása, azonosítása, jellegük, okaik és hatásaik leírása magával hozta a „hétköznapi” halandóság vizsgálatát, társadalmi rétegek, életkorok, nemek, településtípusok stb. szerinti differenciált elemzését. A családok, a közösség életét, az egyensúlyt éppúgy befolyásolta egy országos, sok áldozatot követelő ragály – például az 1708–1710-es pestis, ahogy az azt a régiót érintő helyi járvány. A 18. század második felében ugyan a pestis eltűnt a mindennapokból, de volt más ragályos betegség, például a himlő, a tífusz stb., amely a különböző korosztályú lakosokat tizedelte az országban vagy egy-egy régióban. A helyi járványok beazonosítása gyakorta okoz fejtörést a kutatóknak, amennyiben a lelki vezető a halálokokat nem tüntette fel konzekvensen, esetleg nem is tudták beazonosítani, így legtöbbször a temettek korösszetétele nyújthat támpontot a halálokok körvonalazásához.

Az *evangélikus* temetési bejegyzéseket 1684. január 4-től rögzítették a gyülekezetben meghalt; ezek 1807. december 27-ig 6885 halotról adnak valamilyen információt.⁹⁰⁸ A nem táblázatos formában rögzített temetések sok esetben csupán az elhalálozott személy nevét tartalmazzák, a lelkészek az elhunytak életkorát,⁹⁰⁹ a lakhelyét, a foglalkozását, a halálának okát, családi vagy társadalmi állapotát sajnos nem csupán a járványos években rögzítették következetlenül.⁹¹⁰

A *katolikus* egyház már a kezdetektől alkalmazta az adatok táblázatban történő rögzítését, ezzel is megkönnyítve az események és információk gyorsabb feljegyzését. A plébánosok 1735. december 18-a és 1807. december 26-a között – az első négy évtized hiányos évei miatt is – 1390 katolikus hívő halálát regisztrálták a temetési matrikulába. A magyarországi kutatások

⁹⁰⁶ Idézi ŐRI, 2003/b. 211.

⁹⁰⁷ KOVÁTS, 1981. 34.

⁹⁰⁸ Az temetési anyakönyvek kópiája az 1831. évi kolera áldozataival zárul.

⁹⁰⁹ Kivételt képez Tubel Jakab lelkész magatartása, aki nem csupán években adta meg a halott életkorát, hanem hónapra, hétre pontosan kiszámolta azt. Német János Mária lányát 1749. október 14-i halotti bejegyzésében 28 hetesnek írja – a kislány keresztemlése óta 6 hónap és 22 nap telt el.

⁹¹⁰ A protestáns matrikulában épp a vizsgált korszak utolsó napjaiban, 1807. december 24-től kezdte el Szeleczeny Ferdinánd lelkész az adatokat táblázatos formában rögzíteni.

eredményei⁹¹¹ egyöntetűen megegyeznek abban, hogy a nyers halálozási adatok vizsgálata nem mutat hiteles képet az adott település, illetve esetemben az egyházközségek halálozásáról. Általában a halálozások, temetések feljegyzése a leghiányosabb a három népmozgalmi adatsor közül, amit a rendszertelen csetneki római katolikus regisztráció is alátámaszt, ugyanakkor a csetneki evangélikus halotti anyakönyvek igen korán, a kereszteleésekkel párhuzamosan indultak meg. A katolikus rovatok előírták a temetés dátumának, a szertartást végző egyházi személy, a halott nevének, életokának, vallásának, családi állapotának/kondíciójának, lakhelyének regisztrációját, illetve annak a tényét is rögzíteni kellett, hogy az elhalt személy részesült-e a halottak szentségében; ha nem, miért nem.⁹¹² A halálokokokat az 1840 áprilistól regisztrálták és a halottakról feljegyzett adatok köre is folyamatosan bővül.

A bemutatásra kerülő eredményeket nem csupán a nyers halálozási, hanem a családlapok adataival korrigált és kiegészített értékei is adják. A csecsemő- és gyermekhalandósági hiányosságok pótlására Louis Henry és Jacques Dupâquier nevével fémjelzett módszereket⁹¹³ Benda Gyula alkalmazta és ismertette a keszthelyi temetési bejegyzések elemzése kapcsán.⁹¹⁴ Az egyik eljárás arra a feltevésre épül, hogy az azonos szülőktől született gyermekek esetében akkor ismétlődnek a keresztnévek, amennyiben a korábbi születésű, azonos nevű gyermek már meghalt.⁹¹⁵ Amennyiben nincs adat a haláláról, temetéséről, de a keresztnéve újra feltűnik a családlapon, akkor feltételezhető, hogy a gyermek meghalt. Mivel annak a megélt életkora sem ismert, de a halála feltételezhetően kisgyermekkorban történt, a halottak korösszetételének vizsgálatakor az 5 éven aluli korban elhaltak közé számoltam. A vizsgált korszakban az evangélikus családlapokon 124, míg a katolikus családoknál 33 ilyen névismétlődést regisztráltam. Összehasonlításként Benda Gyula az 1770-es évektől 1809-ig évtizedenként 13 és 41 fő közötti keszthelyi gyermeknél regisztrált névismétlődést,⁹¹⁶ Csetneken ezekben az évtizedekben a protestáns értékek 2–25, míg a katolikusok 1–4 között mozogtak. A gyülekezetekben nem volt ritka, hogy egy házaspár nem csak 2 gyermekének adta ugyanazt a keresztnévet; a korábban bemutatott Czazy György és Witan Zsuzsanna házaspár öt leányát

⁹¹¹ Néhány tanulmány a hazai szakirodalomból: ANDORKA, 1988.; BENDA, 2000.; ANDORKA, 2001.; BENDA, 2001.; FARAGÓ, 1991.; FARAGÓ, 2003.; KOLTAI, 2003.; KOLTAI, 2004.; MARTOS – ÖRI, 2000.; SOHAJDA, 2005.; PAKOT, 2006/a; PAKOT, 2010.; ÖRI, 2003/b.; TÓTH, 2009.; PAKOT – ÖRI, 2012.; ÖRI, 2014.

⁹¹² Vagy üresen maradt a rovat, vagy a legtöbb esetben a „*provisus, provisus*”, azaz részesült szó szerepel benne. A miért nem kérdésre általában az illető személy hirtelen, véletlen halála vagy a hozzátartozók kései hívása adott magyarázatot.

⁹¹³ vö. DUPÂQUIER, 1980.; HENRY – BLUM, 1988.;

⁹¹⁴ BENDA, 2000. 122–162.

⁹¹⁵ A csetneki evangélikus családlapok alapján azonban egy ellenpéldára is fény derült: Hamary Mihály Szklenár Zsófiával, majd Giblak Máriával kötött házasságában is Mária névre kereszteltek egy-egy leány gyermeket úgy, hogy a korábbi születésű lány biztosan életben volt.

⁹¹⁶ BENDA, 2000. 130.

Zsuzsannára és kettőt Anna névre kereszteltek.⁹¹⁷ A másik alkalmazható eljárás, az ún. intervallum-módszer azon megfigyelésen alapszik, hogy ha a csecsemő röviddel a születése után meghal, akkor egyrészt nagyobb a valószínűsége, hogy nem került be a temetettek anyakönyvébe, nincs hír a haláláról, másrészt a következő szülést megelőző időszak lerövidült.⁹¹⁸ A szülést követően a szoptatás általában átmeneti meddőséget okozott a nőnél, ha viszont az újszülött meghalt, ez a biológiai jelenség nem volt megfigyelhető. Az anya előbb fogant újra, a következő születés időben előbbre tolódott, tehát a születek közötti átlagos intervallum lerövidült. Ezt a magatartást támasztják alá azok a csetneki evangélikus családlapok, ahol a lelkész regisztrációja szerint a csecsemőiket abortív elvesztő házaspárok általában 10–16 hónap elteltével újra keresztelőt tartottak.⁹¹⁹ Ezt a módszert alkalmaztam én is, amennyiben a szülést követően nincs adat a csecsemő további sorsáról és a következő szülésig eltelt hónapok száma 15 vagy ennél alacsonyabb értéket mutatott.⁹²⁰ A családlapok alapján így további 49 evangélikus, illetve 11 katolikus gyermek korai halálát rekonstruálhattam. Mindkét alkalmazott módszer azt mutatja, hogy Csetneken az 1790-es években kötött evangélikus, illetve az 1760-as években megáldott katolikus házasságokban született gyermekeknél veszett el a legtöbb adat, a legtöbb gyermek. (Lásd Melléklet IV. 3 – a és IV.3 – b sz. táblázatok) A bemutatott grafikonok, táblázatok és elemzések a korrigált halálozási adatokkal együtt 173 fő evangélikus és 44 fő katolikus csecsemő adatait tartalmazzák.

IV.3.1 – A halálozások szezonalitása

Az 1710. július–szeptembere és az 1739. augusztus–novembere között tomboló pestisjárvány erősen rányomta a bélyegét a csetneki evangélikus halálozások havi ingadozására. (Lásd Melléklet IV.3.1 – 1 sz. grafikon) A többi érték fölé tornyosuló nyári és kora őszi evangélikus érték mögött elsősorban a század eleji járvány közel 780 halottja húzódik meg. Mindkét gyülekezetben elsősorban a késő ősztől a tavasz elejéig tartó hosszú hónapokban emelkedett meg a halálozások száma: a *katolikusoknál* különösen magas a december, január és március hónapok értékei, amelyet a továbbiakban egy csökkenő tendencia követ, bár a tavasz

⁹¹⁷ Hasonló szokást rekonstruált Sebestyén István is a tiszabői katolikus gyülekezetben. Kutatása alapján bizonyos vidékeken a második gyermeket „Isten ajándékeként” fogták fel az első, elhunyt gyermek után, máshol viszont kegyeleti okokból, babonából elzárkóztak az ismételt névadástól. SEBESTYÉN, 2002. 239.

⁹¹⁸ BENDA, 2000. 130.

⁹¹⁹ BENDA, 2000. 130.

⁹²⁰ Maximum 6 hó a fogantatásig és további 9 hónap a várandóság.

végén is kimutatható a halálozás. Augusztustól a görbe fokozatosan emelkedett az ősz végéig, majd a kimagasló decemberi értékre ugrott fel. Az *evangélikus* értékek az év nagyobb részében a katolikusoké alatt helyezkednek el, illetve a szezonális görbe kevésbé ingadozik. Ebben a gyülekezetben is megfigyelhető az áprilistól fokozatosan csökkenő halálozás, amely (az extrém magas nyári értékek után) az őszi hónapoktól újra fokozatosan emelkedett. A járványos évek, a két pestises év, az 1783. évi vörheny, az 1805. és 1806. évi himlőjárványok adatait kivéve egyértelmű hasonlóság tapasztalható a régió két gyülekezetének halálozása között. (Lásd Melléklet IV.3.1 – 2 sz. grafikon) A görbék útja 3 szakaszra bontható: az év eleji, téli és koratavaszi magas halandóság áprilistól határozottan csökkenő tendenciát mutatott, majd a halálozás – a katolikusoknál nagyobb ingadozás mellett – fokozatosan csökkent a nyár közepéig. A gyülekezetekben augusztustól hónapról hónapra újra nőtt a regisztrált temetettek száma, decemberben pedig hirtelen megugrott az év eleji értékek magasságába. A katolikusoknál az augusztus–szeptemberi emelkedést megtörte az alacsonyabb októberi érték.

A klasszikus két csúcú temetési görbéhez két eltérő betegség típus és korosztály tartozik: a nyár végi, ősz eleji csúcú elsősorban a fertőző gyomor- és bélbetegségekben, például vérhasban meghalt gyermekeket takarja, míg az idősebbek a téli, tavaszi hónapokban haltak meg, többen főleg légzőrendszeri megbetegedésekben, a rosszabb egészségügyi viszonyok, a kimerülő készletek miatti hiányosabb táplálkozás, illetve ezáltal a szervezet ellenállóképességének csökkenése miatt.⁹²¹ Az ok-okozati összefüggések, vagyis a körülmények és az általuk kiváltott hatások együtt okozták az idősebb és a fiatalabb korosztályokban is a megemelkedett halandóságot. A csetneki halálozások idényhullámozása a már megismert képet tükrözi, és ezt az egyes korcsoportok halálozásának hullámozása is alátámasztja. (Lásd Melléklet IV.3.1 – 3 sz. grafikon) A 60 évnél idősebb korosztályba tartozók aránya januártól májusig, illetve novemberben helyezkedett el az átlag érték fölött. A csecsemők aránya márciusban, a nyár folyamán, illetve októberben és az év utolsó hónapjában emelkedett meg. Az 1–4 évesek értékei az év első felében, különösen a kora tavaszi hónapokban maradtak az átlag alatt, halandóságuk júliustól januárig emelkedett meg. Az 5–19 éves korokban meghalt gyermekek március, június, augusztus, szeptember és november hónapokban haltak meg.⁹²² A 20–59 év közötti evangélikus és katolikus hívek értékei az év első 6 hónapjában valamivel az átlag felett helyezkedtek el, majd júliusban erősen lecsökkent. Innen szeptemberig megemelkedtek az esetszámaik és az év végéig némi októberi visszaeséssel lassan tovább nőttek. Tehát a csetneki január és februári magasabb értékeket különösen a 60 év

⁹²¹ ANDORKA, 1988. 28–29.

⁹²² A halottak kor szerinti bontását a IV.3.5 fejezetben részletezem.

felettiek, márciusban a csecsemők és a gyerekek magas értékei húzták fel. A nyár folyamán a csecsemők és – az 1780-as évek járványai következményeként – az idősebb gyermekek halálózása emelkedett meg, amit ősszel az 1–4 éves gyermekek esetei erősítettek tovább. Novembertől a legidősebb korosztályhoz tartozó nők és férfiak esetszáma nőtt meg leginkább, ugyanakkor a két csetneki gyülekezetben a többi korcsoportban is magasan maradt, illetve megemelkedett a halandóság.

IV.3.2 „Megver téged az Úr szárazbetegséggel hidegleléssel, gyulasztó és izzasztó betegséggel, aszályal, szárazsággal és ragyával”⁹²³ – A halálokok

Az *evangélikus* anyakönyvek néhány eseten kívül nem adnak támpontot a halálokok tekintetében. A két pestis-járványon kívül Csetneket és környékét a vizsgált korszakban feltételezhetően több országos és lokális járvány is sújtotta. Pazár András evangélikus lelkész csak az 1800 augusztusától 1801 februárjáig és az 1805 decemberétől 1806 január végéig dúló himlőt nevezte néven, a többi esetben a halálokok megadásának hiányában a többlethalálózást közvetlen kiváltó okra csak találgatni lehet. (Lásd Melléklet IV.3.2 – a sz. táblázat) Több válságos évet – pl. 1704, 1750, 1764, 1768 stb. – találtam, ahol a megelőző 10 évben eltemetettek átlaga megkétszereződött vagy megháromszorozódott. A válságos évek osztályozására szolgál a másik alkalmazott mutató, a Jacques Dupâquier által kidolgozott krízis index.⁹²⁴ A Dupâquier-féle krízis-index számításának módja a következő: a vizsgált év halottainak számából (D) kivonjuk a megelőző 10 év (M) halálózási átlagát, majd a kapott értéket elosztjuk a korábbi évtized (Σ) halálózások szórásával. Ha az így nyert érték 1 alatti, akkor nem volt válság, ha 1 és 2 közötti, azt a skála gyenge válságnak minősíti, ha 2 és 4 közötti, akkor azt átlagos válságnak tekinti.⁹²⁵ A két csetneki pestisjárvány a szuperkrízis kategóriába tartoznak, kiemelkedik még az 1704., az 1750., az 1764. évek 5-ös index-értéke. Az utolsó nagyobb járvány az 1783-as, feltételezhetően vörheny volt, amely közepes válságnak számít a skála szerint, de már a század végén, illetve a 19. század elején kiemelkedő halálózású évek is alapvetően minimális krízist okoztak a Dupâquier-féle mutató szerint. A kiemelkedő halálózású évek közül néhány egyértelműen egybeesik a már ismert országos járványokéval és időjárási anomáliákkal: például az 1778. évi tífusz- és az 1783. évi vörhenyjárvány, az 1790. évi aszály és rossz termés következtében pedig Csetneken is megnőtt a következő évi halálózások

⁹²³ 5 Mózes 28, 22.

⁹²⁴ CABOURDIN, 1995.

⁹²⁵ A módszert alkalmazza BENDA, 2000. 152–153.; MARTOS – ŐRI, 2000. 107.; PAKOT, 2006/a. 172.

száma.⁹²⁶ A környező eklézsiák közül a rozsnyói evangélikus gyülekezet⁹²⁷ halotti bejegyzések alapján az egyházközségben 1786 júliusától 1787 májusáig fekete himlő (*variola vera*) pusztított, 1788 novemberétől a „*gutturis tumore*” és a „*purpura*”⁹²⁸ kifejezések jelentek meg a bejegyzésekben, tehát valamiféle torokduzzanat,⁹²⁹ illetve a bőrön és a nyálkahártyán megjelenő apró vérzések idézték elő a megemelkedett gyermekhalálozást még az 1790-es évek elején is.⁹³⁰ 1791 márciusától újra a himlő szedte az áldozatait a rozsnyói közösségben, 1792 nyarán megemelkedett a vérhasban meghaltak száma. 1794 tavaszán újra a „*purpura*” emelte meg a halálozást a gyülekezetben, 1795 őszétől a következő év májusáig ismét a himlő, mint halálok, szerepel a gyermekek neve mellett. A vérhas 1797-ben júniustól november végéig különösen sok áldozatot követelt. Az új évszázad első nagyobb járványa a fekete himlő volt, a lelkész számításai szerint 1800 májusától 86 gyermek halálát okozta.⁹³¹ 1804 tavaszán a hurut okozta fulladás következtében haltak meg sokan, 1805 és 1806 tavaszán újra a himlő szedte rengeteg áldozatát. A rozsnyói esetek időben egyeztek a csetneki megemelkedett halálozású évekkel, tehát valószínűleg ezek a betegségek okozták itt is a magasabb halálozást. A csetneki adatok elemzéséből az is jól látható, hogy elsősorban a gyermekek, különösen az 5 év alattiak esetszámai emelkedtek meg a vizsgált években, ami arra enged következtetni, hogy a felnőttekre kevésbé veszélyes betegség generálta a megemelkedett halálozást, ahogy ezt a rozsnyói anyakönyvi bejegyzések is mutatják.⁹³² Megvizsgáltam az ohtinai evangélikus egyházközség⁹³³ anyakönyveit is: az 1720-as évek elejétől vegyesen vezetett matrikula csak elvétve „árulkodott” a halálokról, ebben az esetben is csak a megemelkedett esetszámokat mutató éveket, illetve a korosztályt tudtam beazonosítani. Kiugróan magas a gyermekek halálozása az 1733., 1735. és az 1736. év tavaszain. A század második pestisjárványa – a halotti bejegyzések alapján – alig érintette a gyülekezetet, a halottak száma csupán minimálisan

⁹²⁶ Ugyanakkor az esetszámok változására a lelkészváltás is magyarázatul szolgálhat: a csetneki hívek 1754. július 2-án temették a 80 évesen elhunyt Tubel Jakab evangélikus lelkészt, akinek helyét augusztus hónaptól nagyjából egy évig Kubinyi Éliás vette át. Szintén érdekes az 1787. év: az 1762 januárjától szolgálatot teljesítő Institorius Sámuel lelkészt 71 éves korában, 1787. november 14-én temették, de a bejegyzések írásképe már júliustól igen kusza. Feltételezem, hogy az így is kiemelkedő értékű év regisztrált halálozási eseteinek száma alulmúlja a valóban eltemetettek számát.

⁹²⁷ A korszakban a rozsnyói templomhoz tartoztak Jólész, ma Jovice, Csucsom, ma Čučma, Rudna, ma Rudná, Berzéte, ma Brzotín, Körös, ma Kružná, és Nadabula vagy Sajóháza, ma Nadabula evangélikus hívei.

⁹²⁸ BRENCsÁN, 1983. 192., 156., 418.

⁹²⁹ Esetleg diftéria.

⁹³⁰ 1789 tavaszán emellett újra felüti fejét a himlő és a 2 betegség egy ideig egymást váltva szerepel a halálokok között. Ezeket kívül a lelkészek gyakran a tályogot, illetve az epilepsziát jelölik meg a halál okaként.

⁹³¹ EV. ROZSNY. ANYK. I. IM. 149.

⁹³² Elfogadtam a lelkészek által beírt, de kereszteleési adat hiányában nem ellenőrizhető életkorokat. Gyakori, hogy az életkor elmaradt a bejegyzéseknél, de az *infans*-ként megjelöltek a 0–1 év közöttiek közé, míg a *filius*, *filia*-ként azonosított gyermeket, a 0–15 éves összesítőbe számoltam bele.

⁹³³ Ide tartoztak a rohfalvai protestáns hívek is.

emelkedett meg az 1739. és 1740. években. A gyülekezetben a következő magas halálozású év az 1755. volt, ezt egy újabb követte 1757-ben, amikor jellemzően a felnőttek közül kerültek ki az áldozatok.⁹³⁴ A következő évtizedekben erősen hullámzott a feljegyzett halottak száma, például 1762–1764 között, 1768-ban, 1772-ben magas volt, de ezt az anyakönyvezés minőségének változása is okozhatta.⁹³⁵ 1774 őszén és 1781-ben⁹³⁶ azonban bizonyosan járvány miatt került sok, elsősorban gyermek neve a halottakat tartalmazó oldalrészre. 1783-ban Bartholomaides László lelkész érkezése egybeesett egy súlyos járvány kitörésével, amelynek főleg szintén gyermekek estek áldozatul – feltehetően az országban is pusztító vörheny ért a településekre. Hasonlóan magas volt a gyermekhalálozás az 1789. és 1791. években is. A régiós adatokból már himlőként azonosított járvány törhetett be a gyülekezetbe 1794-ben, amelynek következtében a gyermekek halálozása még 1796-ban is nagyon magas volt, és a fekete himlő 1801-ben, 1804-ben és 1806–1809 között is kiújult az egyházközségben, ahogy azt már a csetneki és rozsnói forrásokban is tapasztaltam.⁹³⁷ A régiótól távolabb fekvő vidékek anyakönyvei is azt igazolják, hogy a járványok időről időre felütötték fejüket, váltakozva pusztítottak a közösségekben. A debreceni református anyakönyvek adatai alapján a himlő az 1780-as évektől minden évtizedben legalább 3 évben, a skarlát 1801 és 1804-ben, a vérhas 1750–1790 között évtizedenként egyszer pusztított a lakosság körében,⁹³⁸ és hasonló gyakorisággal tűnt fel a himlő a hódmezővásárhelyi matrikulákban is.⁹³⁹

A magasabb halálozású csetneki *római katolikus* évek elemzését az adathiányok miatt csak az 1770-es évtizedtől érdemes vizsgálni, hiszen még az 1760-as évtizedben is mindössze 23 halálesetet regisztráltak a plébánosok.⁹⁴⁰ Az 1773-tól látványosan megemelkedő és megszilárduló számok mögött nem új plébános érkezése állt, hiszen az 1760 márciusában érkezett Fabricius Józsefet csak 1777 májusában váltotta Dipetris József plébános.⁹⁴¹ Sajnos a katolikus forrás lapjain sem rögzítették a halálokokat, de nem meglepő módon a két egyházközség kimagasló adatú évei megegyeztek, legyen szó feltételezetten országos vagy

⁹³⁴ Az is elképzelhető, hogy az anyakönyvezés minősége javult és nem a halálozás emelkedett 1757-ben.

⁹³⁵ Feltűnően több halott neve került feljegyzésre Kellner Sámuel lelkész 1782. évi megérkezésekor is.

⁹³⁶ 1781–1782-ből influenzajárványról vannak adatok. GORTVAY, 1953. 23.

⁹³⁷ Bartholomaides leírása szerint is az 1786., 1787., 1791., 1792., 1795., 1796., 1800. és az 1801. években a himlő tombolt a megyében. A skarlát következtében 1786-ban, 1794-ben és 1802–1804 között haltak meg sokan, míg a *disenteria*, a vérhas miatt 1783-ban, 1786-ban, 1790-ben, 1794–1797 között, 1800-ban és 1801-ben emelkedett meg a halottak száma. BARTHOLOMAEIDES, 1806–1808. 130–131.

⁹³⁸ KOVÁTS, 1981. 36–37.

⁹³⁹ SZEREMLEI, 1911. IV. 137.

⁹⁴⁰ Néhány kimagasló adatú évet így is elkülöníthettem: 1749-ben 21, 1750-ben 19, míg 1751-ben 16 halottat regisztrált Penzsinszky plébános, és az 1754. évi 17 eset is kiemelkedik a feljegyzett évi átlagos 5–6 halottszám között. Ezekben az években jellemzően a felnőtt, a 40–70 év közöttiek esetei adták a többletet.

⁹⁴¹ Ugyanakkor például Makkay Tádé szolgálatba lépésétől, 1803 februárjától határozottan több halálesetet tartalmaznak az anyakönyvek.

lokális epidémiáról. (Lásd Melléklet IV.3.2 – b sz. táblázat) A katolikusoknál is a fiatalabb korosztályhoz tartozók, elsősorban az 1–4 év közöttiek száma emelkedett meg ezekben az években. Például az 1777. év járványának estek áldozatul a chirurgus, Maustetter János egy és 3 éves gyermekei is. A rozsnyói római katolikus gyülekezet⁹⁴² anyakönyvi kevésbé voltak segítségemre a járványok azonosításában, mert ugyan folyamatosan vezették a század folyamán, de míg a plébánosok regisztrálták az elhaltak életkorát, addig a halálokokat csak 1797-től, és elsősorban csak a felnőttek eseteiben hagyták az utókorra. Különösen sok az 5 év alatti halott az 1772–1773-as években a gyülekezetben, ahogy 1777 októbere és 1778 márciusa között is. Szintén kiugró a halottak száma 1781 júliusától 1782 áprilisáig, majd 1783 márciusától minden nap legalább egy temetést celebrált a rozsnyói plébános. A következő kríziseket az 1791., az 1795. és az 1796. évek hozták. Vérhas pusztított a gyülekezetben 1797 nyarán, illetve 1799-ben a himlő is felkerült az anyakönyvek lapjaira, amely 1800 májusától egy éven át rengeteg gyermek halálát okozta. A himlő a következő években is jelen volt, 1805 elejétől közel másfél éven át szinte csak ez okozta a gyermekek halálát.

A segítségül hívott környező egyházközségek anyakönyvei igazolták, hogy a csetneki matrikulákban kiemelkedő halálozású időszakokkal nagyjából azonos hónapokban a rozsnyói és az ochtinai gyülekezetekben is hasonló tendencia tapasztalható, illetve a megnövekedett számok mögött mindegyik gyülekezetben a gyermekek esetei állnak. A rozsnyói gyülekezeti bejegyzések segítségével valószínűsíthető, hogy az 1795. és 1796. évben megemelkedett gyermekhalálozást a himlő okozhatta a többi egyházközségben is. A többi év kapcsán a halálokokat tekintve, adatok hiányában, marad a bizonytalanság.

A csetneki lelkészek és a plébánosok, ha a legtöbb esetben nem is, de egy-egy különleges incidens kapcsán rögzítettek a halál okait.⁹⁴³ A *katolikus* anyakönyvek igen szűkszavúak, mindössze néhány nem mindennapos történésről, például gutaütésről vagy gyermekágyi halálról adtak információt, a lelkészek a *protestáns* feljegyzésekben több végzetes történet is megörökítettek. A 20 éves Kusnyer Mihály 1716-ban vesztette életét egy „*casu trajectory*”, tehát folyami átkelés alalmával.⁹⁴⁴ Rajta kívül legalább 5 gyermek halálát okozta vízbefulladás, például 1760 júliusában az egy éves Wozar Mihályét,⁹⁴⁵ ahogy az 59 éves csetneki polgár, Benedic Pál is „*fatali casu in aquis submersus*”.⁹⁴⁶ A 35 éves nemes Levy Mátyás és a 36 éves

⁹⁴² Nadabula, Csucsom, Rudna, Körös és Rekenye filiák tartoztak a rozsnyói katolikus egyházközséghez.

⁹⁴³ A témához jó összefoglaló például KOLTAI, 2004.

⁹⁴⁴ 1716. szeptember 28. EV. CSET. ANYK. I. IM. 167.

⁹⁴⁵ EV. CSET. ANYK. II. IM. 332.

⁹⁴⁶ 1767. március 19. EV. CSET. ANYK. II. IM. 339.

Gledura András 1764. augusztus 12-én a bányában lelték halálukat,⁹⁴⁷ míg 1697 októberében egy 20 éves ifjút pedig a sörfőzde beomlott fala temette maga alá.⁹⁴⁸ A sebespataki Marci Pétert villám csapta agyon 1768 szeptemberében.⁹⁴⁹ Az 1770-es évektől a lelkészek egyre több esetben az *apoplexiát*, a gutaütést jelölték meg a halál okaként, például a 63 éves Ország Péter esetében vagy Raphanides Jánosnál, aki „*jam a longo tempore apoplecticus*” – fogalmaz a forrás.⁹⁵⁰ Ugyanakkor a majd 25 éves hajadon, Pazár Mária „*apoplexia tactas*” következtében halt meg 1807 májusában.⁹⁵¹ Kórházban történt halálról 3 bejegyzés ad információt 1805-ből és 1806-ból, a szerencsétlen sorsú halottak száma azonban magas. Ebbe a csoportba tartozik Popaleny Anna halála is, amely megrázhatta a gyülekezetet. A családlapokból annyi tudható, hogy a hajadon 17 éves korában lett Babits János felesége, a párnak 2 gyermeke született, majd az anyakönyvi bejegyzés szerint az anya 34 évesen önkezével vetett véget életének, felakasztotta magát. Tettének okára nem derült fény, ugyanakkor érdekes tény, hogy az öngyilkosságot elkövető nő temetését 1805. augusztus 7-i dátummal feljegyezték, tehát egyházi szertartás keretében temették.⁹⁵²

Több, ideiglenesen – „*ad latus oppidi Csetnekiensis degens*” – a településen tartózkodó személy haláláról, illetve temetéséről is informáltak a bejegyzések: név nélküli vándorok, cigányok, katonák, az iskolában tanuló diákok, megyei tisztviselők és családtagjaik is bekerültek az anyakönyvekbe. Csetneken érte a halál a híres késmárki születésű orvosdoktor, Mauksch János Dánielt is; 1783. augusztus 28-án helyezték örök nyugalomra a város evangélikus temetőjében.⁹⁵³

IV.3.3 – A pestisjárványok

A történelmi emlékezet és a források szerint Csetneken és környékén is visszatérő „látogató” volt a pestis, hiszen például 1555-ben, 1576-ban, 1647-ben, 1678-ban is sok áldozatot szedett a környéken.⁹⁵⁴ A török háborúkat követő Rákóczi-féle függetlenségi harc a végéhez következett, az ország lakossága mind számában, mind vagyonában megszenvedte ezt

⁹⁴⁷ EV. CSET. ANYK. II. IM. 336.

⁹⁴⁸ EV. CSET. ANYK. I. IM. 151.

⁹⁴⁹ EV. CSET. ANYK. II. IM. 340. A hirtelen halál, „*repenta mortus*” kifejezés elsősorban a 30–40 éves nők és férfiak neve mellett szerepel.

⁹⁵⁰ 1774. február 27. EV. CSET. ANYK. II. IM. 345. és 1773. február 21. EV. CSET. ANYK. II. IM. 344.

⁹⁵¹ EV. CSET. ANYK. II. IM. 381.

⁹⁵² EV. CSET. ANYK. II. IM. 378.

⁹⁵³ A nagyszombati egyetemen 1776-ban nyert oklevelet. BINDER, 1984. 101. EV. CSET. ANYK. II. IM. 353.

⁹⁵⁴ BARTHOLOMAEIDES, 1799. 21., ILA, 1976. 341. A nagyobb magyarországi pestisjárványokat lásd ŐRI, 2006. 158.

az időszakot is. A küzdelmek utolsó időszakában azonban a régi rettegett ellenség, a pestis is újra felütötte fejét, növelve a pusztulást és hozzájárult a harcok végkimeneteléhez. Bartholomaeides szavaival élve 1710 és 1711-ben egymás után néptelenedtek el a települések.⁹⁵⁵

A démoni ragály, a pestis, amelyet a *Yersinia* (korábban *Pasteurella*) nevű baktérium⁹⁵⁶ okoz, a 14. századtól a 18. század közepéig visszajáró vendég volt az európai kontinensen.⁹⁵⁷ Pusztításáról az anyakönyvek, királyi rendeletek, *Infektions Ordnung*-ok,⁹⁵⁸ városi és helytartótanácsi határozatok, földesúri utasítások,⁹⁵⁹ orvosi leírások, magánlevelek, naplóbejegyzések és művészi alkotások is mesélnek. Minden korosztály, a társadalom minden csoportja találkozott a járvánnyal,⁹⁶⁰ ami ellen nagyon sokáig érdemben védekezni nem is tudtak, hiszen nem ismerték a kórokozót, illetve a betegség terjedésének módját.⁹⁶¹ A leghatásosabb védekezés a megelőzésen kívül, a bezárkózás, a betegek elkülönítése, a lakóhelyek átfüstölése, különböző gyógyfüvek, „*a pestis ellen való medicinális orvosságok*”⁹⁶² használata, a vesztegár⁹⁶³ alkalmazása, babonás versek és mondókák ismétlése,⁹⁶⁴ illetve a menekülés, a „*fugo pestis*”⁹⁶⁵ volt,⁹⁶⁶ de a kortársak az erkölcsi megtisztulás gyógyító hatását is hasznosnak ítélték, ahogy a rozsnyói születésű Gömörly Dávid fogalmazott.⁹⁶⁷ Az

⁹⁵⁵ BARTHOLOMAEIDES, 1806–1808. 126.

⁹⁵⁶ A pestis természetéről, a betegség lefolyásáról és hatásáról néhány összefoglaló mű: FEKETE, 1874.; DÁVID, 1973.; NOVÁK, 1982.; ANDORKA, 1985.; KOVÁTS, 1985. 109–169.; Livi-Bacci, 1999. 65–71.; BENDA, 2000.; FARAGÓ, 2006/b.; DADAY, 2005.; ŐRI, 2006.; HORÁNYI – MAGYAR, 2007.;

⁹⁵⁷ FEKETE 1874. 6–9., 13–16., 19–31., 50–53.; ŐRI 2006. 119–120.

⁹⁵⁸ Az 1552. évi német területen és hazánkban pusztító pestis után adott ki először Miksa ún. orvosrendőri intézkedéseket, melyek célja a ragály megfékezése volt. FEKETE, 1874. 23.

⁹⁵⁹ Például Batthyány család levéltárából: HU MNL OL P 1313/270; HU MNL OL P 1322/26.

⁹⁶⁰ A félelmet, az átélt szörnyűségeket és az egyéni reakciókat Horányi Ildikó tanulmányában személyes forrásokon keresztül mutatja be. HORÁNYI, 1999.

⁹⁶¹ NOVÁK, 1982. 277.

⁹⁶² PÁPAI PÁRIZ, 1747. 330.

⁹⁶³ A vesztegár egyet jelentett a közlekedés és a kereskedelem teljes megszüntetésével, így megszűnt a földművelés a betakarítás, ami egy idő után élelemhiányhoz, a lakosok nem megfelelő táplálkozásához, esetleg éhezésükhöz vezetett. Dávid Zoltán közlése nyomán Bereg megye vesztegárának térképe az egyik legismertebb. DÁVID 1973. 79., 81.

⁹⁶⁴ FAZEKAS, 1979. 92.

⁹⁶⁵ HORÁNYI – MAGYAR, 2007. 14.

⁹⁶⁶ Megelőzés például: NOVÁK 1982. 277. Gyógyszerek, gyógyfüvek: FEKETE 1874. 21., 33., 37., 54–55. HORÁNYI – MAGYAR, 2007. 26–35. Tünetek és tanácsok: ZIMÁNYI, 1996.; MAGYARY-KOSSA, 1940. I. 120., DÁVID, 1971. 192., RIEGLER, 1926. 232–238.

⁹⁶⁷ GÖMÖRLY Dávid, *A pestisről való orvosi tanátlás, a mellyből miképpen kiki okos értelmének és az orvosi tudomány fundamentomának utmutatása szerint, magának, mind a egészséges testnek megoltalmazásában, mind pedig az dögletes nyavalyában önnön maga orvosa lehet.* Győrben, 1739. Gömörly Dávid rozsnyói született, apja az 1708. évi pestis áldozata volt, amely tény bizonyosan befolyásolhatta pályaválasztását. Csetneken kezdte tanulmányait, amelynek végén Jénában orvosdoktorként végzett. Rozsnyón és Győrben praktizált. 1741. okt. 28-án nemesítette őt és János testvérét Mária Terézia. Gömörly János Pál nevű fia – becslésem szerint – 1759-ben vezette oltárhoz Sturmman Juliannát; gyermekeik a Maratinszky, a Máriássy és a Czekus családok tagjaival léptek házasságra. Bálint Sándor idéz egy 17. századból származó magyar nyelvű könyörgést, amelyben a pestisűző Sebestyéntől kérhettek a hívők segítséget. BÁLINT, 1975. 229.

anyakönyvekből nem lehet a járvány társadalomra gyakorolt hatását felmérni: a pestis hirtelen és radikális változásokat okoz az emberi kapcsolatokra, a közössége, szétzúzta az addigi viszonyokat és teljesen új alapokon történő építkezést követelt meg a közösségtől és az egyénektől.⁹⁶⁸ „...az önfenntartás lett az első törvény” fogalmazta meg Defoe.⁹⁶⁹ A kórokozóját a betegség Európából való eltűnése után 150–200 évvel, 1894-ben fedezték fel, ellenszerét a 20. század elején fejlesztették ki, így eltűnése „*egyelőre megoldatlan kérdések sorozatát jelenti*”.⁹⁷⁰

A pestis sokáig nem szabadult a hozzá kapcsolódott vallási konnotációktól: az évszázadokon át ciklikusan pusztító járványra mindvégig istenítéletként tekintettek, amelyhez az emberek által elkövetett égbekiáltó bűnök és az isteni törvényeket semmibe vevő, kicsapongó életmódjuk vezetett. „*Isten bosszújának hírvivője*” jegyezte fel Defoe az 1665-ös londoni pestisjárvány idején.⁹⁷¹ „*Egy nyavalyának oka úgy nagyon, hogy Istennek a bűnért való rettenetes ítélete*”⁹⁷², „*bizony dolog, hogy a mennyiben Istennek ítéleti, egyedül könyörgéssel üzetik ki, és mivel bűnnek büntetése, igaz poenitentiátartást kíván*”⁹⁷³ vélekedett Pápai Páriz. Az egyházak böjtölést parancsoltak a híveknek, amelyet viszont az orvosok javaslatára a kormányzat megtiltott például az 1739. évi pestis idején.⁹⁷⁴ Ambrosius György felsőgömöri püspök már idézett 1741-es körlevelében is a bűnök és a büntetések közötti összefüggéseket ecseteli,⁹⁷⁵ ahogy hasonló elképzelés élt a többi járványos betegség okáról is.⁹⁷⁶

A pestisjárványok minden fellángolásukkor erősen befolyásolták a népesség alakulását, a házasságkötéseket, a keresztelesek számát, a lakosok életmódját, a gazdasági lehetőségeket, illetve jelentős kulturális- és társadalmi hatásuk is volt. Az esetenként 3–8 hónapig tartó pandémia fenekestül forgatta fel a lakosok életét és mély nyomokat hagytak mindenkiben.⁹⁷⁷ A pusztulás mértékéről kevés számszerű adat áll rendelkezésünkre, hiszen még a halotti anyakönyvekben is nagyon ritkán különítették el a pestis által elhalálozottakat a más okból

⁹⁶⁸ Simona Cerutti a bezárkózás és a félelem közösségre gyakorolt hatását az 1630-as évek torinói pestisjárványa kapcsán vizsgálta. A tapasztalatait Czoch Gábor és Pakot Levente foglalta össze. PAKOT, 2005. 165–166.

⁹⁶⁹ DEFOE, 1978. 134.

⁹⁷⁰ FARAGÓ, 2006/b. 50. Az eltűnés lehetséges okait Varga Benedek is sorra veszi. HORÁNYI –MAGYAR, 2007. 4. Fekete Lajos az erélyesen keresztül vitt szigorú szabályok és a vesztegár felállításának tulajdonítja a pestis pusztításának szelídülését. Fekete 1874. 67. A szerző részletesen tárgyalja az 1710. évben Pozsonyban felállított „*első magyar egészségügyi bizottmány*” intézkedéseit, javaslatait. FEKETE, 1874. 46–49.

⁹⁷¹ DEFOE, 1978. 226. Defoe a nagyfokú pusztítás egyik okaként a city túlnépesedését jelöli meg.

⁹⁷² PÁPAI PÁRIZ, 1747. 320.

⁹⁷³ PÁPAI PÁRIZ, 1747. 322.

⁹⁷⁴ MIKULIK, 1917. 151.; FEKETE, 1874. 55–56.

⁹⁷⁵ Ambrosy György felsőgömöri superintendens körlevele egyházfegyelmi ügyekben. (1741.) STROMP, 1904. 123.

⁹⁷⁶ FEKETE, 1874. 10.

⁹⁷⁷ Bizonyára nem egyedi az a példa, amit Faragó Tamás munkájában olvashatunk: „*pestisi [születésű] vagyok*”. FARAGÓ, 2006/b. 49.

meghaltaktól, ahogy ezt a csetneki anyakönyvekben is tapasztaltam. Néhány pestis utáni összeírás részlete, illetve megyei összesítője maradt csak fenn az utókorra. Őri Péter kutatásai alapján az országban a 17–18. században az előző évekhez vagy évtizedekhez képest a pestises évek halottainak számában hat–nyolcszoros az emelkedés, de előfordul a tizenkétszeres is.⁹⁷⁸ A népességszám megállapításakor is becslésekre⁹⁷⁹ kényszerülnek a kutatók, így a járványok pusztításának mértékét nehezen lehet meghatározni.

A halálokok megjelölésének hiányában a csetneki evangélikus gyülekezetben a temetések számának emelkedéséhez és csökkenéséhez tudtam a pestis jelenlétét viszonyítani. A csetneki járvány kronológiája a történeti irodalomból ismert pestises időszak ritmusát mutatja.⁹⁸⁰ (Lásd Melléklet IV.3.3 – a sz. táblázat) 1710. év első részében havonta 1–6 fő temetését regisztrálta a lelkész, ugyanakkor június 18–23 között 12 lakost, míg 27–30 között további 7 hívőt temetett. A járvány a legnagyobb melegben szokott a csúcson lenni. Így Antonius lelkész július első napjától már minden napra regisztrált temetést: július 22-től emelkedett napi 10 fölé a regisztrált halottak száma, augusztus 4-én 24, míg 5-én 36 temetés történt.⁹⁸¹ A lelkész a magas halálozású napokon, július 10-től⁹⁸² szeptember 23-ig, gyakran csak a halottak számát jegyezte fel, ami naponként 2 és 33 között mozgott.⁹⁸³ 1710. augusztus 12-én 4 halottról emlékezik meg név szerint – Demin Péter, János, előző Demin Péter fia, Törék Anna özvegy és János, Zimán András fia –, a következő sorban pedig ez olvasható: „*alii 11 ex plebi*”.⁹⁸⁴ A lelkész a legtöbb névtelen halottat, 33 lakost az augusztus 5-i naphoz regisztrálta. Antonius a szeptember 5-i bejegyzésében még a temetettek számát sem adja meg, csupán ennyit hagyott az utókorra: „*alius quidam ex pleberis*”. Minden bizonnyal a rövid idő alatt történt elhalálozás okozta kritikus helyzetet a csoportos temetésekkel próbálták kezelni,⁹⁸⁵ illetve a lelkészi feladatok közül – érthető módon – az adminisztrációra fordította a legkevesebb időt. A napok végére regisztrált „csoportos” bejegyzések mögött legalább 499 fő húzódik meg, a regisztrált halottak több, mint fele – tehát kutatói szemmel nézve nagyon magas a névtelenek, az eltűnő személyek

⁹⁷⁸ A vizsgált települések: a 17. századi Mezőkövesd, Kőszeg, Sopron, Kiskunhalas, a 18. századi Kiskunhalas Kecskemét, Pilisborosjenő és Vác. ŐRI, 2006. 126.

⁹⁷⁹ DÁVID, 1973.; BENDA, 1997. 88.; MARTOS – ŐRI, 2000. 105.; ŐRI, 2006. 127.;

⁹⁸⁰ PAKOT, 2005. 170.

⁹⁸¹ Júliusban átlagosan 7 fő halt meg a gyülekezetben, a következő hónapban 14,5 lakos, míg szeptemberben 3 fő. A lelkész júliusban összesen 224, augusztusban 437, míg szeptemberben 79 temetett személyt számolt össze.

⁹⁸² Ezen a napon a lelkész 5 városi lakos és 3 cigány halálát regisztrálta. A későbbiekben már nem bontotta a temetetteket semmilyen szempont szerint. A feljegyzések alapján augusztusban 451 halottat számoltam össze.

⁹⁸³ Szeptemberben az 1–3 fős bejegyzések a gyakoriak.

⁹⁸⁴ EV. CSET. ANYK. I. IM. 162.

⁹⁸⁵ Vö. DEFOE, 1978. A halottakat közös sírgödörbe lehetett elhantolni, illetve előtte fertőtlenítés gyanánt mésszel leönteni. A sírhely szentelése csak később történt meg.

száma.⁹⁸⁶ Az evangélikus anyakönyv adatai így egész évben 804, júniustól szeptemberig 774 halotról tudósít. A település történetét is bemutató Bodó kézirat alapján az 1710. évi pestis 778 személyt ragadott el.⁹⁸⁷ Ugyanakkor Ila Bálint Gömör megyét bemutató leírásában a megyei összesítők adataira hivatkozva, 1526 meghalt személyt említ Csetneken,⁹⁸⁸ Gencsen 157, Sebespatakon 155 és Rekenyén 106 áldozatot.⁹⁸⁹ Sajnos a városi protokollum lapjain nem találtam semmilyen információt az 1710. évi pestisjárvánnyal kapcsolatban. Nem ismeretes, hogy Bodó Mátyás milyen forrásból dolgozott, de elképzelhetőnek tartom, hogy az evangélikus anyakönyvek bejegyzéseiből vette az elhaltak számát. Mindenesetre az Ila Bálint által idézett megyei összeírásban szereplő 1526 halott majd a duplája a matrikulában szereplőknek. Ismerve az anyakönyvezés minőségét, biztosra vehetjük, hogy a pestis idején a regisztrált halottakon túl több áldozata volt a járványnak. Mikulik József szerint az 1710. évi ragály Rozsnyó város lakói közül 2025 főt ragadott el,⁹⁹⁰ akik száma az 1784-es népszámláláskor 4788 volt.⁹⁹¹ Más települések anyakönyvei, illetve a megyei összeírások is óriási embervesztéséről tanúskodnak, nem csak Keszthelyen okozva „*jelentős népesedési katasztrófát*”.⁹⁹² A század elején tomboló pestis áldozatainak számát a kutatók 300.000 és 410.000 közé becsülik,⁹⁹³ Cserei Mihály leírása alapján Magyarországon 310.000 ember halt meg a járványban, de ebben nincsenek benne az erdélyi áldozatok.⁹⁹⁴ Kiskunhalason 1709-ben „*egyres egykorú feljegyzések szerint 1300 főt is elpusztíthatott*” a pestis. Ugyanitt 1739-ben májustól szeptemberig 956 fő temetését jegyezték fel.⁹⁹⁵ Az erdélyi Magyarigenben az előző 10 év átlagának mintegy tízszeresére emelkedett a temetések száma.⁹⁹⁶ A Pest megyei Ordas falu 120 lakója veszett oda 1739 és 1740 fordulóján.⁹⁹⁷ A pesti római katolikus plébánia anyakönyvei szerint 1710-ben 66 haláleset után 1711-ben már 104 halottat, 1712-ben 210 halottat temettek, amely 50%-os növekedés. Az 1737 és 1739 közötti pesti katolikus esetszámok is közel 40%-os felugrást mutatnak az 1736. év adataihoz képest; ugyan a következő 2 évben esik a temetettek száma, de az 1736-hoz képest

⁹⁸⁶ Az sem kizárható, hogy ezek a személyek nem protestáns vallású lakosok voltak. A mezővárosban ekkor még csak az evangélikus plébánia létezett, ugyanakkor az oppidumban éltek katolikus vallásúak is, akik a rozsnyói katolikus gyülekezethez tartoztak. Létszámukról nincs adat.

⁹⁸⁷ BODO, é.n., 10.

⁹⁸⁸ Levéltári forrásokra hivatkozva Ila szerint az 1709. évi pestis után csupán 26 polgárcsalád maradt életben, és 106 ház lakói haltak ki. ILA, 1944. 153.

⁹⁸⁹ ILA, 1976. 344.

⁹⁹⁰ MIKULIK, 1885. 9.

⁹⁹¹ DÁNYI – DÁVID, 1960. 56.

⁹⁹² BENDA, 2001. 148.

⁹⁹³ WELLMANN, 1989. 38.; R. VÁRKONYI, 1989. 235.

⁹⁹⁴ CSEREI, 1854. 474.

⁹⁹⁵ MELEGH, 2000. 42.

⁹⁹⁶ PAKOT, 2006/a. 172.

⁹⁹⁷ DOMINKOVITS, 1988. 136.

még mindig 14–15%-kal magasabbak.⁹⁹⁸ Mezőkövesden 1709-ben októbertől 5 hónap alatt 403 lélek halt meg.⁹⁹⁹

A csoportos bejegyzések következtében a csetneki halottaknak csupán egy harmadáról lehetséges nemi és életkori vonatkozásban képet adni. A hiányzó életkori adatok,¹⁰⁰⁰ illetve az 1683-tól induló keresztelési anyakönyvezés miatt kevés halott életkorát sikerült rekonstruálnom.¹⁰⁰¹ A nem a „csoportos” bejegyzésekben szereplők nemi arányáról relatíve pontos képet tudtam kialakítani, mert csupán a már említett 2 „*infans*” (0,73%) feljegyzés mögött meghúzódó gyermekek neme kétséges. (Lásd Melléklet IV.3.3 – b sz. táblázat) Az eltemetett férfiak aránya némileg magasabb, 51,6% volt, a meghaltak 47,6%-a volt nő. Ugyanakkor, ha kiemelem a nőtlen ifjakat és a hajadonokat, akkor a felnőtt férfiként és nőként regisztrált halottak között az utóbbiak voltak többségben az 1710. évben. (Lásd Melléklet IV.3.3 – 1 sz. grafikon) Andorka Rudolf elmélete szerint a férfiak mobilitásuk miatt valószínűleg nagyobb veszélynek voltak kitéve a pestisjárványok idején, mint a nők, akik kevésbé voltak mozgékonyak, így kevesebb alkalmuk volt a fertőzést elkapni.¹⁰⁰² Ennek a csetneki evangélikus gyülekezet 1710. évi ismert áldozatai ellentmondanak. Az 1682. évi mezőkövesdi adatok sem támasztották alá ezt a feltevést, hiszen a felnőttek körében hol férfi-, hol nőtöbbség mutatkozott.¹⁰⁰³ A fent említett okokból kifolyólag csak fiatalokat, 37 fiú és további 27 lányt tudtam életkorral „ellátni”. (Lásd Melléklet IV.3.3 – c sz. táblázat) A 20 év alatti – 60 fő – áldozat 55%-a fiú volt, a fiatal korú halottak fele 10–20 év közötti fiú és lány volt, nagyjából azonos arányban. A náluknál fiatalabb korban eltemetett gyermekek fele 5 év alatti, fele 5 és 10 év közötti volt. A halottak között életkor alapján 4 csecsemőt, illetve további 2 „*infans*”-t¹⁰⁰⁴ találtam csak – ez a szám az egy év alattiak alulregisztráltságáról árulkodik. A legtöbb ismert korú gyermek az 5–14 éves korosztályokból került ki. A 20 év feletti korosztályok áldozatainak számáról sajnos az anyakönyvek nem adnak támpontot, így az

⁹⁹⁸ FALLENBÜCHL, 1958. 65–66.

⁹⁹⁹ KÁPOLNAI, 1958. 19.

¹⁰⁰⁰ Csupán a lelkész lánya, Antonius Barbara neve mellé jegyezték fel, hogy 8 éves 10 hónapos és 5 napos korában temették el szeptember 11-én. EV. CSET. ANYK. I. IM. 164.

¹⁰⁰¹ Amennyiben csak egy keresztnévet jegyzett fel a lelkész, például július 22-én Mátyás és Katalin, akkor őket a felnőttekhez számoltam.

¹⁰⁰² ANDORKA, 1985. 59–60.

¹⁰⁰³ MARTOS – ÓRI, 2000. 121–122.

¹⁰⁰⁴ Kakuk Mátyás a kunszentmártoni anyakönyvek vizsgálata alapján az *infans* megjelölést általában 3 éves korig alkalmazták a csecsemőknél és gyermekeknél, de akadt 6 és 8 éves megjelölésére is példa. *Puer* és *puella* – 4-8 éves gyermekek, *filiius* és *filia* – 9-12 éves fiúk és lányok, *adolescens* és *virgo* – 12 év fölötti ifjak és hajadonok. KAKUK, 1977. 49. A csetneki anyakönyvekben is előfordult, hogy az *infans*-ként megjelölt halott gyermek a keresztelési adatok alapján majd 3 éves volt. A keresztelés 1773. szeptember 14-én, a temetés 1776. október 24-én volt. EV. CSET. ANYK. I. IM. 100. és 347.

életkori adatokat kiegészítve az anyakönyvi meghatározásokkal csupán a nemi arányokról tudtam képet alkotni a 275 főt illetően.

A csetneki gyülekezet regisztrált vesztesége is óriási volt az 1710. év nyarán és kora őszen, de hogyan viszonyult ez az adat az ezt megelőző 10 év átlagaihoz? Nem szabad elfelejteni, hogy ezeket az eredményeket a halottak egyharmadának adatai adták, tehát a kép erősen torzít. A járványban meghalt, értékelhető adattal rendelkező 275 fő áldozatot vettem össze az 1700–1709 között eltemetett 409 evangélikus hívő adataival. (Lásd Melléklet IV.3.3 – 2 sz. grafikon) A nemi arányok vizsgálata szinte azonos értékeket mutatnak a két vizsgált időszakban: 1710-ben 0,5%-kal több férfi halt meg, míg a nőknél 1,26%-kal kevesebb az előző évtized adataihoz képest. Különbséget az életkor, családi állapot alapján történő vizsgálat mutatott ki. (Lásd Melléklet IV.3.3 – 3 sz. grafikon) Az elvártaknak megfelelően, a feljegyzett pestisáldozatok között magasabb volt a családos vagy özvegy, tehát a felnőtt férfiak, de különösen a nők aránya a megelőző 10 év felnőtteihez képest. A gyermekeknél épp fordított a kép, hiszen az 1710 nyarán és őszen arányait tekintve kevesebb gyermek volt a halottak között, mint a járványmentes években. Úgy gondolom, hogy a pestisjárvány idején még jobban felerősödött a gyermekek esetében amúgy is fennálló hiányosabb anyakönyvezés, illetve Csetnek esetében a „csoportos” bejegyzések mögött bármely korosztályhoz tartozó hívő is megbújhatott. A továbbiakban tehát az életkorral rendelkező 20 év alattiakat vettem vizsgálat alá, remélve, hogy értékelhető eredményeket kapok. (Lásd Melléklet IV.3.3 – a és IV.3.3 – d sz. táblázatok) 1700 és 1709 között a 20 év alatt¹⁰⁰⁵ halottak között – az általános megfigyeléseknek megfelelően – a fiúk aránya volt magasabb, 53,5%, amely a járvány idején 55%-ra emelkedett. Az első életkoruk előtt meghalt gyermekek aránya a járványt megelőző időszakban 35,7%, amely a pestis idején mindössze 6,7% volt – ez igazolja a hiányos anyakönyvezés feltevését. A korábbi évekhez képest szintén alacsonyabb az 1–4 éves koruk között pestisben meghalt gyermekek aránya. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy az 1700–1709 időszakhoz képest a pestis az 5–20 év közöttiek halálózását is megemelte a csetneki evangélikus gyülekezetben.

A bejegyzésekből alapján a pestis erősen módosította a halottak korstruktúráját. Az 1710. évi 275 áldozat között több volt a nő, mint férfi, és a regisztráltak között magasabb volt a felnőtt, családot alapított személy. Az előző évtized adataihoz viszonyítva az 5 év alattiak száma meglepően alacsony, míg az 5–20 év közöttiek száma markánsan megemelkedett. Hasonló jellegzetességet mutat az 1682. évi mezőkövesdi pestisáldozatok életkori bontása, ahol a

¹⁰⁰⁵ 128 fiú és 111 lány, akik életkorral rendelkeznek, illetve az anyakönyvi meghatározás alapján családot még nem alapított családot, tehát ifjak és hajadonok.

járvány következtében az 5 és 40 év közötti halottak száma emelkedett meg.¹⁰⁰⁶ A 17. századi genfi temettek többsége az 5 és 50 éves korosztályokból került ki, de az áldozatok eloszlása sokkal kiegyensúlyozottabb volt a korcsoportok között.¹⁰⁰⁷

A pestis nem csupán a lakosság számának jelentős csökkenését idézte elő, hanem az élet sok területén is változást hozott. A járvány átírta a házasságkötési szándékokat – és egy ideig a szokásokat is –, ahogy ezt már korábban bemutattam. A pestis kisgyermek- és fiatalkorú áldozataival, akik 5–20 éven belül léptek volna az életük produktív szakaszába, a jövőbeni népszaporulat is elveszett. A járványt túlélők fizikai és lelki sérülései is meghatározó lehetett, különösen a csecsemők életképessége csökkenhetett. Ambrosius lelkész egy ilyen szomorú esetet jegyzett fel 1740. február 17-én: Jelenik András és Galik Judit nemes házaspár hatodik gyermeke 1740. január 16-i keresztségben az Anna nevet kapta.¹⁰⁰⁸ A 28 éves anya a szülés óta nem tudta anyatejjel „locsolni” gyermekét – olvasható a temetési bejegyzésben. A házaspár első 5 gyermeke 1–10 év közötti életkorokban haltak meg, ugyanakkor Anna után további 3 gyermek született még a családban, akik közül egy biztosan megélte a felnőtt kort és a gyülekezetben családot is alapított. Az anya minden bizonnyal a szíve alatt hordozta magzatját, miközben az 1739 augusztusától a pestis éppen áldozatait szedte a településen. Úgy gondolom, hogy ez a körülmény is hozzájárulhatott a szomorú végkimenetelhez. Nem ismert, hogy biológiai szempontból milyen hatással volt az életben maradtak sérülése, mekkora lehetett a spontán vetélések, a sterilizálódás aránya. A fogantatások számának erős csökkenése nem csupán biológiai okokra vezethető vissza, hanem az egyházak által megkövetelt tisztább életmód, az önmegtartóztatás is közrejátszhatott. Mindenesetre – ezek együttes hatására – a csetneki evangélikus születési számok a következő pestisjárványig stagnáló tendenciát mutatnak. A lakosság spontán pótlására kívülről érkeztek, azonban – amint azt már említettem – anyakönyvi bejegyzésekből nem lehet a betelepülés mértékére következtetni, egyedül az exogám házasságkötések, illetve az azokban keresztelt gyermekek adhatnak hozzávetőleges képet. Eszerint a század első járványának elvonulta után a következő pestisig a bizonyíthatóan területileg exogám házasságot kötő párok 22%–41%-a legalább 3 gyermekét Csetneken keresztelte, tehát velük, mint letelepülő családdal számoltam.¹⁰⁰⁹ Az 1739. év után a 3 évtizeden át 30% körül stagnál ezen evangélikus házaspárok aránya és tulajdonképpen csak az 1740-es évektől kezd el dinamikusán növekedni a gyülekezetben a születések száma. A házasságkötések

¹⁰⁰⁶ MARTOS – ÖRI, 2000. 121–122.

¹⁰⁰⁷ Idézi MARTOS – ÖRI, 2000. 122.

¹⁰⁰⁸ EV. CSET. ANYK. I. IM. 108. és 180.

¹⁰⁰⁹ Lásd Melléklet IV.1.8.1 – 1. sz. grafikon.

ugyan 1711–1713 között – elsősorban az újracházásodása miatt – hirtelen megemelkedett, de 1714-ban, majd 1718–1721 között csupán 3–8 párt esketett a lelkész. A házasságkötések lassan emelkedő, illetve a keresztelések stagnáló számaiból arra következtettek, hogy amikor 1739-ben újra felütötte fejét a járvány, a lakosság száma még nem állt vissza az 1710. év előtti értékre.

A század utolsó nagy pestisjárványa a temetési bejegyzések alapján vizsgálva több szempontból is más képet mutat. Az első szembetűnő különbség, hogy a forrás az 1739. évi pandémia következtében „csak” 186 lélek távozásáról tájékoztat. Ambrosius György lelkész augusztus 12-hez jegyezte fel: „*Pestis igitur Csetnekiensis rumorium evanuit, quod sole DEO acceptum ferimus*”.¹⁰¹⁰ A városi protokollum leírása szerint a pestis július 28-án jelent meg az oppidumban, majd fokozódott és körülbelül augusztus közepétől 3 hónapon át tartósan jelen volt Csetneken.¹⁰¹¹ Az utolsó, ún. „rég típusú válság” végét a lelkész november 27-i összesítése – 165 fő halott – is jelezte, amit az elhunytak számának csökkenése is alátámaszt. (Lásd Melléklet IV.3.3 – e sz. táblázat) Ambrosius az 1739. év első hét hónapjában mindössze 11 hívő temetését jegyezte fel, augusztusban a pestis megjelenéséig további 4 halottja volt a gyülekezetnek. Augusztus 12. napja után lassan emelkedett a számuk, a hónap végéig további 10 fő halt meg. Az első őszi hónapban 42 hívő, majd októberben a legtöbb, 76 gyülekezeti tag lett a pestis áldozata. Novemberben még 36 temetést tartott a lelkész, míg az év utolsó havában a halálozás visszatért a megszokott ritmusához, hiszen mindössze 7 lélek távozott. 1739 augusztusától november végéig 164 evangélikus hívő halála írható a pestis számlájára.¹⁰¹² A katolikus matrikulák ez évben is hallgatnak. Bodó Mátyás leírásában a megfertőzöttek közül „*circiter 180*” fő halálát köti a pestishez,¹⁰¹³ és a protokollumban is 181 fő neve szerepel.¹⁰¹⁴ A város bírása, Szilassy Gábor elé került ügyeket tartalmazó könyv lapjaira felvezették az 1739-ben meghaltak nevét is: „*Series personarum diversi sexus et aetatis, quae anno supra notato Csetnekini, partim morte naturali, partim huic pestilentia infecta decesserunt*”.¹⁰¹⁵ Az „elrabolt” emberek között ifjak, kislányok, szolgák, csecsemők, nők és férfiak voltak, de a forrás név szerint is kiemel néhány, a közösség szemében is kiemelkedő személy nevét: például nemes Pletrich László provisort, aki október 6-án halt meg, Gribecz Pétert, akinek a neve az

¹⁰¹⁰ Először és utoljára augusztus 27–31. között szerepel 4 halott neve mellett a pestis, mint a halál oka. Fekete Lajos október 9-ét jelöli meg a csetneki járvány kitörésének napjaként. FEKETE, 1874. 53. A szerző sajnos nem jelzi, hogy milyen forrásból dolgozott.

¹⁰¹¹ MVSR SAKE AR Mestečko Štítňik II. Protokol Tomus 1730–1762. pp. 258–259.

¹⁰¹² Az 1739. évi pestises hónapokban átlagosan 0,45–2,45 fő halt meg naponta, amely a harminc évvel korábbi átlagokhoz - 3–14,5 fő - képest lényegesen alacsonyabb érték.

¹⁰¹³ BODO, é.n., 10.

¹⁰¹⁴ MVSR SAKE AR Mestečko Štítňik II. Protokol Tomus 1730–1762. pag. 259.

¹⁰¹⁵ A Csetneken feljegyzett személyek nemi és életkori bontása, akik részben természetes módon haltak meg, részben a pestis által megfertőződöttek. MVSR SAKE AR Mestečko Štítňik III. Protokol Tomus 1734–1796. p. 10–13.

anyakönyvben is szerepel;¹⁰¹⁶ november 26-án temették nemes Szepessy János provisor és Szerday Jánost. A két forrás névanyaga között minimális az eltérés,¹⁰¹⁷ a különbséget 4 infans és egy felnőtt nő „többlete” okozza, holott arra számítottam, hogy a város ügyeit megörökítő forrásban több, például a római katolikus városlakók adatai is megjelennek.

A jóval alacsonyabb halálozás magyarázatát a protokollum feljegyzései között találtam meg: a várost július 24-től a megyei hajdúk mindenféle közlekedés és kereskedelem elől elzárták. Tehát a vesztegzárnak, illetve a lakosok megváltozott magatartásának köszönhetően volt kevesebb a halálos áldozat.¹⁰¹⁸ Az utolsó országos pestisjárvány ugyan a nyugati területeket és a Dél-Dunántúlt megkímélte,¹⁰¹⁹ az ország más településein „*az 1738–43. évi pestis sűrű rendet vágott*”.¹⁰²⁰ Schultheisz Emil és Tardy Lajos kutatásaik alapján 300.000 főre teszik az 5 évig dühöngő dögvész áldozatainak száma,¹⁰²¹ Fekete Lajos szerint a járvány 310.000 „*elket sepert el hazánkból*”.¹⁰²² Ezzel megegyező eredményre jutott Magyary-Kossa is,¹⁰²³ míg Dávid Zoltán az egykorú hivatalos összesítés korrekciója alapján a járvány áldozatait mintegy 241.000 főre teszi – ez a korabeli Magyar Királyság és Erdély népességének 5%-a volt. A helyesbített adatok Bihar vármegyében mutatják a legtöbb áldozatot, 34.900 főt, a településenkénti halálozási arány pedig sok esetben elérte, sőt meghaladta a 30–40%-ot is.¹⁰²⁴ Máramaros vármegyében 1742. évi járvány következtében közel 22.000 ember halt meg.¹⁰²⁵ Kecskeméten 1739-ben áprilistól augusztusig 1792 református és 3551 katolikus hívő esett áldozatul a döghalálnak,¹⁰²⁶ Nagykőrösön 1739. augusztustól novemberig 2642 fő halottal teremtett kritikus helyzetet a pestis.¹⁰²⁷ A Dávid Zoltán által átvizsgált debreceni anyakönyvben 7893

¹⁰¹⁶ EV. CSET. ANYK. I. IM. 178.

¹⁰¹⁷ Közülük 4 csecsemő, illetve egy anya. Az evangélikus anyakönyvben az év folyamán összesen 186, a protokollumban 181 halott neve szerepel. A két forrás között néhány temetés dátumozása eltér, illetve az anyakönyvben október hónapban 5 névvel több személy szerepel.

¹⁰¹⁸ MVSZ SAKE AR Mestečko Štítník II. Protokoll Tomus 1730–1762. pag. 259. A lakosság több településen is szembeszegült az intézkedésekkel. DÁVID, 1973. 84–85. Leblancné Kelemen Mária közli például 1740 áprilisából a Nógrád megyei Közgyűlés határozatát. LEBLANCNÉ KELEMEN, 1976. Kováts Zoltán véleménye szerint is a védekezés hatékonyságának köszönhetően volt kevesebb áldozat Szegeden. KOVÁTS, 1985. 149.

¹⁰¹⁹ MOESS, 1975. 82.

¹⁰²⁰ DÁVID, 1973. 128.

¹⁰²¹ SCHULTHEISZ – TARDY, 1966.

¹⁰²² FEKETE, 1874. 56.

¹⁰²³ MAGYARY-KOSSA, 1940. I. 130.

¹⁰²⁴ DÁVID, 1973. 93–94., 111–112. A Dávid által bemutatott számítását, amellyel az 1785. évi népösszeírás, az 1738. évi halottak számának adataival becsülte meg a települések 1740. évi népességszámát, azért nem tudtam a csetneki adatokra alkalmazni, mert az anyaegyház és a két filia lakói két egyházhoz tartoztak a korban. Amennyiben meglennének a katolikus áldozatokadatai is, hiszen a gensci és a sebespataki katolikus hívek is a csetneki katolikus templomhoz tartoztak, akkor hiteles képet kapnánk a pestisjárvány idején a csetneki, gensci, rekenyi és sebespataki lakosok számáról. Andorka szerint a kór letalitása elérhette a 60–80%-ot is. ANDORKA, 1985. 57–58.

¹⁰²⁵ FARAGÓ, 2006/b. 46., 48.

¹⁰²⁶ MOESS, 1975. 63–67.

¹⁰²⁷ NOVÁK, 1982. 284.

lakosnak pestis általi halálát jegyezték fel, ami a lakosság 30–40%-a,¹⁰²⁸ míg a demográfia Hajdúszoboszló városának az évi járvány-veszteségét 1100 főre becsülte.¹⁰²⁹ Zsámbékon 823 lelket követelt a járvány, aminek következtében „szinte kipusztult a lakosság”.¹⁰³⁰ A tassi¹⁰³¹ reformátusok több mint a fele halt meg 1739–1740-ben, míg Vácott 1740–1741-ben a lakosság egytizede.¹⁰³² Magyarigenben¹⁰³³ 1738. évben a halálozás az előző 10 év halálozásának a tízszeresére ugrott fel,¹⁰³⁴ míg Csetneken a megelőző 10 átlagához képest 1739-ben a 6,8-szorosára.

Mind 1710. évi, mind pedig 1739. évi csetneki pestisre vonatkozóan megállapítható, hogy a temetési bejegyzések igen hiányosak. Az előbbi esetben alkalmazott „csoportos” beírások következtésben rengeteg halott adata tűnt el, és ugyan Ambrosius lelkész ezt a módszert az 1739. évben nem alkalmazza, de gyakran volt szűkszavú a halottak beazonosításakor, például „*figulus isse*”, „*quidam mendicus apud D. Felegyházy*”, „*servilis D. Törék*”, „*uxor textoris*” stb. A gyermek halottak esetében a lelkész a legtöbbször csak az apa nevét és a gyermek nemét jegyezte fel, így a családlapokon szereplő életutakat nem mindig sikerült lezárnom.¹⁰³⁵ Ebből következik, hogy az 1739 augusztusától novemberéig terjedő időszakban feljegyzett 168 eltemetett evangélikus hívő mindössze 17,3%-ának ismert az életkora. (Lásd Melléklet IV.3.3 – f sz. táblázat) Az idősebb korosztályt mindössze két, 80 év feletti életkorral feljegyzett férfi képviselte, a születési anyakönyvi kivonatokban a 30 év alattiak keresztelési bejegyzéseit sikerült megtalálnom, így ebben az évben is az forrás meghatározásaira hagyatkozva végeztem el a nemi és családi állapot alapján történő bontást. A temetetteknél 13 ismeretlen nemű személyt (7,7%) találtam, mindannyiuk „*infans*”-ként szerepel a forrásban. Az áldozatok 47%-a férfi és 45,3%-a nőnemű volt, tehát a gyülekezetben mindkét pestisjárvány áldozatai között a férfiak aránya volt magasabb. Azonban más képet mutat a nemek bontása a családi állapot alapján: az utolsó nagy pestisjárvány csetneki áldozatai között magasabb volt a 20 év alattiak aránya a felnőttekénél, illetve az 1710. évi áldozatokénál. (Lásd Melléklet IV.3.3 – 1 sz. grafikon) Közelebbről nézve a fiatalabb áldozatokat; a 20 év alatti korcsoportban a fiúk aránya 54,5% volt, ami szinte megegyezik a korábbi járvány azonos korcsoportjának arányával. 1739-

¹⁰²⁸ DÁVID, 1971. 194.

¹⁰²⁹ DÁVID, 2006. 142.

¹⁰³⁰ HUSZ, 2002. 54.

¹⁰³¹ Bács-Kiskun megye.

¹⁰³² NOVÁK, 1982. 281.

¹⁰³³ Ma Ighiu, Románia.

¹⁰³⁴ PAKOT, 2006/a. 170.

¹⁰³⁵ 1739. október 8-nál ez olvasható: „*Servus D. Törék*”; október 10-én: „*Consors Gregan apud Dn. Törék*”. Október 11-én: „*Gregan filiolus apud Dn. Törék*”; október 13-án: „*Gregan filiolus apud Dn. Törék*”. Október 14-én: „*Gregan duo orphani apud D. Törék*”, majd október 15-éhez ezt írta: „*Gregan postrenus orphannus apud Dn. Törék*”. EV. CSET. ANYK. I. IM. 178.

ben valamivel több egyéves alatti gyermek halálát regisztrálta a lelkész. A gyermekhalottak korszerkezete némileg módosult 1710-es év adathoz képest: az 5. életévük betöltése előtt meghalt gyermekek aránya több, mint a duplájára emelkedett. (Lásd Melléklet IV.3.3 – 4 sz. grafikon) Míg 1710-ben a 20 év alatti halottak 25%-a, addig 1739-ben 59%-a esett ebbe a korcsoportba. Az 5–9 és a 10–14 évesek aránya csökkent – 1710-ben 26,7%, 1739-ben 18,2% –, az utolsó korcsoportba tartozóké még erősebben esett vissza: 48%-ról 22,7%-ra. Az adatok szerint az 1739. évi döghalál jobban sújtotta az 5 év alatti gyermekeket, utánuk következett a 10 év feletti korosztály, míg a két korosztály közötti fiúk és lányok kevésbé estek áldozatul a járványnak.

Ambrosius György lelkész 1729–1738 között 274 temetést regisztrált, amelynek 48,9%-ban férfit, 47,1%-ban nőt helyeztek végső nyugalomra, míg a fennmaradó 4%-ban ismeretlen az elhalt neme. (Lásd Melléklet IV.3.3 – 5 sz. grafikon) Tovább bontva a halottakat az 1739. évi járvány elsősorban a hajadon lányok körében szedett több áldozatot, illetve az ismeretlen neműek aránya emelkedett meg. (Lásd Melléklet V.3.3 – 6 sz. grafikon) A felnőttek közül kevesebben haltak meg a pestis következtében, mint a megelőző járványmentes években, míg 1729–1738 között az 5–19 év közötti halottak aránya alacsonyabb volt.

Moess Alfréd kutatásaiból ismert, hogy Kecskemét városában az 1739. évi pestisnek a reformátusok között több férfi áldozata volt, mint női, míg a katolikusok körében enyhe nőtöbbség volt tapasztalható. Kecskeméten elsősorban az 5–10 éves, illetve a 11–20 éves korcsoport halálozása emelkedett meg a vész alatt.¹⁰³⁶ Kiskunhalason 1739-ben férfیتöbbség tapasztalható a halottak között,¹⁰³⁷ és Novák László is a 16–60 év közötti nagyobb férfihalandóságot mutatott ki Nagykőrösön az 1739. évre vonatkozóan, míg az anyakönyvekben 14 éves korig több lány halálát jegyezték fel.¹⁰³⁸ Ordason¹⁰³⁹ is magasabb a fiúgyermek szám, és a felnőtt férfi lakosság vesztesége is meghaladta a nőkéét. Ugyanakkor a járvány itt 20 év alattiakat sújtotta leginkább; az áldozatok 71%-a ehhez a korcsoporthoz tartozott.¹⁰⁴⁰ Csetneken ennél alacsonyabb mutatói voltak a fiatal korcsoportoknak: az 1710.

¹⁰³⁶ 100 katolikus férfi halottra 119,7 nő jutott. MOESS, 1975. 71. Az életük első hetében, illetve az első hónapjában meghalt csecsemők száma az járvány évében rekordmagasságot ért el. A járvány idején megszületett gyermekek az anyukkal együtt éltek át, sínylették meg a pestist, életképességük erősen lecsökkent. MOESS, 1975. 80. Csetneken is emelkedést tapasztaltam a számukban: 1730–1738 között 6 csecsemőt regisztrált a lelkész, aki életük első hetében haltak meg, és további 7 csecsemőt, akiket az első hónap vége előtt veszített el a családjuk. A pestis alatt egy kisfiú halt meg egy naposan, míg a következő évtizedben 11 gyermek 0–6 napos korában, további 9 pedig egy hónapos koráig.

¹⁰³⁷ MELEGH, 2000. 43.

¹⁰³⁸ NOVÁK, 1982. 284–285.

¹⁰³⁹ Bács-Kiskun megye.

¹⁰⁴⁰ DOMINKOVITS, 1988. 136.

évi pestis áldozatainak 41,5%, míg 1739-ben 59% volt biztosan 20 év alatti, amely így is meghatározó volt a népességszámok alakulásában.

IV.3.4 – A halottak kor szerinti összetétele

A csetneki *evangélikus* lelkészek ritkán jegyezték fel az elhunyt családtagjai által bementett életkorát, a *római katolikus* anyakönyvek gyakrabban tartalmazzák a halottak életkorát, azonban ezeket – különösen az első évtizedekben – a hiányos keresztelési adatsorok miatt nem tudtam ellenőrizni. A halott megélt korát több plébános napra pontosan megadta, de nem mindig volt hiteles ez az adat. Például Dudik Ádám plébános szerint az 1783. augusztus 20-án Rohfalván elbúcsúztatott Kupetz Zsuzsanna 5 évet és 180 napot élt¹⁰⁴¹, ám a keresztelési anyakönyvi bejegyzés szerint a kislányt 1779. január 31-én keresztelték, így tehát 4 és fél éves korában halt meg.¹⁰⁴² A történeti demográfia a valós életkor ismeretének hiányában elfogadja és felhasználja bementett, sok esetben megbecsült életkori adatokat,¹⁰⁴³ ám az evangélikus matrikulába regisztrált halottak 31,5%-a (2591 fő) így sem rendelkezik életkori adattal. A *katolikus* gyülekezetben az ismeretlen életkorú vagy családi állapotú halottak aránya az összeshez viszonyítva mindössze 3% (55 fő). Döntően a keresztelési dátumból számolt életkorokkal dolgoztam, amennyiben nem találtam a keresztelésre vonatkozó bejegyzést és volt feljegyzett életkor, akkor a temetéskor megadott életkort elfogadtam.

Az életkorról rendelkező evangélikus és katolikus halottak¹⁰⁴⁴ 22,6%-a (1312 fő) élete első évében halt meg, további 30,6%-a (1780 fő) pedig az ötödik születésnapja előtt. A két egyházközösségben az összes eltemetett hívő 64,8%-a (3763 fő) 20 éves kora előtt hunyt el. A csetneki gyülekezetek gyermek és fiatalkorú halottainak arányát a keszthelyi, kiskunhalasi, őriszentpéteri, szentegyházásfalvi és az újkécskei¹⁰⁴⁵ 0–19 éves halottak arányával vettem össze;¹⁰⁴⁶ a többi település életkori kategóriáihoz illesztettem a csetnekieket is. (Lásd Melléklet IV.3.4 – a sz. táblázat) A 20 év alatti csetneki halottak aránya illeszkedik a vizsgált települések

¹⁰⁴¹ KAT. CSET. ANYK. II. IM. 164.

¹⁰⁴² KAT. CSET. ANYK. I. IM. 29.

¹⁰⁴³ A felnőttek életkori adatainál a kerek életkort, 30 év, 40 év stb. megélték száma feltűnően magas, ahogy ezt más településen is tapasztalták a kutatók. A temetéskor bementett életkorok között Csetneken is a kerek számok szerepelnek a leggyakrabban, a 30, a 40, az 50, a 60 és a 70 évek.

¹⁰⁴⁴ A korrigált adatokkal együtt 4430 fő evangélikus és 1375 fő katolikus, összesen 5805 fő halott életkora ismert.

¹⁰⁴⁵ Ma Tiszakécske, Bács-Kiskun megye.

¹⁰⁴⁶ A csetneki hajadonok átlagosan 20 éves korukban váltak asszonnyá, ezért esett a választás a 19 éves korhatárra. Keszthelyi adatok BENDA, 2000. 133.; kiskunhalasi adatok MELEGH, 2000. 50.; őriszentpéteri adatok KOLTAI, 2003. 221.; szentegyházásfalvi adatok PAKOT, 2003. 253.; újkécskei adatok ŐRI, 2003/a 142.

értékeihez. Csupán az 1–4 éves csetneki gyermekek száma emelkedik ki a többi település közül, de Melegh Attila is hasonlóan magas értéket rekonstruált a kiskunhalasi anyakönyvekből.

A csetneki felnőttek, 20–59 éves nők és férfiak aránya is 22,1% (1285 fő) volt a vizsgált korszakban, míg a 60 év feletti aránya 13% (756 fő) volt az összes életkorral rendelkező halotthoz viszonyítva. A két felnőtt korcsoport arányai ingadoztak a legerősebben az évtizedek alatt, amelynek hátterében a hiányos anyakönyvezés áll. (Lásd Melléklet IV.3.4 – 1 sz. grafikon) Az egész században az 5–19 éves halottak aránya volt a legalacsonyabb és esetükben csupán a vizsgált korszak végén tapasztaltam némi emelkedést. Az életkorral rendelkező halottak között az 1–4 éves gyermekek száma és aránya volt a legmagasabb.

A halottakat életkoruk, nemük és vallásuk alapján tovább bontva elsősorban az látszik, hogy az egyházakon belül nem tettek különbséget a gyermekek között: ugyanolyan pontosan regisztráltak a fiú és leánygyermekek halálozását is. (Lásd Melléklet IV.3.4 – 2 sz. grafikon) Mindkét egyház adataiban közel azonos értékeket képviselnek az 1–4 év közötti fiúk és lányok.¹⁰⁴⁷ Ez az a korosztály, akik a leginkább érintettek voltak a járványos fertőzésekben, és ahogy később bemutatom, legtöbbször a halálesetek megszorodásának hátterében a kisgyermekek gyakoribb halálozása állt Csetneken is. Az ötödik életév betöltése után javultak a kisgyermekek túlélési esélyei, és amely gyermek a 9. születésnapját is megélte, nagy valószínűséggel családot is alapíthatott a 18. századi Csetneken.¹⁰⁴⁸ Azonban nem szabad elfelejteni, hogy az egyházközségekben a születések száma a korszakban végig magas volt, a fiatalabb korosztályok egyre nagyobb létszámúak voltak a gyülekezetben, így nem meglepő, hogy több halott is kikerült közülük. A felnőtt-, illetve csecsemő- és kisgyermekhalandóság jellemzőit a következő fejezetekben tárgyalom részletesen.

IV.3.4.1 – A felnőtt halandóság

A felnőtt halandóság mértéke a két csetneki gyülekezetben eltérő képet mutat, amelyre magyarázatot a feljegyzésekből kiindulva nehéz adni. A források alapján nincs túl nagy eltérés a két nem esetszámai között. (Lásd Melléklet IV.3.4 – 2 sz. grafikon) A 20 év feletti *katolikus* nők aránya folyamatosan nőtt egészen az 50–59 éves korcsoportig, ahonnan az esetszámok erősen visszaestek; a férfi társaiknál az arányszámok a 40. életév után emelkedtek meg, és a 70.

¹⁰⁴⁷ A katolikus gyülekezetben a halottak 26%-a fiú és 28,6%-a lány tartozott ehhez a korcsoporthoz, a protestáns adatokban 19,8%, illetve 20,3% az arányuk.

¹⁰⁴⁸ A túlélés szempontjából Pozsonyban 1797–1830 közötti időszakban az öt éves kor körüli szakaszra tehető a fordulópont, a népesség mintegy fele nem élte meg az ötödik életévét. TÓTH, 2009. 57.

életév után csökkentek. Az életkorral rendelkező katolikus halottak évtizedes bontása alapján az 1770-es évektől az 1–4 évesek és a 20–59 évesek aránya nagyon közeli értékeket mutat. (Lásd Melléklet IV.3.4.1 – 1 sz. grafikon) A legmagasabb kort megélt nő a Gencsen élő Spisak Mária volt, akit a plébános 1783 májusában 100 évesen Hronetz Mihály özvegyeként regisztrált.¹⁰⁴⁹ Szintén ebben az évtizedben halt meg a legidősebb katolikus férfi is, a kisszlabosi Spisak György öreg koldust 1787 januárjában, 101 éves korában érte a halál.¹⁰⁵⁰ Ugyancsak 100 évesen, 1743 február végén halt meg a legidősebb evangélikus hívő, a rekenyi Ravas András is.¹⁰⁵¹ (Lásd Melléklet IV.3.4 – 2 sz. grafikon) A *protestáns* arányok évtizedenkénti bontása jól tükrözi az életkori adat nélkül temetettek nagy számát az 1710–1739 között, illetve az 1770-es években, amikor elsősorban a felnőtt halottak adatsorában tapasztaltam hiányosságokat.¹⁰⁵² (Lásd Melléklet IV.3.4.1 – 2 sz. grafikon) A 20–59 éves felnőttek aránya minden évtizedben magasabb volt a 60 év felettiekénél, és különösen a vizsgált korszak első és utolsó két évtizedében emelkedett az arányuk, még az 1–4 éves halottak értékei fölé is.

A családlapok segítségével megvizsgáltam a 30. életévüket megélt nős férfiak és házas asszonyok továbbélési rendjét, amely közelebbi képet ad a házas nők és férfiak halandóságáról. A 30. életévük betöltésekor házasságban élő csetneki *evangélikus* és *katolikus* nők 62%-a élte meg az 50. életévét, míg a férfiak esetében ez 66% volt. Az evangélikus férfiak és nők esélyei közel azonosak voltak, míg a katolikus gyülekezetben jóval nagyobb különbségeket tapasztaltam a házas férfiak és nők között. Andorka Rudolf Vajszló és Besence 1747–1790 közötti református anyakönyveinek alapján azt tapasztalta, hogy amely nők házasságban megélték a 30. születésnapjukat, azok 77%-a még élt az 50. születésnapján is.¹⁰⁵³ Ezek alapján a csetneki egyházközségek lakosainak rosszabb esélyei voltak, mint a Dél-Dunántúlon élőké. A 30. évük betöltése után meghalt *evangélikus* házas férfiak átlagosan 57,7 évesen, a nők 54,2 évesen haltak meg. A *katolikus* nők is a harmincadik születésnapjuk után még 24,2 évet éltek, míg a férfiak átlagosan, 55,8 évesen, majd 2 évvel hamarabb távoztak az élők sorból, mint *evangélikus* társaik.

Az 1730–1779 között született keszthelyi házas férfiak a harmincadik életévük után általában még 27 évet éltek, míg a nőknél 24–27 év között mozgott az átlag,¹⁰⁵⁴ amely megegyezik a csetneki gyülekezetben mért értékekkel. A nők és a férfiak közötti különbséghez

¹⁰⁴⁹ KAT. CSET. ANYK. II. IM. 163.

¹⁰⁵⁰ KAT. CSET. ANYK. II. IM. 167.

¹⁰⁵¹ EV. CSET. ANYK. II. IM. 182.

¹⁰⁵² Az életkorral nem rendelkező evangélikus halottak aránya az 1710-es évtizedben 83,71%, az 1720-asban 57,89%, az 1730-as években 64,73%, míg az 1770-es évtizedben 46,59%.

¹⁰⁵³ ANDORKA, 2001. 89–92.

¹⁰⁵⁴ BENDA, 2000. 144.

a nők gyermekágyi halálózása is hozzájárult, de a kutatók a különbség okának sokkal több tényezőt említenek; a természetes társadalmakban az ismétlődő várandósság, a szülések, a szaporodó háztartási és egyéb munkák és a családon belüli élelmiszerelosztás együttesen okozta a nők egyre fokozódó fizikai és szellemi igénybevételét. Az anyák egyre rosszabbodó fizikai állapota következtében pedig az újszülöttek egészségi állapota, életesélyei is egyre romlottak.¹⁰⁵⁵

A demográfia kutatásokban kiemelt helyet foglal el az anyai halál témaköre, ahova a szülést követő 42 napon belül megtörtént esetek tartoznak.¹⁰⁵⁶ A katolikus temetési anyakönyvben egy, míg az evangélikusban 15 nő esetében jegyezte fel a lelkész, hogy az anya vajúadás közben, „*in partu mortua, in partu enecta*” vagy szülés után, „*in puerperio*” vesztette életét. Ugyanakkor a nominális vizsgálatok során az evangélikusoknál további 22 szerencsétlen sorsú anyát találtam. Közülük 12 feleség az első gyermek világra hozatala után halt meg, 4-en a második, míg 7 anya a harmadik gyermek születésekor vesztette életét. Koncko András felesége, a majd 36 éves Judit a 9. gyermek szülése után halt meg 8 nappal. Geczeg István első, második és negyedik felesége is a szülésben vagy közvetlen utána vesztette életét. A *katolikus* családlapokon 5 gyermekágyi halált azonosítottam.¹⁰⁵⁷ Nagy az esetek szórása, előfordult az 1., a 3., az 5. és a 9. gyermek szülése utáni halál is; a legfiatalabb Pokorny Judit volt, aki még a 18. életévét sem töltötte be. Az anyák majd egyharmada volt 25 év alatti, 16%-a pedig már betöltötte a 35. életévét is, ám legtöbbjük, 36% a 25–29 éves korcsoporthoz tartozott. Az édesanyjukat elvesztő csecsemők további sorsáról, ahogy azt sejteni lehetett, igen szomorú kép tárult elém: a 29 félárva újszülöttből 6-ról nincs semmilyen adat, mindössze 3 gyermek élte meg a felnőtt kort és alapított családot – Csetneken vagy Rozsnyón –, a fennmaradó 20 gyermek halálát rögzítették az anyakönyvekben. A legtöbb, 9 csecsemő 6 napon belül, további 7 gyermek egy éves kora előtt vesztette életét. 2 kisfiút az apák egy év elteltével veszítették el, míg egy kislány a 3. születésnapja után halt meg. Az újszülöttek életkilátásai erősen függtek az őket a külvilággal összekötő édesanyjuk fizikai és szellemi állapotától; amennyiben ezt a testi és lelki kapcsolatot elveszítették, az sorsdöntő lett életkilátásaikban is.¹⁰⁵⁸

¹⁰⁵⁵ Pakot Levente összegzi a külföldi kutatások eredményeit, illetve székelyföldi vizsgálataival egyértelműen igazolta az anyák egészségi állapota és a csecsemőkori életkilátások közötti összefüggéseket. PAKOT, 2015.; SEBESTYÉN, 2002. 220.

¹⁰⁵⁶ KLINGER, 1996. 245. Néhány történeti demográfiai kutató 60 napos intervallummal számol. Csetneken egy katolikus anya 43 nappal, egy pedig 61 nappal a szülés után halt meg. Az evangélikus családlapokon a csecsemő világra hozatala után egy 48 és egy 57 nappal meghalt anyát rekonstruáltam. A számításoknál a szülést követő 42 napon belüli anyai halálesetekkel dolgoztam.

¹⁰⁵⁷ Mindkét gyülekezetben találtam olyan eseteket, ahol a házasságkötés még a kutatási időhatáron előtt történt, az anya halála viszont már azon túl következett be.

¹⁰⁵⁸ Az első életévük előtti halál meghatározó tényezői közé sorolandó például a gyermek neme, az anya életkora a szüléskor, egyes vagy ikerszülés útján jött-e világra a csecsemő, a korábbi várandósságok közötti intervallumok

IV.3.4.2 – A csecsemő- és gyermekhalálozás

A csecsemő- és gyermekkori halálozás nehezen legyőzhető akadályát jelenthette a korabeli családok számára, hiszen ezek mértéke még a járványmentes években is magas volt. Ugyan a legtöbb elvesztett gyermek mindkét csetneki gyülekezetben az 1–4 éves korcsoportba tartozott, és bár a gyermekek immunrendszere a korral egyre erősebb lett, a környéket sújtó pandémiának bármelyik pillanatban áldozatául eshetett egy–egy idősebb gyermek is. Az *evangélikus* gyülekezet veszteségeinek 41,9%-a volt 20 év alatti fiatal, míg a katolikus templomban az összes halott 57,4%-a volt hasonlóan fiatal. Az évtizedenkénti bontás jól érzékelteti, hogy 1700-tól minden évtizedben az 1–4 éves közöttiek voltak a legtöbben. (Lásd Melléklet IV.3.45.2 – 1 sz. grafikon) A vizsgált korszak első két periódusában a csecsemőkorúak halálozása volt a legmagasabb és a későbbiek folyamán is az ő értékeik közelítették meg leginkább az 1–4 éves korcsoportét. Az egy év alatti evangélikus halottak aránya az összes halott között átlagosan 15% volt, de az évtizedenkénti bontásban erős ingadozást tapasztaltam.

A *katolikus* egyházköztségben is az 1–4 éves korcsoportba tartozó fiúk és lányok közül vették a legtöbbet az életüket, de az 1770-es évektől ennek a korosztálynak és a csecsemőkorú halottaknak az értékei közeledtek egymáshoz. (Lásd Melléklet IV.3.4.2 – 2 sz. grafikon) Míg az 1760-as években a halottak 45%-át az 5 évesnél fiatalabb gyermekek közül került ki, addig a 19. század első évtizedében már csak 25% volt az arányuk, és az egy éven aluliaké ekkorra 24%-ra emelkedett fel az 1760-as év 13,6%-os értékéről. A katolikus csecsemő halottak aránya tehát folyamatosan emelkedett, miközben a regisztrált temetések száma az 1790-es évektől csökkent. Ebből tehát a katolikus anyakönyvezés minőségének javulása következik, amelyet a protestáns oldalon nem tapasztaltam.

A történeti demográfia egyik fontos mérőszáma csecsemőhalandóság¹⁰⁵⁹ mértéke, amely a születési és halálozási bejegyzések hiányosságainak mértékéhez is támpontot ad. Mindkét csetneki gyülekezetben a csecsemőhalottak száma követi a születések számát – amennyiben az utóbbi emelkedett, megnőtt a csecsemőhalottak száma is. Kivételt az 1800-as évek képeznek, amikor a születések száma mindkét egyházköztségben erősen lecsökkent, de a katolikus

hossza, a szülők és a testvérek jelenléte, de vizsgált tényezők között volt a születési évszak is. A nemzetközi kutatások eredményeit is közli: PAKOT, 2015.

¹⁰⁵⁹ Csecsemőnek tekintjük az első életéve betöltéséig a gyermeket. A csecsemőhalandóság alatt az egy évben vagy periódusban az 1000 keresztelezésre jutó egy év alatti halottak arányát érti a demográfia. A nominális vizsgálat alapján, az 1. életévüket be nem töltött csecsemők adataival dolgoztam. A lelkészek fogalomhasználata nem volt következetes, épp ezért nem vettem csecsemőnek azokat a gyermekeket, amelyeket a forrásban *infans*-ként azonosítanak, mert ezt a jelzőt olykor a 3 éves gyermekekre is alkalmazták.

csecsemőhalottak száma alig csökkent, az *evangélikus* anyakönyvben emelkedett a regisztrált esetek száma. (Lásd Melléklet IV.3.4.2 – 3 sz. grafikon) Az életük első óráiban, napjaiban meghalt csecsemők regisztrációja gyakran maradt el, különösen, ha a halálozás még a keresztség felvétele előtt megtörtént. Ezt a hiányosságot próbálja a már ismertetett intervallum-módszer kiküszöbölni, amely a családlapok adatai segítségével hozza napvilágra a nem regisztrált csecsemőhalálozást.

A csetneki csecsemő halottak újszülöttekhez viszonyított aránya mindkét gyülekezetben igen alacsony értéket mutat a vizsgált korszakban. A protestáns egyházközségben 127‰ csecsemőhalálozási értéket kaptam, míg a katolikusban 128‰ értéket. Tehát a korrekció utáni eredmények is még jóval a korszakban feltételezett csecsemőhalálozási érték alatt vannak, amely a halottak korstruktúrájával együtt arra utal, hogy a 18. századi csetneki evangélikus és – a század végén a minőségbeli javulás jegyeit mutató – katolikus anyakönyvekbe nem minden halottat vezettek fel. Hablicsek László az 1821–1830 közötti magyarországi halandóságot vizsgálva a 2000 főnél népesebb mezővárosokban azt tapasztalta, hogy az újszülöttek egynegyede a születést követő évben halt meg.¹⁰⁶⁰ Összehasonlításképpen néhány település csecsemőhalálozási értékét a Melléklet IV.3.4.2 – b sz. táblázatban gyűjtöttem össze.¹⁰⁶¹ A csetneki adatok évtizedenként erős ingadozást mutatnak: az evangélikusoknál 72–169‰ között, míg a katolikus körében 18–199‰ között mozog a csecsemőhalálozás. (Lásd Melléklet IV.3.4.2 – a sz. táblázat) Mi lehet a hiányos vezetés oka? A nagy lélekszámú gyülekezet az evangélikus oldalon, vagy a sok, egymástól távol eső, kis hívőszámú filia a katolikusoknál? Az adminisztrációra fordított kevesebb idő? Úgy gondolom, hogy fontosabb kérdés lenne, hogy mekkora a kimaradtak aránya? Kiegészítő forrás, például összeírások adatainak bevonásával a kutatás folytatásában pontosabb képet lehet majd adni az „elveszett” gyermekek és felnőttek számáról. Alkalmazva Benda Gyula módszerét, a meglévő adatokból meg lehet becsülni az elveszett csecsemők és kisgyermek számát és arányát.¹⁰⁶² (Lásd Melléklet IV.3 – a sz. táblázat) Az *evangélikus* családlapok névanyagának segítségével felderített névismétlődések az ötödik életévük előtt meghalt gyermekek majd 10%-át teszik ki. Évtizedenként igen magas az arányok kilengése, hiszen az 1710–1779 közötti időszakban, illetve a század utolsó évtizedében olykor magasan az átlag feletti értékeket rekonstruáltam. Az intervallum módszerrel megtalált csecsemők aránya meghaladta a 4,5%-ot a vizsgált korszakban. Jelentősebb kiugrást, az 1740-

¹⁰⁶⁰ HABLICSEK, 1991. 93.

¹⁰⁶¹ Keszthely – BENDA, 2000. 128.; Óriszentpéter – KOLTAI, 2003. 222.; Szentegyházsfalu – PAKOT, 2003. 261.; Vajszló és Besence, Bük – ANDORKA, 1991. 40.; Újkécske – ÖRI 2003/a, 142.; Budapest – FARAGÓ, 2003. 458.; Magyarország 1855–1857, Eperjes, Bártfa és Nagyszombat – HORVÁTH, 1982. 229., 237., 243.

¹⁰⁶² BENDA, 2000. 130.

es és az 1790-es években tapasztaltam, ekkor a csecsemő korú halottak 13,7%, illetve 9,3%-a nem került fel a temetési anyakönyv lapjaira, amely az anyakönyvezés minőségének erős romlását mutatja. A római katolikus gyülekezetben valamivel jobb értéken állt meg az 5 év alatti gyermekek hiány-mutatója, hiszen esetükben csak 8,7% a kimaradtak aránya. (Lásd Melléklet IV.3 – b sz. táblázat) Különösen magas az arányuk az 1770 előtti évtizedekben, ahogy az első életévük betöltése előtt meghalt és elveszett gyermekek aránya is ezekben az években emelkedett meg. A becslések tehát megerősítik a forrás adatainak feldolgozásánál, a családlapok összeállításánál tapasztalt hiányosságokat. Mindkét mutató az 1780-as években a legalacsonyabb, majd a század utolsó éveiben, különösen az ötödik életévük előtt meghalt elveszett gyermekek esetében mutat emelkedést. A 19. század első évtizedében a kimaradt csecsemők aránya tovább nőtt, míg az elveszett kisgyermekek aránya némileg csökkent. Eszerint mindkét csetneki gyülekezetben az 1780-as években javult, az 1790-es évtizedben romlott az anyakönyvezés minősége. Összehasonlításként a keszthelyi keresztnévismétlődések aránya az 1780-as évektől 1809-ig az ötéven aluli gyermekek 1–3%-a között mozgott, ami jóval alacsonyabb a csetneki értékeknél, míg a csecsemők hiánya 5% fölött alakult, amely adat nagyjából azonos a vizsgált csetneki gyülekezetekben elveszettekével.¹⁰⁶³

Az egy év alatti halottakat tovább bontottam a megélt életkoruk alapján, hiszen a különböző életkorokban eltérő okok vezethettek halálukhoz. (Lásd Melléklet IV.3.4.2 – 4 sz. grafikon) Az életük első 30 napjában meghalt újszülöttek általában ún. endogén okok, például valamilyen fejlődési rendellenesség, az anyaméhben vagy a szülés során elszenvedett behatás következtében hunytak el. Ők a gyenge, erőtlenségek, esetleg az ikrek egyik tagja, akik már halva születtek, vagy nem sokkal a világra jövedele után haltak meg.¹⁰⁶⁴ Az 1–11 hónapos korú gyermekek halálához exogám okok vezettek, mint például a táplálkozási problémákkal összefüggő betegségek, az időjárással kapcsolatos légúti gyulladások, és ide sorolandó a külvilágtól kapott fertőző betegségek is.¹⁰⁶⁵ Nem egyedi az evangélikus Spisak János és Tomkó Heléna kislányának az esete, aki 1807 júliusában 3 hónapos korában fulladt meg hurutos váladéktól.¹⁰⁶⁶ A már bemutatott Jelenik Andrásnak és feleségének, Anna nevű lánya megindító története is azt erősíti, hogy a csecsemőhalálozás vizsgálatánál több tényezőre kell összpontosítani, amelyek erőteljes hatást gyakorolhattak az újszülött életben maradására.

¹⁰⁶³ BENDA, 2000. 130.

¹⁰⁶⁴ Tiszabón az egyéves koruk előtt meghalt csecsemők 60%-a már az első hónap során elhunyt. SEBESTYÉN, 2002. 215.

¹⁰⁶⁵ FARAGÓ, 2003. 451.; PAKOT, 2015. 151.

¹⁰⁶⁶ EV. CSET. ANYK. II. IM. 381.

A csetneki születési anyakönyvekben több fiúgyermek keresztelését regisztrálták, mint lányét, amely más települések anyakönyveiben is kimutatható biológia tény. A fiútöbbllet azonban már az első 6 napban csökkent, hiszen az egyházi hovatartozástól függetlenül több fiú halt meg ebben az életkorban, mint lány.¹⁰⁶⁷ Az első hónap végéig az esetszámok a hetek előrehaladtával mindkét nemű csecsemőknél csökkentek. A csetneki babák életében a következő 4 hónap újabb kritikus időszaknak tűnt, különösen a katolikus családok újszülötteinek emelkedett meg a halálozása. Faragó Tamás 1892. évi csecsemőhalálozási vizsgálata is felekezetenkénti és regionális különbséget is kimutatott: a katolikus fiúk esetében 321%, a lányoknál 285%, míg az evangélikus felekezeti családok fiai között 290%, míg lányainál 251% volt a csecsemőhalálozás - a különbségek okát Faragó inkább a felekezetenként eltérő szokásrendszerben látja.¹⁰⁶⁸ A nem törvényes kapcsolatból született csecsemők esetében jóval magasabb volt a halálozás, ahogy azt más települések adatai alátámasztják,¹⁰⁶⁹ amelyről az őket még inkább jellemző nagyfokú adatvesztés miatt Csetneken nem tudtam hiteles képet adni. Esetükben a korai halált kiváltó legfontosabb tényező az, hogy az újszülött nem rendezett családi közegbe érkezett, bizonyára már magzati létükben is igyekeztek az anyák elveszejtésük ügyében tenni.

A felállított családlapok adatai alapján megvizsgáltam meg a törvényes születésű, szüleikkel családban nevelkedő fiú és a leánygyermek továbbélési arányait. Az evangélikus családlapokra 5271 gyermek (fiú - 2664 fő, lány - 2572 fő, ismeretlen nemű - 35 fő), a katolikusokon 1468 gyermek (fiú - 758 fő, lány - 704 fő, ismeretlen nemű - 6 fő) létéről sikerült adatot felvennem.¹⁰⁷⁰ A két gyülekezetben a családokba illesztett gyermekek 23,4%-a lépett biztosan valamelyik templomban házasságra, a 43,2%-k biztosan meghalt még családalapítás előtt, és a fennmaradó 33,4%-nak ismeretlen a sorsa.¹⁰⁷¹ (Lásd Melléklet IV.3.4.2 – c sz.

¹⁰⁶⁷ A csecsemők között összességében magasabb volt a fiúk aránya, ahogy pl. Pozsonyban is. TÓTH, 2009. 57. Az 1892. évi országos adatok alapján „100 elhalt leánycsecsemőre kb. 110-115 fiúhalálozás esik – vagyis a születéskori nagyjából 5 százalékos fiúszületési többlet körülbelül kétharmada már egy éven belül eltűnik.” FARAGÓ, 2003. 450.

¹⁰⁶⁸ FARAGÓ, 2003. 455.; 462.

¹⁰⁶⁹ BENDA, 2000. 142.; GRYANEUS – KAPOCS, 2001. 231.; FARAGÓ, 2003. 469.; Horváth Róbert összefoglaló tanulmányában Konek Sándor számításait idézve az 1855. évi magyarországi törvényes újszülöttek csecsemőhalandóságára 255%-ot, míg a törvénytelen ágyból fogantakéra 351%-ot adott meg. A későbbiekben mindkét kategóriában csökkentek az arányok, de az illegitim csecsemők halálozása mindvégig magasabb értéket mutatott 1855–1865 között. HORVÁTH, 1982. 244.

¹⁰⁷⁰ A gyermekek 93,6%-át a keresztelési anyakönyvek lapjairól, a fennmaradókat pedig a temetési vagy a házasságkötési bejegyzésekből sikerült azonosítanom. A katolikus családlapokon 94,89% a keresztelési matrikulából megismert gyermekek aránya. Összehasonlításként a csurgói családlapokon a gyermekek 1–2%-a maradt csak ki a keresztelési adatsorból. KOVÁTS – CS. TÓTH, 1962. 55.

¹⁰⁷¹ A 18. század első feléből származó debreceni adatok azt mutatták, hogy a megszületett gyermekek 40–42%-a érte meg a 15. életévét. KOVÁTS, 1981. 40. A Csurgón megkeresztelt gyermekek 40-45%-a bizonyosan meghalt a családalapítás előtt, a csecsemők 20-30%-ról a kutatók nem találtak arra nézve adatot, hogy mikor haltak meg.

táblázat) A családot alapító fiatalok között mindkét gyülekezetben magasabb a lányok aránya: a protestánsoknál 28,4%, a katolikusoknál 30%. Ennek háttérében a korszakban már ismert szokás állt, miszerint a területileg exogám házasságokat jellemzően a menyasszony templomában kötötték, így arról abban a gyülekezetben biztosan van feljegyzés. Az ifjak csoportjaiban nagyjából azonos arányú a házasságra lépő fiú: az evangélikus családlapokon 18,3%, a katolikusokon 19,4%. Valamivel magasabb volt a saját templomukban házasságra lépő katolikus ifjak és hajadonok aránya Csetneken, mint a protestáns gyülekezetben. És igaz ez az ismertelen sorsú fiúkra és lányokra is: a gyülekezeti bejegyzések alapján 100 katolikus újszülött közül 34 sorsa nem nyomon követhető, míg a protestánsoknál 33 ez a szám. Közöttük bújnak meg a nem regisztrált halott gyermekek, de ide számolandók a mesterséget máshol tanulók, a katonának álló ifjak, az elvándorlók. A korai árvaság is az elvándorlásra ösztönözhetette a már munkaképes fiatalokat.¹⁰⁷² A nemek közötti értékkülönbség miatt mindenképpen figyelembe kell venni az elvándorlást, ugyanakkor az anyakönyvekből sajnos nem lehet a 2 nagy csoport, a nem regisztrált halottak és az elvándorlók arányára következtetni. Olykor a véletlennek köszönhetően sikerül egy-egy csetneki család leszármazottjára rátalálni. Így történt, hogy a már említett városi bíró, Szilassy Gábor második házasságában született gyermekei közül a legkisebb fiú, Gábor keresztelésén kívül más adattal nem szolgáltak a források. Nevére a Magyar Testőrség Névkönyvében találtam rá, ahol 1782-1787 között szolgált. A testőrök között megtaláltam még Farkas, Kerepessy Dániel nevét is, aki szintén „eltűnt” a csetneki anyakönyvekből.¹⁰⁷³

Az elemzés végére hagytam azon gyermekek bemutatását, akik életüket biztosan elvesztették.¹⁰⁷⁴ A családlapok adatai alapján 100 csetneki evangélikus újszülöttből 13-t, és 100 katolikus csecsemőből 14-et a szülők a gyermek első születésnapja előtt temették el.¹⁰⁷⁵ (Lásd Melléklet IV.3.4.2 – 5 sz. grafikon és IV.3.4.2 – d sz. táblázat) A fiú és lánycsecsemők halandóságában a protestáns családokban volt nagyobb különbség, amely az ismert biológiai tényét támasztja alá. A protestáns családokban a gyermekek további 17%-a az ötödik életéve előtt halt meg, a katolikusoknál 15,7% volt az arányuk. Esetükben az evangélikus fiúk és lányok

KOVÁTS – CS. TÓTH, 1962. 55., 81. A főúri és nemesi családok gyermekhalandósága is rendkívül magas volt. J. ÚJVÁRY, 2002. 81.

¹⁰⁷² Kováts Zoltán a hajdúnánási adatok elemzésénél minden ismeretlen sorsú gyermeket nem regisztrált halottnak, „elveszettnek” vett. KOVÁTS, 1973. 70–71.

¹⁰⁷³ HELLENBRONTH, é.n. 357–358. és 208.

¹⁰⁷⁴ Többségüknek a megélt életkora is ismert: az evangélikus fiúk 5,3%-nál, a lányok 4,98%-nál csak a halál tényét tudtam az anyakönyvekben rekonstruálni, míg a katolikus oldalon jóval alacsonyabb, 2,51%, illetve 2,7% az arányuk.

¹⁰⁷⁵ A tiszabői katolikus közösségben is majd 13%-os volt a csecsemőhalandóság a 18. században. SEBESTYÉN, 2002. 214.

között csak minimális a különbség, de a katolikusoknál a lányok között 4,2%-kal alacsonyabb a halandóság a fiúkhoz képest. A későbbi életkorokban a nemek közötti különbség kiegyensúlyozottabbá vált. Amely csetneki gyermek túlélte földi élete első 5 évét, igen jó eséllyel rendelkezett, hogy megélje a felnőtt kort: tízéves kora előtt a gyermekek már csak további 4%-a vesztette életét mindkét gyülekezetben. Míg Keszthelyen 1770–1849 között a gyermekek maximum fele érte meg a tizenötödik születésnapját,¹⁰⁷⁶ addig a 18. századi csetneki gyülekezetekben a családlapok alapján 64,27%-os ezen gyermekek aránya.¹⁰⁷⁷

A csetneki temetési anyakönyvek vizsgálata megerősítette azt, a már a családlapok összeállításánál kialakult megérzésemet, hogy az evangélikus és a római katolikus anyakönyvezés minősége nem volt jobb a korszakban vizsgált más hazai matrikulákénál. A csecsemő- és gyermekhalandóság esetében a feljegyzések hiányosságait a történeti demográfia néhány módszere képes ugyan bizonyos mértékben pótolni, de teljes képet csak más típusú források, névszerinti összeírások egyidejű feldolgozásával kaphatunk.¹⁰⁷⁸ Az alapforrásra és a családlapokra épülő vizsgálatok eredményei megerősítik a már ismert hazai halálozási képet. A magas csecsemő- és gyermekhalálozás Csetneken is minden család életét megnehezítette, az életben maradt gyermekek pedig nagy valószínűséggel hamarosan egyik szülőjüket is elvesztették. Járványos években ezen tragédiák hatványozottabban fordultak elő, szétszakítva a kiépített családi, baráti szálakat, szétrombolva a közösségeket. A csetneki régió családjainak is épp a vizsgált korszak elején, a 18. század első éveiben többszörös nehézséggel kellett szembenézniük: Rákóczi-szabadságharc, pestisjárvány, klímaromlás, illetve ezek következményeként fellépő éhínség és újabb járványok.¹⁰⁷⁹ Az 1739. évi pestisjárványig Csetneken stagnált a népesség, majd a kevésbé heves járvány után hosszú évtizedeken keresztül nagyobb időjárás anomáliák, járványos megbetegedések hiányában ideális feltételek mellett növekedett a lakosság száma az 1780-as évekig. A vizsgált korszak végéig aztán újra emelkedett, elősorban a fiatalok körében pusztító járványok száma és gyakorisága, amely a későbbiekre nézve a termékeny korúak alacsony számát hozta magával. A negatív hullám már elérte a házasságkötéseket is, amely magával hozta a születések számának csökkenését is. Így tehát a 18. és a 19. század fordulóján, a vizsgálat végpontján épp lezárult egy propagatív korszak.

¹⁰⁷⁶ BENDA, 2000. 140.

¹⁰⁷⁷ Andorka kutatása alapján a 18. és 19. század fordulóján született gyermekek közel fele nem élte meg a 10 éves kort. ANDORKA, 2001. 120.

¹⁰⁷⁸ Egy kis mankót nyújthatnak még a keresztszülők névsora, amelyből biztosan kiderül, hogy ugyan megélte a felnőtt kort a vizsgálat személy, de a családalapítás előtt eltűnik a szemünk elől. Ennek nem csupán az elhalálozás lehet az oka, hanem az elvándorlás is, amellyel az özvegy férfiak esetében számolni kell.

¹⁰⁷⁹ RÁCZ L., 1995. 502.

V. *"Bizony, az Úr ajándéka a gyermek, az anyaméh gyümölcse jutalom."*¹⁰⁸⁰ – A nominatív feldolgozás eredményei

V.1 – A termékenységi vizsgálatok

A családrekonstrukciós módszer legfőbb célja a családok gyermekáldásának, a nők termékenységének vizsgálata, amely elsősorban az anya és a megszületett gyermekek adataira építkezik. A minél pontosabb elemzés érdekében a felállított családlapoknak nagyon alapos szűrően kell átesniük. A termékenységi vizsgálatokhoz elengedhetetlen, hogy a családlapon ismert legyen a feleség, az anya születési ideje, a házasságkötés dátuma, a gyermekek keresztelésének ideje és legalább az egyik fél halálának dátuma, amely egyben a házasság zárópontja is. Szintén mellőzendő ez a családlap, ahol gyermekek születése, keresztelése között 60 hónap vagy annál hosszabb idő telt el – ez ugyanis arra utal, hogy egy gyermek keresztelése nagy valószínűséggel nem került feljegyzésre. A termékenységi vizsgálatok központjában a 15–49 éves, produktív korban lévő, az első házasságukban élő nők állnak, így az 50. életévük után házasságra lépő hajadonok sem kerülhetnek be a vizsgálatba. A kritériumoknak megfelelő családlapokon több szempont szerint kerülnek vizsgálat alá – például a családonkénti gyermekszám alakulása, hány gyermeces családok voltak többségben, milyen időközönként születtek a gyermekek stb., illetve olyan finom demográfiai arányszámokat, mutatókat lehet kiszámolni, amelyek közelebb viszik a kutatót az egyházközség termékenységének a megismeréséhez, illetve annak változásához. Az 1692–1807 közötti csetneki evangélikus és katolikus anyakönyvi bejegyzésekből összeállított 3143 darab családlapból a szigorú szempontok alapján 539 először házasságra lépő nő családlapján tudtam termékenységi vizsgálatot végezni.

Miután az egyházi személy előtt megkötötték a házasság, a meghívott vendégek – esetleg hosszasan – megünnepelték az ifjú párt, az élet új rendje, a családi lét vette kezdetét: az első gyermek – a törvénytelen fogantatásokat figyelmen kívül hagyva – átlagosan 20 hónappal követi az esküvőt a csetneki egyházközségekben. Az első durvább termékenységi mutató, amit a kutatók viszonyításként ellenőrizni szoktak, az az egy házasságra jutó szülések száma.¹⁰⁸¹ Ez

¹⁰⁸⁰ 127. zsoltár, 3. vers

¹⁰⁸¹ A nyers születési arányszám, amely az adott év születéseinek és az évközi népességszám hányadosa nem mutat hiteles képet. A két egyházközség területe nem fedte egymást – egy-egy település evangélikus és katolikus lakossága nem feltétlenül tartozott a csetneki evangélikus és katolikus egyházközséghez. A józsefi népszámlálás adatai (Csetnek és a filiák lakossága ez alapján 7016 fő) és a két egyház keresztelési adatai alapján 1787-ben 20,38% a nyers születési arányszám. Keszthelyen 46%, Debrecenben 47%, Átányban 48%, Mezőkövesd esetében 55%-ot, Tiszabón 54%-ot, és Pócsmegyeren 42%-os értéket mutattak ki a kutatók. Óri Péter kutatásai

az érték a nyers születések és házasságkötések arányát – az először házasságra lépők épp úgy benne vannak, mint az újránházasodók – mutatja, amely érték erősen „*függ a házasságok anyakönyvezésének pontosságától, illetve a házassági adatsor homogenitásától.*”¹⁰⁸² (Lásd Melléklet V.1 – a sz. táblázat¹⁰⁸³) Az evangélikusok adatai 2,4–6,6 születés/házasság között erősen hullámoznak a vizsgált korszak első évtizedeiben, 1730-tól kisebb a kilengés mértéke – az anyakönyvi bejegyzések számának és minőségének javulásával a házasságokra jutó szülések értékei is egyre stabilabbak. Az 1710-es években kevesebb keresztelest jegyeztek fel, mint az azt megelőző 20 évben. Ennek az egyik oka, hogy az 1710. évi pestis után elsősorban özvegyek házasodtak, akik korukból kifolyólag, de különösen az átélte események testi- és lelki megrázkódtatása után nem voltak annyira termékenyek. A fiatalokat is erősen megtizedelte a járvány, akik épp házassági korba léptek volna. Az 1720-as évek kimagasló értéke tükrözi az ifjak és hajadonok házasságkötéseinek és termékenységének erejét. A következő évtizedtől 3,1–3,6 között stabilizálódott a házasságonkénti szülések száma. A fordulatot az 1790-es évek hozták meg, mert míg az *evangélikus* házasságkötések száma tovább emelkedett, a keresztelesek száma ebben az évtizedben erős zuhanásba kezdett, amit a következő század első éveiben már az esküvők számában is megjelent.

A *római katolikus* értékek – az első két évtizedet leszámítva, amikor az anyakönyvezés esetleges volt – 2,9–4 születés/házasság között mozognak. Ebben a gyülekezetben nincs olyan erős ingadozás, mint a protestáns adatokban, de jól látható az értékek 1780-as évek utáni fokozatos csökkenése. (Lásd Melléklet V.1 – b sz. táblázat) A miskolci evangélikusok és reformátusok születési és házasságkötési görbéi – a csetnekiekéhez hasonlóan – az 1820-as években válnak el egymástól, amely görbék „*a jelzett időszakok környékén bekövetkezett termékenységi magatartás-változásra utalnak*”¹⁰⁸⁴ – fogalmazta meg Faragó Tamás. A keszthelyi 18. századi katolikus anyakönyvek adatai szintén erős ingadozást mutatnak, hiszen egy házasságra 3,8–5 szülés jutott,¹⁰⁸⁵ Pócsmegyer mutatói 1761–1790 között 3,6-os, míg 1791–1820 között 3,4-as értékeket tükröznek. Andorka Rudolf 1821–1850 között újra magasabb, 3,9-es értéket mért, amely a következő 40 évben minimálisan, 3,8-as értékre csökkent.¹⁰⁸⁶ Az átányiak legmagasabb mutatója az 1730-as években a 4,99-es érték, az 1780-

alapján a természetes termékenységet mutató települések születési arányszámait 35–55% közé teszi. Az adatokat közli: ÓRI, 2003. 200.

¹⁰⁸² BENDA, 2008. 148.

¹⁰⁸³ A táblázatok összeállításánál a házasságkötés időpontját vettem alapul.

¹⁰⁸⁴ FARAGÓ, 2000/b. 182.

¹⁰⁸⁵ BENDA, 2008. 150.

¹⁰⁸⁶ ANDORKA, 1984. 45.

as években 4,7-es értéket számolt Andorka Rudolf.¹⁰⁸⁷ Sebestyén István a tiszabői katolikusok körében magas, 5,7 házasságkötésenkénti szülést mutatott ki.¹⁰⁸⁸ Összehasonlításként a csetneki evangélikusoknál 1760–1799 között 3,24, a katolikusoknál 3,56 szülés jutott egy házasságra.

V.2 – A családok átlagos gyermekszáma

A családok termékenységének másik fontos mutatója a családok átlagos gyermekszáma. A termékenységi vizsgálatokra alkalmas 539 csetneki evangélikus és katolikus hajadon házasságában átlagosan 3,46 gyermek született a 18. században. A két egyházközség adatai némileg eltérnek: az evangélikusok átlaga 3,19 gyermek, míg a katolikusoké 3,74 gyermek – ezek alapján megállapítható, hogy a gyermekvállalási hajlandóság mindkét 18. századi csetneki egyházközségben alacsony volt! Az evangélikus és a katolikus értékek is erős, 2–5 gyermek közötti ingadozást mutatnak. (Lásd Melléklet V.2 – 1 sz. grafikon) Természetesen az első évtizedek alacsony értékére mindenképpen magyarázatot ad a korai anyakönyvezés, hiszen kevés anya születési ideje ismert, illetve sok a hiány a keresztelési bejegyzések között is. Az evangélikus családok gyermekszáma az 1710-es évtizedben a duplájára ugrott, amelynek magyarázatul a már említett 1710. évi pestisjárvány szolgál. 1720–1759 között a családonkénti 3 gyermek volt az „elfogadott” az evangélikusok körében. Az 1739. évi pestisjárvány jóval kevesebb áldozatot követelt – a többlet születés „csupán” a norma tartását fedezte. A családok gyermekszáma az 1760-as években emelkedett 3,67 före. Ennek hátterében az 1762 februárjában történt lelkésváltás is állhat: ebben az évtizedben sikerült rekonstruálni két olyan családot, ahol 11, illetve 13 gyermek született. Az 1790-es évtizedben a vizsgálható családlapok száma ugyan 19%-kal, az azokban született gyermekek száma 26%-kal esett vissza az előző évtizedhez képest, a családok átlagos gyermekszáma némileg emelkedett.¹⁰⁸⁹ A *római katolikusok* családonkénti gyermekszáma nagyon erős ingadozást mutat. Az 1760-as évekig¹⁰⁹⁰ az anyakönyvek minősége és a feljegyzett események száma igen alacsony. A családok termékenysége az 1760-as és 1770-es években kiemelkedően magas – 4,85 és 4,97-es

¹⁰⁸⁷ ANDORKA, 1991/b. 134.

¹⁰⁸⁸ Ugyanakkor a szerző kiemeli, hogy a már gyermekkel vagy gyermekekkel érkező bevándorló házaspárok kimaradtak a keresztelési anyakönyvből, így átlagosan családonként 4 gyermeket feltételez. SEBESTÉNY, 2002. 228–229.

¹⁰⁸⁹ A 19. század első éveiben a gyermekszám a 60 évvel korábbi értékek alá zuhant vissza: a házasságok száma 58%-kal alacsonyabb a század utolsó évtizedéhez képest, míg a születések száma 49%-kal esett vissza, ugyanakkor ezek az adatok nem mérvadók, hiszen ez egy csonka évtized.

¹⁰⁹⁰ A katolikus anyakönyvi adatok mennyisége és minősége az 1760-as évektől kezdett javulni.

gyermekszám –, majd az következő évtizedekben a hármas érték felett hullámzik, ahogy azt az evangélikus családoknál is tapasztaltam. Amíg az evangélikus családok gyermekszáma csökkenő tendenciát mutat a vizsgált korszak végén, addig a katolikus mutató 3 gyermek felett áll. A debreceni reprezentatív kutatások eredményeként Kováts Zoltán családonként 4,8 születést mutatott ki a 18. század első felében, míg 5,9 szülést a század második felében reformátusok körében.¹⁰⁹¹ A csurgói jobbágycsaládoknál a 18. század második felében átlagosan 5,5 gyermek született.¹⁰⁹² Faragó Tamás az 1788. évi összeírás adataiból becsülte meg, hogy a miskolci nemesek családjaiban átlagosan 6, a nem nemes családokban 7 gyermek születhetett.¹⁰⁹³ A sárközi Sárpilisén a családokban 1750–1790 között átlagosan 7,5 gyermek látta meg a napvilágot, amely érték az 1791–1820 közötti időszakra 5,5 főre, majd a következő 30 évben 3,8 főre csökkent.¹⁰⁹⁴ A 18. század második felében a velemi családokban átlagosan 7,16 gyermek látta meg a napvilágot.¹⁰⁹⁵ Időben jóval későbbi a hajdúdorogi adat, de igen beszédes is, hiszen az archaikus népesedési magatartást mutató közösség családjaiban 1897–1900 között átlagosan 5,9 gyermek született.¹⁰⁹⁶ Ez a néhány, az ország különböző területéről vett 18. századi példa is jóval magasabb családonkénti gyermekszámot mutat, mint amit csetneki hívek körében kimutattam. Az őriszentpéteri református családok átlagos gyermekszáma közelít leginkább a csetneki családokéhoz, hiszen a 18. század végi és a 19. század eleji házaspárok átlagosan 3–4 gyermeket vállaltak, majd az 1820-as évektől fokozatosan csökkent az egy családra jutó gyermekszám.¹⁰⁹⁷

Visszautalnék a hajadon lányok házasságkötési életkori gyakoriságára, amely a termékenység egyik legmeghatározóbb tényezője. A vizsgálatok alapján a protestáns lányok akár 2 évvel korábban léphettek házasságra Csetneken, viszont az adatok azt mutatják, hogy katolikus társaikhoz képest nem szültek több gyermeket. A 15 évnél fiatalabb családot alapító evangélikus lányok jellemzően 3, a katolikusok 4 gyermeknek adtak életet, a 15–19 éves koruk között férjhez ment protestáns hajadonok 4,49, míg az azonos korú katolikus lányok 4,83 gyermeket hoztak világra. (Lásd Melléklet V.2 – 2 sz. grafikon)

¹⁰⁹¹ A református özvegyházasságokban átlagosan 4,4 gyermek született. KOVÁTS, 1981. 39., 40.

¹⁰⁹² KOVÁTS – CS. TÓTH, 1962. 70.

¹⁰⁹³ FARAGÓ, 2000/b. 189.

¹⁰⁹⁴ BALÁZS KOVÁCS, 1993. 142.

¹⁰⁹⁵ MOESS, 1972. 426.

¹⁰⁹⁶ TÓTH, 2017. 58.

¹⁰⁹⁷ KOLTAL, 2003. 200–201.

A családok gyermekvállalási magatartását a házasságok időtartama alapján¹⁰⁹⁸ is érdemes megvizsgálni. Ha valamelyik fél korán, a házasság megkötését követő 4 évben hal meg, értelemszerűen kevés gyermek születhetett – ezt a csetneki családlapok is igazolták. Az 5–9 évig tartó házasságokban átlagosan 2,3–2,4 gyermek született Csetneken. (Lásd Melléklet V.2 – 3 sz. grafikon) A 15–19 évig tartó evangélikus házasságok sem érték el a 4 gyermekes állapotot, amit a katolikusoknál már a 10–14 évig tartó házasságokban rekonstruáltam. A katolikusok körében a legmagasabb hatos érték a 20–24 évig házasságban élők között mutatható ki; szintén ekkor érték el a protestánsok is a mért legmagasabb, 5,26 gyermekes átlagot. A 25–29 évig fennálló házasságokban azonban lecsökken a gyermekszám – különösen igaz ez a katolikus házasságokra. A 35 évnél tovább fennálló evangélikus házasságokban fokozatosan csökkenő családonkénti gyermekszámot tapasztaltam, míg a katolikusoknál kialakuló kép az alacsony esetszámok miatt nem mondhatóak hitelesnek. A házasságok időtartama alapján vizsgálva a családonkénti termékenységet némileg eltérő képet mutat a két egyházban. A protestáns házasságokban megfontoltabb a gyermekvállalás: a 15–19 évig tartó házasságokban is csak átlagosan 3,5 gyermeket szültek a nők, míg a katolikusok ekkor már több mint 5 gyermek keresztelőjén is túl voltak. Az értékek a 20–24 évig fennálló házasságokban érték utol egymást. Ám hiába tartott tovább egy házasság, a családonkénti gyermekszám már nem nőtt tovább egyik 18. századi csetneki egyházközségben sem. Az természetesen egy másik kérdés, hogy a megszületett gyermekekből hányan érték meg a felnőttkort és lépnek házasságra.¹⁰⁹⁹

A családonkénti gyermekszám átlagai után érdemes azt is megvizsgálni, hogy hány gyermekes családok voltak többségben a század folyamán a csetneki gyülekezetek területén? A vizsgálat alá vont 539, evangélikus és katolikus hajadonok által kötött házasságok 14,64%-át nem kísérte gyermekáldás. (Lásd Melléklet V.2 – 4 sz. grafikon) A *protestánsok* körében az egy gyermekes családok aránya 14,54%, a 2 gyermekes családok aránya 12,78%. A 3 és 4 gyermeket nevelő házaspárok aránya kicsit magasabb volt ugyan, de a több gyermekesek aránya alacsony értéket képviselt. Elsősorban az evangélikusok körében találtam 10 vagy a feletti gyermeket „vállaló” házaspárokat: 10 gyermek nevét 5, 11 utódot 6 családlapra tudtam felvinni, illetve egy esetben 13 gyermek születését rekonstruáltam.

¹⁰⁹⁸ Az evangélikus családok átlagosan 19,43 évig, míg a katolikusok 20,19 évig álltak fenn Csetneken.

¹⁰⁹⁹ A Kassai 1549. évi összeírás alapján családonként 2,2 gyermek volt életben. Az alacsony értékre J. Újváry Zsuzsanna két lehetséges magyarázatot adott: vagy az örökösödés miatt korlátozták a születések számát vagy pedig a rossz higiéniai viszonyok hatottak ilyen negatívan. J. ÚJVÁRY 2002. 80.

A *katolikusoknál* az egy és két gyermekes családok aránya volt a legmagasabb, majd a számok erősen csökkenő tendenciát mutatnak. Arányait tekintve magas a 7 és 9 gyermeket keresztelő katolikus szülők száma. Moess Alfréd kutatása szerint az 1753–1793 közötti időszakban a 7–10 gyermekes családok voltak többségben Velemen, majd az 1835–1875 közötti időszakban a leggyakoribb gyermekszám már csak 2–5 volt.¹¹⁰⁰ Pócsmegyeren a 18. század második felében az 5–6 gyermekes családok túlsúlya volt megfigyelhető, 1791–1851 között a 4–8 gyermekeseké, majd a 19. század második felében pedig már a 3–5 gyermeket szülő családok voltak többségben.¹¹⁰¹ A 19–20. század fordulóján a hajdúdorogi családokban tipikusan 12–15 gyermeket született.¹¹⁰²

A csetneki *protestáns* gyülekezetben az 1710. évi pestis előtt az 1–3 és a 9 gyermeket vállalók emelkedtek ki, a pestis utáni évtizedben az első házasságok 20%-a, 1720–29 között alapított családok 43%-a gyermektelen. A 9 gyermeket keresztelők aránya az 1700–1739 közötti időszakban házasodottak között végig magas volt, majd az arányok inkább a kisebb méretű, 5–6 gyermeket nevelő családok felé tolódtak el; a protestánsok körében nagyobb család szorványosan fordult elő. A *római katolikus* családokban az 1780-as évektől figyelhető meg ez a váltás. 1760-as és 1770-es évtizedekben 10–14%-on mozog a 6, és a 8 gyermekes családok aránya, 1770-es években házasodottak 17%-a 7, 7%-a 10 gyermeket vállalt. 1780-tól csökken a 7 és a több gyermeket szülő férjzett nők aránya, ekkor az 1–2 gyermeket vállalók száma emelkedett meg. Majd az 1790-es években létrejött családokban szinte maximum csak 5 gyermeket vállaltak a házastársak. A 19. század első csonka évtizedében megduplázódott az egygyermekes családok aránya, de valamennyivel nőtt a 6, a 7 és 9 utódot világra hozóké is. Gombos András, csetneki nemes ifjú 1731. január 28-án nősült – menyasszonya az akkor 19. életévét betöltő, csetneki hajadon Torma Mária volt.¹¹⁰³ Első gyermeküket, Jánost egy év múlva keresztelte Antonius Sámuel lekösz, akit 2–3 évente további 10 testvére követett.¹¹⁰⁴ Sajnos a gyermekek nagyon fiatalon haltak meg, csupán egy fiúk élte meg a felnőttkort, de nincs róla adat, hogy családot is alapított volna. A feleség 44 évnyi házasság után 63 évesen, 1775 februárjában halt meg, férje 3 év múlva követte őt.¹¹⁰⁵ Potocny Péter és Palicka, alias Kormos Ilka házasságát is végig kísérte a gyermekáldás: 1768 novemberében esküdtek,¹¹⁰⁶ és 28 évnyi

¹¹⁰⁰ MOESS, 1972. 427.

¹¹⁰¹ ANDORKA, 1991/b. 61.

¹¹⁰² TÓTH, 2017. 58.

¹¹⁰³ EV. CSET. ANYK. I. IM. 134.

¹¹⁰⁴ János keresztelése 1732. január 31. EV. CSET. ANYK. I. IM. 94. Utolsó gyermeküket, Katalint, 1754. június 20-án kereszteltették. EV. CSET. ANYK. II. IM. 35.

¹¹⁰⁵ 1775. február 12. és 1778. október 27. EV. CSET. ANYK. II. IM. 346. és 349.

¹¹⁰⁶ EV. CSET. ANYK. II. IM. 275.

együttélés alatt 11 gyermekük – közöttük egy ikerpár - született, de csupán egy alapított családot.¹¹⁰⁷ Nem csak a fiatalon férjhez menő evangélikus nők szültek sok gyermeket: Junger Dániel 21 éves nemes ifjú 1769. október 17-én vette házastársul a majd 31 éves Martius Mária nemes kisasszonyt.¹¹⁰⁸ A házuk 11 hónap múlva már gyermeksírától volt hangos, 11. gyermeküket az ekkor 55 éves asszony a házasság 24. évében szülte.¹¹⁰⁹ A gyermekek közül öten biztosan családot alapítottak Csetneken. A legtöbb születést az 1765. február 12-én egybekelt Palitska János és Boszi Mária családlapjára vezethetem fel.¹¹¹⁰ A 23 éves ifjú és a 19 éves hajadon első gyermeke – az átlaghoz képest később – 34 hónappal az esküvő után született.¹¹¹¹ A házasságuk 29 éve alatt 13 gyermekük látta meg a napvilágot, tehát az anya valamivel több, mint kétévenként szült. Közülük 4 lány és egy fiú lépett házasságra. A *katolikus* „nagycsaládosok” közül Bentsko József és Budinszky Zsuzsanna 24 évig tartó házasságában¹¹¹² 10 gyermek, köztük egy ikerpár született. A berzétei születésű juhász, Grelak József 18 évesnek vallotta magát, amikor 1786. május 29-én a majd 21 éves Krajetz Zsuzsannát vette feleségül.¹¹¹³ A házasságuk 22 éve alatt 12 gyermekük született, tehát a felkért komák átlagosan 20–21 havonta újabb gyermeket tartottak a keresztvíz alá.

V.3 – A házas nők korszpecifikus termékenységi arányszáma

A családrekonstitúciós módszer egyik célja a női termékenység szintjének és jellemzőinek mérése az anyakönyvi adatok alapján. A finomabb és pontosabb termékenységi vizsgálatok egyik leglényegesebb mutatója a házas nők korszpecifikus termékenységi arányszáma, amellyel a 15–49 éves korú házas nők gyermekvállalási magatartásának változását írhatjuk le, így és hasonlítjuk össze időben. A kiszámításához ötéves bontásban szokták az anya propagatív, 15–49 éves kora közötti életszakaszát vizsgálni, hogy hány hónapot élt házasságban és ugyanezekben időszakokban hány gyermeket szült; 1000 házasságban töltött évre hány gyermek születése jut. Mivel a házasságkötés kora jelentősen befolyásolja a gyermekszámot és a termékenységet, ezért az eltérő korban házasságra lépő nőket külön-külön vizsgáltam. A

¹¹⁰⁷ 1769. december 5-én keresztelték elsőszülött fiúkat, Andrást, aki 1795 januárjában vezette oltárhoz Gál Katalint. EV. CSET. ANYK. II. IM. 93. és 293.

¹¹⁰⁸ EV. CSET. ANYK. II. IM. 275. Mária életkorát is a temetéskor, 1818. november 20-án bement 80 évből számoltam ki. EV. CSET. ANYK. II. IM. 403.

¹¹⁰⁹ 1793. nov. 5. EV. CSET. ANYK. II. IM. 162.

¹¹¹⁰ EV. CSET. ANYK. II. IM. 272.

¹¹¹¹ 1767. december 4. EV. CSET. ANYK. II. IM. 88. Elképzelhető, hogy egy gyermekük már született korábban is, és csak a keresztelés adminisztrációja maradt el. De az sem kizárt, hogy nem életképesen jött a világra, esetleg az anya elvetélt.

¹¹¹² A 29 éves ifjú és a 20 éves hajadon 1778. május 3-án állt az oltár elé. KAT. CSET. ANYK. II. IM. 35

¹¹¹³ KAT. CSET. ANYK. II. IM. 39.

leginkább figyelmet igénylők a 15–19 évesen, illetve a 20–24 éves korban férjhez menő nők adatai. (Lásd Melléklet V.3 – 1 sz. grafikon)

Az 1692–1807 között 20 éves koruk előtt férjhez ment csetneki evangélikus és katolikus nők (n=254) esetében a termékenységi arányszáma a feleség 15-19 éves korában 290, 20–24 éves korában 302, 25–29 éves korában 232, 30–34 évesen 187-es értéket mutatott. (Lásd Melléklet V.3 – a sz. táblázat) A további szakaszokban a születésszámok, a nők termékenysége a korral erősen csökkent, a görbe nem ívelt, az egyes korcsoportok értékei erősen zuhannak. A 20 éves koruk előtt férjhez ment csetneki lányok a 20–24 évesen, ugyan csak minimális különbséggel, de valamivel több gyermeket szültek¹¹¹⁴ – a termékenység maximumát ebben az életkorban érték el a nők. *„A termékenység intenzitásának kor szerinti csökkenését jól jellemzi, hogy mire az asszonyok elérik a 35. életévüket termékenységük a maximális érték felére csökken.”*¹¹¹⁵ A 20 évnél korábban házasságra lépett csetneki nők esetében a házasságkötés ideje alapján rendezett termékenységi adatok azt mutatják, hogy az 1700-as, az 1740-es, az 1770-es és az 1790-es években ezek a nők 20 éves koruk előtt szültek több gyermeket. A többi évtizedekben jóval magasabb a 20 éves koruk utáni termékenységük. Az 1730–1749 és az 1800–1807 között kötött házasságokban a 40 év feletti nők termékenysége kiugrik a többi periódusban hasonló korú feleségeinek értéke közül. A magyarázat az evangélikus „nagy családosok” között keresendő: ezekben az évtizedekben kötött házasságok közül két kilenc, négy db tíz és egy db 11 gyermekes családot tudtam rekonstruálni. Szintén magas az 1760-as években házasságra lépett nők 45 éves koruk utáni termékenységi értéke, amit az evangélikus 2 család 11 utóddal és az egy 13 gyermekes család értékei emeltek meg. Tehát az alacsony korszpecifikus arányszámok összesítő adatai mögött azért találni az átlagtól eltérő, idősebb korokban is gyermeket szülő nőket a fiatalon férjhez ment csetneki nők között. A keszthelyi nők termékenysége a 18. században a korral lassabban csökkent, csak a 35 éves koruk betöltése után esett vissza erősen,¹¹¹⁶ ahogy azt Pakot Levente a szentegyházfalvi fiatalon házasságra lépő nők esetében is kimutatta. A település fiatalasszonyainak termékenysége azonban magasabb volt a 20. életkoruk betöltése előtt, mint az utána követő időszakban.¹¹¹⁷ Ugyanakkor az őriszentpéteri 20 évnél fiatalabb korban férjhez ment református nők 25–29 éves korokban szültek a legtöbbit, a szülések a 30–34 éves korcsoport után hirtelen fogytak el, 40 éves koruk felett alig szültek a nők.¹¹¹⁸ (Lásd Melléklet V.3 – 2 sz. grafikon) A

¹¹¹⁴ KOLTAI, 2003. 194.; BENDA, 2008. 152.

¹¹¹⁵ DÁNYI, 1991. 114.

¹¹¹⁶ BENDA, 2008. 151.

¹¹¹⁷ PAKOT, 2003. 249–251.

¹¹¹⁸ KOLTAI, 2003. 191–192.

csetneki értékek a viszonyított hazai adatokhoz képest alacsonyabbak voltak, és a 20–24 éves korcsoportban megfigyelt csúcserőtről gyorsan csökkentek – a görbe alapján a születéskorlátozás meglétére lehet következtetni. Magasabb volt a keszthelyi, a pócsmegyeri nők termékenysége, és még az 1830–1839 között, az észak-magyarországi régióban házasságot kötő nők 20 éves kor felett termékenységi értékei is magasabbak, pedig Dányi Dezső kutatása szerint az összes régió közül itt a legalacsonyabb a termékenység.¹¹¹⁹

A 20. életévük előtt házasságra lépő csetneki hajadonokat az egyházi hovatartozás alapján vizsgálva szembe ötlő különbséget mutatnak az értékek: a *római katolikus* lányok¹¹²⁰ termékenysége magasabb volt a 15–19 éves korcsoportban, mint az *evangélikusoké*,¹¹²¹ és mint a 20–24 éves katolikusoké. (Lásd Melléklet V.3 – 3 sz. grafikon) Ezen felül a katolikus nők termékenységi mutatói magasabbak, mint a protestánsoké. Ugyanakkor a *katolikus* 15–19-es magas értékért az MF2a és MF2b-s családlapok a felelősek, tehát ahol a nő életkorát csak bevallásból, becslésből ismerjük. Külön vizsgálva a születési dátummal rendelkező (MF1) *katolikus* nőket, rendkívül alacsony termékenységi mutatót találtam a 15–19 korcsoportban: a vizsgálható 11 családnak mindössze 3 gyermeke született – az alacsony esetszám miatt az érték nem reprezentatív. (Lásd Melléklet V.3 – 4 sz. grafikon) Körükben a 20–24 éves koruk között a termékenység normális értékre emelkedik, míg a 30–34 és a 35–39 éves korcsoportokban csetneki mércével kimagasló értéket mutat. A *protestáns* nők esetében nincs ekkora különbség a két görbe között: a születési dátummal rendelkező nők termékenysége némileg magasabb a 35–39 és a 40–44-es korcsoportokban. (Lásd Melléklet V.3 – 5 sz. grafikon)

A 20–24 éves korukban házasságra lépett csetneki evangélikus és katolikus nők¹¹²² esetében a termékenység a huszonéves korban magasabb volt, mint a fiatalabb korban házasságot kezdők – ők némileg behozták a későbbi házasságkötésből fakadó „hátrányt”. (Lásd Melléklet V.3 – 6 sz. grafikon) Némely szakirodalom a születéskorlátozás jelének tartja, amennyiben a későbbi korcsoportban házasodott nők termékenysége utoléri a 15–19 évesen férjhezvettéket – ezt tapasztalta Koltai Gábor Őriszentéteren 1784–1895 között, Andorka Rudolf Vajszlón 1821–1850-es években. Ugyanakkor Andorka írja, hogy ennek a kritériumnak az alkalmazását maga Louis Henry vonta kétségbe.¹¹²³

¹¹¹⁹ DÁNYI, 1991. 114.

¹¹²⁰ n=55

¹¹²¹ n=199

¹¹²² n=217

¹¹²³ ANDORKA, 1988. 51–52.

Az évszázad adatai alapján a 20–24 éves korban férjhez ment csetneki nők termékenysége is olyan gyorsan csökkent, mint a fiatalabban asszonnyá vált nők esetében: a görbájük a 35. életévük után éri el a 20. életévük előtt házasságra lépett nők termékenységét. (Lásd Melléklet V.3 – b sz. táblázat) A legtöbb évtizedben a házasságkötési korcsoportnak megfelelő életkorban volt magasabb a női termékenység. Az 1770–1789 között házasodott 20–24 éves nők termékenysége 25–29 éves korukban érte el a maximumot: 1770-es években 83%-kal, az 1780-as évtizedben 60%-kal több gyermeket szültek ezen nők 25 éves koruk után, mint 20–24 éves koruk között. 1730 májusában és 1733 októberében házasodott Majercik Pál és Hiszera Zsófia, illetve Prebár Mihály és Nosko Mária.¹¹²⁴ A hajadonok 24 és 25 éves korukban váltak asszonnyá és mindketten 8 gyermeknek adtak életet – ez a 2 anya adata emelte meg az 1730-as házassági kohorszának a 40–44 és a 45–49 éves korcsoportok adatait. Az összehasonlító grafikon jól tükrözi, hogy a csetneki nők termékenysége ugyan kicsit lassabban csökkent, mint a fiatalabban házasodóké, de az értékei közel sem magasak, mint a két pócsmegyeri, a keszthelyi vagy a győri adatsoroké. (Lásd Melléklet V.3 – 7 sz. grafikon) Szentegyházásfalván a 20–24 éves korában férjhez ment nők termékenysége jóval magasabb volt 24. születésnapjuk előtt, mint után.¹¹²⁵

A 20–24 éves korukban férjhez ment csetneki hajadonok termékenysége is eltérő képet fest az egyházi hovatartozásuk tükrében. (Lásd Melléklet V.3 – 8 sz. grafikon) A *katolikus* nőké az első korosztályban magasabb, mint a *protestánsoké*. Mindkét egyházközség hajadonjai a 20–24 éves korukban érték el a termékenységük maximumát, a katolikusoké körükben is lassabban csökkent, ahogy azt az előző korcsoportnál is tapasztaltam. A biztos és a becsült életkorok alapján vizsgálva a 20–24 évesen asszonnyá váló nőket nem tapasztaltam olyan nagy mértékű eltérést a termékenységben, mint a 20 év alatti katolikus nők esetében. (Lásd Melléklet V.3 – 9 és 10 sz. grafikon)

V.4 – Teljes termékenységi arányszám

A női termékenység összegző mutatója a teljes házas termékenységi arányszám,¹¹²⁶ amely azt mutatja meg, hogy hány gyermeket szült volna egy asszony, ha a produktív életszakaszában végig házasságban élt volna. Mivel a házasságok általában a feleség 50.

¹¹²⁴ EV. CSET. ANYK. I. IM. 134. és 135.

¹¹²⁵ PAKOT, 2003. 249–251. Ebben a korcsoportban is az őriszentpéteri református nők értékei alakítják a legfurcsább görbét, az értékek azonban nem mérvadók, hiszen mindössze 9 házasság adatai álltak Koltai Gábor rendelkezésére. KOLTAI, 2003. 193.

¹¹²⁶ TFR, total fertility rate.

születésnapja előtt már felbomlottak valamelyik fél halálával, nem minden nő élt 15 éves korától 49 éves koráig házasságban, illetve szült végig, ezért a kapott számok nem a valós termékenységet, hanem a lehetséges maximális termékenységet tükrözik. Számításához az egy házassági kohorszban összeadtam a 15–49 éves korban házasodók korszpecifikus termékenységi arányszámait, azt megszoroztam öttel, mivel mindegyik arányszám 5 évre vetítettem, így kaptam meg a lehetséges gyermekszámot. Viszonyítási alapul a hutterita közösség termékenységét szokták alkalmazni, akik egyrészt egészségesek voltak, másrészt körükben nem volt születésszabályozás, így a nők szülőképes koruk végéig szültek. Ebben a közösségben 12440 a teljes termékenységi arányszám, tehát egy házas nő 15 és 49 éves kora között 12,4 gyermeket szült. Andorka Rudolf a valószínűsíthető születéskorlátozás értékét 6500-ra tette, tehát ő 6,5 gyermek születésnél húzta meg a határt.¹¹²⁷ Alkalmazkodva a csetneki protestáns korai házasságkötési magatartáshoz, kiszámítottam a 15–49 éves nő házas nők teljes termékenységét is. A két egyházhoz tartozó 15–49 éves nők együttes mutatója: 5915, míg a 20–24 éves korban házasodottaké még alacsonyabb, 5085. Mindkét csetneki érték erősen elmaradt a születéskorlátozás határaként Andorka által meghúzott 6500-as teljes termékenységi arányszám értékétől. (Lásd Melléklet V.4 – a sz. táblázat)

A csetneki teljes termékenységi mutató a legfiatalabb házassági kohorszban 3760–7570 között, az idősebbeknél jóval alacsonyabb értéken, 4180–6100 között mozgott;¹¹²⁸ a fiatalon férjhez ment hajadonok 3,7–7,5, a 20 év fölött házasodó nők 4–6,1 gyermeket szülhettek volna. A később férjhez ment csetneki nők családjaiban átlagosan 1–1,5 gyermekkel kevesebb látta meg a napvilágot, mint a 20 éves koruk előtt házasságra lépők. Az TFR értékek évtizedes bontásban nagyon erős ingadozást mutatnak. (Lásd Melléklet V.4 – 1 sz. grafikon) A 20 év alatt férjhez ment nők értékei a legtöbb esetben magasabbak, mint a következő korcsoportban asszonnyá lett nőké. Az erősen ingadozó értékek összességében növekvő tendenciát mutatnak: az 1710. és az 1739. évi pestisjárvány után, az 1760-as években és a 19. század első éveiben emelkedtek meg. Az Andorka Rudolf által alsó határvonalként meghúzott 6500-as értéket csupán 1740-es és az 1800-as években lépték át. A 20–24 éves korban családi életet kezdő nők termékenysége is ingadozott, a legmagasabb értéke is éppen csak hogy meghaladta a 6000-es határértéket. az 1710. évi *mors nigra* pusztítása után körükben megemelkedett a termékenység, ahogy az 1760-as és 1790-es évtizedekben is. Ugyanakkor a század utolsó pestisjárványa épp

¹¹²⁷ ANDORKA, 1988. 48–49.

¹¹²⁸ A korai évtizedek adatai az alacsony esetszámok (15–19 éveseknél 8, míg a 20–24 éveseknél mindössze 1 eset) miatt nem mérvadók.

az ellenkező hatást váltott ki esetükben és a 19. század első éveiben is legalább akkora a távolság a korábban férjhez ment anyák mutatójától, mint az 1740-es években.

Az anyakönyvi adatok alapján kimutatható okok, befolyásoló tényezők megvilágítása érdekében a termékenységet az anyák egyházi hovatartozása alapján vizsgáltam tovább. (Lásd Melléklet V.4 – b sz. táblázat) A 20 éves koruk előtt férjhez ment evangélikus hajadonok¹¹²⁹ TFR mutatója 5625, a katolikusoké¹¹³⁰ jóval magasabb, 6900 volt. Az évtizedenkénti bontás a *katolikus* értékek húzó erejét mutatja, különösen az 1770-es és az 1800-as években. Tehát körükben magasabb volt a termékenység, mint a protestáns kortásaiknál. A 20–24 éves korban családot alapító nők esetében is magasabbak a katolikus értékek: a 73 eset alapján 5480-as a termékenységi mutatójuk, míg a *protestáns* nőknél¹¹³¹ mindössze 4865. (Lásd Melléklet V.4 – c sz. táblázat) Az eltérések ebben a korcsoportban már nem olyan nagyok, de még mindig a katolikus nők termékenysége a magasabb Csetneken. Kivételt csak az utolsó évtized mutatott, ahol ugyan minimálisan, de a katolikusok fölé emelkedtek a protestáns adatok. Az egyházi hovatartozás alapján vizsgálva tehát a nők termékenységét, a római katolikus házasságok termékenyebbek voltak a 18. századi Csetneken és a filiákban, mint a protestáns egyházközség területén.

A még pontosabb kép megismeréséért kiszámoltam az MF1-es családlapok női termékenységét is.¹¹³² Különösen a katolikusok körében alacsonyak az esetszámok, így esetükben nem volt értelme évtizedes bontásban vizsgálni a termékenységet. A fiatalon házasságra lépett *evangélikus* nők termékenységi mutatója 6100 – ez magasabb érték, mint az MF1+MF2-es családlapoké, amely 5625. A 20 éves koruk előtt családot alapító ismert születési dátumú katolikus nők termékenysége 6450 – ez alacsonyabb, mint a katolikus MF1+MF2-es 6900-as érték. A két egyházközség családjai közötti különbségek még inkább csökkentek a 20–24 éves korukban családot alapító nők adatai esetében: a protestánsoknál 5105, a katolikus társaiknál 5220 értéket adott a teljes házasság termékenysége. A fiatalon házasságra lépett MF1-es evangélikus nők termékenysége magasabb, a katolikusoké épp az Andorka által meghúzott határ közeli értéken található. Úgy gondolom, hogy a 18. századi csetneki katolikus családok kisebb mértékben szabályozták a születések számát és/vagy gyakoriságát, tehát a termékenységet, mint az evangélikusok.

¹¹²⁹ n=199

¹¹³⁰ n=55

¹¹³¹ n=144

¹¹³² Katolikusok n=34, evangélikusok n=223.

Az összes evangélikus nő (MF1+MF2) és az ismert születési dátummal rendelkező evangélikus nők termékenységet évtizedes bontásban ábrázolva néhány évtizedben nagy különbségeket kaptam. (Lásd Melléklet V.4 – 2 sz. grafikon) Az 1720–1729 között megkötött 20 év alatti, ismert születési dátumú evangélikus nők esetében rendkívül alacsony a termékenység. Az egész évtizedben mindössze 7 házasság felelt meg a termékenységi vizsgálatok szigorú feltételeinek: 5 esetben ismert a nő születési dátuma, amelyek közül csupán egy családban, a Frenyo, alias Kamenanszky György és Czekus Mária házasságában regisztráltak 3 keresztelést. A további négy nő 16–19 éves kora között lépett az oltár elé, a férjeik között 2 ifjút, egy özvegy és egy ismeretlen családi állapotú vőlegényt találtam. A házasságok közül épp a Frenyo–Czekus páré volt 8 évvel és 11 hónappal a legrövidebb, a többi hosszúsága 18 év és 55 év közé esett. Az anyakönyvből kinyerhető adatok alapján nem tudom kikövetkeztetni a meddőségek okát. Esetleg az 1710 őszen tombolt pestis hagyott nyomot a testükön: három nő 2–8 éves korában élte át a járvány pusztítását, Tomko Mária 1 évvel azután született. A nyers anyakönyvi bejegyzések alapján az 1710-es években magas házasságkötési számok jelentősen lecsökkentek a következő évtizedre, ugyanakkor a születések száma 486-ról 510-re emelkedett. Tehát nem lehet általános értelemben vett meddőségi-hatásról beszélni a Csetneken kötött evangélikus házasságokban, de feltételezhetően volt ilyen hatása is a járványoknak. A század utolsó 20 évében jobb termékenységet mutatnak az MF1-es protestáns családlapok, különösen az 1790-es években kötött házasságokban.

A 15–19 évesen férjhez ment keszthelyi nők 1750–1809 között elméletileg 7,6–7,8 gyermeket szültek, míg a 20–24 évesen házasságra lépők 6,3–6,5 gyermeket.¹¹³³ „*Keszthelyen nincs nyoma a születéskorlátozásnak, a termékenység a dunántúli katolikusokra jellemzően magas értéket ad.*”¹¹³⁴ A velemi 20–49 éves katolikus házas nők teljes termékenységi arányszáma 1753–1793 között 8955 volt, amely a következő 40 évben 8160-ra esett. A rábakecöli nők 1764–1790 közötti házas teljes termékenységi értéke 8830 volt, amely a következő három évtizedben 9105-re emelkedett.¹¹³⁵ A 18. századi fiatalon házasságra lépett győri anyák 8,8 gyermeket hoztak volna világra.¹¹³⁶ Átány 20–49 éves református asszonyainál az 1770-es évtizedben 7990-as értéket mutatott ki Andorka.¹¹³⁷ A sárközi Sárpilisén lakó házas nők teljes termékenységi mutatója alapján 1750–1790 között 9 gyermekük, 1790–1820 között

¹¹³³ BENDA, 2008. 153.

¹¹³⁴ BENDA, 2001. 239.

¹¹³⁵ ANDORKA, 2001. 112.s

¹¹³⁶ DÁNYI, 1995. 86.

¹¹³⁷ ANDORKA, 2001. 112.

6,5 gyermekük, míg 1821–1850 között csupán 5,4 gyermekük születhetett volna.¹¹³⁸ Láthatóan több település adatai a csetnekieknél jóval magasabb értéket mutattak, míg az őriszentpéteriek messze elmaradtak a 6500-as arányszámtól is: 1784–1799 közötti 15–19 éves kora között házasságra lépett nők teljes termékenysége 5235, 1800–1819 között pedig 5120. Ugyanezen évtizedben a 20–24 évesen férjhez ment nők értéke 4305, illetve 4470. Koltai Gábor megállapítása szerint a termékenységi mutatók az erős születéskorlátozó falvak csoportjába – pl. Vajszló és Besence, illetve Alsónyék és Sárpilis – sorolják Őriszentpéttert.¹¹³⁹ A fiatalon házasságra lépett csetneki nőknél 18. századra vonatkozó teljes házassági termékenységi érték az Andorka által jelölt 6500-as határ alatt helyezkedett el, a 20–24 évesek esetében jóval alatta marad és az eddigi hazai kutatások eredményei is mindenhol magasabb termékenységi értékeket mutattak ki ebben a században. A tényleges gyermekszám ennél még alacsonyabb lehetett - ezt a csetneki családok átlagos gyermekszáma (3,25 fő) is igazolta, amihez a házasságok rövidebb időtartama is hozzájárult.¹¹⁴⁰ A csetneki teljes termékenységi arányszámok is azt feltételezik, hogy a születéskorlátozás elsősorban a protestáns családok körében volt inkább jelen a 18. századi Csetneken.¹¹⁴¹ Ugyanakkor az alacsony termékenységi mutatókat látva, felvetődik a kérdés, hogy a családrekonstrukciós módszer egyes szigorú lépései, mint például a 60 hónapnál hosszabb intervallumú családlapok kizárása a termékenységi vizsgálatból is befolyásolhatta a kapott értékeket.

V.5 – Az intervallumok vizsgálata

A születéskorlátozás jelenléte kimutatható a születések között eltelt idők távolságának vizsgálatával is. Az intervallumok hossza a családok demográfiai viselkedéséről árulhat el sokat a kutatóknak, hiszen „*a hosszú intervallumok a születéskorlátozás elterjedtségére, a*

¹¹³⁸ BALÁZS KOVÁCS, 1993. 142.

¹¹³⁹ KOLTAI, 2003. 195.; ANDORKA, 2001. 112. Habclicsek László vizsgálata azt mutatta, hogy „*a gyermekszám akár 4-től 8-ig terjedő intervallumban is változhatott az 1820-as évek földrajzi elhelyezkedése szerint. Egyszerre van tehát jelen az adott korban a szinte korlátozás nélküli szülés az erős születésszabályozással.*” HABCICSEK, 1991. 77.

¹¹⁴⁰ A protestáns családlapok közül mindössze 1176-ot sikerült lezárnom – ezek átlagosan 19,43 évig tartottak. A 303 db lezárt katolikus családlap átlagosan 20,14 évet mutat.

¹¹⁴¹ A modern statisztika által számolt és nyilvántartott teljes női termékenységi értékeket családrekonstrukció alapján nem tudjuk meghatározni. Ha a teljes termékenységi arányszám meghaladja a 2,1 értéket, akkor a népesség utánpótlása biztosított. 1985-ben hazánkban 1,8 szülés jutott egy nőre; 1990-ben 1,87; 2006-ban 1,32; 2011-ben 1,24; 2014-ben 1,41; 2016-ban 1,53. Franciaország 2006 – 2; 2016 – 1,92. Svédország 2006 – 1,85; 2016 – 1,85. Svájc 2006 – 1,43; 2016 – 1,54. Spanyolország 2006 – 1,38; 2016 – 1,34. Olaszország 2006 – 1,32; 2016 – 1,34. Németország 2006 – 1,32; 2016 – 1,6. Csehország 2006 – 1,33; 2016 – 1,63. Forrás: https://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tabl/tsdde220.html

*hosszabbodó intervallumok pedig a terjedésre engednek következtetni.*¹¹⁴² Ha a születéskorlátozásra a kívánt gyermekszám elérése után kerül sor, akkor az első néhány időköz nem hosszabbodik meg, illetve további nagyobb sorszámú szülésekre nem is kerül sor. Ezért elsősorban az első 3–4 intervallum elemzése világíthatja meg a születéskorlátozás előfordulását vagy terjedését. A több gyermeket vállalók esetében az intervallumok egyébként is rövidek szoktak lenni, mivel „*az ötödik, hatodik stb. szülésekre csak a nem-születéskorlátozó családokban kerül sor, ahol az intervallumok rövidek*”¹¹⁴³ – olvashatjuk Andorka magyarázatában.

A születési intervallumok vizsgálatát csak azokat a családlapokon végeztem el, amelyekben a szülések közötti eltelt idő 60 hónapnál kisebb volt; az ennél nagyobb szülések közötti távolság adathiányra utalhat, amelyet a hiányos anyakönyvezés vagy más településen történt szülés is okozhat. Az első intervallumok esetében a 8 hónapnál korábban született gyermekek családjai nem kerültek bele az adatbázisba.¹¹⁴⁴ Az összeállított *evangélikus* családlapok alapján az elsőszülött gyermekek 5%-a fogant a lelkész áldása előtt. A legalacsonyabb értékeket a vizsgált korszak első két évtizedében, illetve az 1730-as és az 1750-es években mértem: 1,5 – 2,3%. Az 1710-es és az 1740-es években – a két pestisjárványt követően – 4% fölé emelkedett a házasságkötés előtt fogant gyermekek aránya, amely 1760-tól még magasabb értékeket mutatott, hiszen az 1780-as évtizedben kötött házasságokban az elsőszülött gyermekek 7,8%-a fogant az esküvő előtt. (Lásd Melléklet V.5 – a sz. táblázat) Ezzel szemben a *katolikus* házaspárok esetében sokkal magasabb, 17,3% azon elsőszülött gyermekek aránya, akik bizonyosan a házasság szentségének kiszolgáltatása előtt fogantak. Az évtizedes bontást a jobb minőségű anyakönyvezés indulásától, az 1760-as évektől vizsgálva is az evangélikus értékék többszörösét találtam. Az 1770-ben házasodott párok első gyermekeinek 9,3%-a a legalacsonyabb mutató, 1780-ban 18%, míg az azt követő periódusokban az első közös gyermekek 23, illetve 23,6%-a fogant az esküvő előtt.

Nem gondolom, hogy ezen adatok alapján is a katolikus nők és férfiak paráznább életet éltek volna a vizsgált területen. Inkább abban látom a magas számok, illetve a két gyülekezet eltérő értékeinek magyarázatát, hogy talán a hatodik parancs ellen vétő katolikus párok többsége az egyház és a közösség előtt is összeházasodott, míg a protestáns „bűntársaik” közül kevesebb lépett házasságra. Az, hogy emögött a kisebb katolikus gyülekezet határozottabb lelki

¹¹⁴² ANDORKA, 1984. 49.

¹¹⁴³ ANDORKA, 1984. 49.

¹¹⁴⁴ Amennyiben beszámítanánk őket az első intervallumba, annak átlagos értéke aránytalanul megrövidülne. ANDORKA, 1988. 54; BENDA, 2008. 153.

vezetőit, a szigorúbb katolikus gyülekezetet vagy az elnézőbb evangélikusokat, esetleg a „gyorsabb lábú” protestáns férfiakat kell feltételezni, ebből az egy forrásból nem lehet megvilágítani. A csetneki *protestáns* anyakönyvekből 1692-től 10 olyan protestáns házaspár családját rekonstruáltam, ahol már az esküvő előtt meg is született az első közös gyermek, míg bő 80 évnyi *katolikus* családlapjai között összesen 11 esetben váltak a párok előbb szülővé, majd házaspárrá. Esetleg kevesebb paráználkodó pár bűne került napvilágra, illetve az anyakönyvbe, talán a lányok elkerülték a fogantatást vagy tettek ellene, esetleg más gyülekezetben kereszteltették bűnük gyümölcsét? A feltételezést az egyházi feljegyzések tudnák tisztázni, amelyek például az egyes bűnösök penitenciáit tartalmazzák.

Összehasonlításként a 18. század második felében a katolikus keszthelyi házaspárok elsőszülött gyermekeinek általában az 5%-a fogant a házasságkötés előtt, de ez az arány a házasságon kívüli születésekkel együtt párhuzamosan emelkedett, amely a párok szexuális magatartásának változását jelzi.¹¹⁴⁵ A csetneki katolikus gyülekezetben az 1780-as évektől mozognak együtt a házasságon kívül, illetve a házasságkötés előtt fogant gyermekek arányai. A protestáns közösségben nem találtam összefüggést a két adatsor mozgásában. (Lásd Melléklet IV.2.5 – 1 sz. grafikon)

Az adatok alapján – a biztosan idő előtt házasesetet élő párokat kivéve – a házasságkötések után az evangélikusoknál átlagosan 20 hónap telt el, míg megszületett az első gyermek, a katolikus családoknál 21 hónap múlva tartották az első keresztelőt. (Lásd Melléklet V.5 – 1 sz. grafikon) Az evangélikus adatok a század folyamán 13 és 24 hónap között ingadoztak az évtizedenkénti bontásban. Az 1760-as évektől kiegyensúlyozottabbak, 20–21 hónapot rekonstruáltam, de a 19. század vizsgált csonka évtizedében 17 hónapra csökkent le. A *katolikus* családokban is azonos első intervallumot mértem az utolsó évtizedben, előtte azonban 18 és 24 hónap közötti ingadozást tapasztaltam. Tehát míg a csetneki protestáns családokban stabilizálódott a házasságkötés utáni első keresztelés időpontja, a katolikusoknál kilengést tapasztaltam.

A házasságkötési életkor alapján vizsgálva az első intervallumot nem meglepő módon azt mutatták a csetneki adatok, hogy a legfiatalabb korban, 15 év alatti korban férjhez ment lányok esetében a legmagasabb az első intervallum értéke, amely a fiatalkori sterilitás elméletét támasztja alá.¹¹⁴⁶ A katolikus 34,5 hónapos értéket figyelmen kívül kell hagyni, mivel ezt 2 házaspár adja. A 15 évnél fiatalabban házasságra lépő evangélikus lányoknál a házasságkötés

¹¹⁴⁵ BENDA, 2001. 237.

¹¹⁴⁶ Andorka megjegyzi, hogy a fiatal korban házasodók is alkalmazhattak születéskorlátozást azzal, hogy az első gyermek születését tolták ki időben. ANDORKA, 1984. 49.

és az első születés között eltelt idő átlagosan 19,66 hónap, míg a 15–19 éves lányoknál minimálisan nagyobb, 21,22 hónap volt ez az érték.¹¹⁴⁷ Az azonos korban férjhez ment katolikus lányok az esküvő után 18,48 hónappal születtek. A menyasszonyok életkorának előrehaladtával fordított arányban csökken az első intervallum hossza: a 30–34 éves korokban férjhez ment evangélikus nőknél már csak 17,44 hónapot rekonstruáltam. A katolikusoknál az esetszámokat is figyelembe véve a 25–29 éves menyasszonyok születtek a leghamarabb, átlagosan 16,85 hónappal az esküvőjük után. A katolikus családok 1. intervallum értéke jobban ingadozik az anya házasságkötési életkorának tükrében, mint az evangélikusoké. Mindenképpen igazolt, hogy az idősebb korban férjhez menő csetneki nők esetében az életkorral fordított arányosságban változik az első intervallum hossza, így „pótolták be a lemaradásukat”. Ellenben a fiatalkori sterilitás nem mutatkozik meg a katolikus 15–19 éves korokban családokat alapító hajadonoknál,¹¹⁴⁸ hiszen átlagosan 4 hónappal rövidebb náluk a házasságkötés és az első szülés között eltelt idő, mint a 20–24 évesen férjhez ment katolikus lányok családjaiban.¹¹⁴⁹

A grafikonon láthatóan az először házasságra lépő csetneki hajadonok családjaiban már a 2. gyermek születésekor 30 hónap fölé emelkedett a szülések közötti távolság, a 7. gyermek születéséig 30–35 hónap között mozgott mindkét egyházközségben. Az *evangélikus* családokban a 4. gyermekig szülésenként egy hónappal nő a távolság. Az 5–8 gyermeket vállaló nőknél már rövidültek az intervallumok, a 7. és a 8. gyermek keresztelese között már csak 28 hónap telt el átlagosan, ahogy ezt Andorka is tapasztalta. Ugyanakkor a 9. gyermek átlagosan újra majd 3 évvel később látott napvilágot, de innen a 17 darab, 10 vagy több gyermekes evangélikus „nagy családban” fokozatosan csökkentek a szülések közötti távolságok. A *katolikusok* családokban a 3. gyermek születéséig hosszabbodtak az intervallumok 32 hónapig, majd a hatodik szülésig 30 hónap körül stagnáltak; a 7. gyermek előtt felemelkedett 33-ra, majd visszaesett 31-re. A következő gyermektől az evangélikus görbével azonos a tendenciát tapasztaltam.

A csetneki családokba az eddigi magyarországi adatokhoz képest relatív gyorsan érkezett az első gyermek. A legnagyobb távolságot az első és a 2. gyermek születése között mértem, az eltelt idő a másfélszeresére emelkedett, az intervallumok hossza a 2. gyermek születése után kicsit ingadoztak, nem hosszabbodtak túlzottan egyik csetneki egyházközségben sem. A

¹¹⁴⁷ A keszthelyi adatok is igazolták, hogy a 19 évesen vagy fiatalabb korban családokat alapítók átlagosan 2 hónappal később tartották az első kereszteleket. BENDA, 2001. 239.

¹¹⁴⁸ n=39

¹¹⁴⁹ n=58

magasabb sorszámú gyermekek Csetneken és környékén átlagosan 2,5 évenként látták meg a napvilágot. Ezen adatok alapján a csetneki nők egyházi hovatartozástól függetlenül már az első gyermek születése után alkalmaztak valamilyen módszert, például a hosszabb ideig tartó szoptatást, amivel késleltették a 2. és a további gyermekek világra jöttét. A 18. századi normandiai Crulai egyházközségben bizonyítottan nem alkalmaztak születéskorlátozást; a családoknál az 1. intervallum 17 hónap, a 2. 22, a 3. 25, a 4. 27 hónap volt. Ezzel állította szembe Andorka az 1821–1850 közötti vajszlói és besencei adatokat, amely településeket más demográfiai mutatók alapján születéskorlátozóknak feltételezett: a két településen az 1. intervallum 35 hó, a 2. 48 hó, a 3. 50 hó, a 4. 45 hónap volt.¹¹⁵⁰ Balázs Kovács Sándor is az intervallumok átlagának hosszabbodását mutatta ki a sárpilisi családokban,¹¹⁵¹ és nagyjából azonos szülési intenzitást mutatnak az óriszentpéteri családok is, hiszen az első gyermek a házasságkötés után 26 hónapra érkezett, majd a többi gyermek nagyjából 3 évenként született.¹¹⁵² A katolikus keszthelyiekénél is általában 20 hónappal az esküvő után tartották az első keresztelőt, a 2. gyermek 24 hónapra követi itt is az elsőt.¹¹⁵³ A győri anyák 1784–1787 között 17 hónappal a házasságra lépésük után hozták világra első, 25 hónap múlva a 2. és újabb 32 hónap elteltével a 3. gyermeküket.¹¹⁵⁴ Az 1780–1848 közötti pozsonyi evangélikus házasságokban jellemzően másfél és 2 év közötti rendszerességgel szültek a nők.¹¹⁵⁵ A tiszabői vizsgálat szerint Sebestyén István az 1737–1799 közötti létrejött családokban 27 hónapot mért első intervallumi értéknek, majd a gyermekek 30 havonta születtek.¹¹⁵⁶ Hajdúdorogon 1897–1900 között kötött házasságokban 16 hónap telt el átlagosan gyermektelenül az esküvő után.¹¹⁵⁷ Pócsmegyeren 1850-ig nem hosszabbodtak az intervallumok: az esküvő után bő 2 évvel születtek az első gyermekek, akiket 2 és fél év múlva követtek a másodikak; a 3. intervallum megközelíti a 3 évet, ugyanakkor Andorka megjegyzi, hogy „ilyen hosszú intervallumok elképzelhetőek születéskorlátozás kiterjedtebb alkalmazása nélkül is.”¹¹⁵⁸ A bemutatott hazai értékek alapján a csetneki régióban élő családok már az első gyermek világra jötte után hosszabb időközönként tartottak keresztelőt, mint más gyülekezetekben.

¹¹⁵⁰ ANDORKA, 1988. 54.

¹¹⁵¹ A 18. század második felében átlagosan 32,3 hónaponként szültek az anyák, 1791–1820 között már 36,9 havonként, és a következő 30 évben 37,5 hónapra emelkedett fel ez az időköz. BALÁZS KOVÁCS, 1993. 142. Csetneken az átlagos intervallumok hossza a 18. században 30,5 hónap.

¹¹⁵² KOLTAI, 2003. 198.

¹¹⁵³ A 19. század közepére 26–27 hónapra emelkedett fel ez a távolság. Az 5. gyermekig 30 hónapig emelkedett a szülések közti idő, de ezt követően már nem nyúlt tovább. BENDA, 2008. 154–155.

¹¹⁵⁴ Ezek után átlagban csökkentek az intervallumok hosszúságai a vizsgált győri családoknál is. DÁNYI, 1995. 86.

¹¹⁵⁵ TÓTH, 2009. 52.

¹¹⁵⁶ SEBESTYÉN, 2002. 232.

¹¹⁵⁷ TÓTH, 2017. 59.

¹¹⁵⁸ ANDORKA, 1984. 49.

V.6 – Az utolsó szülési korév

A női termékenységet jellemzi az az életkor is, amikor utoljára szültek a nők, amely amennyiben a nő 40. életkora előtt volt, akkor a kutatók a születéskorlátozás alkalmazását feltételezik. A vizsgálatokhoz csak azokat a családlapokat használtam fel, amelyeken a feleség legalább a 45. születésnapjáig az első házasságában élt és gyermeket is szült. Az evangélikus családlapok közül 153 volt alkalmas a vizsgálatra, míg a katolikusok közül 52 felelt meg a feltételeknek. Az eredmények igen alacsony, 32,69 utolsó szülési korévet adtak ki a 18. századi csetneki egyházközségekben: a protestáns nőknél 32,93 év, míg a katolikusok körében átlagosan 31,98 éves korukban szültek utoljára a nők. A szülőképes kor tehát 32–33 évvel zárult tehát a 18. századi csetneki gyülekezetekben, amely érték nem illeszkedik a publikált hazai vizsgálatokhoz. A keszthelyi nők átlagosan 38 éves korukban születték meg utolsó gyermeküket.¹¹⁵⁹ A pozsonyi evangélikus házas nők utolsó szülésének felső életkori határa a csetnekieknél 10 évvel volt magasabb, jellemzően 40–42 év volt az 1780–1848 között kötött házasságokban,¹¹⁶⁰ míg a csurgói anyák 44–45 éves korukban hoztak világra utoljára gyermeket.¹¹⁶¹

Az utolsó szülések korévének évtizedes bontása különösen a csetneki katolikus nők esetében mutatott nagy ingadozást. (Az alacsony esetszámok miatt az 1690–1719 közötti evangélikus és az 1770 előtti katolikus életkorok nem megbízhatóak.) A *protestáns* vallású nők az 1770-es évekig 32–35 éves koruk között születték a házasságokban az utolsó gyermekeket. (Lásd Melléklet V.6 – a sz. táblázat) Az 1770-es években kötött házasságokban a mért életkor rendkívül lecsökkent, átlagosan 28 éves korukban szültek utoljára, majd a vizsgált időszak utolsó 30 évében esküdött pároknál újra 32–33 éves volt a feleség a regisztrált utolsó gyermek világra hozatalakor.¹¹⁶² Az 1770–1779 között kötött házasságok közül 21 családlap felelt meg a vizsgálat feltételeinek, ezek közül egy–egy a 6, a 7 és a 8 gyermekes családok száma, 18-ban csupán 1–4 gyermek születését regisztrálták a lelkészek. Az anyák a szokásnak megfelelő életkorban, átlagosan 20,5 évesen mentek férjhez, míg a házasságok fennállása átlagon felüli, 25 év volt. Az anyakönyvekből nem sikerült magyarázatot találni arra, hogy ebben az évtizedben miért csökkent le ilyen drasztikusan a nők utolsó szülési koréve.

¹¹⁵⁹ BENDA, 2001. 239.

¹¹⁶⁰ TÓTH, 2009. 54

¹¹⁶¹ KOVÁTS – Cs. TÓTH, 1962. 69.

¹¹⁶² Óriszentpéteren az 1800–1819-es évtized adataihoz képest folyamatos csökkenést tapasztalt az utolsó szülési korév viszonylatában Koltai Gábor, amely arra utal, hogy a községben egyre elterjedtebbé vált a születéskorlátozás. KOLTAI, 2003. 198.

A *katolikus* nők az 1770-es évtizedben szültek legidősebb korukban, 35 évesen utoljára, majd az értékek a következő évtizedekben 30, illetve 31 évre estek vissza. (Lásd Melléklet V.6 – b sz. táblázat) A tendencia folytatódott, hiszen a 19. század csonka évtizedében a katolikus nők általában 27 éves korukban hozták világra utolsó gyermeküket.¹¹⁶³ Az 1770-es évek magas életkori adata mögött 17 olyan családlap áll, amelyekben átlagosan 6 gyermek születését regisztrálták a plébánosok, 5 családot találtam 7 gyermekkel, és ebbe az évtizedre esett egy kilenc- és kettő tízgyermekes házaspár is – relatív sok a „nagy családos”, ami magyarázattal szolgál a csetneki szinten kiemelkedő utolsó szülési életkori értékekre. A felvázolt kép nem hasonlít az 1770-es évtized evangélikus adataihoz, amely gyülekezetben épp ebben az évtizedben létrejövő házasságokban mértem a század legalacsonyabb utolsó szülési korévét.

A század folyamán a 9–10 gyermekes *katolikus* családokban az anyák 37–42 évesek voltak az utolsó gyermekük születésekor. 1770 novemberében kötött házasságot – a már többször hivatkozott – Gyuris György és Birinyi Mária: a menyasszony 2 hónappal a szertartás előtt töltötte be a 21. életévét – a 9. gyermeküknek 42 évesen adott életet. A *protestáns* családokban találtam idősebb korú szülőanyákat is – legtöbbjük születési dátuma ismeretlen, jellemzően a temetési bejegyzéskor regisztrált életkorból számítottam ki az utolsó szülés életkorát is.¹¹⁶⁴ Schvenda Máriát 68 évesnek mondták hozzátartozói a temetésekor,¹¹⁶⁵ így Levy Sámuellel közös, 8. gyermeküket 43 évesen hozta világra.¹¹⁶⁶ Demeter Anna az utolsó, 8. születésekor 50 éves volt, igaz, hogy a temetésekor bemondott életkor alapján a hajadon 31 éves volt az esküvőkor.¹¹⁶⁷ Szintén nem ismert a már említett Boszi Mária születési ideje, aki 19 éves korában lett Palitska János felesége. A házasságuk az anyakönyvi adatok alapján a legtermékenyebb volt a csetneki egyházakban: 6 fiúk és lány lányuk született, az utolsó gyermek, Anna az édesanya 46. évében látta meg a napvilágot.¹¹⁶⁸ Az ismert születési dátumú protestáns nők közül a 17 évesen asszonnyá lett Gallo Máriát emelném ki,¹¹⁶⁹ aki a 43. születésnapja után szülte férjének, Kozár Péternek a 9. gyermekét – a házasság 10 évvel később,

¹¹⁶³ A századforduló utáni években kötött házasságok közül mindössze 8 felelt meg a vizsgálat feltételeinek: egy-egy 7 és 9 gyermekes családot és hatban csupán 1–4 gyermek születését tudtam rekonstruálni. Ez utóbbi házasságok 27–34 évig álltak fenn, a hajadonok átlagosan 21 évesen álltak az oltár elé.

¹¹⁶⁴ Ebből fakadóan bizonytalan az életkorok hitelessége. Természetesen a nők házasságkötési életkora is meghatározó ezekben az esetekben, hiszen nem mindegy, hogy a menyasszony 20-as éveie elején vagy végén alapít családot.

¹¹⁶⁵ 1818. november 2. EV. CSET. ANYK. II. IM. 403.

¹¹⁶⁶ 1794. február 13. EV. CSET. ANYK. II. IM. 163.

¹¹⁶⁷ Az esküvő 1711. január 13-án volt; a 8. gyermek keresztelőjét 1730. december 27-re regisztrálták, Anna temetését 1756. március 6-i dátumon találtam. EV. CSET. ANYK. I. IM. 129., 92. EV. CSET. ANYK. II. IM. 328.

¹¹⁶⁸ 1792. november 16. EV. CSET. ANYK. II. IM. 158.

¹¹⁶⁹ 1761. április 27. EV. CSET. ANYK. II. IM. 269.

a feleség halálával ért véget.¹¹⁷⁰ Utolsó példaként szintén egy ismert születési dátummal rendelkező nőt említenék: Bentze Zsuzsanna igen későn, majd 26 évesen ment hozzá a feketelehotai ifjúhoz, Hedbarony Martinhoz.¹¹⁷¹ A keresztelesek rendszeressége alapján a házaspár Csetneken élt, hiszen a majd 23 évnyi házasság alatt, 26–41 hónapos időközökkel 9 gyermekük született. A legkisebb, Zsuzsanna az anya 48 éves korában jött világra¹¹⁷² – sajnos az édesanyja másfél hónap múlva meghalt és a kislány is 7 hónap múlva követte őt.¹¹⁷³ Az idősebb korban szülő nők példaként bemutatott esetei azonban nem tudták annyival emelni a csetneki nők utolsó szülés átlagos korévét, hogy az abba a tartományba kerüljön, ahol nagy meggyőződéssel lehetne a születésszabályozás jelenlétét cáfolni.

A sok becsült életkorú nő családlapja miatt célszerűnek tűnt a feltételek további szigorítása és csupán a születési dátummal rendelkező családlapok vizsgálata az előző szempontok alapján. Ahogy sejteni lehetett, az ismert születési dátummal rendelkező nők utolsó szülési koréve módosította az eddigi képet. Az evangélikus családlapok közül nagyjából a fele tartozik ebbe a kategóriába,¹¹⁷⁴ így az értékek megbízhatóbbak, mint a katolikusok¹¹⁷⁵ MF1-es eredményei. Ebből kifolyólag az *evangélikus* kép csak elvétve módosult, a tendenciák nagyjából azonosak maradtak. (Lásd Melléklet V.6 – a sz. táblázat) Az 1730-as és az 1790-es években kötött házasságokban 2–3 évvel magasabb korévet, az 1750-es és 1780-as évtizedekben pedig 2 évvel alacsonyabb átlagos életkort tapasztaltam az utolsó szüléseknél. A *római katolikus* családlapok alacsonyabb MF1-es lapok aránya miatt nagyobb eltérést tapasztaltam az értékekben. (Lásd Melléklet V.6 – b sz. táblázat) A 18. század minden vizsgálható évtizedében az ismert születési dátummal rendelkező katolikus nők 3–6 évvel magasabb életkorban hozták világra utolsó gyermekeiket; átlagosan 36,5 évesen. Ez az érték megközelíti a Benda Gyula által, a keszthelyi MF1-es katolikus nők körében kimutatott 37,6 éves átlagát.¹¹⁷⁶ Ugyanakkor a századforduló utáni évek adatai nagyon közeli értéket mutatnak. A két csetneki egyházközség MF1-es adatait összehasonlítva 2 évtizedben találtam nagyfokú eltérést a termékenység e mutatójában: a katolikus nők az 1770-es években átlagosan 11 évvel később születték utolsó gyermekeiket az evangélikus társaikkal összehasonlítva. A plusz évek a

¹¹⁷⁰ 1787. szeptember 6-án keresztelték Anna lányukat, a feleséget 1798. december 27-én temették. EV. CSET. ANYK. II. IM. 137. és 372.

¹¹⁷¹ 1758. január 17. EV. CSET. ANYK. II. IM. 268.

¹¹⁷² 1780. november 5. EV. CSET. ANYK. II. IM. 121.

¹¹⁷³ 1780. december 21-én, illetve 1781. augusztus 27-én temette őket a férj. EV. CSET. ANYK. II. IM. 351.

¹¹⁷⁴ n=81

¹¹⁷⁵ n=15

¹¹⁷⁶ BENDA, 2008. 155.

gyermek számában is megmutatkozik: az ekkor megkötött katolikus házasságokban 4,8, míg az evangélikusokban csupán 2,9 gyermek született átlagosan.

Essen néhány szó azon családokról, amelyek az anyakönyvek adatai szerint gyermektelenek maradtak.¹¹⁷⁷ Az első házasságukat kötő evangélikus nők házassága¹¹⁷⁸ 18,5%-ban, a katolikusokéban¹¹⁷⁹ 10,7%-ban nem született utód. Tehát a termékenységi vizsgálatokra alkalmas evangélikus és katolikus családok 16,5%-a volt meddő, amely arány igen magas, hiszen például a családlapok adatai alapján a hajdúnánási házasságok 8,2%-a volt meddő, míg Csurgón és Debrecenben némileg 9% feletti a gyermektelenek házaspárok aránya.¹¹⁸⁰ Nézzük, mit mutatnak a gyermektelen párok anyakönyvi adatai, segíthetnek-e magyarázatot találni a meddőségre?

Az *evangélikus* hajadonok átlagosan 20,7 évesen mentek férjhez; 44,6%-a 20 éves kora előtt, 35%-a 20–24 éves kora között állt az oltár előtt. A hajadonok javarészt ifjakkal léptek házasságra,¹¹⁸¹ mindössze 15 újránházasodó férfit találtam a völegények között, 8 férfi családi állapota ismeretlen. A *katolikus* hajadonok átlagosan 20,8 évesek voltak: azonos arányban, 40%-ban 20 éves koruk előtt és 20–24 éves koruk között álltak az oltárhoz. Közülük mindössze hárman léptek özvegy férfival házasságra, mindössze egy völegény családi állapota ismeretlen. A völegények között az életkoruk alapján minden korosztály képviseltette magát. Az *evangélikus* völegények átlagosan 26 évesek, az először nősülők 25 évesek voltak; a katolikusoknál is 27 volt az átlagos életkor, az ifjak 24 évesek voltak. Az anyakönyvi bejegyzésekből alapján tehát a házasságra lépők életkora és családi állapota megegyezett az csetneki házassági normával, ezek az adatok nem feltételezik a gyermektelenséget.

A következő megvizsgálendő tény, a házasságok fennállásának időtartama. Az *evangélikus* gyermektelen családok 35% az 5. év előtt ért véget. Extrém esetre példa az 1797. október 30-án kötött házasság: nemes Levy Sámuel feleségül vette a már nem fiatal, 29 éves Král Barbarát, akit az esküvő utáni 4. napon el is temetett.¹¹⁸² A többi házasságban a párok 13,5%-a 10–14 évig, 12,1%-a 15–20 évig élt együtt utód nélküli, a gyermektelen házastársak 5,41%-a 20–24, illetve 25–29 évig élt regisztrált gyermek nélkül. A *katolikus* utód nélküli házasságok több, mint a fele, 53,3%-a az 5. házassági évforduló előtt ért véget, 20%-a 25–29

¹¹⁷⁷ Ezek is a szigorú szempontok szerint kiválasztott, a termékenységi vizsgálatokra alkalmas családlapok.

¹¹⁷⁸ n=74

¹¹⁷⁹ n=15

¹¹⁸⁰ Hajdúnánás értékét lásd KOVÁTS, 1973. 60.; Csurgó eredményeit lásd KOVÁTS – Cs. TÓTH, 1962. 77., a debreceni adatokat lásd KOVÁTS, 1981. 39.

¹¹⁸¹ n=51

¹¹⁸² EV. CSET. ANYK. II. IM. 296. 1797. november 3-i dátummal találtam a feleség temetési bejegyzését. EV. CSET. ANYK. II. IM. 370.

évig állt fenn. Az adatok alapján, magas az egyik fél korai halála miatt, gyermektelenül felbomlott csetneki házasságok aránya – 38,2% (34 eset). A többiek esetében csupán találgatni lehet a magyarázatok közül: helyben esküdtek, de más gyülekezet területén élte a pár, ott kereszteltette gyermekeit; hiányos csetneki anyakönyvezés; meddő volt a házaspár stb. Úgy gondolom, hogy a gyermektelen párok esetében a születésszabályozást a korszakban nem lehet indokként felhozni, mert ugyan nagyon alacsony volt a családonkénti születések szám a régióban, a gyermektelenséget a közösség nem hiszem, hogy elfogadta, jó szemmel nézte volna.

Lehetőségem volt az újrَاهázasodó férfiak előző családjait megvizsgáltam aszerint, hogy született-e bennük gyermek. Amennyiben nem született az előző kapcsolatban sem gyermekük, akkor választ kaphatunk a meddőség okára. Nyolc protestáns újrَاهázasodó férfi korábbi házasságait sikerült az utódok szempontjából megvizsgálni, legtöbbszörben született gyermek. Az egyedüli kivétel Filo György volt; az első házasságát 1770. február 20-án majdnem 21 évesen kötötte az akkor 18 éves Kozjár Katalinnal,¹¹⁸³ amely azonban rövid életű volt, hiszen Filo 3 év és 7 hónap múlva temette a feleséget.¹¹⁸⁴ A férfi 3 és fél év özvegység után, 28 évesen nősült újra, választotta a 21 éves Raduch Zsófia volt.¹¹⁸⁵ Sajnos azonban a férfi most sem volt szerencsés, második asszonyát a 3. házassági évfordulójuk előtt temette el,¹¹⁸⁶ és az anyakönyvek alapján Csetneken nem is alapított családot újra. Filo György mindkét házassága rövid ideig tartott, így nem tudni, hogy a gyermektelenségnek ez volt-e az oka, vagy mást kellene feltételezni. A *római katolikus* újrَاهázasodó férfiak mindegyikének született gyermeke az előző házasságában, ezen esetekben nagy valószínűséggel nem a férfiak sterilitása állhat a házaspárok gyermektelensége mögött. Kalay Judit személyében azonban biztosan kijelenthető, hogy az evangélikus asszony meddő volt. A nemesi származású nő¹¹⁸⁷ 1717. január 31-én lépett először oltár elé: az akkor közel 20 éves Juditot Wozár Jánoshoz adták szülei.¹¹⁸⁸ Nevük a kereszteleési feljegyzésekben nem tér vissza, ahogy a férj halálozási dátuma sem ismert. Judit második férjével, Horváth Ferenc seborvossal 1732. február 17-én tartotta a menyegzőt.¹¹⁸⁹ Sajnos ezt a házasságot sem kísérte gyermekáldás, a férj 1739 szeptemberében halt meg.¹¹⁹⁰ A már nem fiatal Judit közel 2 év özvegység után, 1741. augusztus 28-án újra

¹¹⁸³ EV. CSET. ANYK. II. IM. 275.

¹¹⁸⁴ 1773. október 1. EV. CSET. ANYK. II. IM. 345.

¹¹⁸⁵ 1777. április 29. EV. CSET. ANYK. II. IM. 280.

¹¹⁸⁶ 1780. április 9. EV. CSET. ANYK. II. IM. 350.

¹¹⁸⁷ Nemes Kalay Valentin és Faltus Heléna legfiatalabb lányát 1697. december 18-án keresztelték. EV. CSET. ANYK. I. IM. 28.

¹¹⁸⁸ EV. CSET. ANYK. I. IM.131.

¹¹⁸⁹ A bejegyzésben a férj foglalkozásaként „*tonsor*”, azaz borbély szerepel. EV. CSET. ANYK. I. IM. 134.

¹¹⁹⁰ 1739. szeptember 24-i temetésekor Horváth Ferencet „*chirurgus*” -ként azonosítják. EV. CSET. ANYK. I. IM. 178.

férjhez ment: választotta a nála 25 évvel idősebb evangélikus nemes, Feledy Miklós.¹¹⁹¹ Juditot az első 2 házasságában bizonyára a gyermek utáni vágy motiválhatta, de egy közel 68 éves¹¹⁹² férfitől gyermekáldást feltehetőleg nem remélhetett. A 3. férj, Miklós 2 házas lányával és valószínűleg 6 unokájával léphetett a házasságba – Feledy uramat az időskori egyedüllét elkerülése ösztönözhatta a Judittal kötendő frigyre. Házasságuk hatodik évében a férj meghalt, majd Judit újabb 6 évig élt egyedül. Az asszony 1753. november 19-én negyedszerre is férjhez ment: az akkor 65 éves Mihalik Zsigmond özvegy nemesember vezette oltárhoz a közel 46 éves nőt.¹¹⁹³ A férjnek az előző házasságából biztosan élt egy nőtlen fia, további 3 fiáról és egy lányáról nincs információ. Negyedik férjét 4 évnyi együttlét után 1758. január 31-én temette el Judit asszony,¹¹⁹⁴ aki eddigre már betöltötte a 60. életévét, további 10 évig élt még özvegyen – de anyává nem válhatott. Kalay Judit esetében felmerül a kérdés, hogy sterilitását esetleg az 1710. évi pestis okozta-e, hiszen azt 12–13 éves fejjel élte át, épp a biológia nővé érés kezdetén. A többi gyermektelen házaspár esetében a legtöbbször még ennyi támpont sem volt, hiszen a forrás, amelyből dolgoztam, a személyes sorsokat, az esetleges meddőség okát és szegyenét nem őrizte meg.

VI – Összegzés és tanulságok

Jelen dolgozatban a csetneki evangélikus és római katolikus egyházközsége demográfiai magatartását, mutatóit és társadalmi jellemzőit vizsgáltam az 1680-as évektől az 1807-ig terjedő időszakban. A csetneki demográfiai mutatók, értékek és grafikonon megjelenített szokások a kutatás kezdetén elképzelt módon a legtöbbször illeszkedtek a már publikált 18. századi hazai eredményekhez, helyi normákkal alkalmazkodva a régió gazdasági és társadalmi sajátosságaihoz. A kutatás egyértelműen igazolta, hogy a csetneki anyakönyvekre is jellemző hiányos és pontatlan adatközlés következtében az egyes személyek, családok beazonosítása olykor bizonytalan, ebből is adódóan a kimutatott eredményeket óvatosan kell értelmezni. A következőkben – terjedelmi korlátok miatt csupán – néhány kutatási eredmény kiemelésével szeretnék képet adni a 18. századi csetneki hívek szokásairól.

¹¹⁹¹ EV. CSET. ANYK. I. IM. 138.

¹¹⁹² Feledy Miklós életkorát a temetéskor bemondott életkorból számoltam ki. 1747. október 22. EV. CSET. ANYK. I. IM. 185.

¹¹⁹³ EV. CSET. ANYK. I. IM. 145

¹¹⁹⁴ Mihalik Zsigmond életkorát a temetéskor bemondott életkorból számoltam ki. EV. CSET. ANYK. II. IM. 330.

A csetneki születések és a halálozások viszonya a mindkét közösség 18. századi természetes szaporodását mutatja. (Lásd Melléklet VI – 1 és VI – 2 sz. grafikonok) A vizsgált korszakban csupán a század elején találtam negatív előjelet, amelyet a már többször említett, 1710 júliusa és szeptembere között tomboló *mors nigra* okozott. Az evangélikus matrikula alapján a 780 hívő halálát követelő járvány következtében a házasságkötések és a fogantatások, illetve a születések száma hosszú évtizedekre erőteljesen lecsökkent: vagyis hiányos nemzedékek jöttek létre, akik tovább görgették a válság hatásait.¹¹⁹⁵ Ebben a stagnáló időszakban jelent meg újra a pestis: „*Pestis igitur Csetnekiensis rumorium evaunt*” – jegyezte fel Ambrosius György lelkész 1739. augusztus 12-én. A halottak száma most jóval alacsonyabb volt; az 1710. évi járványnak csupán az 1/5-ét érte el, nagyjából 165 főt. A római katolikus anyakönyvek nem tartalmaznak információt a gyülekezet 1739. évi pestis-halottairól.

A csetneki adatsorok az 1740-es évektől a már ismert magyarországi trendet követik: az utolsó pestisjárvány után a kedvezőbb halandósági viszonyok mellett jelentős lehetett a természetes szaporulat, ám az 1780-as évektől ez a növekedés megtorpant, a halandóság kedvezőtlenebbé vált. Csetneken is így volt, az ekkor pusztító – feltételezhetően – tífusz és vörhenyjárványok igen magasra emelték a gyülekezetekben az elhaltak számát. Az 1790-es évek elejétől kezdtek erőteljesen csökkenni a keresztelesek és a halálesetek, a századforduló után pedig a házasságkötések száma is. A két gyülekezet adatait vizsgálva eltérést elsősorban a házasságkötések számának alakulásában tapasztaltam, hiszen míg az evangélikus gyülekezetben a megáldott frigyek száma az 1730-as évektől 50 éven át fokozatosan emelkedett, 1800-ig stagnált, és csak utána kezdett csökkenni, addig a római katolikus adatok tulajdonképpen az 1780-as évektől folyamatosan csökkentek. A 18. század utolsó évtizede országszerte kedvezőtlen időjárási viszonyokat, rossz terméseket, éhínséget hozott, amely jelenségek az 1810-es években újra megismétlődtek.¹¹⁹⁶ A huzamosabb ideig nem megfelelő minőségű és mennyiségű étel visszafordíthatatlan károkat okoz mind a gyermeki, mind a felnőtt szervezetben, de ahogy Kováts is megfogalmazta, a halandóság csökkenése vagy növekedése több, biológiai, gazdasági, társadalmi tényező együttes hatásának következménye.¹¹⁹⁷

¹¹⁹⁵ ŐRI, 2006. 116.

¹¹⁹⁶ Vö. RÉTHLY, 1970.; BENDA, 1983.; VÖRÖS, 1983.; KOVÁTS, 1985. 152.; ŐRI, 2003/b. 216.; 222. BENDA, 2008. 25–26. Az 1780-as években Európa többi részén is szélsőséges időjárású évek követték egymást, a klímaromlás hazánkban hűvös és többnyire csapadékos formájában jelentkezett. RÁCZ L., 1995. 504–505.

¹¹⁹⁷ ŐRI, 2003/b. 214. Ezzel az elmélettel Livi Bacci elismeri, hogy az alultápláltság növeli a halandósági krízisek súlyát, de véleménye szerint az emberek jól alkalmazkodtak a hiányos táplálkozáshoz. LIVI-BACCI, 1999. 92–97.

A két csetneki gyülekezetben a 18. századi keresztelési- és a temetési trendek azonosak voltak. Az evangélikus keresztelek száma az 1700-as évtizedet leszámítva végig a temetések száma felett állt. Az 1690-es, az 1720-as, az 1740-es és 1750-es években különösen nagyra nyílt az olló, amihez az anyakönyvezés minősége is hozzájárulhatott. Az évenkénti bontásban a két pestises éven túl, a temetések száma több esetben is a keresztelek számáig vagy a fölé kúszott, úgymint az 1750., 1754. években és az 1760-tól évtizedenként legalább két esetben. A *katolikus* temetési értékek is rendre a keresztelési számok alatt maradtak, ugyanakkor az 1786–1791 közötti keresztelési számok alacsony értéken, a normális temetési számok alatt stagnáltak. Tehát a két gyülekezet életében az 1770-es, 1780-as évektől gyakoribbá váltak a természetes fogyást hozó évek, amelyet olykor a halálozás megemelkedett száma vagy a születések elmaradása okozott. Ezáltal a csetneki kép is alátámasztja Benda Gyula megállapítását, miszerint az *„országos adatok tanúsítják, hogy ezek az évtizedekben Magyarország egész területén csökkent a népszaporulat.”*¹¹⁹⁸

A házasságkötési bejegyzések tükrében a vizsgált század folyamán a két templom oltára elé döntő többségben az első házasságukat kötő párok álltak, az özvegyházasságok aránya az 1710. évi pestisjárvány utáni újránházassági láz következtében emelkedett meg igen nagy mértékben. A gyülekezetek hajadonjai átlagosan 20 évesen váltak először asszonnyá, de a protestáns norma szerint a lányok már a 16. életévük betöltése után is már igen nagy számban elkeltek. A katolikus családoknál a lányok általában a 18. születésnapjuk után léptek házasságra. A gyülekezetek az ifjaktól a 24. életév betöltése után várta el a családalapítást, de a 25-26 éves evangélikus, illetve a 28 éves katolikus nőtlen férfiak is találtak maguknak menyasszonyt.

A házasságkötések szezonálisága megfelelt az egyházak előírásainak, így a legtöbb szertartást mindkét templomban a vízkereszt és hamvazó szerda közötti időszakban, illetve novemberben tartották; ennek hátterében a dolgos nyári hónapok és a teli kamra állt. De a csetneki régióban – jellemzően az újránházasságok szokása miatt – kora tavasszal is mérhető volt egy kisebb házassági csúcs. Az esküvők napi bontása is az egyházi előírások betartását tükrözi, bár az evangélikusok a 18. század első felében inkább választották a vasárnapot, mint az előírások szerinti hétfői vagy keddi napokat. Az 1710. évi pestis utáni bünbánat jegyében néhány évig szabálykövetően a keddi napon kötött házasságok száma került fölénybe, de gyökeres változást az 1739. évi pestis, illetve az akkor szolgálatot teljesítő Ambrosius György

¹¹⁹⁸ BENDA, 2000. 131.

lelkész és gömöri superintendens személye hozott csak a házasságkötési szokásokban; az 1740-es évektől a protestáns párok döntően kedden tartották az esküvőket.

A házasságkötések vallási, területi és társadalmi endogámia és exogámiai vizsgálata a feljegyzett adatok alapján azt mutatta, hogy a két gyülekezet hívei, illetve az egyházközségen kívüli területekről származókkal kötött házasság a század folyamán elfogadott és támogatott gyakorlat volt mindkét gyülekezetben. Az oppidum polgárai és nemesei szívesen választottak maguknak vagy gyermekeiknek társat egymás köreiből – ezáltal alapozva meg a társadalmi tekintélyt és a családi élet gazdasági alapját.

A keresztelési feljegyzések alapján a csetneki gyülekezetekben is az a biológia törvényszerűség érvényesült az újszülöttek nemi arányát tekintve, miszerint több fiúgyermek született, mint leány. A társadalmi tekintély elve érvényesült a komaválasztási szokásokban is, hiszen gyakoriak voltak a katolikus családok meghívására keresztszülői feladatokat vállaló evangélikusok. A protestáns családoknál nem volt ritka a 4–6 koma sem, míg a katolikusoknál jellemzően 2 keresztszülőt regisztráltak a plébánosok. A törvénytelen ágyban fogant és keresztelésüket is megért *spuriusok* aránya az adminisztráció javulásával párhuzamosan emelkedett a protestáns közösségben, a törvényes szülöttekhez viszonyított arányuk a században 2,2% volt. A római katolikus közösségben ezzel szemben például az 1760-as évektől folyamatosan emelkedett, a vizsgált korszak végén éret el a 7,6%-os maximumot. A törvénytelen ágyban fogant újszülötteket gyakran ifjakat és hajadonok tartották keresztvíz alá, így próbálva elrettenteni a paráznság bűnétől a fiatalokat.

A temetési bejegyzések egyik gyülekezet esetében sem tartalmazzák a halálokokat, így a kiemelkedő halálozásokat kiváltó – feltételezhetően helyi, megyei – járványok legtöbbször nem tudtam beazonosítani. A családok életét, mindennapjait erősen befolyásolta a csecsemő- és kisgyermekhalandóság, amely kimutatott értéke 128‰ biztosan nem a valós mértékét tükrözi. Ez az adat a családlapok összeállításakor tapasztalt adminisztrációs hiányosságokat támasztja alá: a megkeresztelt csecsemők 33%-ról a keresztelésükön kívül nincs információ.¹¹⁹⁹ A fiú újszülöttek nagyobb számából fakadt, hogy az egy éves koruk elérése előtt körükben mértem magasabb halandóságot. A legveszélyeztetettebbek az 1–4 éves korú csetneki gyermekek voltak, körükben mértem a legmagasabb halandóságot; az 5. életévét betöltött lányok és fiúk már nagyon jó eséllyel megélték a felnőttkort.

¹¹⁹⁹ További megerősítést ad a hiányos adminisztrációról az a tény, hogy a felállított 3143 evangélikus és katolikus családlapok 4,5%-ban szerepel legalább egy olyan gyermek, akinek létéről csak a temetési bejegyzésekből tudunk és életkori adatok hiányában nem tudta a születési rangsorban elhelyezni. Nem számoltam ide azokat a családokat, amelyeknél a lelkészek életkori adatot is regisztráltak a temetésnél, így meg tudtam becsülni a gyermek születési idejét.

A felnőttek közötti legmagasabb halandóságot a pestisjárványokon túl – a néven nevezett járványok közül - a tifusz és a vörheny okozta a régióban. A fekete halál 1710. évi pusztítása óriási volt, amely kihatott a következő generációkra is: a születések száma az 1740-es évekig stagnált a protestáns gyülekezetben, amely azt mutatja, hogy a propagatív, illetve a fiatalabb életkorban lévő hívek igen nagy számban estek a járványnak áldozatul. A pestis Gömört, illetve a szomszédos megyéket is ilyen nagy mértékben sújtotta; ugyan sok új családnév került 1710 után az anyakönyvek lapjaira, azonban ők is hosszabb idő után tudták a kiesett lakosokat pótolni. A század második felében, a felnőttek körében is áldozatokat szedő járványok hasonlóan hiányos generációkat hoztak létre, így görgetve tovább a hatásokat és adva lehetőséget a beköltözőknek.

Az utolsó nagyobb fejezetben a családok termékenysége került előtérbe. A szigorú szelektálás következtében 528 evangélikus és 186 katolikus család adatai alapján kiszámolt termékenységi mutatók azt tükrözik, hogy a 18. századi csetneki gyülekezetekben valamilyen módon születéskorlátozást alkalmazhattak. Ebbe az irányba mutat a nők termékenység arányszámai, az intervallumok hosszának és az utolsó szülési korévek vizsgálatának eredményei is. Ugyanakkor az eredmények értelmezésénél szem előtt kell tartani a forrás hiányosságait, és az azokból fakadó esetleges rossz azonosításokat – ezek együtt a számított értékeket is megkérdőjelezhetik.

Maga a kutatás remélhetőleg nem ért véget, szeretném a csetneki családok életét a 19. századi jobb minőségű anyakönyvezés alapján nyomon követni, megismerni a következő generációk demográfiai magatartásának jellemzőit, vizsgálni a közösségi normák változásait vagy változatlanságát. Fontos lenne a családrekonstrukciós adatokat egyéb forrásokkal összekapcsolni, amelyekből a lakosság társadalmi, foglalkozási és vagyoni helyzetéről nyert információkkal kiegészítve pontosabb képet kapni a 18–19. századi demográfiai viselkedés csetneki hátteréről is. Az anyakönyvi bejegyzések feldolgozása során több, a régió, a megye vagy országos viszonylatban is ismert személy életével kapcsolatban sikerült új információ-töredéket találnom; ezek a kutatást új irányokba, más települések vagy társtudományok felé is elvihetik. Ha nem is a csetneki régióban, hanem egy földrajzilag közelebbi településen kezdek új munkába, akkor is az a célom, hogy az újabb anyakönyvi, demográfiai vizsgálatokkal tovább bővítsem ismeretünket a hagyományos hazai társadalom demográfiai magatartásáról.

VII – Mellékletek

VII.1 – Felhasznált levéltári források

HU MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár
X 9481 C 1589	Mikrofilmtár Csetneki evangélikus anyakönyvek
A 57	Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii
A 131	Családtörténeti cédulagyűjtemény
E 156	Összeírások, Urbaria et Conscriptioes
U 64	Fényképgyűjtemény, Gömör vármegye válogatott felvételei fondja
C 59	Departamentum Urbaliale
N 78	Az 1715. évi országos összeírás
N 79	Az 1720. évi országos összeírás
S 73-45-17	Ráisz, Christ. Comit. Gömör jur. geometra Gömör vármegye és a' vele törvényesen egyesült Kis Honti kerület (1802–1811)

EOL **Evangélikus Országos Levéltár**

Ordinációs cédulakatalógus

Tiszai evangélikus Egyházkerület lelkészavatási anyakönyve 1741–1836

Tiszakerület, egyházlátogatási jegyzőkönyvek, Gömöri egyházmegye 1713., 1720., 1741., 1742., 1803., 1827., 1867. év, Csetnek

Tiszai Egyházkerület, egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 1940. év, Rekenye-ujfalu

OSZK **Országos Széchenyi Könyvtár**

BODO é.n. BODO, Mathias, Inclyti Comitatus Gömöriensis Brevis descriptio. é.n. Kézirattár. Quart. Lat. 1610.

TA 1.022 A-41 Térképtár: Gömör vármegye általános térképe Bécs, 1804. (Megjelent Korabinszky, Johann Matthias, Atlas Regni Hungariae portatilis című atlaszban)

ŠA KE **Štatny archív v Košiciach – Kassai Állami Levéltár**

Zbierka cirkevných matrík 826–829.

Egyházi anyakönyvek gyűjteménye Csetneki evangélikus anyakönyvek

Zbierka cirkevných matrík 821–824.

Egyházi anyakönyvek gyűjteménye Csetneki katolikus anyakönyvek

MVSR SAKE AR Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky Štátny archív v Košiciach
Pracovisko Archív Rožňava – Rozsnyói Állami Levéltára

Mestečko Štítnik II. Protokol Tomus 1730–1762.

Csetnek város protokollum, II. 1730–1762.

Mestečko Štítnik III. Protokol Tomus 1734–1796.

Csetnek város protokollum, III. 1734–1796.

Mestečko Štítnik Fasc I. 1635–1667.

Csetnek város iratai, I. 1635–1667.

Mestečko Štítnik Fasc II. 1605–1806.

Csetnek város iratai, II. 1605–1806.

Mestečko Štítnik Fasc III. 1665–1794.

Csetnek város iratai, III. 1665–1794.

Mestečko Štítnik Kniha Vydavko 1635–1741.

Csetnek város gazdasági iratai 1635–1741.

The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints (Az Utolsó Napi Szentek Jézus Krisztus Egyháza) egyház honlapján (www.familysearch.org) fellelhető evangélikus és katolikus anyakönyvek kötetei.

<https://www.familysearch.org/search/image/index?owc=9P3P-JWP%3A107654101%2C113017701%2C129716101%3Fcc%3D1554443>

EV. CSET. ANYK. I. Baptisms, marriages, deaths (Krsty, manželsvtá, úmrtia) 1683-1755

EV. CSET. ANYK. II. Baptisms, marriages, deaths (Krsty, manželsvtá, úmrtia) 1746-1881

<https://www.familysearch.org/search/image/index?owc=9P3P-VZ9%3A107654301%2C113017701%2C129716101%3Fcc%3D1554443>

KAT. CSET. ANYK. I. Baptisms (Krsty) 1735-1894

KAT. CSET. ANYK. II. Baptisms, marriages, deaths, index (Krsty, manželstvá, úmrtia, zoznam)
1735-1900

<https://www.familysearch.org/search/image/index?owc=9P35-FM3%3A107654101%2C113017701%2C129564501%3Fcc%3D1554443>

EV. ROZSNY. ANYK. I. Baptisms, converstions, marriages, deaths (Krsty, konvertiti, manželstvá, úmrtia) 1782-1895

EV. ROZSNY. ANYK. II.

Baptisms, marriages, deaths (Krsty, manželsvtá, úmrtia) 1632-1798

<https://www.familysearch.org/search/image/index?owc=9P3P-W3F%3A107654301%2C118406701%2C130217201%3Fcc%3D1554443>

KAT. IGLÓ ANYK. II. Baptisms, marriages, deaths (Krsty, manželstvá, úmrtia) 1736-1819

VII.2 – Kiadott források

AZ 1869. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 2005

Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. Szerk. SEBŐK László. Teleki László Intézet – Központi Statisztikai Hivatal Levéltár, Budapest 2005.

AZ 1881. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 1882 Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint rendezve. II. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.

HELYSÉGNÉVTÁR 1892

A Magyar Korona országainak helységnévtára, II. Szerk. JEKELFALUSSY József. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1892.

AZ 1900. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 1902

A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása, I. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1902.

ROZSNYÓI TEMPLOM 1887

A rozsnयी ágostai. hitv. evang. egyház temploma 100 éves felszentelésének 1886-os emlékűnepe. Rozsnयी, 1887.

AZ 1910. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 1912

1910. évi népszámlálás, I. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912.

ÁGOSTAI HITVALLÁS 2008

Ágostai hitvallás. Szerk. dr. REUSS András. A Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratai 2. Luther Kiadó, Budapest, 2008.

ALLGEMEINE ENCYCLOPÄDIE 1829

Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaft und Künste. Hrsg. von ERSCH, Johann Samuel – GRUBER, Johann Gottfried, Band 19. Leipzig, 1829.

ARANY 1983

ARANY János Kőteményei. Helikon Kiadó, Budapest, 1983.

BARTAL 1983

BARTAL Antonius, Glossarium Mediae et infimae latinitatis regni Hungariae: jussu et auxiliis Academia Litterarum Hungaricae. Állami Könyvterjesztő Vállalat reprint sorozata, Budapest, 1983.

- BARTHOLOMAEIDES 1799
 BARTHOLOMAEIDES Ladislaus, *Memorabilia Provinciae Csetnek. Excudebat Neosolii*, 1799.
- BARTHOLOMAEIDES 1806–1808
 BARTHOLOMAEIDES Ladislaus, *Incltyi superioris Ungariae comitatus Gömöriensis notitia historico, geographico, statistica*. Leutschovie, 1806–1808.
- BÉL 1992
 BÉL Mátyás, *Gömör vármegye leírása (1749)*. Fordította Tóth Péter. *Gömör néprajza XXXV*. Szerk. UJVÁRY Zoltán. Debrecen, 1992.
- BENDA 1982
 BENDA Kálmán (főszerk.), *Magyarország történeti kronológiája. II. 1526–1848*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.
- BOD 1836
 BOD Péter, *Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekről való tanítás*. Kolozsvár, 1836.
- CORPUS JURIS HUNGARICI 1900
 CORPUS JURIS HUNGARICI, *Magyar Törvénytár, 1000–1895. 1657–1740. évi törvénycikkek*. Szerk. dr. MÁRKUS Dezső. Franklin társaság, Budapest, 1900.
- CORPUS JURIS HUNGARICI 1901
 CORPUS JURIS HUNGARICI, 1000–1895. 1740–1835. évi törvénycikkek. Szerk. dr. MÁRKUS Dezső. Franklin társaság, Budapest, 1901.
- CSEREI 1800
 CSEREI Farkas, *A' magyar, és székely aszszonyok' törvénye*. Kolozsvár, 1800.
- DADAY 2005
 DADAY András, *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből. Gyógyvizekről, patikákról, járványokról, orvosdoktorokról, kirurgusokról, bábákról az 1740 és 1790 közötti feljegyzésekben*. Sajtó alá rendezte Gazda István. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005.
- DEFOE 1978
 DEFOE, Daniel, *A londoni pestis*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1978.
- EMLÉKKÖNYV 1930
 Emlékkönyv az Ágostai Hitvallás negyedszázados évfordulója ünnepére. Írták A Tiszai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerületi Miskolczi Jogakadémiájának tanárai. Miskolc, 1930.
- FABÓ 1861
 FABÓ András (szerk.), *Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. In Hungaria Historica. A Magyarországi Ág. Hitv. Evangelicusok történelmi emlékei, I. Pest*, 1861

- FEKETE 1874 FEKETE Lajos, A magyarországi ragályos és járványos kórok rövid történelme. Debrecen, 1874.
- FÉNYES 1836 FÉNYES Elek, Magyar Országnek, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. III. Pest, 1836.
- FÉNYES 1851 FÉNYES Elek, Magyarország geográfiai szótára, Pest, 1851.
- GÖMÖRY 1739 GÖMÖRY Dávid, A pestisről való orvosi tanátslás, a mellyből miképpen kiki okos értelmének és az orvosi tudomány fundamentomának utmutatása szerint, magának, mind a egészséges testnek megoltalmazásában, mind pedig az dögletes nyavalyában önnön maga orvosa lehet. Györben, 1739.
- HELLENBRONTH é.n. HELLENBRONTH Kálmán, A magyar testőrség névkönyve 1760–1918. Stádium, Budapest, é.n.
- JUHÁSZ 1985 JUHÁSZ István (szerk.), A házasságról, orvosi szempontból tekintve. In: Tudományos Gyűjtemény 1817–1841. (Magyar Hírmondó) Magvető Kiadó, Budapest, 1985.
- KEMPELEN 1911 KEMPELEN Béla, Magyar nemes családok. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1911. I–XI. kötet.
- KENÉZ 1979 KENÉZ Győző (ford.), Einrichtungswerk des Königreich Hungarn. In: Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Budapest, 1979, 39–65.
- KISS 1882 KISS Áron, A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, 1882.
- KORABINSKY 1804 KORABINSKY, Johann Matthias, Neue und vollständige Darstellung des Königreichs Ungarn auf LX Tafeln in Taschenformat 1804.
- LIPSZKY 1808 LIPSZKY, von Johann, Repertorium locorum objectorumque in XII. tabuis Mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae. Budae, 1808.
- MAGDA 1993 MAGDA Pál, Magyar országnak és a határőrző katonaság vidékinek legújabb statisztikai és geographiai leírása, Pest 1819. In: CSORBA Csaba (Szerk és kísérő tanulmányt írta), Gömör vármegye katonai leírása (1780-as évek). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 34. Miskolc, 1993. 143–157.
- MIKSZÁTH 1962 MIKSZÁTH Kálmán művei II. Elbeszélések, anekdoták, fordítások, töredékek. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.
- MIKULIK 1885 MIKULIK József, Magyar kisvárosi élet 1526–1715. Rozsnyó, 1885.

- MIKULIK 1917 MIKULIK József, A Gömöri Ág. Hitv. evang. esperesség története 1520–1740. Pozsony, 1917.
- NAGY 1987 NAGY Iván, Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal, 1857–1868, reprint kiadás. I–VIII. Helikon Kiadó, Budapest, 1987.
- NAGY 1973 NAGY Lajos, Kézművesipari mesterségnév szótár. Veszprém, 1973.
- NÉMETHY 1894 NÉMETHY Lajos, Series parochiarum et parochorum Archi-Diocesis Strigoniensis usque annum 1894. Esztergom.
- PÁPAI PÁRIZ 1747 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, Pax Corporis. Az emberi test nyavalyáinak okairól, fészkeiről, ’s azoknak orvoslásának módgyáról való tracta. Kolosvar, 1747.
- PÁZMÁNY 1983 PÁZMÁNY Péter, A keresztény özvegyasszony tüköre. In: Pázmány Péter művei. Budapest, 1983. 637–648.
- STROMP 1904 STROMP László (szerk.), Magyar Protestáns egyháztörténeti adattár, III. Budapest, 1904.
- STROMP 1905 STROMP László (szerk.), Magyar Evangélikus Egyháztörténeti emlékek a tótprónay és blatniczai Prónay nemzetség acai levéltárából és könyvtárából, Budapest, 1905.
- SZENTPTERY 1985 SZENTPTERY Imre, Chronologia. A közép- és újkori időszámítás vázlata. Szerk. Gazda István, Budapest, 1985.
- TESSEDIK 2004 TESSEDIK Sámuel, „A parasztember Magyarországon”. In: TESSEDIK Sámuel – BERZEVICZY Gergely, *A parasztok állapotáról Magyarországon*. Szerk. ZSIGMOND Gábor Neumann Kht., Budapest, 2004.
- VÁLYI 1796 VÁLYI András, Magyar országnak leírása. Buda, 1796.
- WERBŐCZY 1990 WERBŐCZY István, Tripartitum: A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve. (Tudománytár) Téka, Budapest, 1990.

VII.3 – Felhasznált nyomtatott irodalom

- ABAFI 1888 ABAFI László, Ócsai Balogh Péter. *Hazánk* 9 (1888) 2. 116–121.
- ACSÁDY 1896 ACSÁDY Ignác, Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Budapest, 1896.
- ANDORKA 1984 ANDORKA Rudolf, Pócsmegyer népesedési viszonyai 1744–1895 (egy családrekonstrukciós vizsgálat első eredményei), Történeti Statisztikai Tanulmányok 5. Budapest, 1984. 39–66.

- ANDORKA 1985 ANDORKA Rudolf, Az európai nagy pestisjárványok. Történeti Demográfiai Füzetek 2. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 1985. 47–70.
- ANDORKA 1988 ANDORKA Rudolf, A családrekonstitúciós vizsgálat módszerei. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1988.
- ANDORKA 1991/a ANDORKA Rudolf, Településszintű családrekonstitúciós vizsgálatok egyes eredményei. Történeti Demográfiai Füzetek 9. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1991. 35–41.
- ANDORKA 1991/b ANDORKA Rudolf, Egy „igazi” magyar falu, Átány népesedésének története a XVIII–XIX. században. *Ethnographia* 102 (1991) 1–2. 120–146.
- ANDORKA 1996 ANDORKA Rudolf, Egy különleges házasodási minta: a Sopron megyei Bük község evangélikus egyházközsége a XIX. században. In: *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. Szerk. VISI Lakatos Mária. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest, 1996. 8–16.
- ANDORKA 2001 ANDORKA Rudolf, Gyermekek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest, 2001.
- ARADI 1987 ARADI Nóra, Magyarországi művészet, 1300-1470 körül. 1. – A magyarországi művészet története 2/1. Budapest, 1987.
- ÁGOSTON 1998 ÁGOSTON Gábor, Demográfiai és etnikai viszonyok a 16. századi Magyarországon. In: *A Kárpát-medence etnikai és demográfiai viszonyai a honfoglalástól a török kiűzéséig*. Szerk. FONT Márta. Pécs, 1998. 47–61.
- ÁJUS – HENYE 1992 ÁJUS Ferenc – HENYE István, Orozva csinált kölkök. (A házasságon kívüli születések története Magyarországon, 1880–1910). Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest 1992. Történeti Demográfiai Füzetek, 10. 61–113.
- B. KOVÁCS 2009 B. KOVÁCS István, Gömörország. Egy tájhaza arcvonásai tényekben, képekben és gondolatokban. Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület, Rimaszombat, 2009.
- BALASSA – ORTUTAY 1979
BALASSA Iván – ORTUTAY Gyula, Magyar néprajz. Corvina Könyvkiadó, Budapest, 1979.

BALÁZS KOVÁCS 1993

BALÁZS KOVÁCS Sándor, A sárközi egyke az anyakönyvek tükrében. In: Fialat néprajkutatók Országos Konferenciája. Szerk. TÓTH Ferenc. Makó, 1991. augusztus 26–28. A Makói Múzeum Füzetei 75. Makó, 1993. 136–144.

BALÁZS KOVÁCS 1994

BALÁZS KOVÁCS Sándor, A presbitérium szerepe a sárközi parasztság életében. Dunatáj, 1994. 2–3. szám, 65–74.

BALÁZS KOVÁCS 2000

BALÁZS KOVÁCS Sándor, A megesett lányok és a házasságon kívül született gyerekek helyzete a Sárközben. In: *Wosinszky Mór Múzeum évkönyve*. Szerk. GAÁL Attila. XXII. Szekszárd, 2000. 253–276.

BARÁTH 2015

BARÁTH Béla Levente, Az I. Carolina resolútiótól a Türelmi Rendeletig. A királyi Magyarország protestáns egyházi életet meghatározó 18. századi uralkodói rendeletek áttekintése. *Confessio* 39 (2015) 90–96.

BAROS-GYIMÓTHY 2014

BAROS-GYIMÓTHY Eszter Márta, Házasságkötési szokások Csetneken az evangélikus és a katolikus anyakönyvek tükrében 1730 és 1807 között. In: *Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben*. Szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna. PPKE BTK, Piliscsaba, 2014. 153–199.

BAROS-GYIMÓTHY 2015

BAROS-GYIMÓTHY Eszter Márta, „*Item praevaricationes sexti praecepti*” Paráznák és gyermekeik a 18. századi csetneki evangélikus anyakönyvekben In: *Tanulmányok a magyar történelemből a kora újkortól a legújabb korig II.* Szerk. DÖBÖR András – ZEMAN Ferenc. Közép-Európai Monográfiák 14. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2015. 27–37.

BAROS-GYIMÓTHY 2016

BAROS-GYIMÓTHY Eszter Márta, Egy város, két vallás - Vegyes házasságú családok a 18. századi csetneki evangélikus és katolikus anyakönyvek lapjain. In: *Tavaszi Szél 2016*. IV. kötet. Szerk. Dr. KERESZTES Gábor. Tanulmánykötet Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, 2016, 339–350.

BAROS-GYIMÓTHY 2019/a

BAROS-GYIMÓTHY Eszter Márta, Az elegyes házasságok demográfiája. In: *A család egykor és ma 5.* Szerk. BARNÁ GÁBOR – KISS ENDRE. MTA-SZTE Vallási Kutatócsoport, Szeged, 2019. 291–305.

BAROS-GYIMÓTHY 2019/b

BAROS-GYIMÓTHY Eszter Márta, Özvegy nők és új családjaik egy 18. századi gömöri mezővárosban. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 4. 633–655.

BAROS-GYIMÓTHY 2020/a

BAROS-GYIMÓTHY Eszter Márta, „Bizony az Úr ajándéka a gyermek” A csetneki családok termékenységi vizsgálatának első eredményei. In: *„A múltat kutatni, írni és láttatni – Ez által szolgálni a hazát” Tisztelgő kötet J. ÚJVÁRY Zsuzsanna 25. Pázmányos oktatói éve előtt.* Szerk. BÍRÓ BENCE – MISKI PÉTER – TÖRTEI RENÁTA. Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Szent István Társulat, Budapest – Piliscsaba, 2020. 319–345.

BAROS-GYIMÓTHY 2020/b

BAROS-GYIMÓTHY Eszter Márta, „Enyém - tiéd - miénk. Mozaikcsaládok a 18. századi Csetneken” In: *Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben.* Szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna. Szent István Társulat, Budapest, 2020. 55–83.

BAROS-GYIMÓTHY 2020/c

BAROS-GYIMÓTHY Eszter Márta, Özvegysorsok a XVIII. században. *Múltkor Történelmi Magazin* (2020 tél) 99–103.

BAROS-GYIMÓTHY 2021

BAROS-GYIMÓTHY Eszter Márta, „...mivel bűnnek büntetése, igaz poenitentiartartást kíván” Az 1710. és az 1739. évi pestisjárványok és hatásaik a csetneki evangélikus anyakönyvekben. *Sic Itur ad Astra* 74 (2021) 111–126.

BAROS-GYIMÓTHY Megjelenés alatt/a

BAROS-GYIMÓTHY Eszter Márta, „Egy jövevény puskaporos” – Szökött gömöri jobbágyok nyomai az alföldi anyakönyvekben. Megjelenés alatt/a. (Elfogadott kézirat)

BAROS-GYIMÓTHY Megjelenés alatt/b

Jegyesek a határon túlról. A 18. századi csetneki házasságkötések lokális vetülete. Megjelenés alatt/b. (Elfogadott kézirat)

- BARTA 2000 ifj. BARTA János, A tizennyolcadik század története. Pannonica Kiadó, Budapest, 2000.
- BÁCSKAI 1965 BÁCSKAI Vera, Magyar mezővárosok a 15. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.
- BÁCSKAI 1979 BÁCSKAI Vera, Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735–1830). In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. Szerk. Dr. HORVÁTH Miklós. XXI. kötet. Budapest, 1979. 59–105.
- BÁCSKAI 1988 BÁCSKAI Vera, Társadalmi változások Pesten az 1830–1840-es években. In: *Pest-budai árvíz 1838*. Szerk. FARAGÓ Tamás. Budapest, 1988. 197–242.
- BÁCSKAI 2003 BÁCSKAI Vera, Bevándorlás és befogadás a dunántúli városokban a 19. század első felében. A bevándorlók esélyei a polgárjog elnyerésére. *Korall* 11–12 (2003. május) 103–110.
- BÁCSKAI 2006 BÁCSKAI Vera, A régi polgárságról. In: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. KÖVÉR György. Századvég Kiadó, Budapest, 2006. 15–37.
- BÁCSKAI 2007 BÁCSKAI Vera, Városok és polgárok Magyarországon. I-II. Budapest, 2007.
- BÁCSKAI – NAGY 1984
BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos, Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Akadémia Kiadó, Budapest, 1984.
- BÁLINT 1975 BÁLINT Sándor, Adalékok a hajdani pestisjárványok magyarországi hiedelemvilágához. In: *Népi gyógyítás Magyarországon*. Szerk. ANTALL József – BUZINKAY Géza. Orvostörténeti Közlemények. Supplementum 7–8. Budapest, 1975. 225–243.
- BÁLINT 1980 BÁLINT Sándor, A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. III. A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1978/79-2. Szeged, 1980.
- BÁLINT 2004 BÁLINT Sándor, Ünnepi kalendárium I-II. Budapest, Neumann Kht., 2004.
- BÁN 2011 BÁN Péter (szerk.), Heves megye történeti archontológiája (1681) 1687 – 2000. Heves Megyei Levéltár, Eger, 2011.
- BÁNKÚTI 1996 BÁNKÚTI Imre, Pest-Pilis-Solt vármegye a Rákóczi-korban I. Pest megye monográfia Alapítvány 2. Budapest, 1996.

- BÁRTH 1999 BÁRTH Dániel, A keresztelés anyakönyvezésének elterjedése a magyar katolikus egyház XVI-XVII. századi gyakorlatában. In: *Hálók. Egyetemi dolgozatok Szilágyi Miklós 60. születésnapja alkalmából*. Szerk. AMBRUS Vilmos, ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék, Budapest, 1999. 97–106.
- BÁRTH 2005 BÁRTH Dániel, Esküvő, keresztelő, avatás. Egyházi és népi kultúra a kora újkori Magyarországon. MTA-ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport, Budapest, 2005.
- BEKE INCZE 1841 BEKE INCZE Kristóf, A vegyes házasságok egyházi ünnepélyesítése körül fennforgó kérdések második kiadásban bővebben megfejtve. Pest, 1841.
- BENCSIK 1986 BENCSIK József, Kísérlet a XVIII. század végi protestáns házasságkötési anyakönyvek forrásértékének meghatározására. *Levéltári Szemle* 36 (1986) 1. 31–36.
- BENDA 1997 BENDA Gyula, Keszthely népessége 1696–1851. In: *Történeti Demográfiai Füzetek* 16. Szerk. FARAGÓ Tamás. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 1997. 75–143.
- BENDA 2000 BENDA Gyula, A halálozás és halandóság Keszthelyen: 1747–1849. In: *Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutató Intézet 2000. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Szerk. FARAGÓ Tamás – ÖRI Péter. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest, 122–165.
- BENDA 2001 BENDA Gyula, Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai, In: *Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutató Intézet 2001. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Szerk. FARAGÓ Tamás – ÖRI Péter. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest, 2001. 223–249.
- BENDA 2002 BENDA Gyula, Patrónusok vagy komák – keresztszülői kapcsolathálók Keszthelyen 1740–1849. *Tabula* 5 (2002) 1. 3–29.
- BENDA 2003 BENDA Gyula, Házasságok Keszthelyen 1750–1848: az átlagtól a mikrotörténelemig, avagy a léptékváltás problémája. In: *Mikrotörténelem. Vívmányok és korlátok*. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai. Szerk. DOBROSSY István. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Miskolc, 2003. 82–93.

- BENDA 2006 BENDA Gyula, *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006.
- BENDA 2008 BENDA Gyula, *Zsellérből polgár–Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2008.
- BENDA 1983 BENDA Kálmán, *Népesség és társadalom a 18-19. század fordulóján*. In: *Magyarország története, 1790–1848*. I. Szerk. MÉREI Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 425–441.
- BENKŐ 2002 BENKŐ Elek, *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi*. Teleki László Alapítvány, Budapest és Polisz Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002.
- BÉRENGER – KECSKEMÉTI 2008
BÉRENGER, Jean – KECSKEMÉTI Károly, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Napvilág Kiadó, Budapest 2008.
- BINDER 1984 BINDER Pál, *A Mauksch család erdélyi gyógyszerész tagjai*. *Orvostörténeti Közlemények* 107-108 (1984) 3-4. 101–110.
- BLAZOVICH 2000 BLAZOVICH László, *A peres eljárás a 15-16. századi alföldi városokban*. Klny. Bérczi Imre emlékkönyvből. SZTE, Szeged, 2000.
- BLAZOVICH – SCHMIDT 2001
BLAZOVICH László – SCHMIDT József, *Buda város jogkönyve II*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, Szeged. 2001.
- BOLGÁR 2003 BOLGÁR Dániel, *Két anyakönyvi bejegyzéstől a népi kultúra fennmaradásáig, avagy bevezetés két fattyúszületés berzétei interpretációjának történetébe*. *Sic itur ad Astra* 15 (2003) 4. 199–248.
- BOGDÁN 1978 BOGDÁN István, *Régi magyar multságok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1978.
- BOGDÁN – BORSA – KÖVES 1963
BOGDÁN István – BORSA Gedeon – KÖVES Béla, *A magyarországi papír története, 1530–1900*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.
- BOLERATZKY 1991 BOLERATZKY Lóránd, *A Magyar Evangélikus Egyház jog alapjai és jogforrásai*. Budapest, 1991.
- BOLERATZKY 2004 BOLERATZKY Lóránd, *A magyarországi evangélikus egyház alkotmányának kialakulása*. In: *Felekezeti egyházjog*. Szerk. RÁCZ Lajos. Budapest, 2004. 165–239.

- BOROVI 2005 BOROVI József, A katolikus egyházi közigazgatás változásai a Bódva-völgy felső szakaszán. *Borsod Tájház Közleményei* 17–18 (2005) 71–89.
- BOROVSKY 1903 BOROVSKY Samu, Gömör-Kishont vármegye (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest, 1903.
- BRENCSÁN 1983 BRENCSÁN János, Új orvosi szótár. Orvosi kifejezések magyarázata. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- BRUCKNER 1922 BRUCKNER Győző, A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben I. (1520–1745) Budapest, 1922. 63–64.
- BUCSAY 1985 BUCSAY Mihály, A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Budapest, 1985.
- BUZA 2000 BUZA János, A török kori Magyarország gazdaságtörténete. In: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Szerk. BUZA János – DRASKÓCZY István – HONVÁRI János – KAPOSI Zoltán – KÖVÉR György. 4. kiadás. Aula Kiadó, Budapest, 2000. 79–159.
- CABOURDIN 1995 CABOURDIN, Guy, Qu'est-ce qu'une crise? In: DUPÂQUIER, Jacques (szerk.): *Histoire de la population française 2 – De la Renaissance à 1789*. Presses Universitaires de France, 1995. 175–192.
- CZEGLÉDI 2004 CZEGLÉDI Imre, Munkácsy Békés megyében. (A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 26.) Békéscsaba, 2004.
- CZÉKUS 2002 CZÉKUS Géza, Kishegyes múltja a demográfiai adatok tükrében – történeti biodemográfiai monográfia. Tóthfalu, Logos Kiadó, 2002.
- CZINKE 1903 CZINKE István, A gömöri ev. ref. egyházmegye. In: *Gömör-Kishont vármegye*. Szerk. BOROVSZKY Samu. (Magyarország vármegyéi és városai). Budapest, 1903. 424–427.
- CSECSETKA 1892 CSECSETKA Sámuel, Magyarhoni Evangélikus Egyházjogtan. Pozsony, 1892.
- CSOCSÁN 1959 CSOCSÁN Jenő, Három Pest megyei falu népesedése a XVIII. század második felében (Szöd, Vácrátót, Csomád). *Történeti Statisztikai Közlemények* 3 (1959) 1-2. 58–107.
- CSOMORTÁNY 2003 CSOMORTÁNY Levente, A csetneki evangélikus templom építáriumai. *Credo* 9 (2003) 3-4. 221–248.
- DEÁKY 1996 DEÁKY Zita, A bába a magyarországi népi társadalomban (18. század vége – 20. század közepe). Centrál Európa Alapítvány, Budapest, 1996.

DEÁKY – KRÁSZ 2005

DEÁKY Zita – KRÁSZ Lilla, Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század). Századvég Kiadó, Budapest, 2005.

DÁNYI 1991

DÁNYI Dezső, Regionális családrekonstrukció, 1830-39, 1850-59. In: *Demográfiai átmenete Magyarországon*. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet. (Történeti Demográfiai Füzetek 9.) Budapest, 1991/1. 99–156.

DÁNYI 1995

DÁNYI Dezső, Győr főbb demográfiai folyamatai 1740–1789. In: *Emlékkötet Győr szabad királyi városi jogállásának 250 éves jubileumára*. Szerk. BANA József – dr. HORVÁTH József. Győr, 1995. 81–102.

DÁNYI – DÁVID 1960

DÁNYI Dezső – DÁVID Zoltán, Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, Budapest, 1960.

DÁVID 2006

DÁVID Zoltán, Hajdúszoboszló népesedéstörténete. In: Hajdúszoboszló múltjából és jelenéből. Szerk. GAZDAG István – VIDA Lajos. Hajdúszoboszló, 2006. 119–152.

DÁVID 1971

DÁVID Zoltán, Az 1738/43. évi pestis pusztítása Bihar megyében. In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969–70*. Szerk. DANKO Imre. Debrecen, 1971. 181-200.

DÁVID 1973

DÁVID Zoltán, Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. *Orvostörténeti Közlemények* 69–70 (1973) 75–130.

DAVORI 1905

DAVORI Relković Néda, Buda város jogkönyve. Budapest, 1905.

DEDINSZKY 1990

DEDINSZKY Gyula, „A Békéscsabát alapító Nógrád megyei telepescsaládok házassági kapcsolatai egykori szülőföldjükkel a letelepedés utáni időkben”, *Békési Élet* 25 (1990) 3. 291–296.

DEMKÓ 1890

DEMKÓ Kálmán, A felső-magyarországi városok életéről a 15–17. században. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1890.

DEMMELE – KATONA 2017

DEMMELE József – KATONA Csaba (szerk.), „aki tót pap létére is magyar író” Haan Lajos levelei és visszaemlékezései. (KOR/RIDOR Könyvek 10.) Békéscsaba – Budapest, 2017.

- DÉNES 1966 DÉNES György, 200 éve született Raisz Keresztély *Karszt és barlang* (1966) II. félév, 85–86.
- DIENES 1935 DIENES Adorján, Regélő romok. Rozsnyó, 1935.
- DOBSZAY – FÓNAGY 1998
DOBSZAY Tamás – FÓNAGY Zoltán, A rendi társadalom felbomlása. In: *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Szerk. GERGELY András. Korona Kiadó, Budapest, 1998. 57–125.
- DOMINKOVITS 1988
DOMINKOVITS Péter, Az 1739/40. évi pestis a Pest-Pilis-Solt vármegyei Orda faluban. *Orvostörténeti Közlemények* 34 (1988) 3–4. 135–137.
- DÖRNYEI 2002 DÖRNYEI Sándor, A magyar orvostörténeti irodalom 1715–1944. Szerk. GAZDA István. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Magyar Orvostörténelmi Társaság, Piliscsaba – Budapest, 2002.
- DUPÂQUIER 1980 DUPÂQUIER, Jacques, „L’analyse statistique des crises de mortalité”. In: *The Great Mortalities: Methodological Studies of Demographic Crises in the Past*. Ed. Hubert CHARBONNEAU – Andrés LA ROSE, Liège, 1980. 229–256.
- DUPÂQUIER 1990 DUPÂQUIER, Jacques, Néesség és család. *Világtörténet* 1990 ősz-tél. 37–46.
- EGYED 1944 EGYED Ferenc, Göcsej népessége a XVIII. században, *Vasi szemle* 11 (1944) 1-2. 108–117.; 11 (1944) 3-4. 201-208.
- ELTER 2002 ELTER András, A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében 1724–1895. In: *Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet 2002. évi Történeti Demográfia Évkönyve*. Szerk. FARAGÓ Tamás – ÖRI Péter. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2002. 143–199.
- EMBER 1936 EMBER Győző, Jobbágyvándorlás és jobbágyvédelem a 18. század első felében. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 6 (1936) 143–174.
- ERDEI T. 2005 ERDEI T. Lilla, Az iglói Szontágh nővérek és a Csetneki Magyar Csipke. Csetneki Magyar Csipke Alapítvány, Debrecen, 2005.

- ERDÉLYI 2006 ERDÉLYI Gabriella, Évek, évszakok, napok, órák: a nép és az elit időérzékelése és jelölése a késő középkorban. In: *Személyes idő – történelmi idő*. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája Kőszeg, 2003. augusztus 29–30. Szerk. MAYER László – TILCSIK György. (Rendi társadalom – polgári társadalom 17.) A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület és a Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 2006. 135–141.
- FALLENBÜCHL 1958 FALLENBÜCHL Zoltán, Adatok Pest város 18. századi népességének fejlődéséhez. *Történeti Statisztikai Közlemények*. 2 (1958) 1-2. 65–72.
- FARAGÓ 1991 FARAGÓ Tamás, Hagyományok elmúlása. (A szokások és az értékrend változásának vizsgálata a házassági szezonalitáson keresztül.) In: *Egyházak a változó világban*. A Nemzetközi Egyháztörténeti Konferencia előadásai, Esztergom, 1991. május 29–31. Szerk. BÁRDOS István – BEKE Margit. Esztergom, 1991. 307–313.
- FARAGÓ 1992 FARAGÓ Tamás, A házasságkötés kalendárium. Adalékok a magyar társadalom időszemléletének változásához. In: *Város és társadalom a XVI–XVIII. században*. Szerk FARAGÓ Tamás. A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek konferenciáján elhangzott előadások anyaga. Mályi, december. (Studia Miskolcinsia 1.) Pro Historia Hungariae Superioris Alapítvány, Miskolc, 1992. 61–87.
- FARAGÓ 1993 FARAGÓ Tamás, Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31 (1993) 1. 181–203.
- FARAGÓ 1994 FARAGÓ Tamás, Házassági szezonális Magyarországon a 18–20. században. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 32 (1994) 239–256.
- FARAGÓ 2000/a FARAGÓ Tamás, Nemek, nemzedékek, rokonság, család, In: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 2000. 393–483.
- FARAGÓ 2000/b FARAGÓ Tamás, A város népessége. In: *Miskolc története III/1. 1702–1847-ig*. Főszerk. DOBROSSY István. Miskolc, 2000. 151–272.

- FARAGÓ 2001 FARAGÓ Tamás, Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. In: *Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet 2001. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Szerk. FARAGÓ Tamás – ÖRI Péter. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2001. 19–63.
- FARAGÓ 2002 FARAGÓ Tamás, Adalékok a történeti demográfiai kutatások nemzetközi áttekintéséhez I. (Svédország, Közép-Európa, Németország) In: *Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet 2002. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Szerk. FARAGÓ Tamás – ÖRI Péter. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2002. 249–297.
- FARAGÓ 2003 FARAGÓ Tamás, Csecsemőhalandóság Magyarországon a 18–20. században. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Szerk. K. HORVÁTH Zsolt – LUGOSI András – SOHAJDA Ferenc. Hermész Kör – Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 446–474.
- FARAGÓ 2006/a FARAGÓ Tamás, Történeti demográfia. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk. BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Osiris, Budapest, 2006. 304–342.
- FARAGÓ 2006/b FARAGÓ Tamás, Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig I. In: *Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, 2005. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Szerk. FARAGÓ Tamás – ÖRI Péter. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2006. 45–51.
- FARAGÓ 2013 FARAGÓ Tamás, Lakók a Kárpát-medence hagyományos világában a 18. század közepén. *Demográfia* 56 (2013) 4. 231–280.
- FARAGÓ – ÖRI 2021 FARAGÓ Tamás – ÖRI Péter, *A magyarországi történeti demográfiai kutatások vázlatos története (1945–2020)*. Kutatási jelentések 103. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2021.
- FAZEKAS 1979 FAZEKAS Árpád, Szabolcsi adatok a pestisjárványok történetéhez. *Orvostörténeti Közlemények* 86 (1979) 91–106.

- FAZEKAS 1998 FAZEKAS Csaba, Válogatott források és irodalom a vegyes házasságokkal kapcsolatos belpolitikai vita történetéhez a reformkori Magyarországon. *Gesta* 5 (1998) 1. 86–101.
- FEKETE 1977 FEKETE István, Komplex családrekonstrukciós vizsgálatok Nagykőrösön. In: *Múzeumi Levelek. Az anyakönyvek, mint a történeti kutatások forrásai*. Tanácskozás Kunszentmártonban. 1977. ápr. 7-én. Szerk.: BARNA Gábor–SZABÓ László. Damjanich Múzeum, Szolnok. 1977. 85-92.
- FORGON 1997 FORGON Mihály, Gömör-Kishont vármegye nemes családai. Méry ratio, 1997.
- FÜGEDI 1966 FÜGEDI Erik, „Agrár jellegű szlovák települések a török alól felszabadult területen.” *Agrártörténeti Szemle* 8 (1966) 3. 313–331.
- FÜGEDI 1969 FÜGEDI Erik, „Békéscsaba újratelepítése”, *Békési Élet* 4 (1969) 1. 56–65.
- FÜGEDI 1980 FÜGEDI Erik, Római katolikus anyakönyvek Magyarországon 1895-ig. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 4 (1980) 217–220.
- FÜGEDI 1981 FÜGEDI Erik, Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Magvető könyvkiadó, Budapest, 1981.
- GALLO 1990 GALLO, Jan, Štitník 750. 1993.
- GÁTHY 1942 GÁTHY Zsolt, Anyakönyvezési szabályok kialakulása az esztergomi főegyházmegye területén, Klny. A Szemináriumi dolgozatok 1941–42. évi kötetéből. Budapest, 1942, 3–5.
- GELENCSÉR 1991 GELENCSÉR József, Az emberi élet fordulóihoz fűződő szokások, hiedelmek a Móri-völgyben és a Zámolyi medencében. In: *Szép napunk támadt. A népszokások Fejér megyében*. Szerk. GELENCSÉR József – LUKÁCS László. Székesfehérvár, 1991. 375–494.
- GEORCH 1804–1808 GEORCH Illés, Honni törvény. I–III. Pozsony, 1804–1808.
- GÉMES 1975 GÉMES Balázs, A magzatelhajtással kapcsolatos hiedelmek a magyarság körében. In: *A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum évkönyve IV-V*. (1973–1974) Szekszárd, 1975. 233–258.
- GÉMES 1987 GÉMES Balázs, A népi születésszabályozás (magzatelhajtás) Magyarországon a XIX–XX. században. (Documentatio Ethnographica 12.) Budapest, 1987.

- GÉRA 2019 GÉRA Eleonóra, Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból. 1686–1726. Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések. Magyar Családtörténetek: Tanulmány 3. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2019.
- GORTVAY 1993 GORTVAY György, Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.
- GÖMÖRI 1903 GÖMÖRI Miklós, Bányászat és kohászat. In: *Gömör-Kishont vármegye*. Szerk. BOROVSZKY Samu (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest 1903. 273–291.
- GRYNAEUS – KAPOCS 2001
GRYNAEUS Tamás – KAPOCS Nándor, Szeremlei matriculák tanulságai (XVIII-XX. század) In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*. 5/II. Konferencia Pápán, 1999. június 22-24. Szerk. S. LACZKOVITS Emőke – MÉSZÁROS Veronika. Veszprém, 2001. 227–259.
- GULYÁS 2014 GULYÁS László Szabolcs, Civitas vagy oppidum? Szempontok 15. századi mezővárosaink jogi terminológiájának vizsgálatához. In: *Arcana Tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. I-II. Szerk. BÁRÁNY Attila – DRESKA Gábor – SZOVÁK Kornél, Budapest – Debrecen, 2014. 391–404.
- GYALAY 1989 GYALAY Mihály, A magyar igazgatástörténeti helységnév lexikon. Budapest, 1989.
- GYIVCSÁN – KRUPA 1997
GYIVCSÁN Anna – KRUPA András, A magyarországi szlovákok. Útmutató Kiadó, Budapest, 1997.
- GYÖRFFY 1987 GYÖRFFY György, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1987.
- GYULAI 2018 GYULAI Éva, Régi Diárium: Clementis János fancsali evangélikus lelkész naplója, 1719-1760. (Officina Musei 25.) Miskolc, 2018.
- HABLICSEK 1991 HABLICSEK László, Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. In: *Demográfiai átmenet Magyarországon*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi – Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek 9. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 1991. 43–97.

- HAJNAL 1965 HAJNAL, John, European marriage patterns in perspective. In: GLASS, D. V. – EVERSLEY, D. E. C. (eds.), *Population in history. Essays in historical demography*. London: Arnold. 1965. 101–143.
- HAJNAL 1982 HAJNAL, John, Two kinds of preindustrial household formation system. *Population and Development Review* 8 (1982) 3. 449–494.
- HANUY 1904 HANUY Ferenc, *A vegyes házasságok jogtörténete különös tekintettel Magyarországon*. Pécs, 1904
- HAVASSY 2001 HAVASSY Péter, „Gömör vármegye történetének áttekintése a Kishonttal való egyesítésig (1802)”. In: *A Gömöri magyarság néprajza* I. Szerk. UJVÁRY Zoltán. Debrecen, 2001. 47–236.
- HÁZI 1966 HÁZI Jenő, A legrégebb soproni felekezeti anyakönyvek statisztikai táblázatai. *Soproni Szemle* 20 (1966) 3. 225–235.
- HAZSLINSZKY 1903 HAZSLINSZKY Rezső, A Gömör–Kishonti Ág. H. Ev. Egyház szervezete. In: *Gömör-Kishont vármegye*. Szerk. BOROVSZKY Samu. (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest 1903. 416–424.
- HECKENAST 1959 HECKENAST Gusztáv, Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi szabadságharcban. (Értekezések a Történeti Tudományok köréből. Új sorozat 13) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.
- HECKENAST 1962 HECKENAST Gusztáv, Lányi Pál. *Történelmi szemle* 5. (1962) 1. 18–37.
- HECKENAST 1980 HECKENAST Gusztáv, A vashámorok elterjedése Magyarországon (14–15. század) *Történelmi Szemle* 23 (1980) 1. 1–29.
- HECKENAST 1986 HECKENAST Gusztáv, Magyarország vastermelése II. József korában. *Századok* 120 (1986) 5-6. 1040–1094.
- HECKENAST 1991 HECKENAST Gusztáv, A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- HEGEDŰS 2000 HEGEDŰS Sándor, *Cigányok kronológiája*. Konsept-H Könyvkiadó, Piliscsaba, 2000.
- HEGYI 2012 HEGYI Klára, Adatok Szokollu Musztafa és Kara Üvejsz budai pasák konszolidációs kísérletéhez, *Történelmi Szemle* 54 (2012) 2. 187–217.
- HEGYI 2019 HEGYI Klára, *A füleki szandzsák*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2019.

HENRY – BLUM 1988

HENRY, Louis – BLUM, Alain, *Techniques d'analyse en démographie historique*. Paris, INED, 1988. 141–146.

HERMANN 2004

HERMANN István, A 17. századi pápai katolikus anyakönyv vizsgálata (Kísérlet a kapcsolatháló-elemzés történeti alkalmazására) *Sic Itur ad Astra* 16 (2004) 3. 9–28.

HORÁNYI – MAGYAR 2007

HORÁNYI Ildikó – MAGYAR László András (írta és szerk.): *Démoni ragály: a pestis*. Kiállításvezető a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum azonos című kiállításához. Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, 2007.

HORÁNYI 1999

HORÁNYI Ildikó, A nagy járványok hatása a halotti rítusok és a gyászreakciókra. *Kharón* 3 (1999) 3. 71–100.

HORN 1996

HORN Ildikó, Nemesi árvák. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk.”* Szerk. PÉTER Katalin. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1996. 51–90.

HORVÁTH 2007

HORVÁTH Ágnes, Főnemesi özvegyasszonyok a 16–17. századi Magyarországon. In: *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor. Argumentum, Budapest, 2007. 247–268.

HORVÁTH 1924

HORVÁTH Ödön, Bredeczky Sámuel élete, 1772–1812. Sajtó alá rendezte HEGYALJAI KISS Géza. Budapest, Magánkiadás, 1924.

HORVÁTH 1978

HORVÁTH Róbert, Egyházi anyakönyvezés a török világban: a szegedi példa. *Demográfia* 21 (1978) 4. 482–492.

HORVÁTH 1982

HORVÁTH Róbert: A gyermekhalandóság vonatkozásai a történeti demográfiai korszakban Magyarországon. *Demográfia*, 25 (1982) 2-3. 225–245.

HORVÁTH 2019

HORVÁTH Csaba, Telegdi Miklós (1535–1586) PhD disszertáció. PPKE, 2019.

HUDI 1995

HUDI József, Pápa szabadalmas mezőváros polgársága a 18–19. századba. In: *Vera (nem csak) a városban*. Szerk. Á. VARGA László. (Rendi társadalom – polgári társadalom: Supplementum) Hajnal István Kör, Debrecen, 1995. 95–106.

- HUNFALVY 1867 HUNFALVY János, Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék leírása. Pest, 1867.
- HUSZ 2000 HUSZ Ildikó, Az angolszász családtörténeti kutatások és hatásuk a magyarországi történeti demográfiára. *Szociológiai Szemle*, 10 (2000) 81–104.
- HUSZ 2002 HUSZ Ildikó, Család és társadalmi reprodukció a 19. században: történeti-szociológiai tanulmány egy Buda környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- ILA 1976 ILA Bálint, Gömör megye, I. A megye története 1773-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- ILA 1944 ILA Bálint, Gömör megye, II. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1944.
- ILA 1946 ILA Bálint, Gömör megye, III. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1946.
- ILA 1969 ILA Bálint, Gömör megye, IV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.
- ILLYÉS 1941 ILLYÉS Endre, Egyházfegyelem a magyar református egyházban XVI–XIX. század. Debrecen, 1941.
- IMHOF 1992 IMHOF, Arthur E., Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen... ford. Gellérné Lázár Mária. Akadémiai Kiadó, Budapest 1992.
- IVÁNYI 1906 IVÁNYI Béla, Csetnek leltára 1662-ből. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 13 (1906) 78–80.
- IVÁNYI é.n. IVÁNYI Béla, A városi polgárjog keletkezése és fejlődése. Figyelemmel Buda és Pest városokra. *Statisztikai Közlemények* 84, é.n. 1. szám.
- IVÁNYI 1991 IVÁNYI Emma, Esterházy Pál nádor közigazgatásai tevékenysége (1681–1713). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- IVÁNYOSI-SZABÓ 1987
IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, Kecskemét társadalma 1770 táján. *Levéltári Közlemények* 58 (1987) 1-2. 105–139.
- JÁROLI 1973–1974 JÁROLI József, Adatok a XVIII. századi protestáns anyakönyvek forrásértékéhez. (Három Békés megyei község anyakönyvei alapján) *Levéltári Közlemények* 44–45 (1973–1974) 1-2. 241–246.

- J. ÚJVÁRY 2002 J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, Polgári házassági szokások és erkölcs a XVI–XVII. századi Magyarországon. In: *Ámor, álmom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Szerk. SZENTMÁRTONI Szabó Géza. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2002. 67–82.
- J. ÚJVÁRY 2005 J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, Egy hajdanvolt mezővárosi polgárcsalád, a mezőszegedi Szegedy család házassági-társadalmi kapcsolatai a 16–17. században. In: *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*. Szerk. SZABÓ András. Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2005. 99–112.
- J. ÚJVÁRY 2018 J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, Kassa polgári hétköznapijai a 17. században a városi státútumok tükrében. In: *A jogi kultúrtörténet és a jogi néprajz új forrásai I. Jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi interdiszciplináris nemzetközi konferencia. Szekszárd, 2017. szeptember 28–29.* Szerk. NAGY Janka Teodóra. Tárkány Szűcs Ernő Jogi Kultúrtörténet és Jogi Néprajzi Kutatócsoport, Szekszárd, 2018. 159–176.
- JAKÓ 1989 JAKÓ Zsigmond, A torockói legenda születése. *Történelmi Szemle* 31 (1989) 1. 122–133.
- JÁROLI 1973–1974 JÁROLI József, „Adatok a XVIII. századi protestáns anyakönyvek forrásértékéhez”. *Levéltári Közlemények* 44–45 (1973–1974) 241–246.
- JÁVOR 2000 JÁVOR Kata, A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 2000. 601–692.
- KAKUK 1977 KAKUK Mátyás, A legrégebbi kunszentmártoni anyakönyvek (1718-1729) vizsgálatának tanulságai. In: *Múzeumi Levelek. Az anyakönyvek, mint a történeti kutatások forrásai*. Tanácskozás Kunszentmártonban. 1977. ápr. 7-én. Szerk. BARNA Gábor – SZABÓ László. Damjanich Múzeum, Szolnok. 1977. 19–56.
- KAKUK 1983 KAKUK Mátyás, A házasságkötés időpontja Kunszentmártonban a XVIII–XIX. században. In: *Lakodalom*. Szerk. NOVÁK László – ÚJVÁRY Zoltán. KLTE, Debrecen, 1983. 55–79.
- KAPOSI 2000 KAPOSI Zoltán, Magyarország gazdaságtörténete (1700–1848). In: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Szerk. BUZA János – DRASKÓCZY István – HONVÁRI János – KAPOSI Zoltán – KÖVÉR György. 4. kiadás. Aula Kiadó, Budapest, 2000. 161–241.

- KAPROS 1984 KAPROS Márta, Megesett lányok az Ipoly menti falvak társadalmában. In: *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 10. Szerk. SZVIRCSEK Ferenc. Salgótarján, 1984. 319–341.
- KAPROS 1990 KAPROS Márta, A születés és a kisgyermekkor szokásai. In: *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Szerk. DÖMÖTÖR Tekla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 9–31.
- KATONA 2000 KATONA Imre, Átmeneti rétegek az agrártársadalom peremén. In: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 2000. 173–238.
- KATUS 1998 KATUS László, Megvan az ideje az ölelésnek. A házaseset egyházi előírásai a kora középkorban, *Rubicon* 1998, különszám, 20–24.
- KATUS 2010 KATUS László, Magyarország a Habsburg Monarchiában 1711–1918. In: *Magyarország története*. Főszerk. ROMSICS Ignác. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010.
- KÁLLAY 1989 KÁLLAY István, A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon. 1686–1848. Budapest, 1989.
- KÁLNICZKY 1998 KÁLNICZKY László, A Magyar Országos Levéltár Filmtárában mikrofilmen őrzött anyakönyvek katalógusa: (Tematikus konspektus) 1. kötet: Bevezető, Aba- Nyíracád (A Magyar Országos Levéltár segédletei, 4/1. Budapest, 1998.
- KÁPOLNAI 1958 KÁPOLNAI Iván, Mezőkövesd. *Történeti Statisztikai Közlemények* 2 (1958) 1-2. 18–32.
- KELETI 1871 KELETI Károly, Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjaiból. Pest, 1871.
- KEMÉNYFI 2002 KEMÉNYFI Róbert, A gömöri etnikai térmozaik. A történeti Gömör- és Kis-Hont vármegye etnikai térszerkezetének változása – különös tekintettel a szlovák-magyar etnikai határ futására. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, Komárom–Dunaszerdahely, 2002.
- KEREKES 2020 KEREKES Dóra, Tsisch Tamás pedagógus és felvilágosult gondolkozó. *Dunakeszi Helytörténeti Szemle* 13 (2020) 1-2. 5–7.
- KLANICZAY 1985 KLANICZAY Gábor, Gerard van Swieten és a babonák elleni harc kezdetei a Habsburg monarchiában. In: *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára*. Szerk. KLANICZAY Gábor – POÓR János – RING Éva. ELTE, Budapest, 1985. 33–69.

- KLINGER 1996 KLINGER András (szerk.), Demográfia. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1996.
- KOCSIS 2001 KOCSIS Gyula, A jászberényi népesség a XVII. század végén. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*. 5/II. Konferencia Pápán, 1999. június 22-24. Szerk. S. LACZKOVITS Emőke – MÉSZÁROS Veronika. Veszprém Megyei Múzeum Igazgatóság, Veszprém, 2001. 259–271.
- KOLLMANN 2005 KOLLMANN Örs László, Az észak-gömöri központi helyek középkori és újkori fejlődése. In: *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Szerk. CSUKOVITS Enikő – LENGYEL Tünde. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005. 47-122.
- KOLOH 2015 KOLOH Gábor, Magzat a méhből. Magzatelhajtás a két világháború közötti Magyarországon. In: *A test a társadalomban*. Szerk. GYIMESI Emese – LÉNÁRT András – TAKÁCS Erzsébet. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti egyesület 2013. évi, sümegi konferenciájának kötete. (Rendi társadalom – polgári társadalom 27.) Budapest, 2015. 267–281.
- KOLTAI 2003 KOLTAI Gábor, Óriszentpéter népesedési viszonyai, 1784–1895. A református egyházközség családrekonstrukciója. In: *Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet 2003. évi Történeti Demográfia Évkönyve*. Szerk. FARAGÓ Tamás – ÓRI Péter. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2003. 179–235.
- KOLTAI 2004 KOLTAI Gábor, „Szomszédjával viszálykodott és az halálra sújtotta”. Halálokok vizsgálata az óriszentpéteri református gyülekezetben, 1784–1895. *Sic itur ad astra* 16 (2004) 3. 61–91.
- KOTICS 2001 KOTICS József, Csendháborítás vagy a közösség bosszúja? (A Charivari szokása Rozsnyó kézműves közösségében a 19. században). In: *Mások tekintetében*. Szerk. KOTICS József. (KVAT Könyvek 4.) ME, Miskolc, 2001. 49–61.
- KOVÁCS 1995 KOVÁCS Béla, A házasságkötések néhány jellemzője Bélapátfalván 1703 és 1980 között. (Történeti Demográfiai Füzetek) Budapest, 1995/1.
- KOVÁCS 1996 KOVÁCS Béla, Bélapátfalva története. Bélapátfalva, 1996.
- KOVÁTS 1964 KOVÁTS Zoltán, Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban. In: *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei I.* Szeged, 1964. 221–225.

- KOVÁTS 1973 KOVÁTS Zoltán, A népesség. In: Hajdúnánás története. Szerk. RÁCZ István. Hajdúnánás, 1973, 32–86.
- KOVÁTS 1981 KOVÁTS Zoltán, A népesedési viszonyok. In: *Debrecen története II. 1693–1849.* Szerk. RÁCZ István. Debrecen, 1981. 15–69.
- KOVÁTS 1983 Kováts Zoltán, Debreceni és szegedi népesedéstörténeti kutatások módszertani tapasztalatai. In: *Acta Historica* 25 (1983) 25–36.
- KOVÁTS 1985 KOVÁTS Zoltán, Népesedési viszonyok. In: *Szeged története II. 1686–1849.* Szerk. FARKAS József. Szeged, 1985. 107–170.
- KOVÁTS 1989 KOVÁTS Zoltán, Az egyházi anyakönyvek forrásértékéről. In: *Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére.* Szerk. RÁCZ István, Debrecen, 1989. 69–78.
- KOVÁTS – CS. TÓTH 1962
 KOVÁTS Zoltán – CS. TÓTH Péter, Csurgói jobbágycsaládok demográfiai viszonyai (1720–1920). *Történeti Statisztikai Évkönyv*, 1961–1962. Budapest, 1962. 48–89.
- KÓNYA 2012 KÓNYA Péter, Evangélikusok Eperjes szabad királyi városban a 17–19. században. *Egyháztörténeti Szemle* 13 (2012) 3. 33–49.
- KÓNYA 2016 KÓNYA Annamária, Egy falusi lelkész társadalmi és vagyoni helyzete. In: *Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció. Az Eszterházy Károly egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványa Konferenciák, műhelybeszélgetések XIII.* Szerk. BALOGH Judit – PAP József. Líceum Kiadó, Eger, 2016. 49–60.
- KÓS 1980 KÓS Károly, Munka, életmód és hagyomány egy rítuselem változása tükrében. In: *Eszköz, munka, néphagyomány.* Szerk. KÓS Károly. Bukarest, 1980. 472–484.
- KRÁSZ 2003 KRÁSZ Lilla, A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- KUBINYI 1996 KUBINYI András, A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 38 (1996) 2-3. 135–161.
- KÚR 1993 KÚR Géza, A Komáromi Református Egyházmegye. Pozsony, 1993.
- LASLETT 1983 LASLETT, Peter, A nő szerepe a nyugati család történetében. In: *A női nem – Tények és kérdőjelek.* Szerk. SULLEROT, Evelyne– THIBAUT, Odette. Ford. Gáti Tibor. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983. 453–508.

LEBLANCNÉ KELEMEN 1976

LEBLANCNÉ KELEMEN Mária, Adalék a XVIII. századi pestisjárványok történetéhez. *Levéltári Szemle* 26 (1976) 2-3. 157–159.

LEHOCZKY 1864 LEHOCZKY Tivadar, A csetneki régi templom. *Vasárnapi Újság* 11 (1864) 53.

LEHOCZKY 1904 LEHOCZKY Tivadar, A primóczi Szentmiklossy-család. *Turul* 22 (1904) 3. 119–129.

LIVI-BACCI 1999 LIVI-BACCI, Massimo, A világ népességének rövid története. Budapest, Osiris, 1999.

LUX 1934 LUX Gyula, Dobsina Településének és birtoklásának története. *Turul* 48 (1934) 3-4. 55–65.

MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON

MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON. Főszerk. KENYERES Ágnes. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1982.

MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON

MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON. Főszerk. dr. DIÓS István. Szent István Társulat, Budapest 1993.

MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON

MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON. Főszerk. ORTUTAY Gyula. I–V. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.

MAGYARY-KOSSA 1940

MAGYARY-KOSSA Gyula, Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. I–IV. kötet. Budapest, 1940.

MARTOS – ÖRI 2000

MARTOS Gizella – ÖRI Péter, Mezőkövesd demográfiai viszonyai a 17. század második felében. *Demográfia* 43 (2000) 1. 94–134.

MÁLYUSZ 1939 MÁLYUSZ Elemér, A Türelmi Rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Budapest, 1939

MÁTAY 2006 MÁTAY Mónika, Törvényszéki játsszámok. Válás Debrecenben 1793–1848. Debrecen, 2006.

MEKIS 1996 MEKIS Ádám, A keresztelés, esketés és a temetés szokásai a békéscsabai gyülekezet első anyakönyvében. In: *Vallási néprajz* 8. Szerk. KÜLLÖS Imola. Debrecen, 1996. 109–165.

- MELEGH 1995 MELEGH Attila, Népesedés, házasság és háztartáskialakítás Kiskunhalason és Tapolcán, In: *Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1995. 65–105.
- MELEGH 2000 MELEGH Attila, Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2000.
- MEZEY 1986 MEZEY Barna (szerk.), A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban. 1422–1985. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1986.
- MIKLER 1906 MIKLER Károly, Magyar Evangélikus Egyházjog. Budapest, 1906.
- MOESS 1972 MOESS Alfréd, Velem népessége 1711–1895. I., *Vasi Szemle* 26 (1972) 2. 277–186.
- MOESS 1973 MOESS Alfréd, Velem népessége 1711–1895. II., *Vasi Szemle* 23 (1973) 3. 420–432.
- MOESS 1975 MOESS Alfréd, Az 1739–40. évi pestisjárvány a távolból és közlről. In: *Orvostörténeti Közlemények* 75–76 (1975) 59–83.
- MOKOS 1892 MOKOS Gyula, A Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyház 1598iki törvénykönyve. Budapest, 1892.
- MÓRICZ 2011 MÓRICZ Péter, Batthyány Lajos nádor halotti beszédeinek Vas megyei vonatkozásai. Savaria, a Vas Megyei Múzeumok Értesítője. Szerk. ILLÉS Péter. 34/1 Szombathely, 2011. 321–334.
- MORVAY 1984 MORVAY Judit, A komaválasztás stratégiái Kolozsnémán, 1750–1870. In: *Történeti antropológia*. Szerk. HOFER Tamás. Budapest, 1984. 281–292.
- N. KISS 1984 N. KISS István, Új adatok Magyarország demográfiai fejlődéséhez. (XVI–XVII. század). In: *Társadalmi- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv*. Szerk. H. BALÁZS Éva – FÜGEDI Erik – MAKSAY Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 209–224.
- NAGY 1871 NAGY Iván, Árucikkek szabályzata 1627 és 1709 évekből, *Történelmi Tár* 18 (1871) 199–273.
- NAGY 1989 NAGY Olga, Paraszti értékrend és magatartásformák. Gondolat Kiadó. Budapest, 1989.
- NAGY 1998 NAGY Pál, A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában. Kaposvár, 1998.

NAGY VARGA 1987

NAGY VARGA Vera, A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai 1723–1810. In: *Studia Comitatus* 18. Életmód kutatások Pest megyéből. Szerk. IKVAI Nándor. Szentendre, 1987. 99–122.

NAGY VARGA 2000

NAGY VARGA Vera: Műrokonság, szomszédság, kortársi csoportok, barátság. In: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 2000. 532–557.

NEMES 2011

NEMES István, A vegyes házasságok jogi szabályozásának története az Erdélyi Nagyfejedelemségben 1841 előtt. *Egyháztörténeti Szemle* 12 (2011) 22–34.

NÉMETH 1995

NÉMETH Gábor, Nagyszombati testamentumok a XVI–XVII. századból. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1995.

NOVÁK 1982

NOVÁK László, Pestis-, himlő- és kolerajárványok Pest-Pilis-Solt Vármegyében a 18–19. században. In: *Bács-Kiskun Megye múltjából*. IV. Egészségügy. Szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1982. 276–287.

NOVÁK 1997

NOVÁK László, A jobbágyfelszabadítás kérdései a XVIII-XIX. században. *Agrártörténeti Szemle* 39 (1997) 3-4. 453–481.

O. NAGY 1954

O. NAGY Gábor, Mi a szólás? *Magyar Nyelv* 50 (1954) 110–126.; 396–408.

ŐRI 1994

ŐRI Péter, Pest megyei járások lélekösszeírásai. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, *Történeti Demográfiai Füzetek* 13. Budapest, 1994. 43–80.

ŐRI 2002

ŐRI Péter, A történeti demográfia Franciaországban. In: *Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet 2002. évi Történeti Demográfia Évkönyve*. Szerk. FARAGÓ Tamás – ŐRI Péter. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2002. 299–318.

ŐRI 2003/a

ŐRI Péter, A demográfiai viselkedés mintái a XVIII. században. Lélekösszeírások Pest megyében 1774–1783. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2003.

- ŐRI 2003/b ŐRI Péter, A halandóság térbeli változatai a 18. század végi Pest megyében. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Szerk. K. HORVÁTH Zsolt – LUGOSI András – SOHAJDA Ferenc. Hermész Kör – Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 211–244.
- ŐRI 2006 ŐRI Péter, A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. In: *Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet 2005. évi Történeti Demográfia Évkönyve*. Szerk. FARAGÓ Tamás – ŐRI Péter. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2006. 115–162.
- ŐRI 2013 ŐRI Péter, Magyarország társadalma 1869-ben. A MOSAIC-projekt magyarországi adatbázisa. *Demográfia* 55 (2012) 4. 292–315.
- ŐRI 2014 ŐRI Péter, Mozaikok... Három Pest megyei község (Zsámbék, Tök, Perbál) népeségtörténeti vázlat. In: *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. Szerk. ŐRI Péter. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2014. 207–245.
- ÖRSI 1965 ÖRSI Julianna, Exogám házasságok, mint az asszimilálódás mutatói. In: *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. II. kiegészítő kötet. Szerk. SZABADFALVY József – VIGA Gyula. A miskolci Hermann Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 16. Miskolc, 1965. 77–84.
- ÖRSI 1976 ÖRSI Julianna, A családi élet jellemzői Hajdúböszörményben a századfordulón. In: *Honismereti írások a Hajdúságból* II. Hajdúsági Közlemények 6. Szerk. DR. NYAKAS Miklós. Hajdúböszörmény, 1976. 34–50.
- ÖRSI 1978 ÖRSI Julianna, Karcag házassági kapcsolatai a XVIII–XIX. században. In: *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv*. Szerk. KAPOSVÁRI Gyula, Solnok 1978. 203–214.
- ÖRSI 1983 ÖRSI Julianna, Exogámia és endogámia Magyarországon a XVIII–XX. században. *Demográfia* 26 (1983) 4. 572–597.
- ÖRSI 1990 ÖRSI Julianna, Karcag társadalomszervezete a 18–20. században. *Agrártörténeti tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- ÖRSI 2014 ÖRSI Julianna, Házassági stratégiák, írott és íratlan szabályok a párválasztásban. In: *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. Szerk. ŐRI Péter. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2014. 109–132.

- ÖRSI 2015/a ÖRSI Julianna, A vegyes házasságok jogtörténeti megközelítése. *Confessio* 39 (2015) 2. 90–109.
- ÖRSI 2015/b ÖRSI Julianna, Testi tulajdonságok szerepe a párválasztásban és a párelhagyásban. Eszménykép a 19. század elején, avagy a párválasztás kritériumai. In: *A test a társadalomban*. Szerk. GYIMESI Emese – LÉNÁRT András – TAKÁCS Erzsébet. Rendi társadalom – polgári társadalom 27. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti egyesület 2013. évi, sümegi konferenciájának kötete. Budapest, 2015. 217–227.
- ÖRSI 2015/c ÖRSI Julianna, Parasztvilág. A vidéki társadalom kapcsolatrendszere. Alföldi Könyvtéka sorozat 10. kötet. Túrkevei Kulturális Egyesület, Túrkeve, 2015.
- ŐZE 2019 ŐZE Sándor, A Tisza–Maros–Körös szöge és társadalma, az ütközőzóna. In: *Határ menti területek, migráció a XIX–XX. században, tekintettel a XVII–XVIII. századi előzményekre*. Szerk. ŐZE Sándor – KRÁNITZ Péter Pál. Szent István Társulat, Budapest, 2019. 13–51.
- PAKOT 2003 PAKOT Levente, Szentegyházásfalva népessége, 1728–1914. In: *Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet 2003. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Szerk. FARAGÓ Tamás – ŐRI Péter. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2003. 237–270.
- PAKOT 2006/a PAKOT Levente, Házasságkötés pestis idején. Magyarigen 1738–1739. In: *Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet 2005. évi Történeti Demográfia Évkönyve*. Szerk. FARAGÓ Tamás – ŐRI Péter. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2006. 163–186.
- PAKOT 2006/b PAKOT Levente, Az illegitimitás geográfiája. Házasságon kívüli születések négy székelyföldi településen, 1775–1850. In: *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok V.* Szerk. HERMANN Gusztáv. Hargita Kiadóhivatal. Csíkszereda, 2006. 43–73.
- PAKOT 2009 PAKOT Levente, Megözvegyülés és újránházasság székelyföldi rurális közösségekben, 1840–1930. *Demográfia* 52 (2009) 1. 55–88.
- PAKOT 2010 PAKOT Levente, Csecsemőhalandóság székelyföldi rurális közösségekben. Szentegyházásfalva és Kápolnásfalva, 1838–1940. *Demográfia* 53 (2010) 4. 406–436.

- PAKOT – ÖRI 2012 PAKOT Levente – ÖRI Péter, Marriage Systems and Remarriage in 19th Century Hungary: a Comparative Study. *The History of the Family* 17 (2012) 2. 105–124.
- PÁLFFY 2010 PÁLFFY Géza, Magyarország két világbirodalom határán (1526–1711) In: Magyarország története. Szerk. ROMSICS Ignác. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2010.
- PÁPAI 1965 PÁPAI Béla, Magda Pál. *Statistikai Szemle* 2 (1965) 3-4. 179–181.
- PÉTER 2008 PÉTER Katalin, Házasság a régi Magyarországon 16–17. század. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 2008.
- PÓCS 2002 PÓCS Éva, Kereszteletlenek, zivatardémonok és az ördög. In: Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Szerk. PÓCS Éva. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2002.
- POKOLY 1894 POKOLY József, A magyar protestáns házassági jog rövid története 1786-ig. *Protestáns Szemle* 6 (1894)
- PAYR 1917 PAYR Sándor, A soproni evangélikus egyházközség története: A reformáció négyszázados jubileumára. I. A reformáció kezdetétől az 1861-ik évi soproni országgyűlésig. Sopron, 1917.
- PAYR 1924 PAYR Sándor, A Dunántúli evangélikus egyházkerület története I. Sopron, 1924.
- PROKOPP 2000 PROKOPP Mária, A csetneki evangélikus templom középkori falképei, *Credo* 6 (2000) 1-2. 58–60.
- R. VÁRKONYI 1989 R. VÁRKONYI Ágnes, „Ad pacem universalem” vagy „fegyver által való meggyőztetés”. In: *Magyarország története, 1686-1790*. I. Szerk. EMBER Győző – HECKENAST Gusztáv. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 231-252.
- RÁCZ I. 1995 RÁCZ István, A török világ hagyatéka Magyarországon. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995.
- RÁCZ L. 1995 RÁCZ Lajos, Kárpát-medence éghajlattörténete a kora újkor idején (1490–1800). A környezeti források feldolgozásának módszerei. *Történelmi Szemle* 37 (1995) 4. 487–507.
- RAFFAY 1933 RAFFAY Sándor, A magyarhoni evangélikus liturgia történetéhez, Melléklet a *Protestáns Szemle* 1933. augusztus-szeptemberi számához, 1933.

- RAYMAN 2002 RAYMAN János, A Csetnek-pécsi vasgyár története. *Pécsi Szemle* 5 (2002) 3. 42–59
- REISZIG 1903 REISZIG Ede, Gömör Kishont vármegye története. In: *Gömör-Kishont vármegye*. (Magyarország vármegyéi és városai) Szerk. BOROVSZKY Samu. Budapest, 1903. 449–559.
- REISZIG – SARLAY 1903 REISZIG Ede – SARLAY Samu, Gömör-Kishont vármegye nemes családai. In: *Gömör-Kishont vármegye*. (Magyarország vármegyéi és városai) Szerk. BOROVSZKY Samu. Budapest 1903. 632–660
- REMPORT 1996 REMPOR Zoltán, A reformkor kiemelkedő ipari kísérlete: A Csetneki-pécsi vasgyár. *Századok* 130 (1996) 1. 105–118.
- RÉTHLY 1970 RÉTHLY Antal, Időjárási események és elmei csapások Magyarországon 1701–1800-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1970.
- RIGLER 1926 RIGLER Gusztáv, Vesztegzár és rostély Szegeden 1738-ban. *Népegészségügy* 7 (1926) 5. 232–238.
- S. SZABÓ 1894 S. SZABÓ József, Egy vértanú reformátor. *Protestáns Szemle* 6 (1894) 5. 349–354.
- SEBESTÉNY 2002 SEBESTÉNY István, Tiszabő történeti demográfiája a helyi katolikus anyakönyvek számítógépes feldolgozása alapján (1737–1799). In: *Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet 2002. évi Történeti Demográfia Évkönyve*, Szerk.: FARAGÓ Tamás – ÖRI Péter. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2002. 201–248.
- SCHLUMBOHM 1997 SCHLUMBOHM, Jürgen, Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1850. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. (Veröffentlichungen des Max Planck Istituts für Geschichte, 110.) 1997.
- SCHMIDT 1900 SCHMIDT Attila, Gömörmegye. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*. Budapest, 1900. 137–180.
- SCHRAM 1968 SCHRAM Ferenc, Kisnógrád megye történeti néprajza, 1686–1848. *Levéltári Szemle* 18 (1968) 3. 657–719.
- SCHRAM 1969 SCHRAM Ferenc, Vác népének szellemi kultúrája 1686 és 1848 között. *Levéltári Szemle* 19 (1969) 3. 627–681.

SCHULTHEISZ – TARDY 1966

SCHULTHEISZ Emil – TARDY Lajos, Short History of Epidemics in Hungary until the Great Cholera Epidemic of 1831. *Centaurus* (Copenhagen), 11 (1966) 4. 279–301.

SEREGÉLY – SZENTGYÖRGYI 1969

SEREGÉLY György – SZENTGYÖRGYI István, Gyógyszertörténeti és néprajzi adatok az abortivumok és anticonsipiensek köréből Magyarországon. *Gyógyszerészet* 13 (1969) 5. 81–106.

SOHAJDA 2006

SOHAJDA Ferenc, A halandósági válság témája az utóbbi tizenöt év történeti demográfiai irodalmában. In: *Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet 2005. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Szerk. FARAGÓ Tamás – ÖRI Péter. Központi Statisztikai Hivatal – Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2006. 7–16.

SOÓS 1997

SOÓS István, Cigánygyerekek sorsa a 18. században. *História* 11 (1997) 5–6. 25–27.

SZABÓ 2008

SZABÓ Ferenc, Két és fél évszázad az Alföld történetéből. Békés Megyei Levéltár – Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2008.

SZABÓ 1941

SZABÓ István, A magyarság életrajza. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1941.

SZAKÁLY 1984

SZAKÁLY Ferenc, Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban. In: *Tanulmányok Gyöngyösről*. Szerk. HAVASSY Péter – KECSKÉS Péter. Gyöngyös, 1984. 147–178.

SZAKÁLY 1990

SZAKÁLY Ferenc, Trianon gyökerei. *Historia* 12 (1990) 3. 5–7.

SZAKÁLY 1994

SZAKÁLY Ferenc, A török uralom mérlege. *Historia* 16 (1994) 4. 8–9.

SZÁLKAI 2010

SZÁLKAI Tamás, Armálisok és armalisták a kora újkori Biharban. PhD disszertáció. Debrecen, 2010.

SZELÉNYI 1917/a

SZELÉNYI Ödön, Egy magyar „aufklärer” paedagogus. *Uránia* 18 (1917) 2. 50–53.

SZELÉNYI 1917/b

SZELÉNYI Ödön, A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig. Pozsony, 1917.

SZEREMLEI 1911

SZEREMLEI Samu, Hódmezővásárhely története IV., 1911.

SZILÁGYI 2018

SZILÁGYI Adrienn, Az uradalom elvesztése. Nemesi családok a 19. századi Békés megyében. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2018.

- SZILÁGYI 2000 SZILÁGYI Miklós, Törvények, szokásjog, jogszokás. In: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 2000. 693–759.
- SZILÁGYI 1876 SZILÁGYI Sándor, Kirándulás Gömör megyébe. Melléklet a 7. füzethez. *Századok* 1876. 1–108.
- SZINCSOK 1996 SZINCSOK György, Tótkomlós története és néprajza. Tótkomlós, 1996.
- SZINNYEI 1891–1914.
SZINNYEI József, Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1891–1914. I–XIV.
- SZOMBATHY 1979 SZOMBATHY Viktor, Száll a rege várról várra. Szlovákiai vármondák. Madách-Posonium Kiadó, Pozsony 1979.
- SZONTAGH 1846 SZONTAGH Gusztáv, Utmutatás az okszerű dohánytermesztésre. Buda, 1846. 44.
- SZŐCSNÉ GAZDA 2001
SZŐCSNÉ GAZDA Enikő, Erkölc és közösség. Csíkszereda, 2001.
- SZTEHLO 1930 SZTEHLO Zoltán, A gyermekek vallására vonatkozó jogszabályok története Magyarországon. In: *Emlékkönyv az Ágostai Hitvallás negyedszázados évfordulója ünnepére*. Írták A Tiszai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerületi Miskolczi Jogakadémiájának tanárai, Miskolc, 1930. 461–505.
- TANCZIK 2012 TANCZIK Balázs, Egyházi jogi változások és azok civiljogi hatásai Magyarországon a XIX. század második felében. PhD disszertáció. PPKE, 2012.
- TÁRKÁNY SZÜCS 1981
TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, Magyar jogi népszokások. Budapest, 1981.
- TÁTRAI 1990 TÁTRAI Zsuzsanna, Jeles napok – ünnepi szokások. In: *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Szerk. DÖMÖTÖR Tekla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 102–264.
- TELGÁRTI 1863 TELGÁRTI Lipót, Adatok a rozsnyói püspöki megye történetéhez. *Magyar Sion* 1 (1863) 748–755
- TELGÁRTI 1867 TELGÁRTI Lipót, A csetneki plebánia története. *Magyar Sion* 5 (1867) 199–208.
- THALY 1869 THALY Kálmán, A szent-antal-selmecz-korponai bizottság jelentése. *Századok* 3 (1869) 608–625.

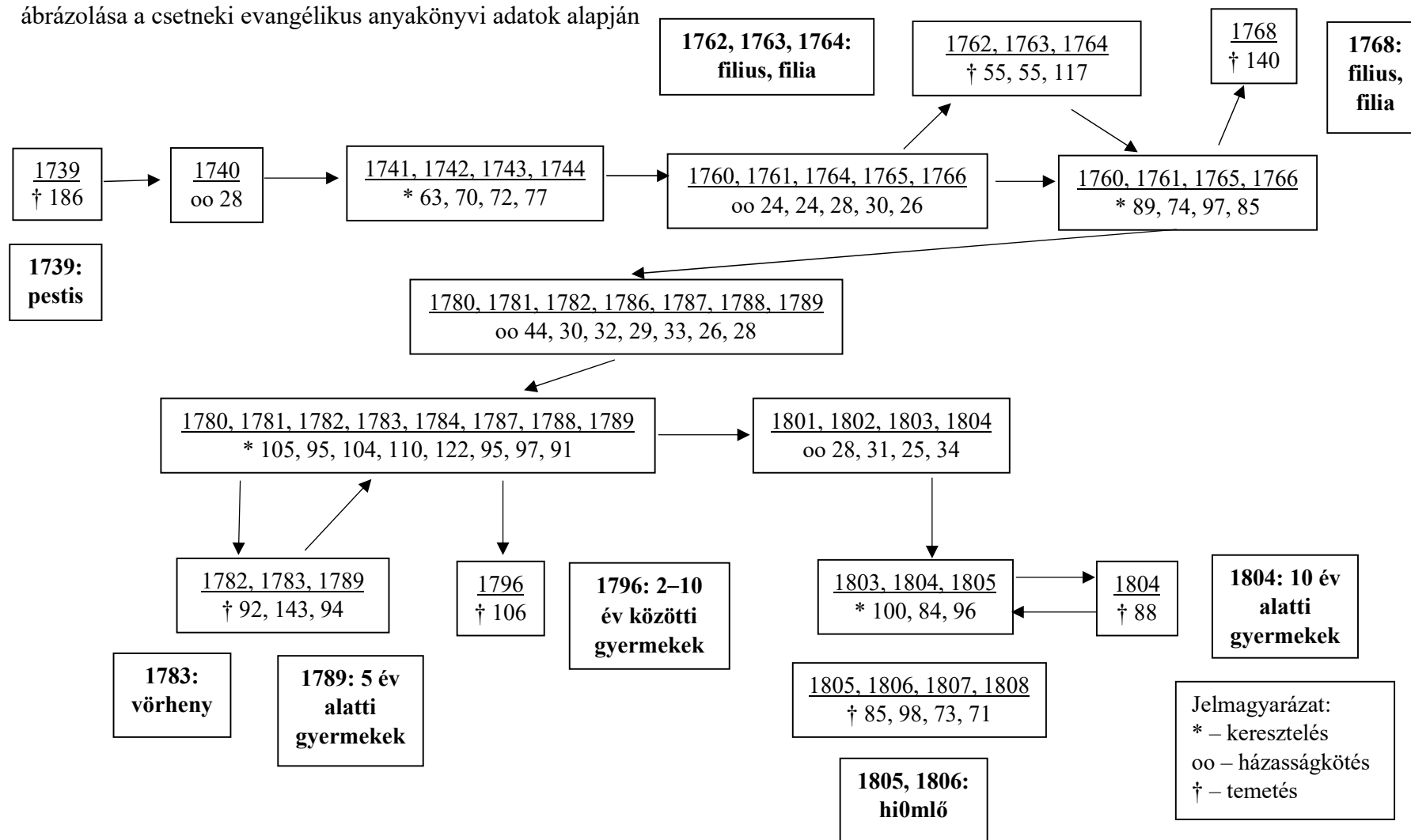
- THURY 1998 THURY Etele, A Dunántúli Református Egyházkerület története. I-II. Pozsony, 1998.
- TIMAFFY 1991 TIMAFFY László, Fémművesség. In: *Magyar Néprajz III. Kézművesség*. Főszerk. DOMOKOS Ottó. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 245–281.
- TOMPA 1965 TOMPA József, Újmagyar. *Magyar Nyelvőr* 89 (1965) 3. 380–382.
- TÓTH 2004 TÓTH Árpád, A pozsonyi német evangélikus egyházközségben 1780-1848 között vezetett házassági anyakönyvek vizsgálatának első eredményei. *Sic itur ad Astra* 17 (2004) 3. 29–60.
- TÓTH 2006 TÓTH Árpád, Polgárfelvételi stratégiák és a polgári cím vonzereje Pozsonyban a 19. század első felében. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 1 (2006) 241–268.
- TÓTH 2009 TÓTH Árpád, Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009.
- TÓTH 2014 TÓTH Árpád, Az evangélikus polgárság házassági piacának alakulása a tiszáninneri kerületben 1750 és 1850 között. In: *Piacok a társadalomban és a történelemben*. Szerk. HALMOS Károly – KISS Zsuzsanna – KLEMENT Judit. (Rendi társadalom – polgári társadalom 26.) Budapest, 2014. 448–462.
- TÓTH 1991 TÓTH István György, A törvényes és törvénytelen szerelem konfliktusai a 18. századi magyar falvakban. In: *Társadalmi konfliktusok*. Szerk. Á. VARGA László. (Rendi társadalom – polgári társadalom 3.) A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája Salgótarján, 1989. június 15–18. Salgótarján, 1991. 45–50.
- TÓTH 1994/a TÓTH István György, Harangkongás és óraketyegés. A parasztek és kismesek időfogalma a XVII–XVIII. században. In: *Óra, szablya, nyoszolya – Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a XVII–XVIII. században*. Szerk. ZIMÁNYI Vera. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994, 115–132.
- TÓTH 1994/b TÓTH István György, „Komám nincs és feleségem vagyon” (Meddőség és fogamzásgátlás a 18. századi magyar parasztságnál). In: *Óra, szablya, nyoszolya – Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a XVII–XVIII. században*. Szerk. Zimányi Vera. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994, 133–144.

- TÓTH 2008 TÓTH J. Zoltán, A halálbüntetés írottjogi szabályozása Magyarországon a felvilágosodástól a Csemegi kódexig. *De iurisprudentia et iure publico*, 2. (2008) 3. 81–101.
- TÓTH 2017 TÓTH Olga, A nukleáris családok összetételének változatossága a 20. század első harmadában. Esettanulmány egy demográfiai zárványról. *Szociológiai Szemle* 27 (2017) 3. 51–74.
- TÓTH 1989 TÓTH Péter, Borsod vármegye tervezete a cigányok szabályozására 1784-ből. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 26. (1989) 63–67.
- TÓTH 1909–1912 TÓTH Sándor, Sáros vármegye monográfiája, 1909–1912. I. kötet.
- TUSOR 2018 TUSOR Anna, Máriássy vs. Gyöngyösi. Egy nádori adomány sorsa a 17. század végi Felső-Magyarországon (A költő Gyöngyösi István életrajzához). *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018) 634–648.
- TROSTOVSZKY 1996 TROSTOVSZKY Gabriella, Céhiratok a Magyar Országos Levéltárban, I. kötet: Magyarországi Kormányhatóságok 1. rész: Céhprivilegiumok, Tematikus mutató, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1996.
- UDVARDI 1994 UDVARDI István, Szlovák mezővárosok népelete Mária Terézia korában. Adatok Pozsony vármegye XVIII. századi történetéhez. Vasvár Pál Társaság Füzetei 14. Nyíregyháza, 1994.
- UJVÁRY 2002 UJVÁRY Zoltán, Gömöri magyar néphagyományok. Miskolc, 2002.
- VAJDA 1995 VAJDA Mária, A házasságon kívüli kapcsolatból származó gyermekek helyzete a parasztközösségekben. In: *A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei* 50 Szerk. T. BEREZKI Ibolya. Szolnok, 1995. 187–225.
- VANYO 1933 VANYO Tihamér Aladár, Püspöki jelentések. A Magyar Szent Korona Országainak Egyházmegyéiből 1600–1850. Pannonhalma, 1933
- VAY 1903 VAY Sándor, gróf, Az Andrásyák. In: *Gömör-Kishont vármegye*. (Magyarország vármegyéi és városai) Szerk. BOROVSZKY Samu. Budapest 1903. 593–632.
- VARGA J. 1991 VARGA J. János, Berendezési tervezetek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az „Einrichtungswerk”. *Századok* 125 (1991) 5-6. 449–188.
- VARGA J. 2005 VARGA J. János, Thököly Imre esztendeje: 1682. *Történelmi szemle* 47 (2005) 3-4. 347–371.

- VENDE 1903 VENDE Aladár, Gömör-Kishont vármegye községei In: *Gömör-Kishont vármegye*. (Magyarország vármegyéi és városai) Szerk. BOROVSZKY Samu. Budapest 1903. 25–107.
- VERES 1984 VERES László, Erkölcsi normatívák és tevékenységi típusok. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1984.
- VERES 1903 VERES Samu, Irodalom, tudomány, művészet. In: *Gömör-Kishont vármegye*. (Magyarország vármegyéi és városai) Szerk. BOROVSZKY Samu. Budapest 1903. 347–358.
- VÖRÖS 1983 VÖRÖS Károly, A magyarországi társadalom (1790–1848). In: *Magyarország története, 1790–1848*. I. Szerk. MÉREI Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983. 473–599.
- WELLMANN 1989 WELLMANN Imre, Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: *Magyarország története, 1686-1790*. I. Szerk. EMBER Győző – HECKENAST Gusztáv. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 25-80.
- ZIMÁNYI 1996 ZIMÁNYI Vera, A pestisbetegség leírása és egyéb intézkedések a 17. század közepén a Batthyány birtokon. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk. LENGVÁRI István. Pécs, 1996. 285–289.
- ZÓLYOMI 1990 ZÓLYOMI József, Egy Nógrád megyei német település (Berkenye) az anyakönyvek tükrében (1719-1900). In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XVI*. Szerk. SZVIRCSEK Ferenc. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 1990. 75–124.
- ZÓLYOMI 1991 ZÓLYOMI József, A szendehelyi németek születési, házassági, halotti adatai. In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XVII*. Szerk. Szvircsek Ferenc. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 1991. 161–201.
- ZOVÁNYI 1977 ZOVÁNYI Jenő, Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk. LADÁNYI Sándor. A magyarországi református egyház zsinati irodájának sajtóosztálya, Budapest, 1977.
- ZSILINSZKY 1889 ZSILINSZKY Mihály, Egy forradalmi zsinat története. (1707–1715) Budapest, 1889.

VII.4 – Grafikonok, táblázatok

I.1 – Társadalmi folyamatok a 18. századi Magyarországon
 1 sz. ábra A hagyományos társadalom demográfiai jellemzőinek
 ábrázolása a csetneki evangélikus anyakönyvi adatok alapján

II. – A kutatás forrásai és módszere

II.2 – A családrekonstrukciós módszer

II.2 – a sz. táblázat A forrás és a feldolgozás számokban kifejezve

	Evangélikus, db	Katolikus, db
Keresztelési bejegyzés	2364	612
Házasságkötési bejegyzés	8334	2042
Temetési bejegyzés	6885	1390
Felállított családlap	2474	669
Lezárt családlap	1177	305
Termékenységi vizsgálatra alkalmas családlap	528	186

Forrás: Csetneki evangélikus és katolikus anyakönyvek

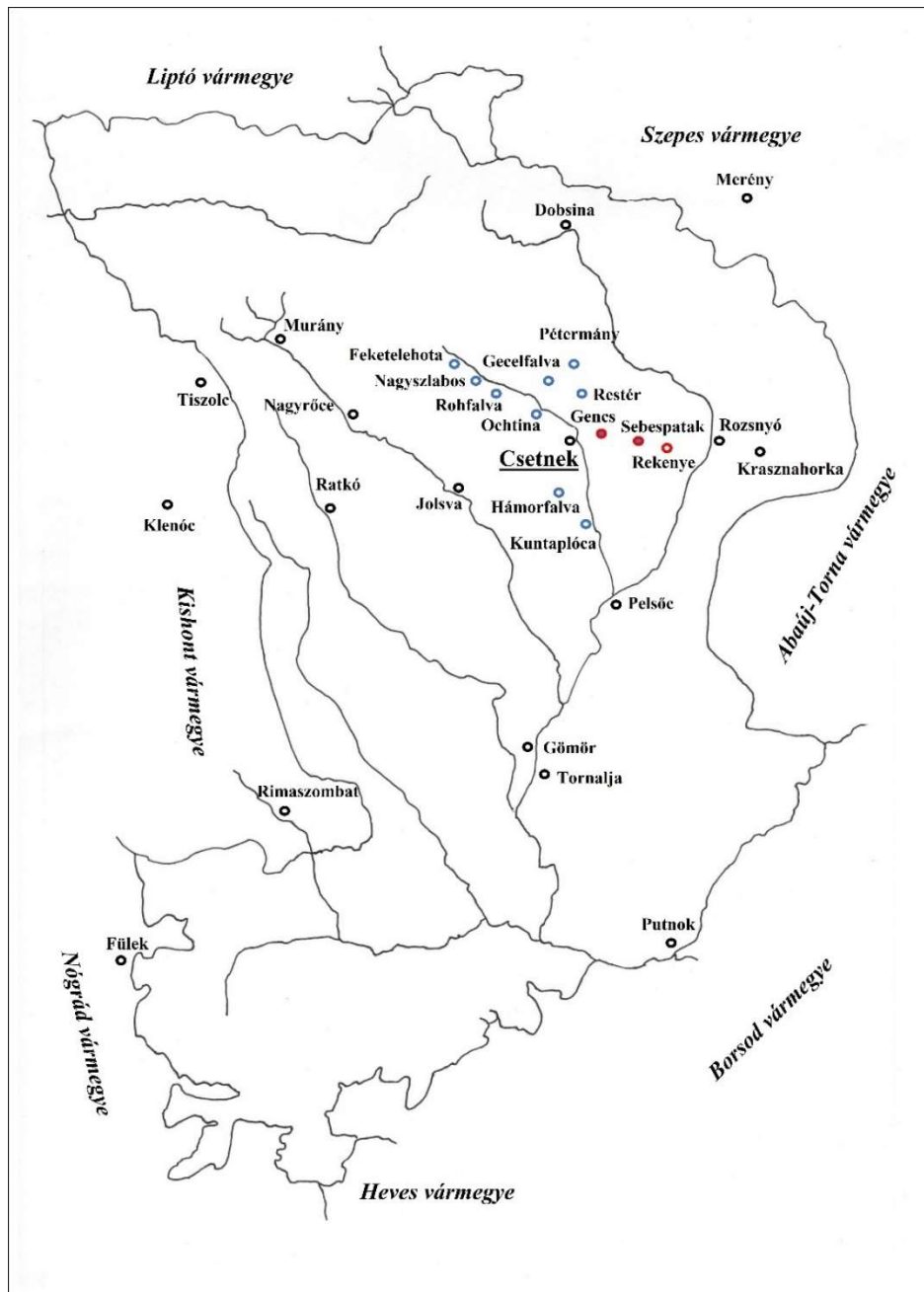
III. – Csetnek és lakói

III.1 – Csetnek és az egyházközségek vázlatos története

III.1 – 1. sz. térkép

Gömör megye

A térképet Reisz Keresztély (HU MNL OL S 73-45-17) és Korabinszky János megyei térképe (OSZK TA 1.022 A-41) alapján rajzoltam.

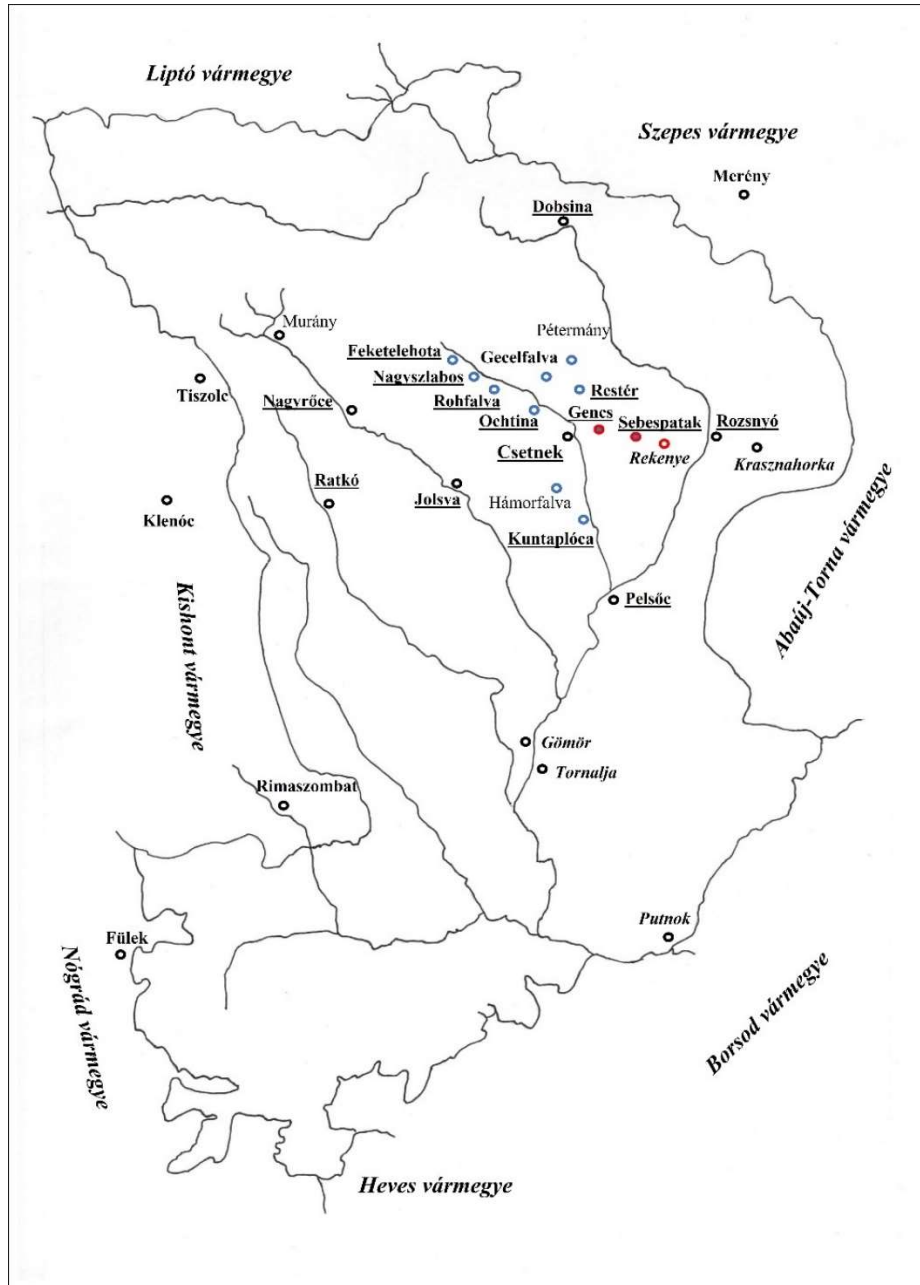
Jelmagyarázat:

Kék szín: Csetneki katolikus filia; piros szín: Csetneki evangélikus filia

III.1 – 2. sz. térkép

Gömör megye – nemzetiségi térkép 1715–1720

A térképet Keményfi Róbert térképe alapján rajzoltam. KEMÉNYFI, 2002. 41.

Jelmagyarázat:

Félkövér, dőlt betű – magyar lakosság

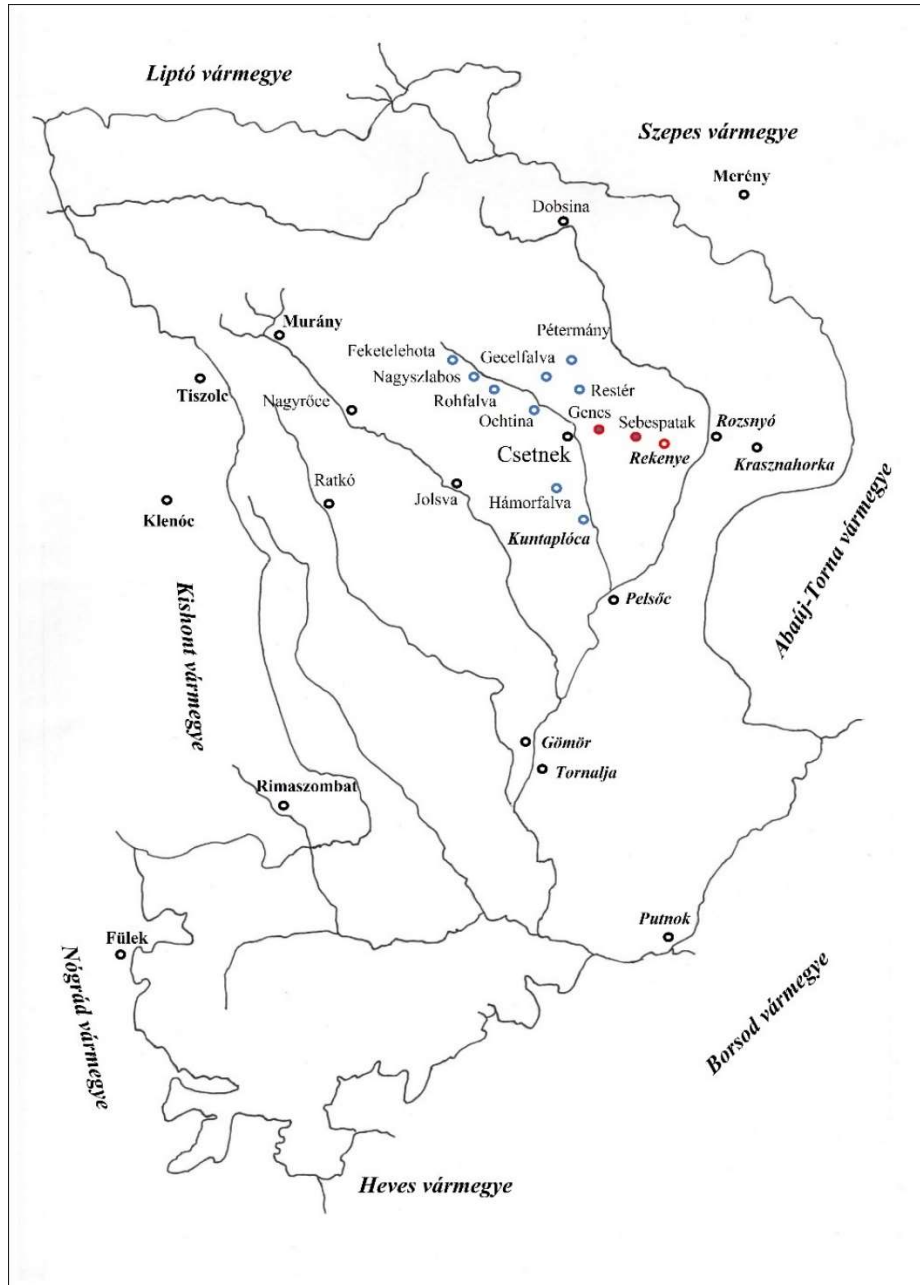
Félkövér, aláhúzott betű – vegyes lakosság

Normál betű – szlovák lakosság

III.1 – 3. sz. térkép

Gömör megye – nemzetiségi térkép 1773

A térképet Keményfi Róbert térképe alapján rajzoltam. KEMÉNYFI, 2002. 42.

Jelmagyarázat:

Félkövér, dőlt betű – magyar lakosság

Normál betű – szlovák lakosság

III.1 – a sz. táblázat

Csetnek lakosságának és a csetneki gyülekezetek hívőinek számbeli változása

	év	Csetnek			Filiák		Gyülekezet	
		ev., fő	kat., fő	össz., fő	ev., fő	kat., fő	ev., fő	kat., fő
Bartholomaeides László	1758	1380	750	2130				
Országos népszámlálás	1785			2011				
Canonica visitatio*	1803	1386			949		2335	
Canonica visitatio**	1827	1189			273		1462	
Fényes Elek	1837	1189	546	1735	327	434	2055	980
Canonica visitatio	1867	798			350		1148	
Országos népszámlálás	1869	856	633	1619	386	631	1242	1264
Országos népszámlálás	1881	862	527	1488	326	529	1188	1056
Országos népszámlálás	1891			1482				
Országos népszámlálás	1900	912	528	1535	301	805	1213	1333
Országos népszámlálás	1910	574	574	1474	310	824	1120	1398

* - Csetnek, filia: Gencs, Rekenye és Sebespatak

** - Csetnek, filia: Gencs (1807-től)

III.2 – Az egyházközségek lakóinak társadalmi tagozódása

III.2 – a sz. táblázat Csetneki kézművesek számának alakulása a 18. században

A forrás helye	HU MNL OL U64 1. tétel No. 9.		HU MNL OL U64 1. tétel No. 9.	Ila, 1944. 152.	HU MNL OL U64 2. tétel No. 2.	HU MNL OL adatbázis	HU MNL OL U64 3. tétel No. 6.	HU MNL OL U64 5. tétel No. 2.	HU MNL OL U64 6. tétel No. 3.	Ila, 1944. 152.	Bartholomaeides, 1806–1808. 534.	összes, fő
A forrás éve	1706. év		1706. év nemtelen, fő	1707. év, fő	1715. év nemtelen, fő	1715. év nemtelen, fő	1728. év nemtelen, fő	1733. év nemes, fő	1753/54. év nemtelen, fő	1753/54. év, fő	1802. év, fő	
	nemtelen, fő	nemes, fő										
asztalos, ács - faber lignarius, scriniarius		1	1			2					7	11
borbély - tonsor		1	1									2
csizmadia - cothurnarius	3	5	8	3	8	13	2	1	2	3	28	76
ércbányász - metallifossore s											17	17
fazekas - figulus									1	1		2
dárdakészítő - frameator							3					3
gombkötő - nodularis, nodifex		1	1		2	3	4	6	4		1	22
kádár, bognár - viator	3		3	3	1	2	1		1	1		15
kalapkészítő, süveges - pileator	1		1	1	2	2	1	1				9
kardverő, csiszár - politor, gladius	2	3	5	2	2	8		1	3	3		29

A forrás helye	HU MNL OL U64 1. tétel No. 9.		HU MNL OL U64 1. tétel No. 9.	Ila, 1944. 152.	HU MNL OL U64 2. tétel No. 2.	HU MNL OL adatbázis	HU MNL OL U64 3. tétel No. 6.	HU MNL OL U64 5. tétel No. 2.	HU MNL OL U64 6. tétel No. 3.	Ila, 1944. 152.	Bartholomaeides, 1806–1808. 534.	összes, fő
	1706. év		1706. év nemtelen, fő	1707. év, fő	1715. év nemtelen, fő	1715. év nemtelen, fő	1728. év nemtelen, fő	1733. év nemes, fő	1753/54. év nemtelen, fő	1753/54. év, fő	1802. év, fő	
kerékgyártó - rotarius						1			2	2		5
kocsis - aurigantius											38	38
kovács - faber, faber ferrarius, serator	11		11	5	4	5	4		5	5	10	60
kőműves - murarius											2	2
kötélkészítő										4		4
lakatos				5								5
mészáros - lanio	5	7	12		6	4	2	1	1		5	43
molnár - molitor	1		1	1								3
műhelybeli mester - officinalis	1		1									2
pénztáros, műhely pénztárosa - officinalis fiscalis		1	1									2
posztó készítő - pannifex				5					2	3		10
szabó - sartor		5	5	1 *	1	3	1	5	3	3 *	18	40
szíjgyártó - loriarius							1				11	12
szücs - pellio	1		1	1	1	2			1	1		8
takács - textor	3	1	4	3	1	3	1		1	1	11	29

A forrás helye	HU MNL OL U64 1. tétel No. 9.		HU MNL OL U64 1. tétel No. 9.	Ila, 1944. 152.	HU MNL OL U64 2. tétel No. 2.	HU MNL OL adatbázis	HU MNL OL U64 3. tétel No. 6.	HU MNL OL U64 5. tétel No. 2.	HU MNL OL U64 6. tétel No. 3.	Ila, 1944. 152.	Bartholomaeides, 1806–1808. 534.	összes, fő
A forrás éve	1706. év		1706. év nemtelen, fő	1707. év, fő	1715. év nemtelen, fő	1715. év nemtelen, fő	1728. év nemtelen, fő	1733. év nemes, fő	1753/54. év nemtelen, fő	1753/54. év, fő	1802. év, fő	
tímár - cerdo	3		3	3	2	3	1		2	2		19
ványoló, ruhatisztító, kallós - fullo						1						1
varga - sutor	8		8	7	3	4	3		1	1	1	36
ismeretlen	1	1	2		1							5
összesen	43	26	69	40	34	56	24	15	29	30	149	515

* -
szűrszabó

III.2 – b sz. táblázat A csetneki polgárok foglalkozása vallási megosztásban

foglalkozás	evangélikus	katolikus	összesen
ács		3	3
bádogos	1		1
bányamunkás	1		1
bognár, kerékgyártó		2	2
bútorasztalos		1	1
csizmadia	3	5	8
előljáró, pandur	4		4
ércbányász	8	2	10
fazekas	2	1	3
fuvaros		1	1
gazdatiszt	2		2
gombkötő	3		3
hajdú, fegyveres		1	1
hámor gondnoka, főfelügyelője	1		1
hámorbeli munkás, vasmunkás	6		6
hámortulajdonos	1		1
iskolamester	1	1	2
kádár, bogsnár		2	2
kalapkészítő	1		1
kétkezi munkás		2	2
kovács	14	7	21
kőműves	1	5	6
lovász		1	1
mészáros	1	1	2
molnár	3	1	4
pásztor		1	1
posztókészítő	1		1
sáfár	1		1
sörfőző		2	2
szabó	4	3	7
szíjgyártó	1	2	3
takács	1	4	5
tímár, varga	1		1
urasági ispán	1		1
varga	2	1	3
ismert	65	49	114
ismeretlen	179	13	192
összesen	244	62	306

Forrás: Csetneki evangélikus és katolikus anyakönyvek

IV. – A nem nominatív feldolgozás eredményei

IV.1 „Az illendő embereknek meg kell házasodniuk” – A házasságkötések

IV. 1.1. A házasságkötések száma

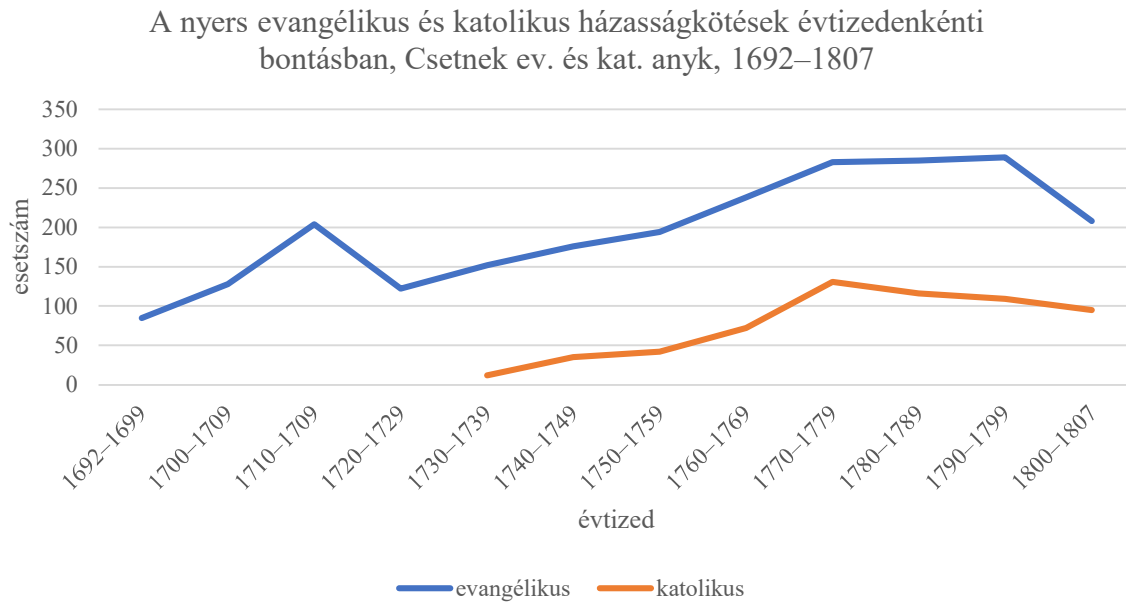
IV.1.1 – 1 sz. grafikon

IV.1.1 – 2 sz. grafikon

IV.1.1 – 3 sz. grafikon

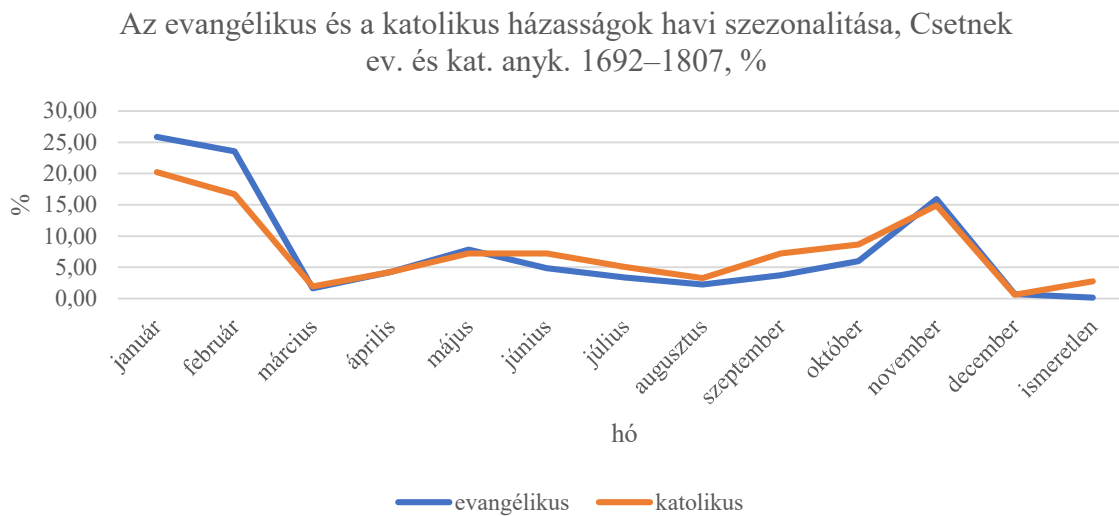
IV.1.2. A házasságkötések szezonálisága

IV.1.2 – a sz. táblázat

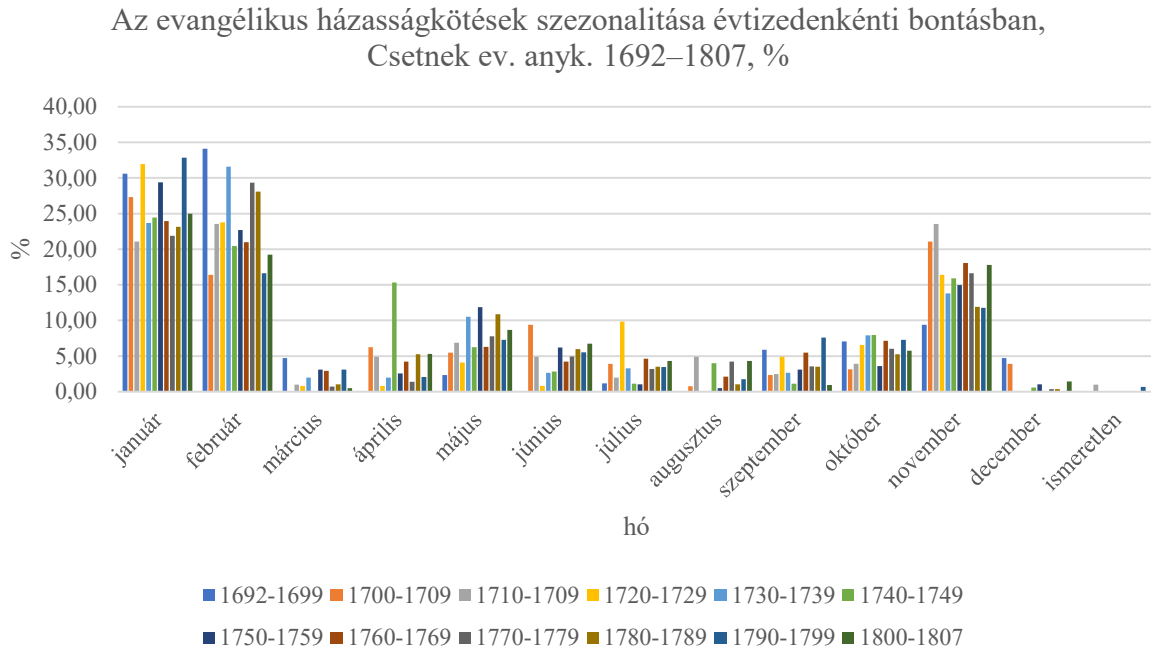
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	ismeretlen	összesen
evangélikus, %	25,8	23,5	1,6	4,2	7,8	4,9	3,4	2,2	3,7	6,0	15,9	0,7	0,2	100
katolikus, %	20,3	16,7	2,0	4,2	7,2	7,2	5,1	3,3	7,2	8,7	14,9	0,7	2,8	100

Forrás: Csetneki evangélikus és katolikus anyakönyvek

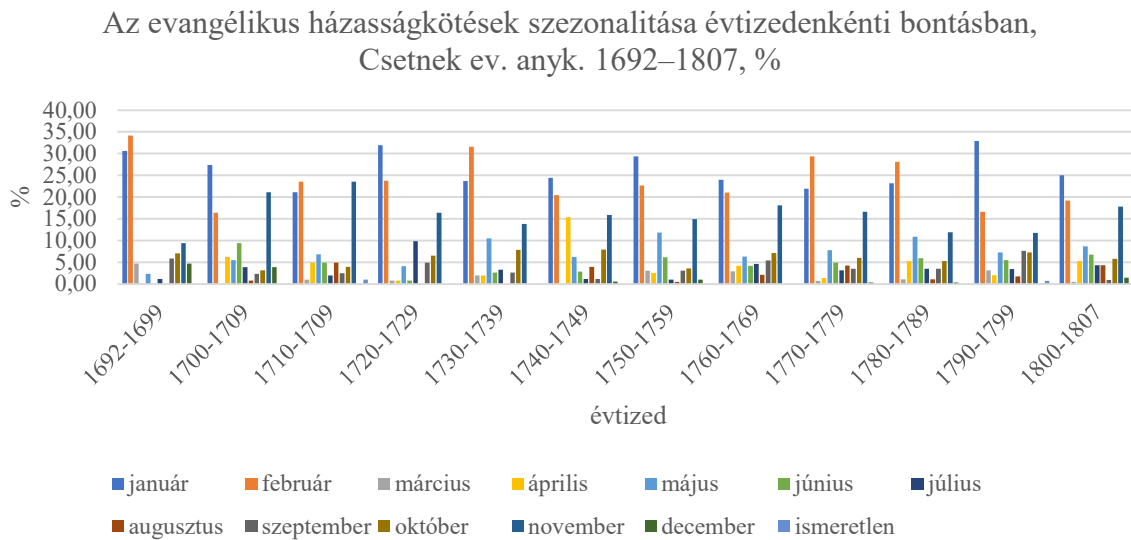
IV.1.2 – 1 sz. grafikon

IV.1.2. – 2 sz. grafikon

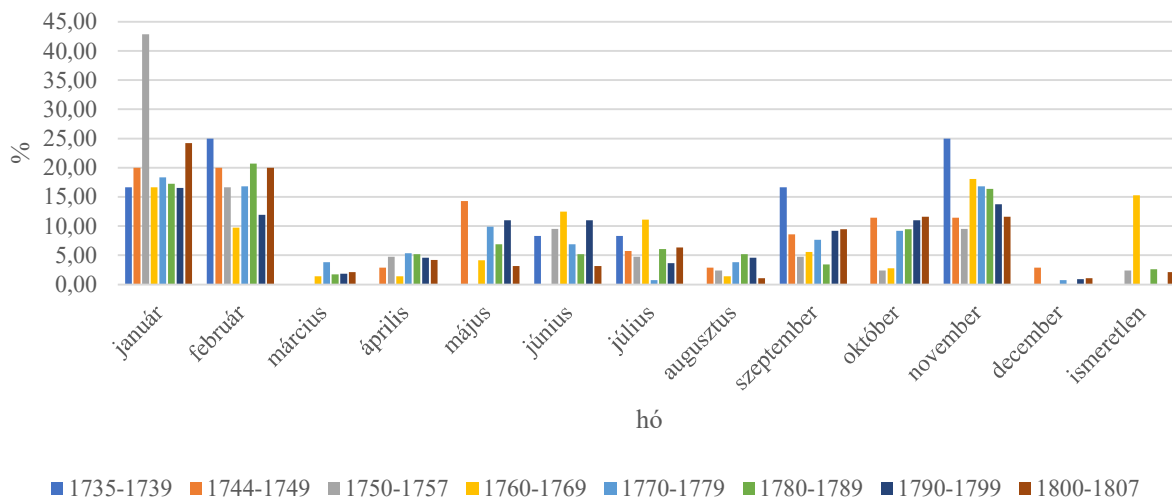

IV.1.2. – 3 sz. grafikon

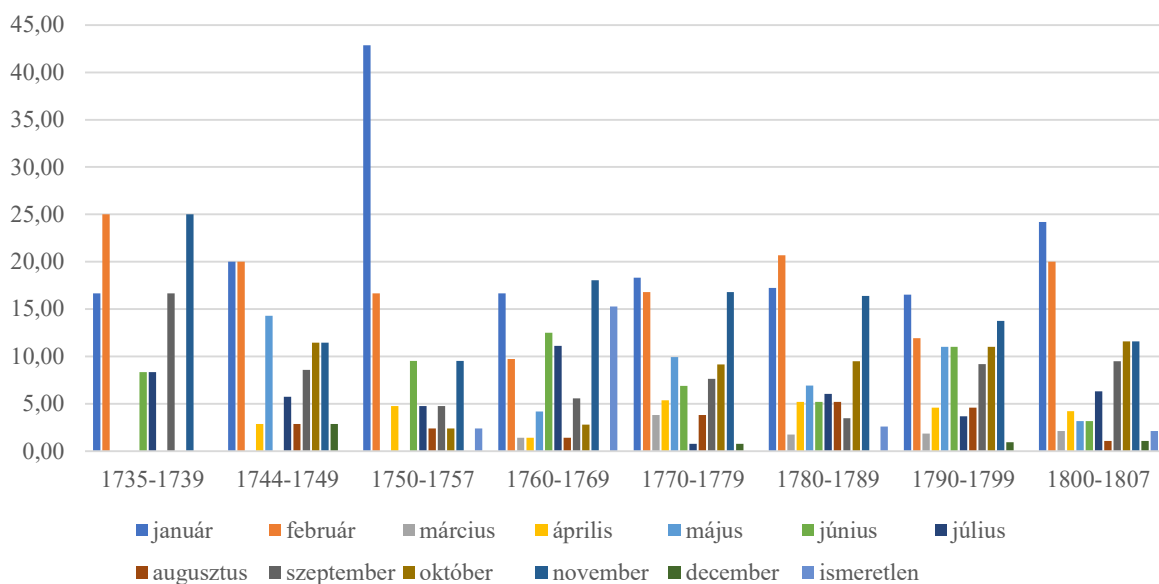
IV.1.2. – 4.

A katolikus házasságkötések szezonalitása évtizedenkénti bontásban,
Csetnek kat. anyk. 1735–1807, %

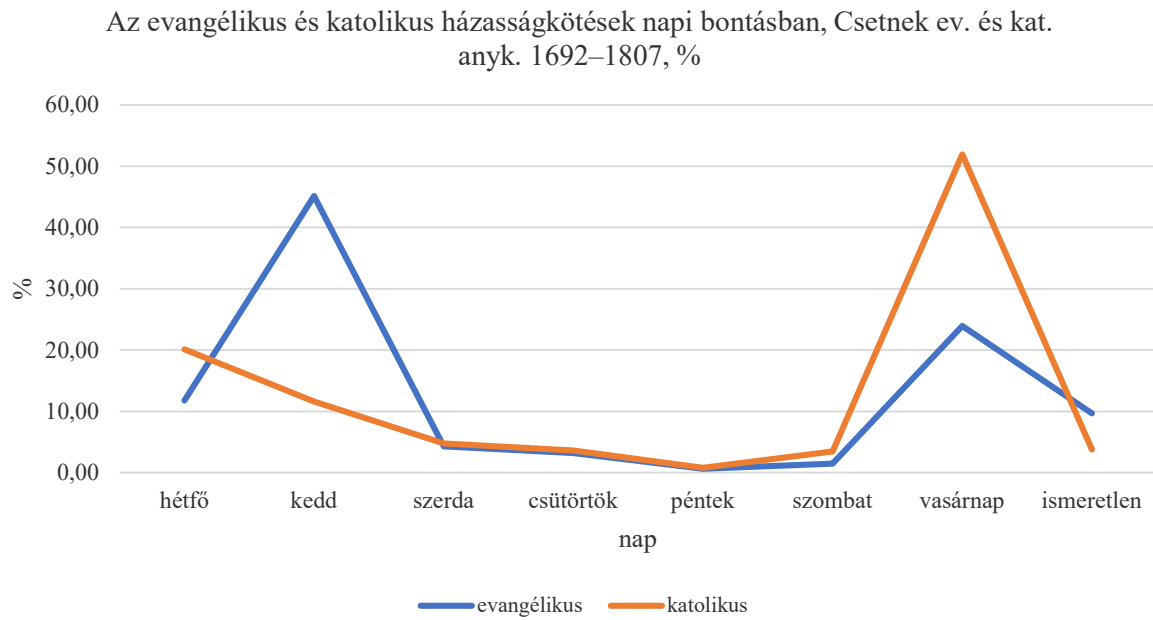
IV.1.2. – 5.

A katolikus házasságkötések szezonalitása évtizedenkénti bontásban,
Csetnek kat. anyk. 1735–1807, %

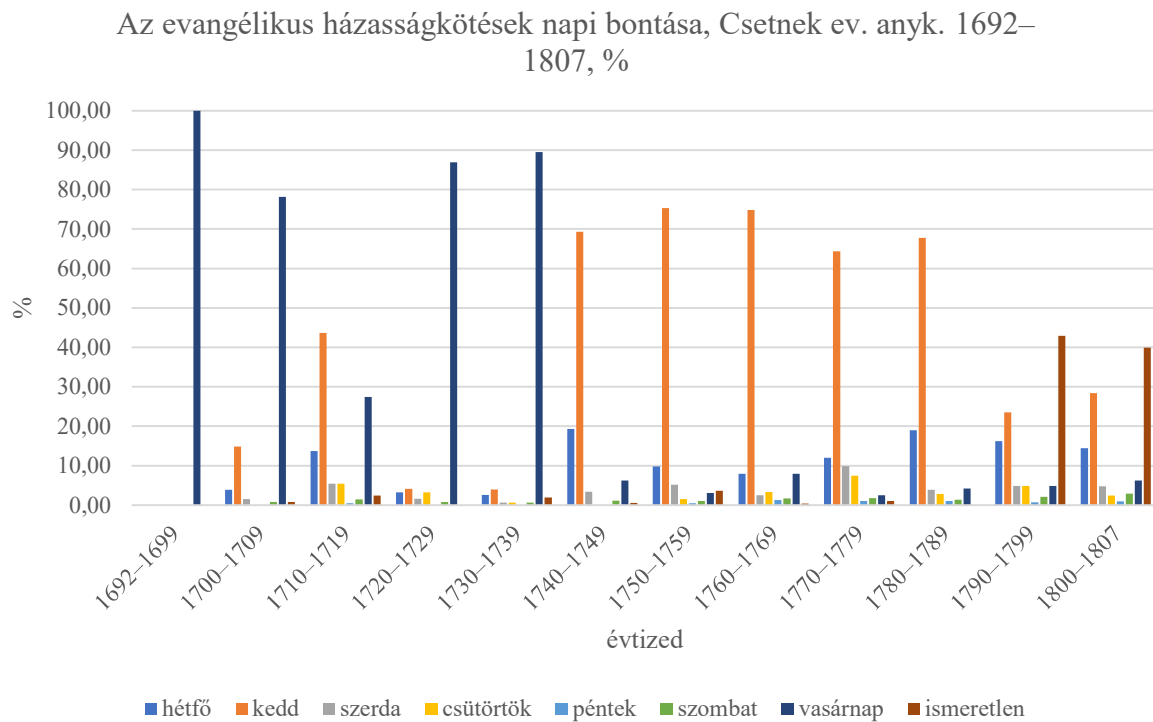

IV.1.3 A házasságkötések napi bontása

IV.1.3 – 1 sz. grafikon

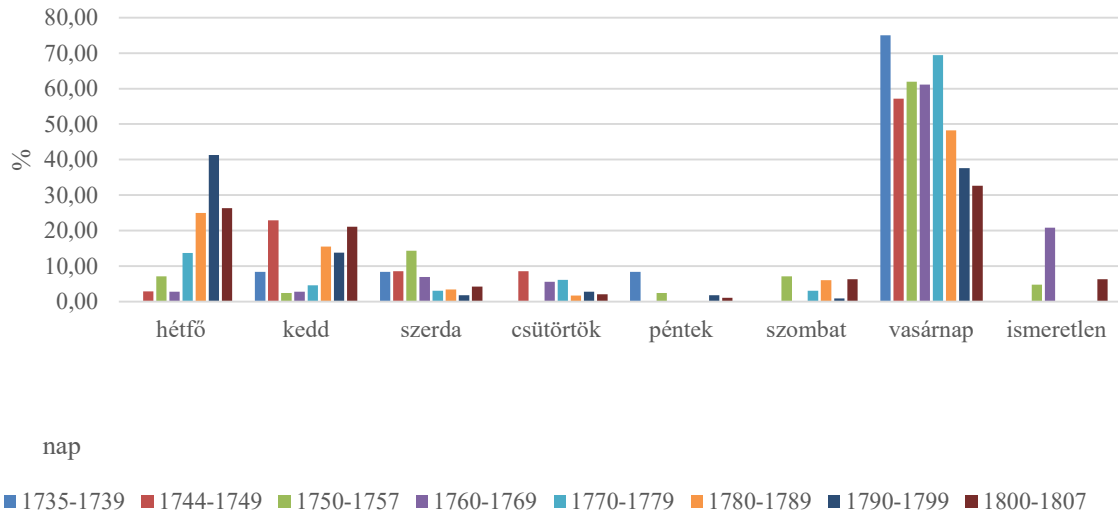

IV.1.3 – 2 sz. grafikon

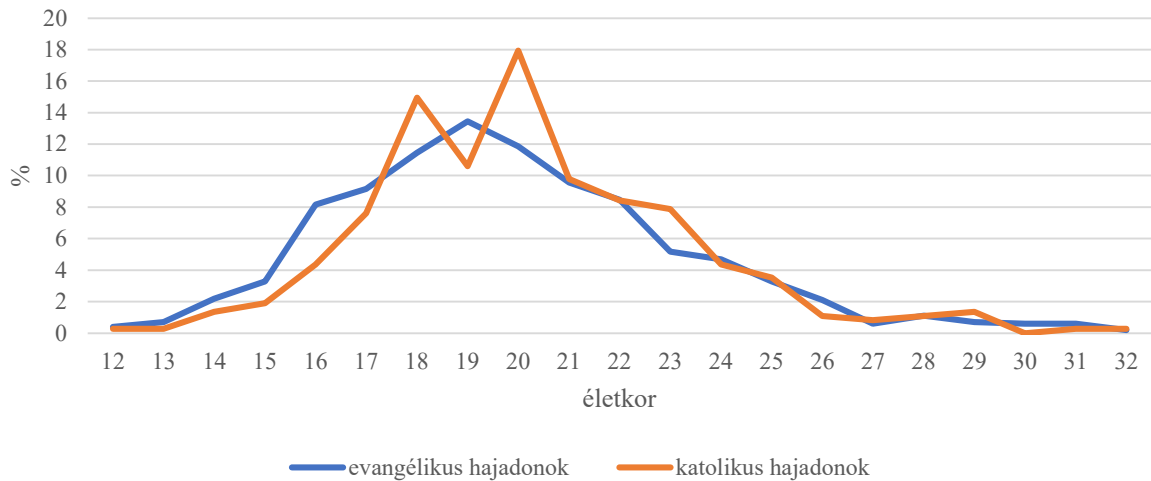
IV.1.3 – 3 sz. grafikon

A katolikus házasságkötések napi bontása, Csetnek kat. anyk. 1735–1807,
%

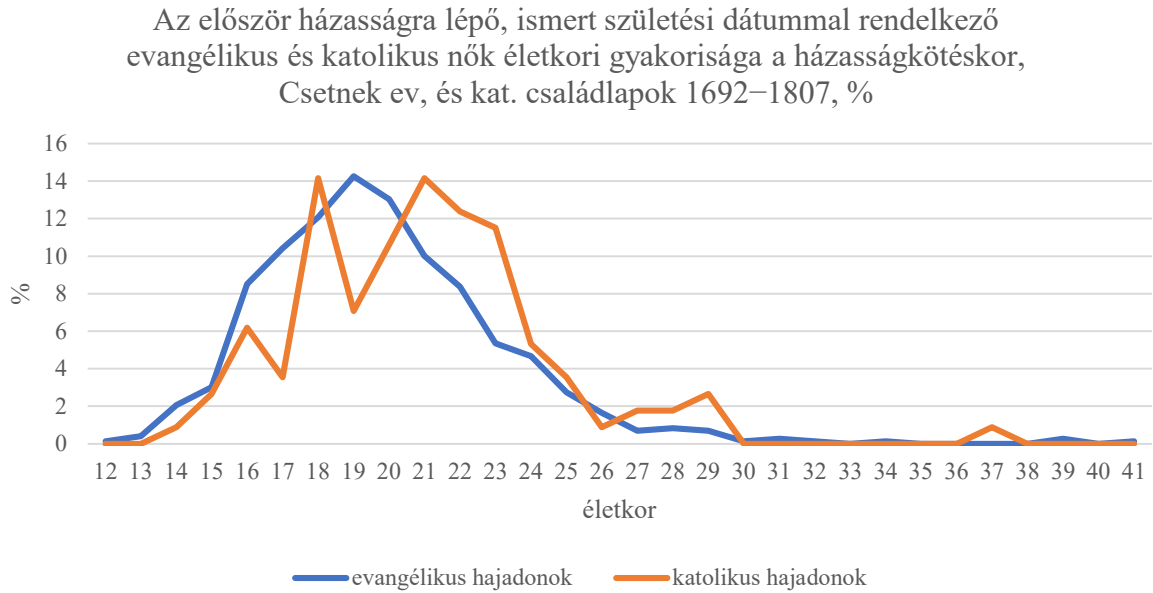

IV.1.4 – 1 sz. grafikon

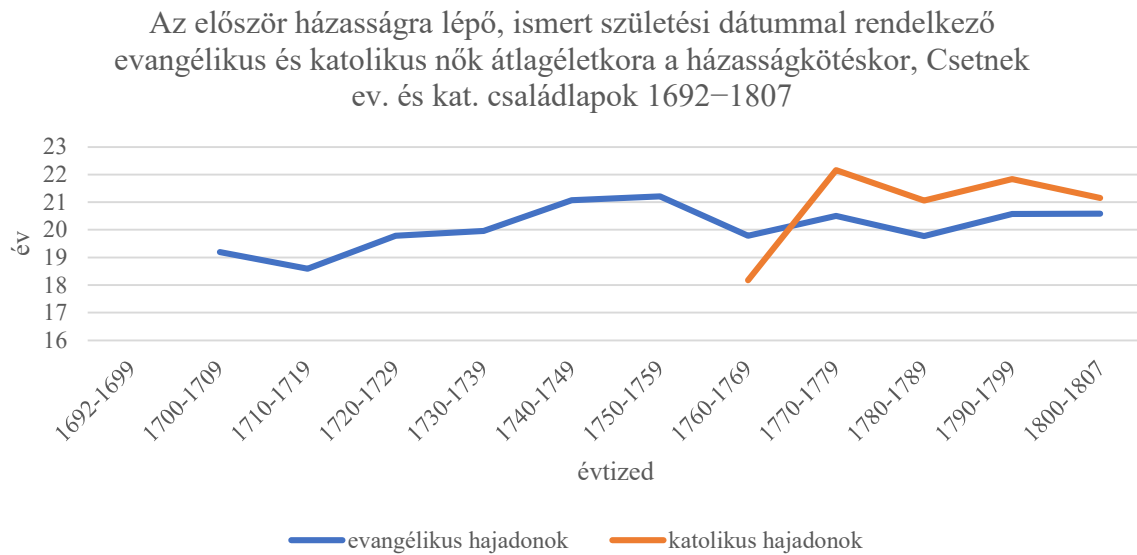
Az először házasságra lépő evangélikus és katolikus nők életkori gyakorisága a házasságkötéskor, Csetnek ev és kat. anyk. 1692–1807, %

IV.1.4 – 4 sz. grafikon

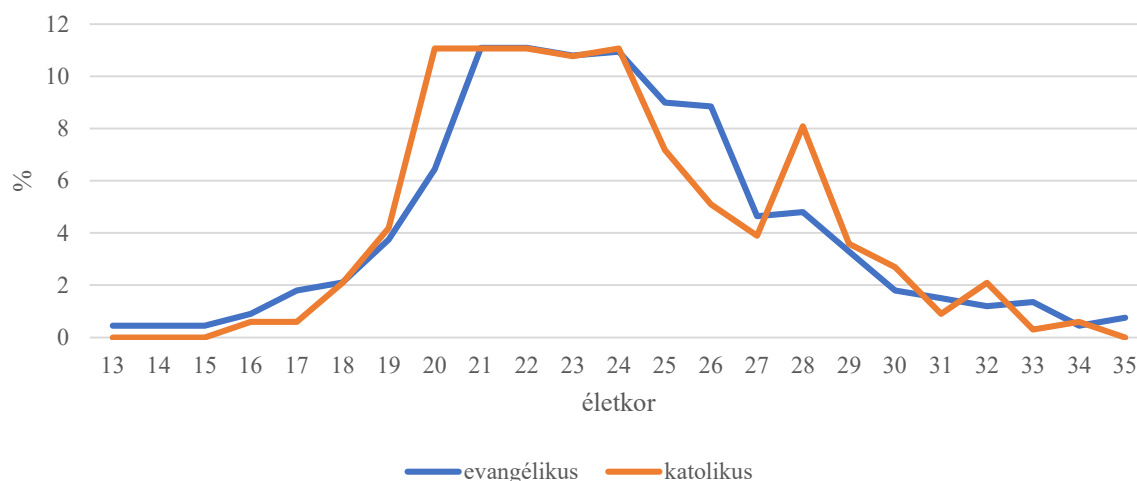

IV.1.4 – 3 sz. grafikon

IV.1.4 – 2 sz. grafikon

A 13-35 közötti evangélikus és katolikus férfiak életkori gyakorisága az első házasságuk megkötésekor, Csetnek ev. és kat. családlapok 1692–1807, %

IV.1.5 –A házasságra lépők családi állapota

IV.1.5 – 1 sz. táblázat

Az evangélikus házasságkötések bontása a felek regisztrált családi állapota alapján

	Nötl. ifj. oo haj. leány, %	Nötl. ifj. oo öz. nő, %	Özv. ffi oo haj. leány, %	Özv. ffi oo öz. nő, %	Ism. csal. áll. ffi oo haj. leány, %	Ism. csal. áll. ffi oo öz. nő, %	Nötl. ifj. oo ism. csal. áll. nő, %	Özv. ffi oo ism. csal. áll. nő, %	Ism. csal. áll. ffi oo ism. csal. áll. nő, %	Össz., %
1692–1699	78,82	3,53	7,06	8,24	1,18	0,00	1,18	0,00	0,00	100
1700–1709	69,53	2,34	10,16	4,69	11,72	0,78	0,00	0,78	0,00	100
1710–1719	19,61	6,37	8,33	22,06	16,67	15,20	1,47	4,41	5,88	100
1720–1729	45,90	1,64	4,10	8,20	18,03	9,02	2,46	1,64	9,02	100
1730–1739	53,59	1,31	7,84	8,50	21,57	3,27	0,00	2,61	1,31	100
1740–1749	60,80	5,11	15,91	6,25	7,95	0,57	1,70	0,57	1,14	100
1750–1759	61,34	2,58	11,34	4,64	12,89	1,55	2,06	0,00	3,61	100
1760–1769	65,13	6,30	10,92	7,14	5,46	0,84	2,10	0,00	2,10	100
1770–1779	56,89	9,19	13,07	10,95	6,01	1,41	0,35	0,00	2,12	100
1780–1789	63,51	5,96	12,98	6,32	3,86	0,00	0,70	1,05	5,61	100
1790–1799	47,59	5,17	7,59	11,03	9,31	1,72	4,48	3,45	9,66	100
1800–1807	39,42	1,44	9,13	8,17	11,54	2,40	9,62	4,81	13,46	100

Forrás: Csetneki evangélikus anyakönyvek

nötl.=nötlen, ifj.=ifjú, haj.=hajadon, ffi.=férfi, öz. =özvegy, ism. csal. áll.=ismeretlen családi állapotú

IV.1.5 – 2 sz. táblázat

Az evangélikus házasságkötések bontása a családlapok családi állapota alapján

	Nőt. ifj. oo haj. leány, %	Nőt. ifj. oo özv. nő, %	Özv. ffi oo haj. leány, %	Özv. ffi oo özv. nő, %	Ism. csal. áll. ffi oo haj. leány, %	Ism. csal. áll. ffi oo özv. nő, %	Nőt. ifj. oo ism. csal. áll. nő, %	Özv. ffi oo ism. csal. áll. nő, %	Ism. csal. áll. ffi oo ism. csal. áll. nő, %	Össz., %
1692–1699	75,56	3,33	6,67	8,89	4,44	0,00	1,11	0,00	0,00	100
1700–1709	68,75	2,34	10,16	4,69	10,94	2,34	0,00	0,78	0,00	100
1710–1719	22,17	6,13	9,91	23,11	14,62	13,21	1,89	3,30	5,66	100
1720–1729	50,00	3,23	5,65	7,26	16,94	6,45	3,23	0,81	6,45	100
1730–1739	53,80	1,90	10,13	8,23	20,25	2,53	0,00	2,53	0,63	100
1740–1749	64,20	5,11	16,48	6,25	6,25	1,14	0,57	0,00	0,00	100
1750–1759	62,09	2,84	11,85	5,21	13,27	1,90	1,42	0,47	0,95	100
1760–1769	63,42	5,84	11,67	7,39	6,61	2,72	2,33	0,00	0,00	100
1770–1779	56,71	9,73	13,42	10,74	6,38	2,35	0,34	0,00	0,34	100
1780–1789	63,28	6,23	14,10	6,89	5,25	1,64	0,98	0,66	0,98	100
1790–1799	53,44	5,90	8,20	11,48	8,20	1,31	2,62	3,61	5,25	100
1800–1807	45,02	3,79	11,85	9,00	13,27	1,90	6,64	1,90	6,64	100

Forrás: Csetneki evangélikus családlapok

nőt.=nőtlen, ifj.=ifjú, haj.=hajadon, ffi.=férfi, özv.=özvegy, ism. csal. áll.=ismeretlen családi állapotú

IV.1.5 – 3 sz. táblázat

A katolikus házasságkötések bontása a családlapok családi állapota alapján

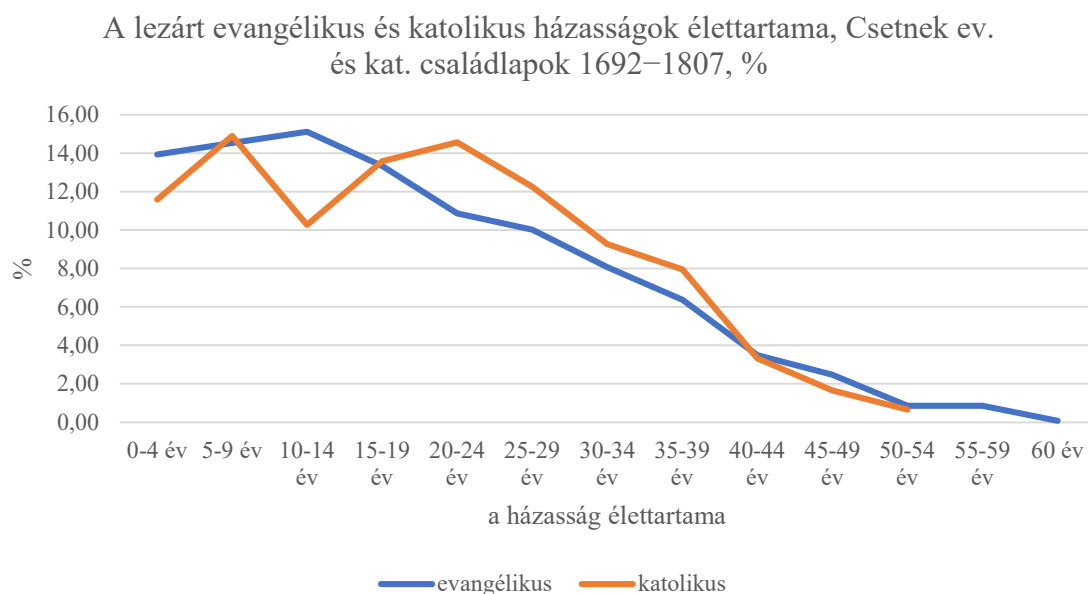
	Nőt. ifj. oo haj. leány, %	Nőt. ifj. oo özv. nő, %	Özv. ffi oo haj. leány, %	Özv. ffi oo özv. nő, %	Ism. csal. áll. ffi oo haj. leány, %	Ism. csal. áll. ffi oo özv. nő, %	Nőt. ifj. oo ism. csal. áll. nő, %	Özv. ffi oo ism. csal. áll. nő, %	Ism. csal. áll. ffi oo ism. csal. áll. nő, %	Össz., %
1735–1739	38,46	7,69	15,38	15,38	7,69	7,69	0,00	0,00	7,69	100
1740–1749	42,11	7,89	5,26	15,79	5,26	2,63	13,16	5,26	2,63	100
1750–1759	50,00	10,42	14,58	10,42	0,00	4,17	6,25	0,00	4,17	100
1760–1769	55,95	9,52	14,29	10,71	7,14	1,19	1,19	0,00	0,00	100
1770–1779	63,95	8,84	6,80	11,56	3,40	0,68	2,72	2,04	0,00	100
1780–1789	62,90	10,48	10,48	13,71	0,81	1,61	0,00	0,00	0,00	100
1790–1799	57,63	8,47	16,10	15,25	2,54	0,00	0,00	0,00	0,00	100
1800–1807	60,42	8,33	11,46	11,46	1,04	0,00	6,25	1,04	0,00	100

Forrás: Csetneki katolikus családlapok

nőt.=nőtlen, ifj.=ifjú, haj.=hajadon, ffi.=férfi, özv.=özvegy, ism. csal. áll.=ismeretlen családi állapotú

IV.1.6 – A házasságok élettartama

IV.1.6 – 1 sz. grafikon

IV.1.7 – A normaszegők

IV.1.7 – a sz. táblázat

A hét hónapon belül született evangélikus gyermekek aránya a családlapok adatai alapján

	Az összes evangélikus családlap	Az 1. intervallum értéke 7 vagy kevesebb hónap, esetszám	Az 1. intervallum értéke 7 vagy kevesebb hónap, %
1692–1699	90	1	1,11
1700–1709	128	1	0,78
1710–1709	212	5	2,36
1720–1729	124	2	1,61
1730–1739	158	2	1,27
1740–1749	176	5	2,84
1750–1759	211	3	1,42
1760–1769	257	8	3,11
1770–1779	298	10	3,36
1780–1789	305	16	5,25
1790–1799	305	8	2,62
1800–1807	211	6	2,84

Forrás: Csetneki evangélikus és katolikus családlapok

IV.1.7 – b sz. táblázat

A hét hónapon belül született katolikus gyermekek aránya a családlapok adatai alapján

	Az összes katolikus családlap	Az 1. intervallum értéke 7 vagy kevesebb hónap, esetszám	Az 1. intervallum értéke 7 vagy kevesebb hónap, %
1735–1739	13	1	7,69
1740–1749	38	1	2,63
1750–1759	48	2	4,17
1760–1769	84	12	14,29
1770–1779	147	9	6,12
1780–1789	124	15	12,10
1790–1799	118	18	15,25
1800–1807	96	17	17,71

Forrás: Csetneki evangélikus és katolikus családlapok

IV.1.7 – c sz. táblázat

A „koraszülött” gyermekek bontása a házasságkötés óta eltelt idő alapján

hó	evangélikus, %	katolikus, %
házasságkötés előtt	14,93	14,67
0	2,99	5,33
1	2,99	8,00
2	2,99	5,33
3	10,45	12,00
4	10,45	14,67
5	5,97	4,00
6	26,87	16,00
7	20,90	20,00
?	1,49	

Forrás: Csetneki evangélikus és katolikus családlapok

IV.1.8 – A vegyes házasságok

IV.1.8.1 – A területileg vegyes házasságok

IV.1.8.1 – a sz. táblázat

A csetneki egyházközségek házasságkötéseinek bontása a felek származási helye alapján

A megadott származási/lakóhely adat

	Evangélikus		Katolikus	
	fő	%	fő	%
Vőlegény	1633	100	649	100
Menyasszony	1397	100	583	100

Az egyházközségekből származó

	Evangélikus		Katolikus	
	fő	%	fő	%
Vőlegény	980	60	393	60,55
Menyasszony	1048	75	440	75,47

Az egyházközségeken túlról, Gömör megyéből származó

	Evangélikus		Katolikus	
	fő	%	fő	%
Vőlegény	428	26,21	98	15,1
Menyasszony	241	17,25	73	12,52

Más megyéből, de még a királyság határain belülről származó

	Evangélikus		Katolikus	
	fő	%	fő	%
Vőlegény	151	9,25	107	16,49
Menyasszony	71	5,08	46	7,89

A királyság határain túlról származó

	Evangélikus		Katolikus	
	fő	%	fő	%
Vőlegény	10	0,61	20	3,08
Menyasszony	3	0,21	5	0,85

Az ismeretlen helyről származó

	Evangélikus		Katolikus	
	fő	%	fő	%
Vőlegény	64	3,91	31	4,77
Menyasszony	34	2,43	19	3,26

Forrás: Csetneki evangélikus és katolikus anyakönyvek és családlapok

IV.1.8.1 – b sz. táblázat

A csetneki gyülekezetek származás szerinti endogám és exogám házasságainak aránya

Vőlegény	Menyasszony	Evangélikus		Katolikus	
		esetszám	%	esetszám	%
endogám	endogám	568	48,42	263	45,65
endogám	exogám	156	13,29	67	11,63
exogám	endogám	337	28,73	171	29,68
exogám	exogám	112	9,55	75	13,02

	Endogám házasságok		Exogám házasságok	
	esetszám	%	esetszám	%
Evangélikus	568	48,42	605	51,58
Katolikus	263	45,65	313	54,34

Forrás: Csetneki evangélikus és katolikus anyakönyvek és családlapok

IV.1.8.1 – c sz. táblázat

A területileg endogám és exogám evangélikus házasságok bontása évtizedenként

	Az összes, lokális adattal rendelkező evangélikus házasság, esetszám	Endogám házasság, esetszám	Exogám házasság, esetszám	Endogám házasság, %	Exogám házasság, %
1692–1699	1		1	0,00	100,00
1700–1709	3		3	0,00	100,00
1710–1719	26	8	18	30,77	69,23
1720–1729	18	6	12	33,33	66,67
1730–1739	23	9	14	39,13	60,87
1740–1749	49	18	31	36,73	63,27
1750–1759	81	37	44	45,68	54,32
1760–1769	179	102	77	56,98	43,02
1770–1779	229	109	120	47,60	52,40
1780–1789	201	118	83	58,71	41,29
1790–1799	224	108	116	48,21	51,79
1800–1807	139	53	86	38,13	61,87
Összesen	1173	568	605	48,42	51,58

Forrás: Csetneki evangélikus anyakönyvek

IV.1.8.1 – d sz. táblázat

A területileg endogám és exogám katolikus házasságok bontása évtizedenként

	Az összes, lokális adattal rendelkező katolikus házasság, esetszám	Endogám házasság, esetszám	Exogám házasság, esetszám	Endogám házasság, %	Exogám házasság, %
1735–1739	9	5	4	55,56	44,44
1740–1749	33	12	21	36,36	63,64
1750–1759	38	19	19	50,00	50,00
1760–1769	67	31	36	46,27	53,73
1770–1779	127	64	63	50,39	49,61
1780–1789	108	47	61	43,52	56,48
1790–1799	102	58	44	56,86	43,14
1800–1807	91	27	64	29,67	70,33
Összesen	575	263	312	45,74	54,26

Forrás: Csetneki katolikus anyakönyvek

IV.1.8.1 – e sz. táblázat

Az egyházközségen kívüli Gömör megyei településekről érkező vőlegények és menyasszonyok száma a csetneki evangélikus gyülekezetben

Származási hely	Vőlegény, fő	Menyasszony, fő	Összesen, fő
Alsósajó	2	3	5
Berdarka	1		1
Berzéte	4	3	7
Betlér	9	5	14
Csucsom	4		4
Dobsina	11	6	17
Feketelehota	8	5	13
Feketepataka	5	12	17
Felsősajó	8	5	13
Gacsalk	19	12	31
Gecelfalva	11	4	15
Gice	1	1	2
Gócs	5	1	6
Gömör	2		2
Gömörpanyit	1		1
Hanko	4	6	10
Helpa		2	2
Hencko	7		7
Horka		1	1

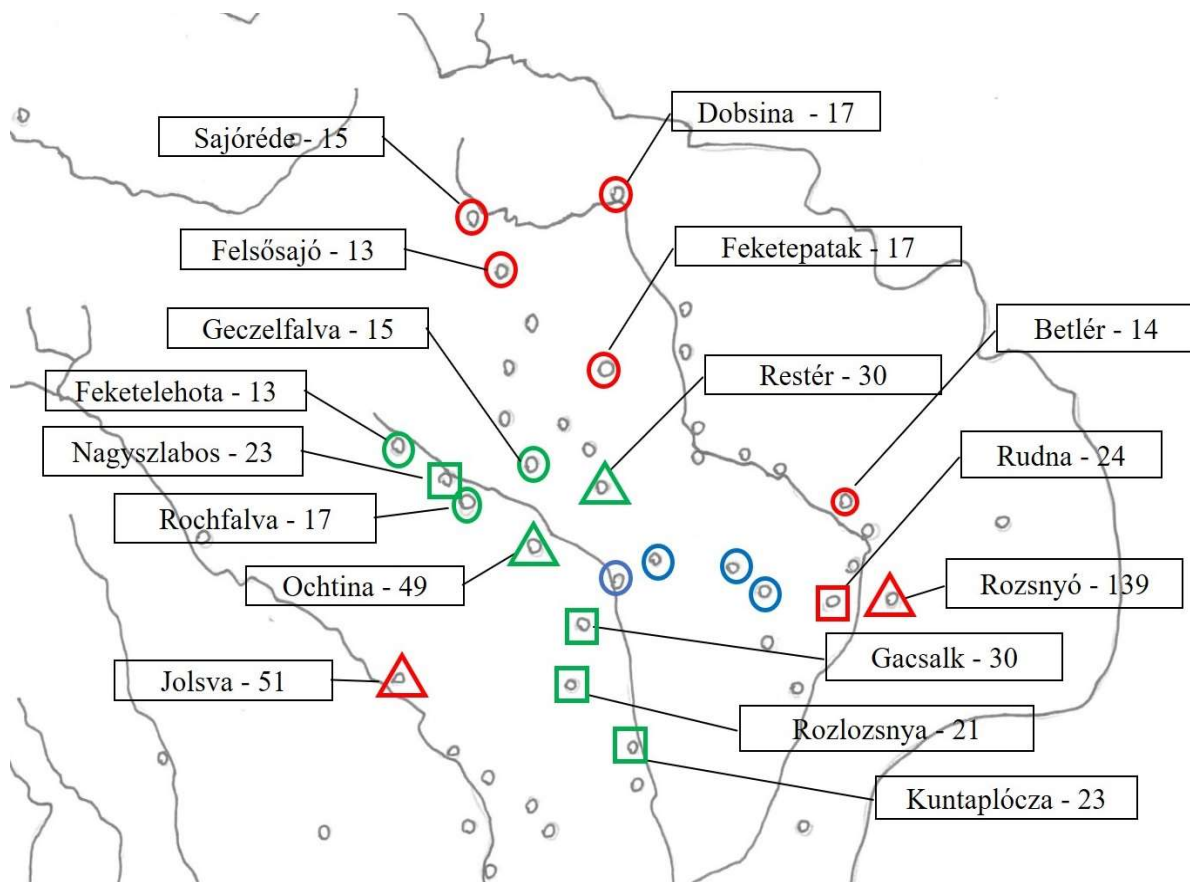
Származási hely	Völegény, fő	Menyasszony, fő	Összesen, fő
Hosszúszó	8	2	10
Jólész	2		2
Jolsva	37	14	51
Jolsvatapolca	2		2
Kispolom		1	1
Kisszlabos	3	2	5
Körös	1		1
Kövi	3	1	4
Kuntaplóca	19	4	23
Lekeny	3		3
Licze	1		1
Márkuska	6	2	8
Miglész		1	1
Mikolcsan	5		5
Nadabula	6		6
Nagypolom		1	1
Nagyróce	2	2	4
Nagyszlabos	8	4	12
Naszrajensis	4		4
Ohtina	40	9	49
Oláhpatak	4	2	6
Oldalfalva	1		1
Pacsa	2		2
Páskaháza	4		4
Pelsőc	2	2	4
Péterman	6	5	11
Pohorela	1	2	3
Polom	3	1	4
Putnok	2		2
Ragály	1		1
Ratkó	7	1	8
Restér	30	12	42
Rétpelsőc	1		1
Rőce - ?Kis/Nagy	1		1
Rohfalva	10	7	17
Rozlozsnya	11	10	21
Rozsnyó	72	67	139
Rudna	15	9	24
Sajóréde	6	10	16
Süvéte	1		1
Szalóc	1		1
Szlabos - ?Kis/Nagy	5	6	11

Származási hely	Vőlegény, fő	Menyasszony, fő	Összesen, fő
Taplóca - ?Kun/Csetnek	3	1	4
Telgárt		1	1
Zádorfalva	1		1
összesen	442	245	687

Forrás: Csetneki evangélikus anyakönyvek és családlapok

IV.1.8.1 – 1 sz. térkép

A csetneki evangélikus házasságkötések gyakorisága a gömör megyei evangélikus gyülekezetekkel

Forrás: Csetneki evangélikus anyakönyvek

Kék szín: Csetneki evangélikus egyházközséghez tartozó település; Zöld szín: Csetneki katolikus egyházközséghez tartozó település; Piros szín: egyik csetneki egyházközséghez sem tartozó település

Háromszög: 30 fölötti a házasságkötések száma; Négyzet: 20-30 közötti a házasságkötések száma; Kör: 10-20 közötti a házasságkötések száma.

IV.1.8.1 – f sz. táblázat

Az egyházközségen kívüli Gömör megyei településekről érkező vőlegények és menyasszonyok száma a csetneki katolikus gyülekezetben

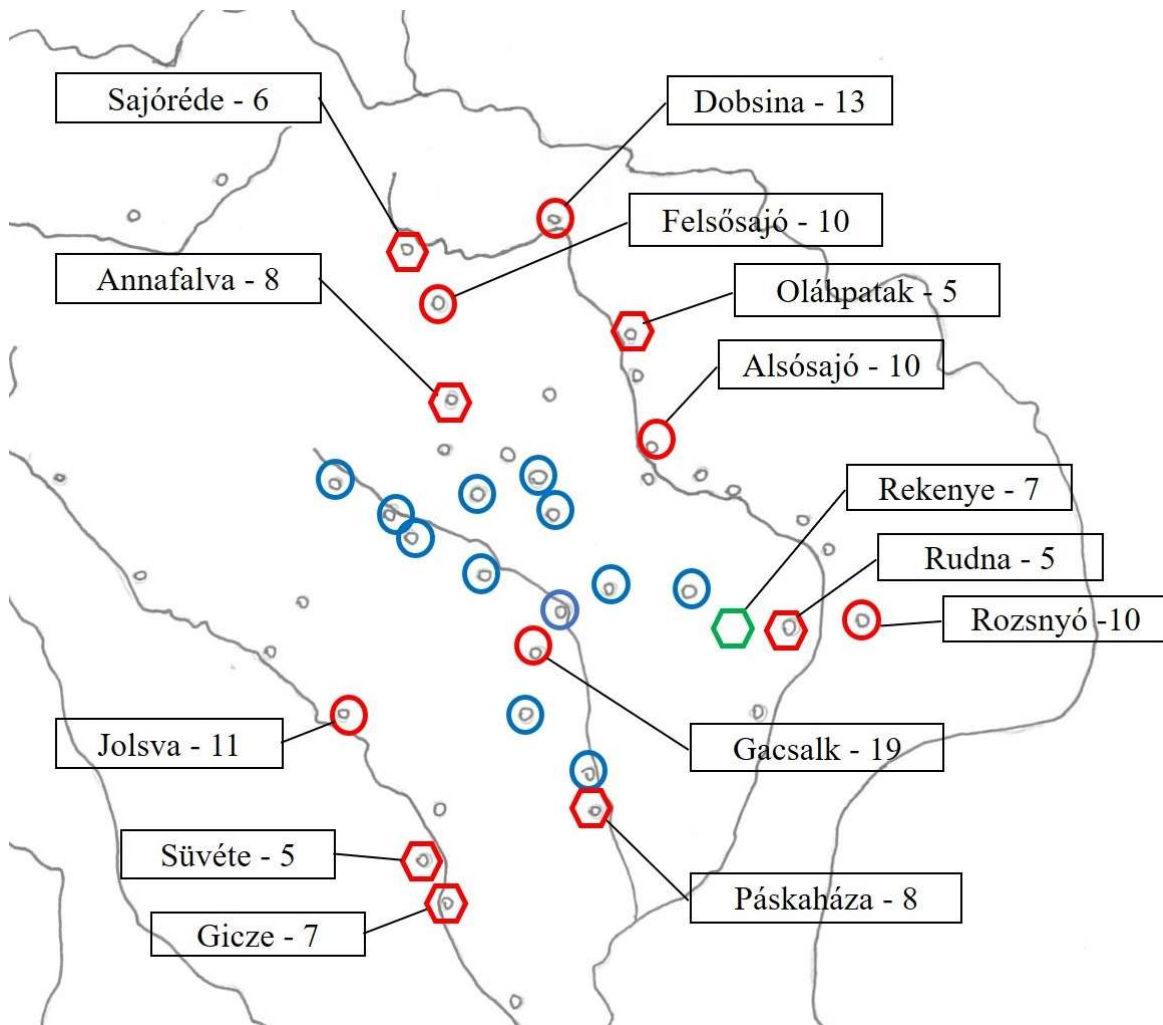
Származási hely	Vőlegény, fő	Menyasszony, fő	Összesen, fő
Alsósajó	8	2	10
Berzéte	3	1	4
Betlér	2		2
Csisno	1		1
Csoltó	1		1
Csucson	1		1
Dobsina	5	8	13
Feketepataka	1		1
Felsősjó	6	4	10
Gacsalk	6	13	19
Gice	5	2	7
Gócs	3	1	4
Hanko	5	3	8
Helpa	2		2
Hencko		2	2
Hosszúrét	1	1	2
Hosszúszó		1	1
Jolsva	4	7	11
Kisfalud	1		1
Kisveszverés	1		1
Körös		1	1
Követs	1		1
Márkuska	2	2	4
Meléte	2		2
Miglész	3		3
Mnizsan		1	1
Murányalja		1	1
Muranyhosszúrét		1	1
Murányváralja		1	1
Nagyróce	1	2	3
Nagyveszverés		1	1
Oláhpatak	4	1	5
Páskaháza	5	3	8
Pohorella		1	1
Kisszlajos	1	2	3
Redova	2	4	6
Rozsnyó	8	2	10

Származási hely	Vőlegény, fő	Menyasszony, fő	Összesen, fő
Róce		1	1
Rudna	5		5
Sumjac	2		2
Süvéte	4	1	5
Rekenye	6	1	7
Telgárt		4	4
Uraj	2		2
Vernac	1	1	2
Zdihava	1		1
Polina	1		1
Sztarni		2	2
összesen	107	78	185

Forrás: Csetneki katolikus anyakönyvek és családlapok

IV.1.8.1 – 2 sz. térkép

A csetneki katolikus házasságkötések gyakorisága a gömör megyei katolikus gyülekezetekkel

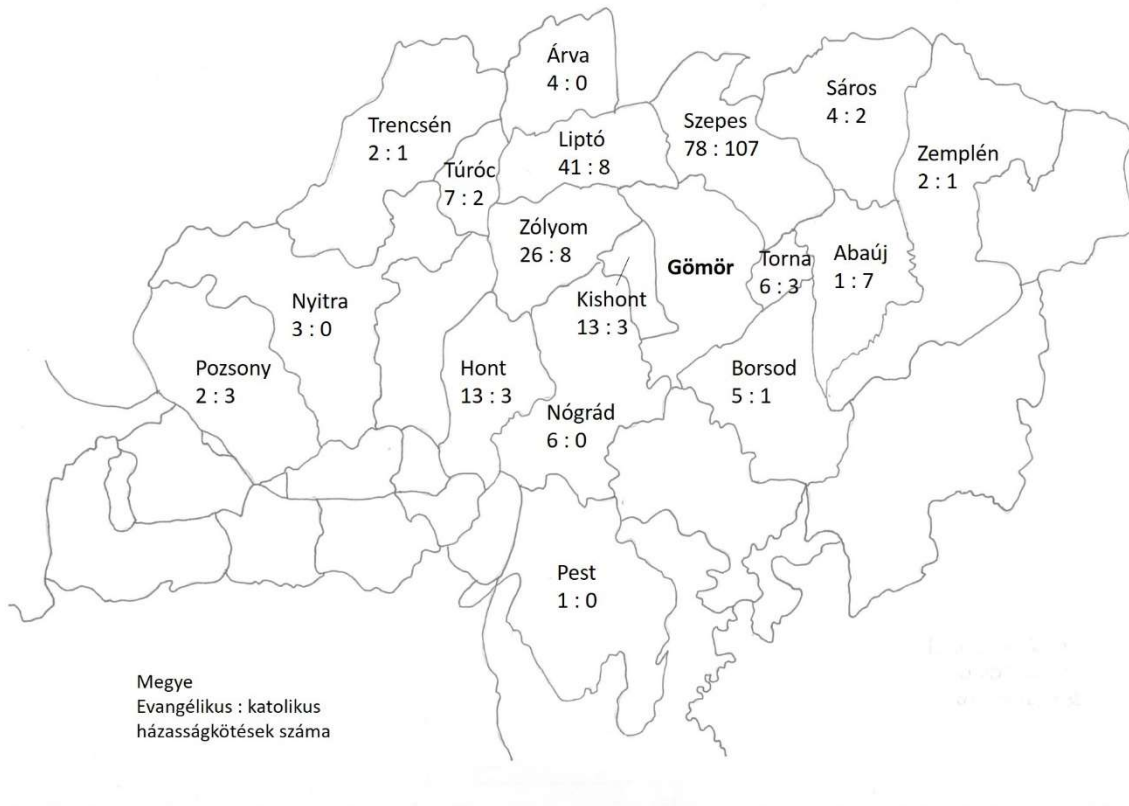
Forrás: Csetneki katolikus anyakönyvek

Kék szín: Csetneki katolikus egyházközséghez tartozó település; Zöld szín: Csetneki evangélikus egyházközséghez tartozó település; Piros szín: egyik csetneki egyházközséghez sem tartozó település.

Négyzet: 20-30 közötti a házasságkötések száma; Kör: 10-20 közötti a házasságkötések száma; Hatszög: 5-10 közötti a házasságkötések száma.

IV.1.8.1 – 3 sz. térkép

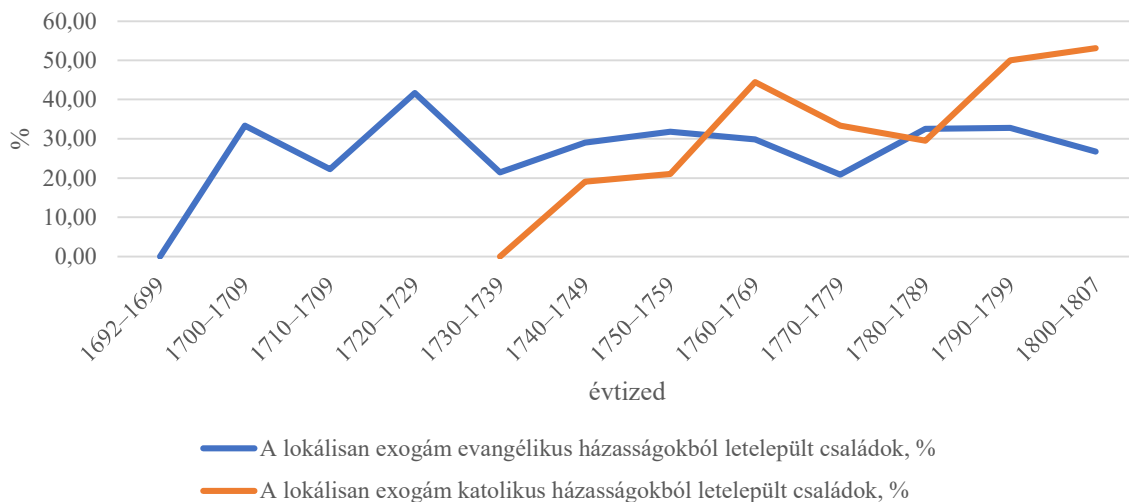
A megye határain túlról származó házastársak megoszlása

Forrás: Csetneki evangélikus anyakönyvek és családlapok

IV.1.8.1 – 1 sz. grafikon

A csetneki evangélikus és a katolikus letelepülő családok aránya a lokálisan exogám házasságokhoz viszonyítva, Csetnek ev. és kat. anyk. 1692–1807, %

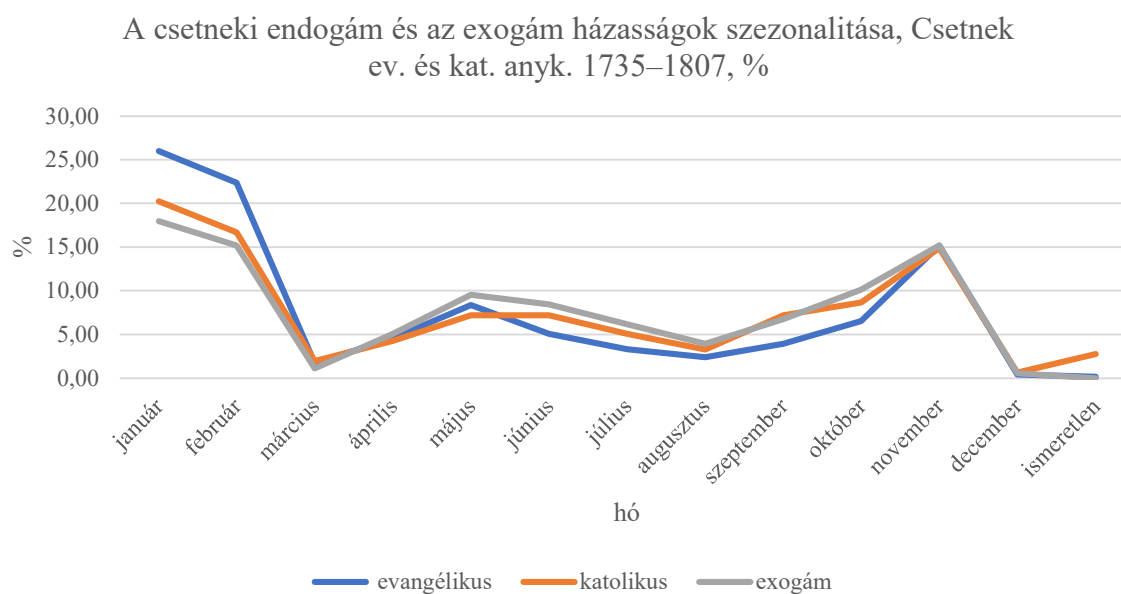
IV.1.8.2 – A vallásilag vegyes házasságok

IV.1.8.2 – 1 sz. táblázat

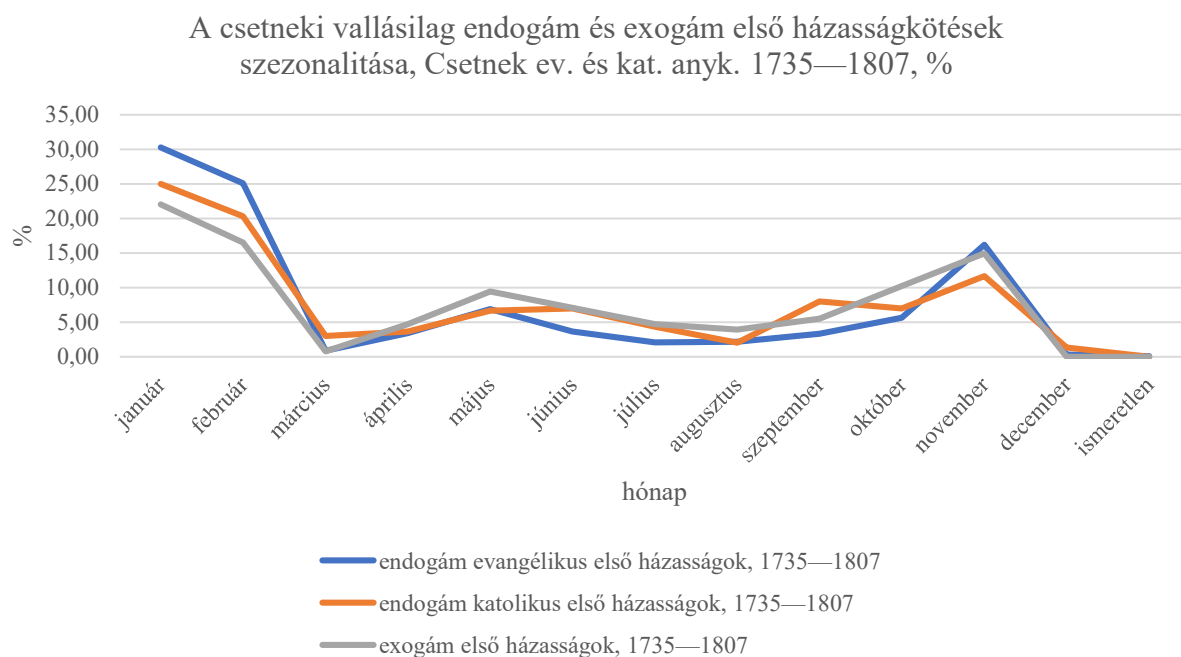
A vallásilag vegyes házasságok száma és aránya az összes csetneki házasságkötéshez viszonyítva

	A katolikus anyakönyvek exogám házasságkötései bejegyzései, esetszám	Az evangélikus családlapok alapján exogám házasságkötés, esetszám	Az összes elegyes házasság aránya az összes házasságkötéshez viszonyítva, %
1735—1739	6		7,14
1740—1749	6		2,84
1750—1759			0,00
1760—1769	20	2	7,10
1770—1779	49	1	12,08
1780—1789	31	1	7,98
1790—1799	31	8	9,80
1800—1807	20	3	7,59
összesen	163	15	7,55

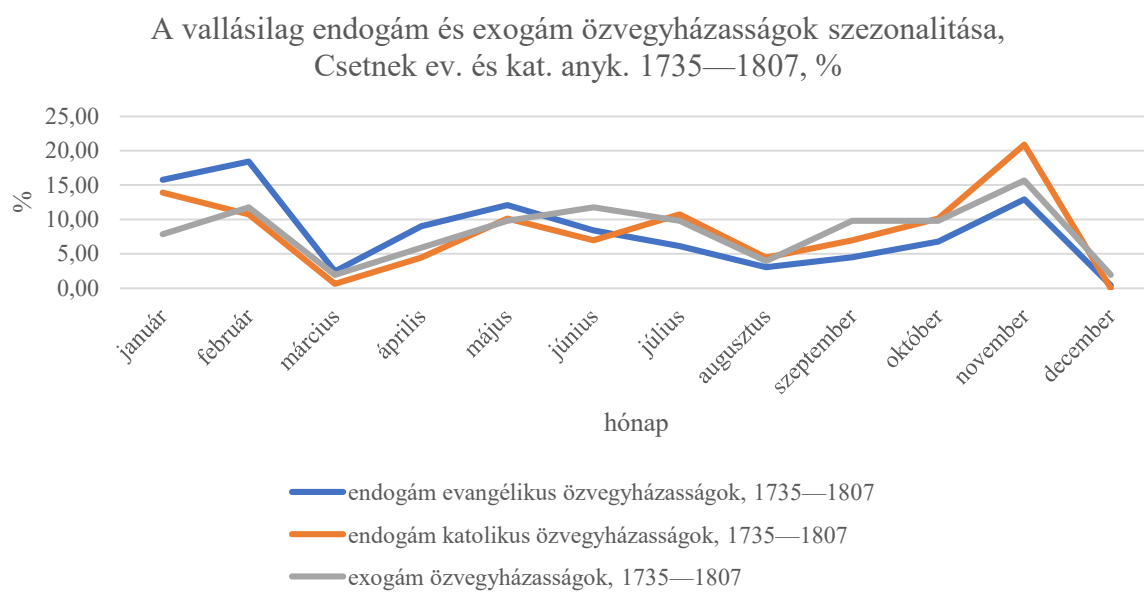
IV.1.8.2 – 1 sz. grafikon

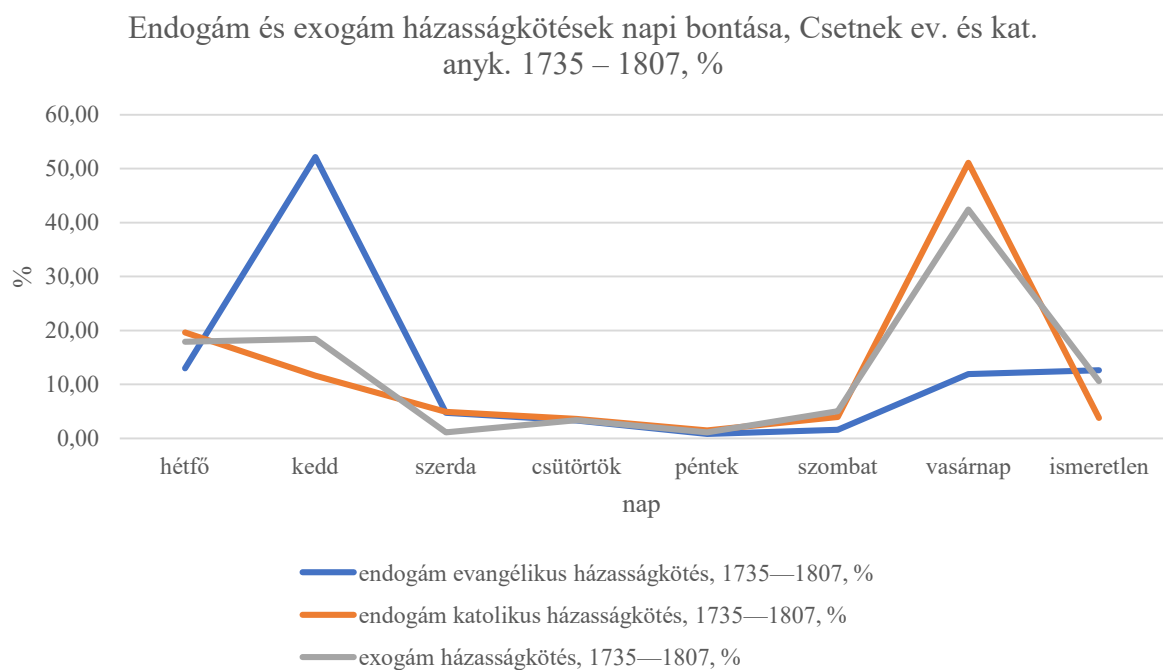
IV.1.8.2 – 2 sz. grafikon

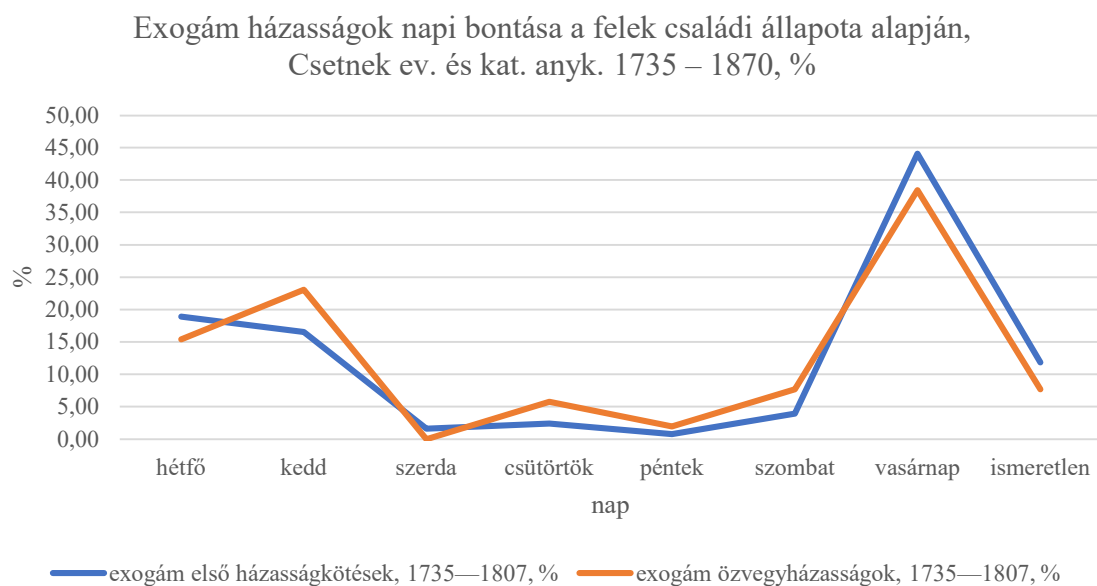
IV.1.8.2 – 3 sz. grafikon

IV.1.8.2 – 4 sz. grafikon

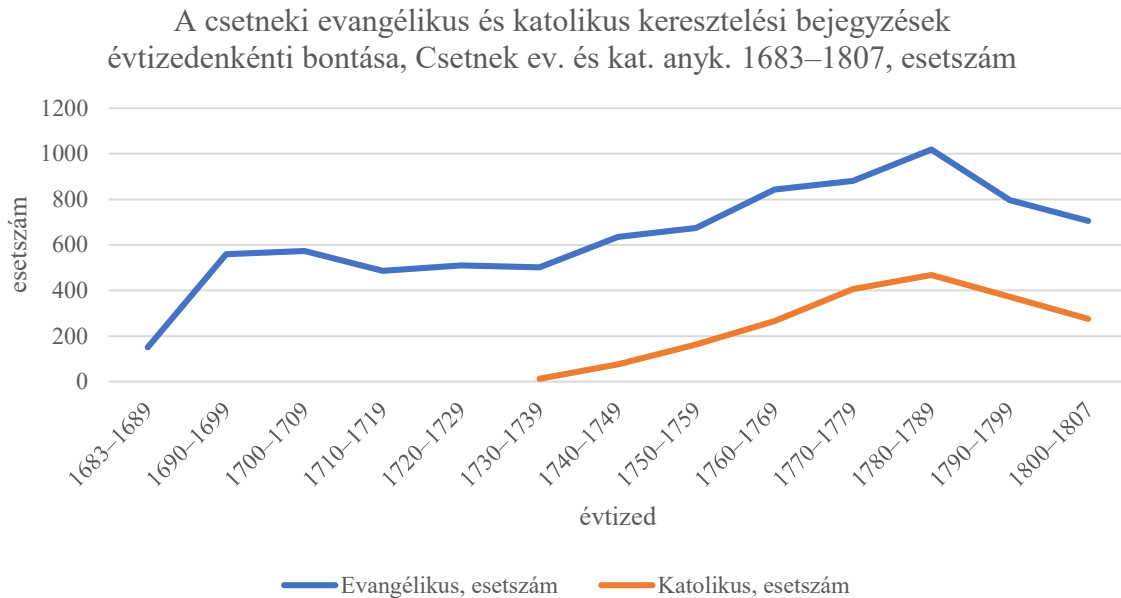
IV.1.8.2 – 5 sz. grafikon

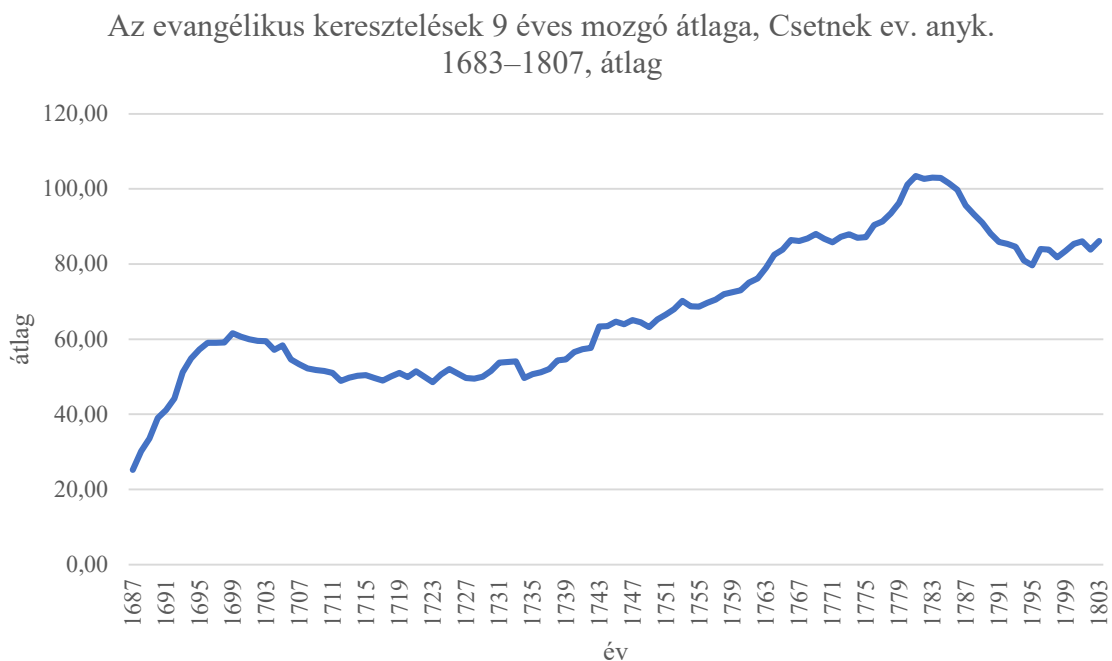
IV.2 „Az első szükség” – A keresztelesek

IV.2.1 – A keresztelesek száma

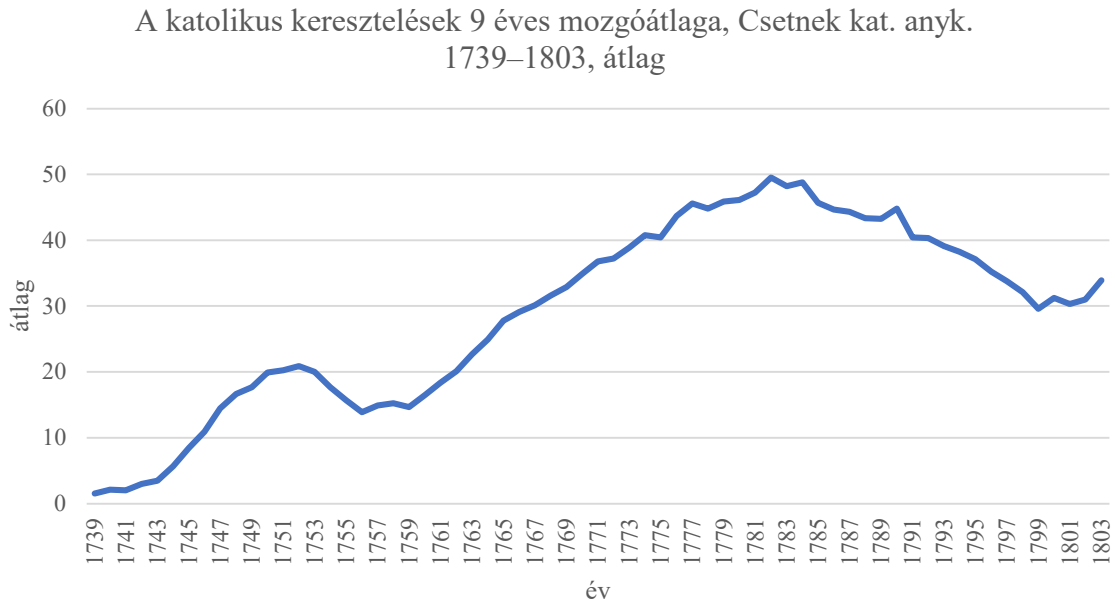
IV.2.1 – 1 sz. grafikon

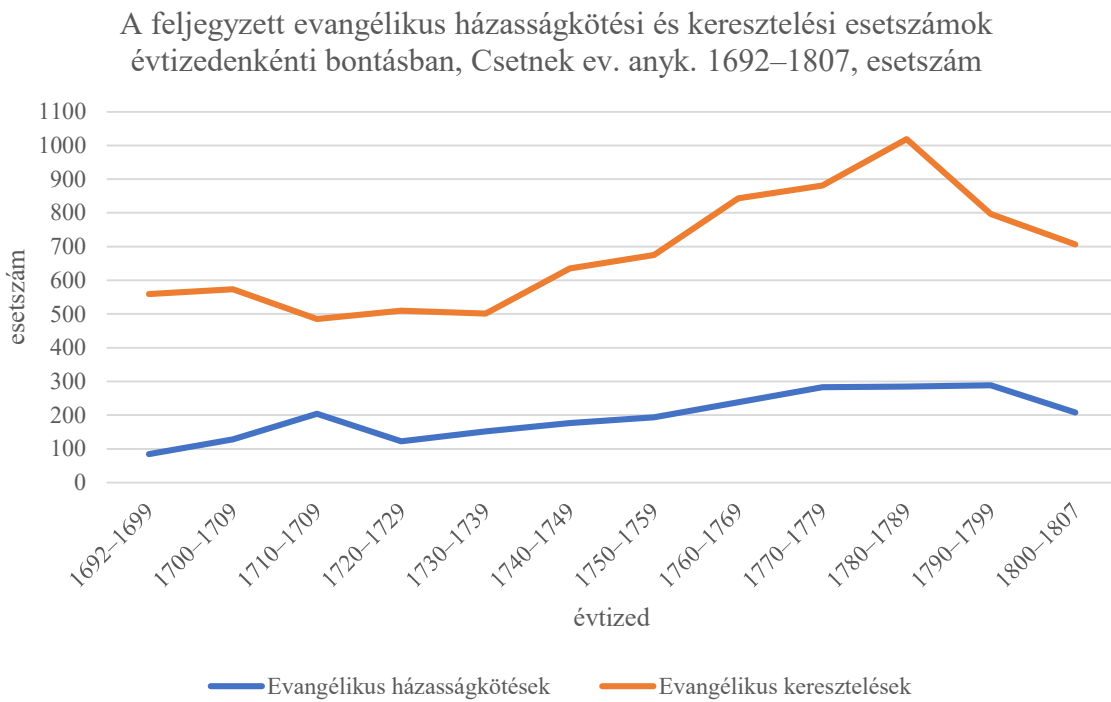
IV.2.1 – 2 sz. grafikon

IV.2.1 – 3 sz. grafikon

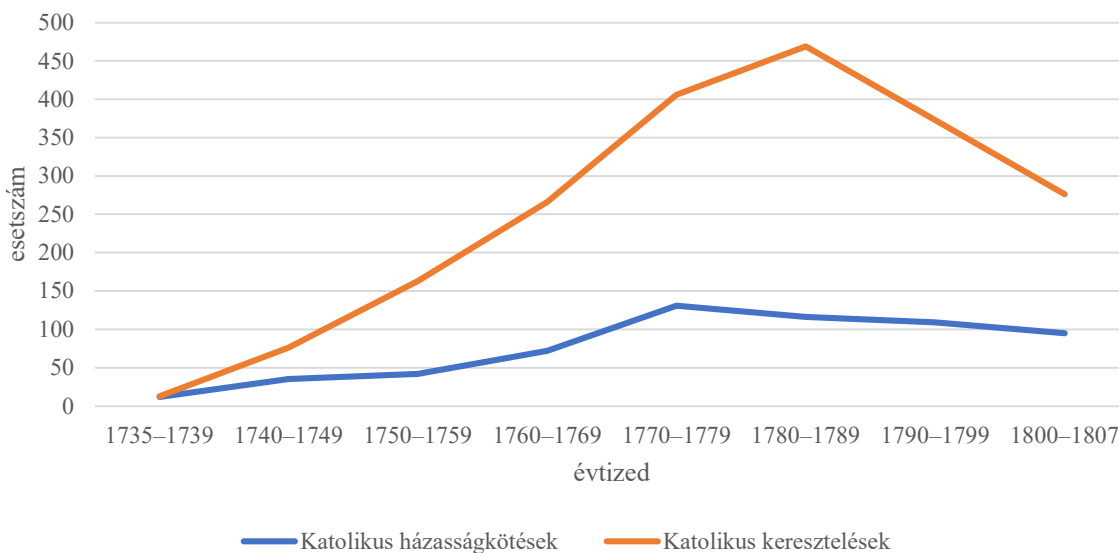

IV.2.1 – 4 sz. grafikon

IV.2.1 – 5 sz. grafikon

A feljegyzett katolikus házasságkötési és keresztelési esetszámok évtizedenkénti bontásban, Csetnek kat. anyk. 1735–1807, esetszám

IV.2.2 – Az újszülöttek nemi aránya

IV.2.2 – 1 sz. táblázat

Az evangélikus újszülöttek bontása a nemük alapján

	Fiú, fő	Lány, fő	Ismeretlen nemű, fő	Összesen, fő
1683–1689	87	64	0	151
1690–1699	284	275	0	559
1700–1709	306	267	0	573
1710–1719	268	211	7	486
1720–1729	259	248	3	510
1730–1739	266	228	7	501
1740–1749	335	296	4	635
1750–1759	337	337	1	675
1760–1769	405	437	1	843
1770–1779	456	425	0	881
1780–1789	499	520	0	1019
1790–1799	407	381	10	798
1800–1807	342	343	18	703
Összesen	4251	4032	51	8334

Forrás: Csetneki evangélikus anyakönyvek

IV.2.2 – 2 sz. táblázat

A katolikus újszülöttek bontása a nemük alapján

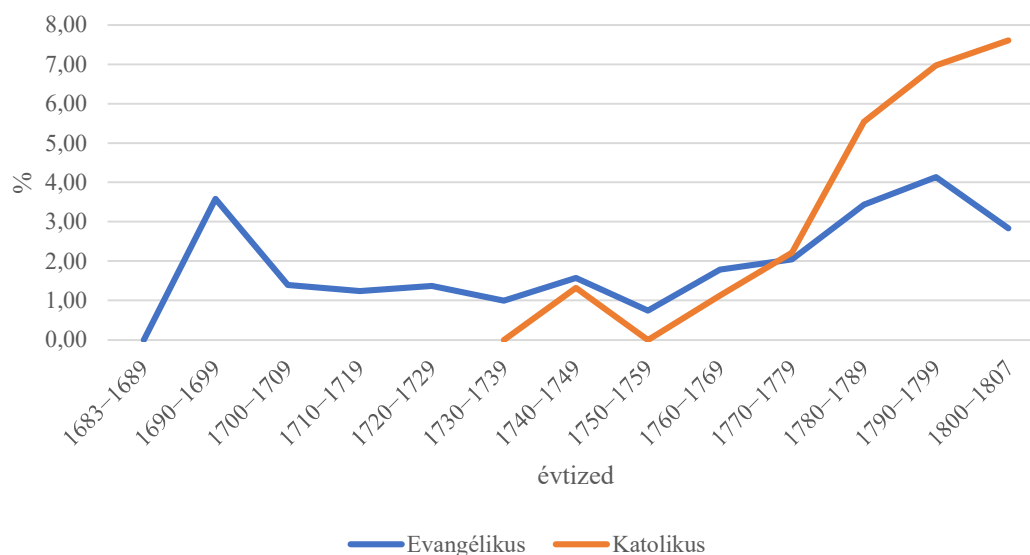
	Fiú, fő	Lány, fő	Ismeretlen nemű, fő	Összesen, fő
1735–1739	6	7		13
1740–1749	39	37		76
1750–1759	88	71	4	163
1760–1769	137	124	5	266
1770–1779	207	193	6	406
1780–1789	230	238	1	469
1790–1799	200	173		373
1800–1807	136	139	1	276
Összesen	1043	982	17	2042

Forrás: Csetneki katolikus anyakönyvek

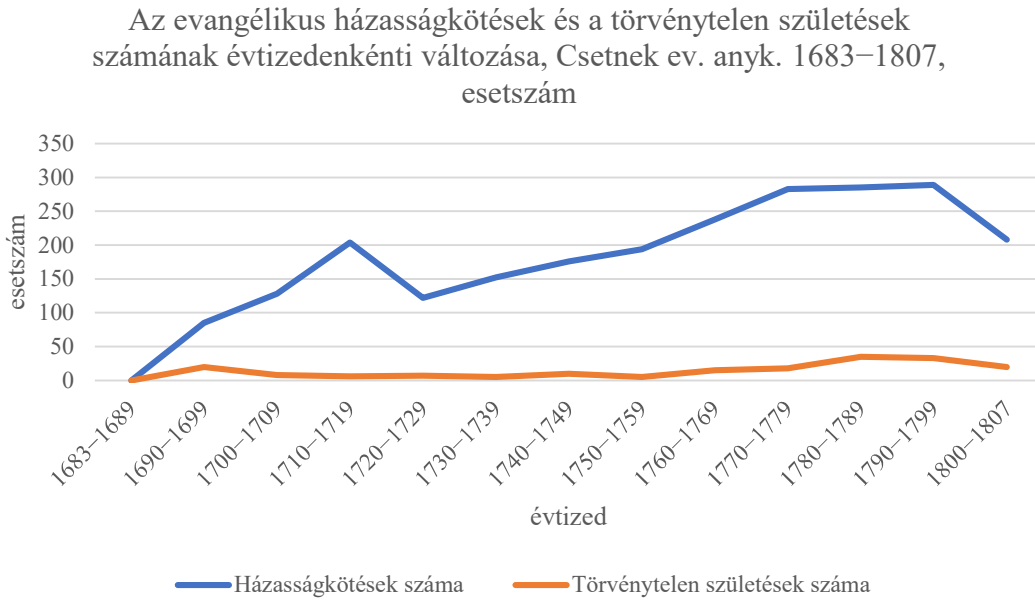
IV.2.4 „*Item praevaricatores sexti praecepti*” – A paráznák és gyermekeik

IV.2.4 – 1 sz. grafikon

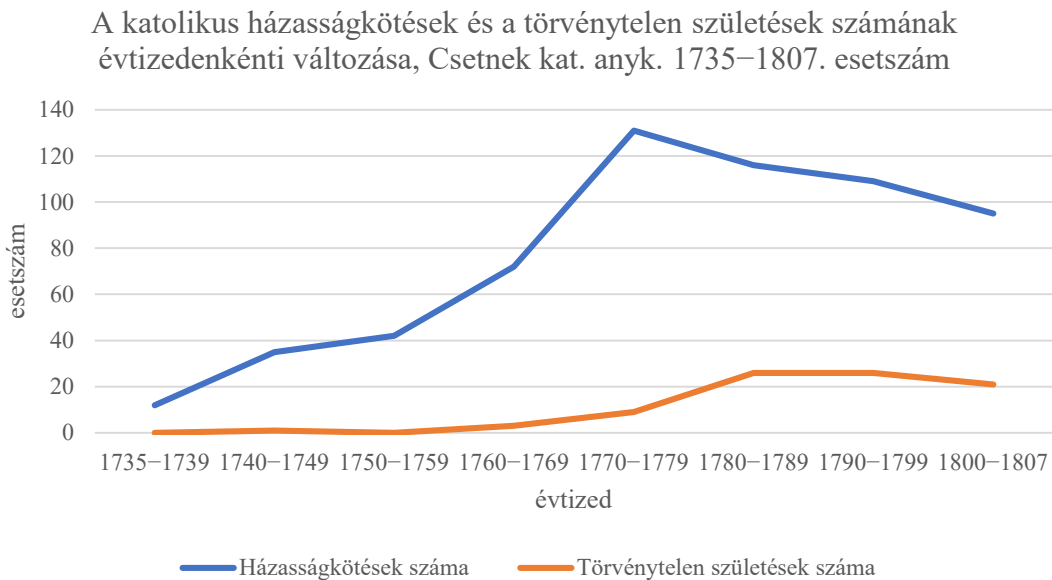
Az illegitimitás arányának évtizedenkénti változása a csetneki evangélikus és katolikus egyházközösségben, Csetnek ev. és kat. anyk. 1683–1807, %

IV.2.4 – 2 sz. grafikon

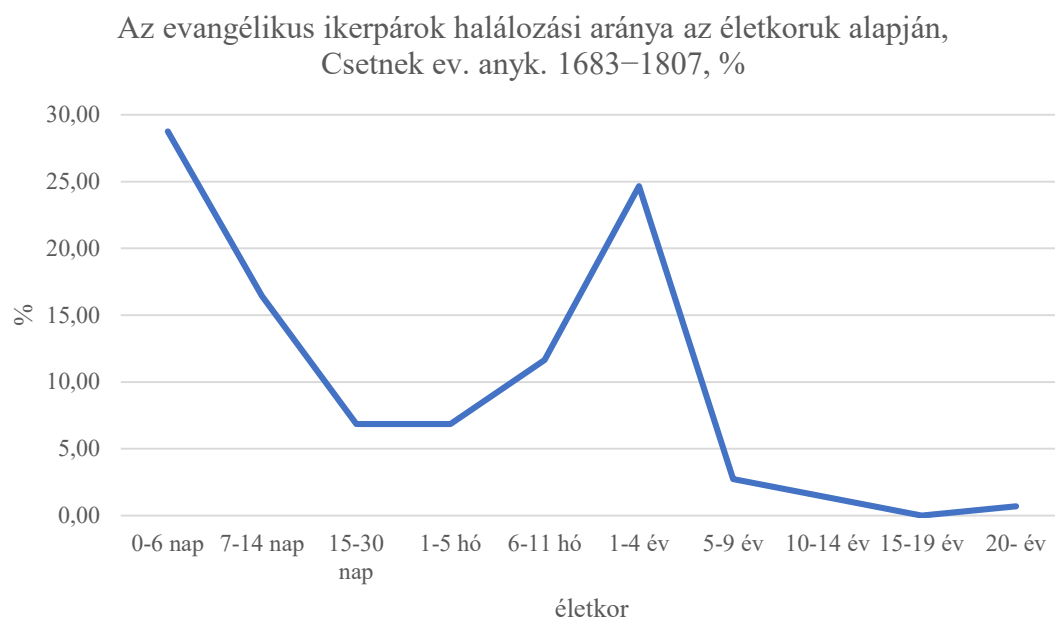

IV.2.4 – 3 sz. grafikon

IV.2.5 – A valóban koraszülöttek

IV.2.5 – 1 sz. grafikon

IV.2.5 – 2 sz. grafikon

IV.3 „Az Úr adta, az Úr elvette” – A temetések

IV.3 – a sz. táblázat Az elveszett evangélikus gyermekhalottak becsült száma és aránya

	Elveszett halottak száma, fő		Az ötévesnél fiatalabb halottak száma, fő	Az elveszettek (keresztnev) aránya az összes ötévesnél fiatalabb halotthoz képest, %	Az elveszettek aránya az összes ötévesnél fiatalabb halotthoz képest, %	Az egyévesnél fiatalabb halottak száma, fő	Az elveszettek (intervallum) aránya a csecsemő halottakhoz képest, %
	A keresztnév ismétlődése	Az intervallum módszer					
1684–1689			12	0,00	0,00	16	0,00
1690–1699		3	46	0,00	6,52	63	4,76
1700–1709	2	1	102	1,96	2,94	77	1,30
1710–1719	10	4	47	21,28	29,79	50	8,00
1720–1729	8		55	14,55	14,55	37	0,00
1730–1739	9	2	53	16,98	20,75	41	4,88
1740–1749	11	7	52	21,15	34,62	51	13,73
1750–1759	16	6	110	14,55	20,00	95	6,32
1760–1769	17	5	147	11,56	14,97	111	4,50
1770–1779	15	6	142	10,56	14,79	127	4,72
1780–1789	9	5	182	4,95	7,69	173	2,89
1790–1799	25	10	151	16,56	23,18	107	9,35
1800–1807	2		145	1,38	1,38	103	0,00

Forrás: Csetneki evangélikus anyakönyvek és családlapok

IV.3 – b sz. táblázat

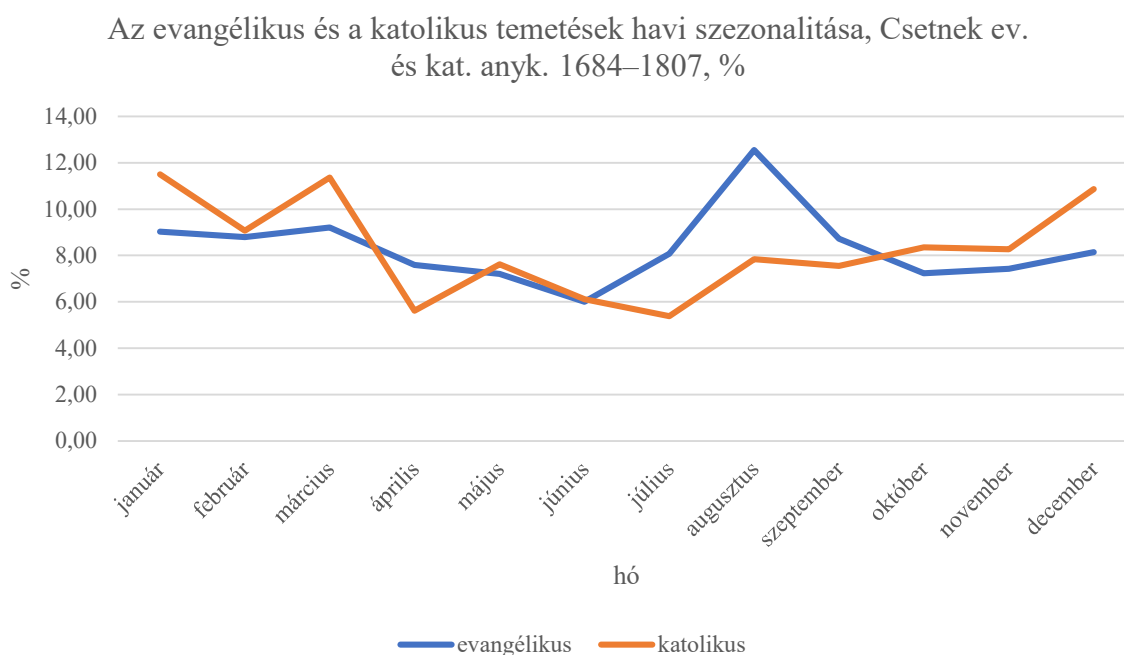
Az elveszett katolikus gyermekhalottak becsült száma és aránya

	Elveszett halottak száma, fő		Az ötévesnél fiatalabb halottak száma, fő	Az elveszettek (keresztnev) aránya az összes ötévesnél fiatalabb halotthoz képest, %	Az elveszettek aránya az összes ötévesnél fiatalabb halotthoz képest, %	Az egyévesnél fiatalabb halottak száma, fő	Az elveszettek (intervallum) aránya a csecsemő halottakhoz képest, %
	A keresztnev ismétlődése	Az intervallum módszer					
1730–1739			4	0,00	0,00	0	
1740–1749	6	1	10	60,00	70,00	7	14,29
1750–1759	6	1	23	26,09	30,43	6	16,67
1760–1769	13	5	4	325,00	450,00	0	
1770–1779	1	1	60	1,67	3,33	36	2,78
1780–1789	1	1	127	0,79	1,57	78	1,28
1790–1799	4	1	96	4,17	5,21	69	1,45
1800–1807	2	1	55	3,64	5,45	54	1,85

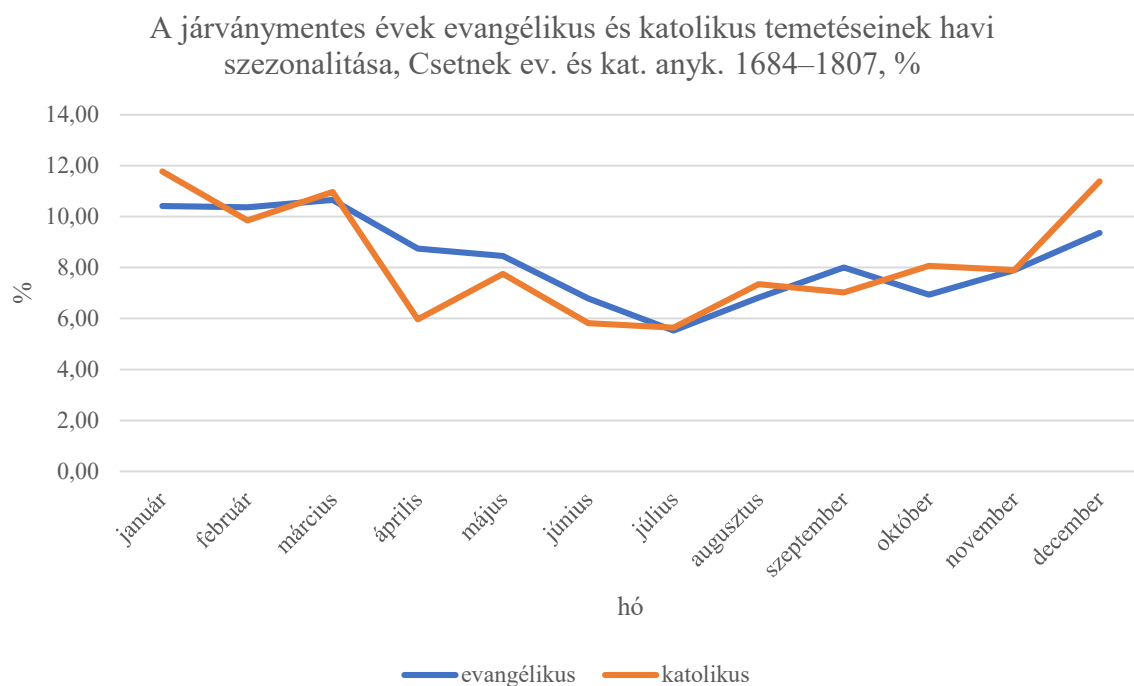
Forrás: Csetneki katolikus anyakönyvek és családlapok

IV.3.1 – A halálozások szezonális

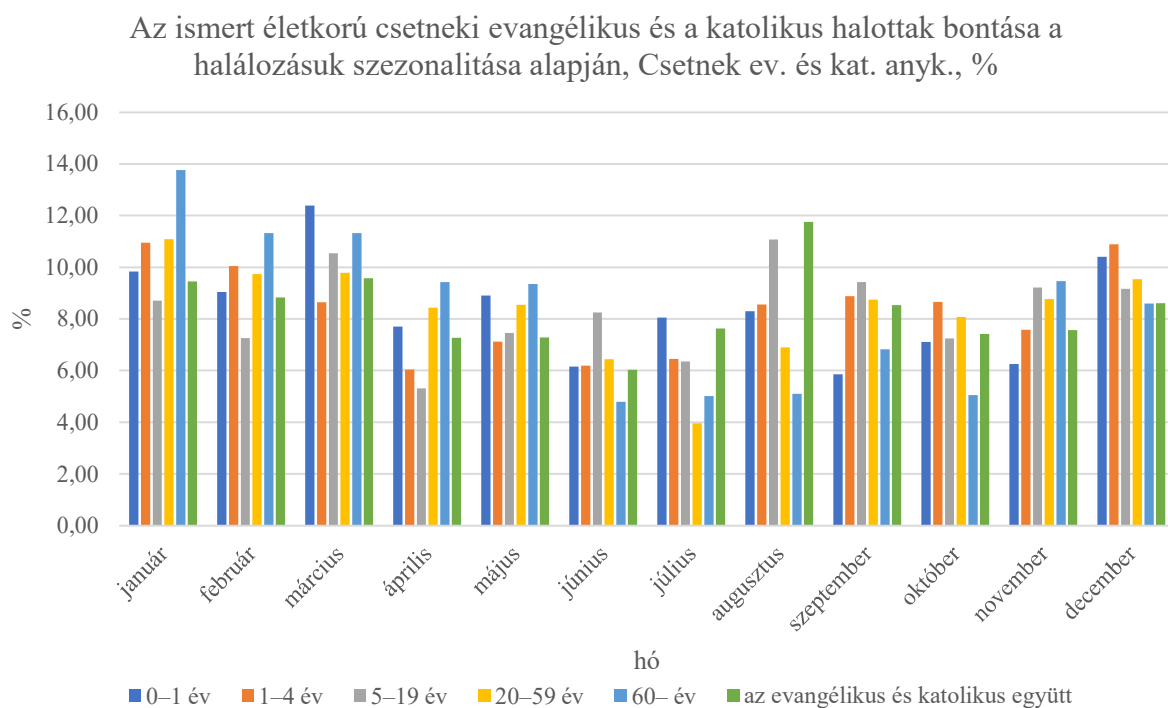
IV.3.1 – 1 sz. grafikon

IV.3.1 – 2 sz. grafikon

IV.3.1 – 3 sz. grafikon

IV.3.2 – A halálokok

IV.3.2 – a sz. táblázat

Az evangélikus anyakönyvek magas halálozású éveinek adatai, Csetnek 1684–1807

év	halálok	Dupaquier-féle krízis index	a megelőző 10 év temetetteinek átlaga, fő/év	összes	0–1 éves	1–4 éves	0–15 éves	kiemelkedő hónapok	
								halott száma, fő	az évben
1704		5,54	28,2	88	22	32	67	VII–XI	65
1710	pestis	32,65	42,2	804				VI–IX	774
1739	pestis	16,26	27,4	186				VIII–XI	168
1750		4,84	36	76	22	23	51	III és VII–IX	15 és 33
1754		2,41	40,5	75	16	33	59	VII–XII	51
1764		4,97	45,4	107	26	30	75	I–IV és XI–XII	63 és 21
1768		3,25	54,3	140	24	40	102	I–XII	140
1778	? tífusz	1,23	79,6	108	26	11	48	I–IV és VIII–IX	42 és 31
1783	? vörheny	4,03	72,9	144	43	45	109	I–XII	144
1787		1,66	76,6	126	27	39	83	I–VI	79
1789		0,5	77,5	94	22	24	50	I–IV és X	46 és 17
1796		1,39	71,8	106	16	39	83	I–III	69
1800	himlő	0,06	66,7	68	22	24	46	VIII–XII	38
1801	himlő	0,1	68,7	71	21	18	44	I–II	27
1804		1,1	66,2	88	15	15	41	I–V	59
1805	himlő	0,7	69,6	85	15	16	36	XI–XII	30
1806	himlő	1,3	70,5	98	13	29	60	I–IV	68

Forrás: Csetneki evangélikus anyakönyvek

IV.3.2 – b sz. táblázat

A katolikus anyakönyvek magas halálozású éveinek adatai, Csetnek 1735–1807

év	halálok	Dupaquier-féle krízis index	a megelőző 10 év temetetteinek átlaga, fő/év	összes	0–1 éves	1–4 éves	0–15 éves	kiemelkedő hónapok	
				halott száma, fő				az évben	halott száma, fő
1777	? tífusz	3,29	9,3	43	4	19	28	VIII–IX	18
1779	? tífusz	1,59	17,9	40	8	11	21	III	15
1782	? vörheny	2,92	27,9	60	11	24	39	III és V–VIII	15 és 25
1783	? vörheny	2,81	33,96	66	12	28	49	VIII–XI	44
1787		0,93	40,2	52	12	19	33	I–II	22
1795		3,05	37	62	9	23	40	X–XII	30
1796		0,92	41	50	12	16	32	I–II	19
1806	? himlő	1,96	24,9	48	11	13	27	III–IV	19

Forrás: Csetneki katolikus anyakönyvek

IV.3.3 – A pestisjárványok

IV.3.3 – a sz. táblázat

Az evangélikus gyülekezet halottai az 1710. évben

Nap	I. hó, fő	II. hó, fő	III. hó, fő	IV. hó, fő	V. hó, fő	VI. hó, fő	VII. hó, fő	VIII. hó, fő	IX. hó, fő	X. hó, fő	XI. hó, fő	XII. hó, fő	Összesen, fő
1			1				2	8	7	1			19
2							2	8	5	1			16
3							1	17	8				26
4							3	24	3		1	1	32
5							1	36	4*				41
6					1		2	15	5				23
7					1		2	12	6				21
8	1			2			5	14	1	2			25
9	1					1	5	17	4		1		29
10		1					8	19	1	1	1		31
11							7	16	3	1			27
12							1	15	2				18
13					1		5	16	2				24
14							1	18	2		2	1	24
15							4	16	3		1		24
16							5	16	3				24
17							6	13	1				20
18					2	3	6	16	4	1			32
19						1	6	17	3		1		28
20					1	3	10	14	1				29
21						1	9	14					24
22						1	15	16	3				35
23		1				3	15	6	1				26
24							10	3	2				15
25							17	16					33
26							20	13	1				34
27						2	10	5	3			1	21
28						1	13	11					25
29						2	8	16					26
30						2	13	13	1				29
31							12	11					23
Összesen	2	2	1	2	6	20	224	451	79	7	7	3	804

*-plusz még néhány lakos

Forrás: Csetneki evangélikus anyakönyvek

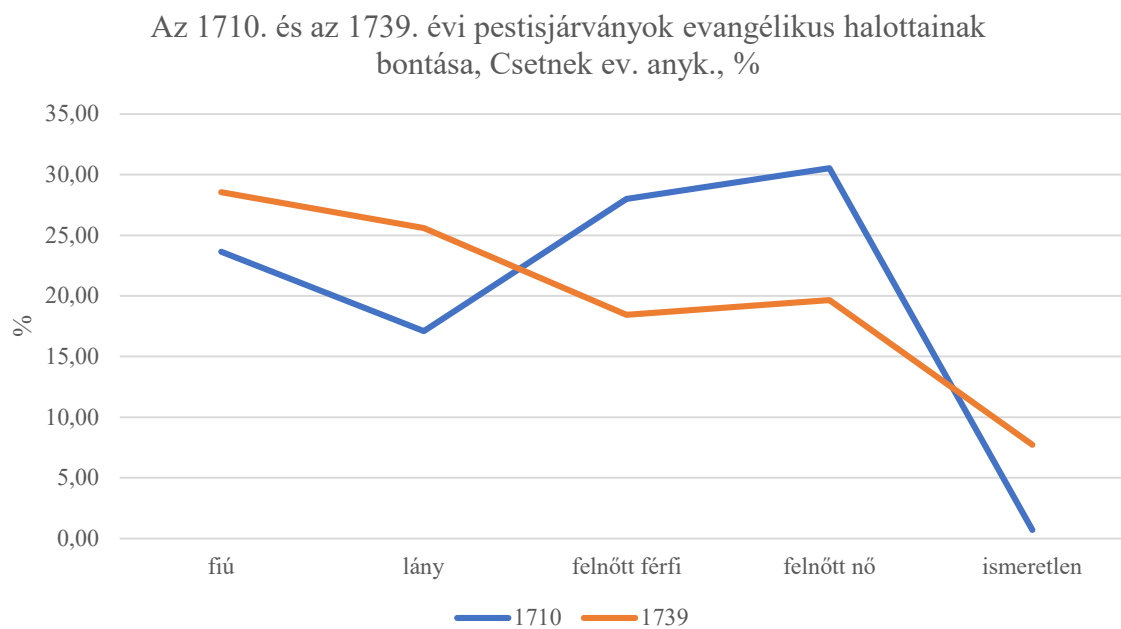
IV.3.3 – b sz. táblázat

A két pestisjárvány halottainak nemi bontása

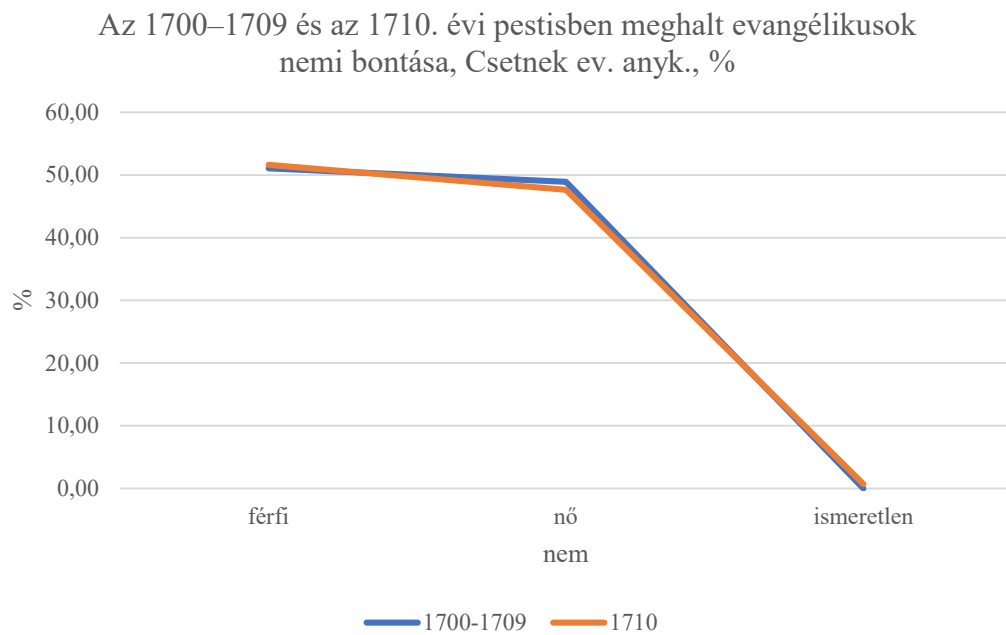
	1710, %	1739, %
férfi	51,64	47,02
nő	47,64	45,24
ismeretlen	0,73	7,74

Forrás: Csetneki evangélikus anyakönyvek

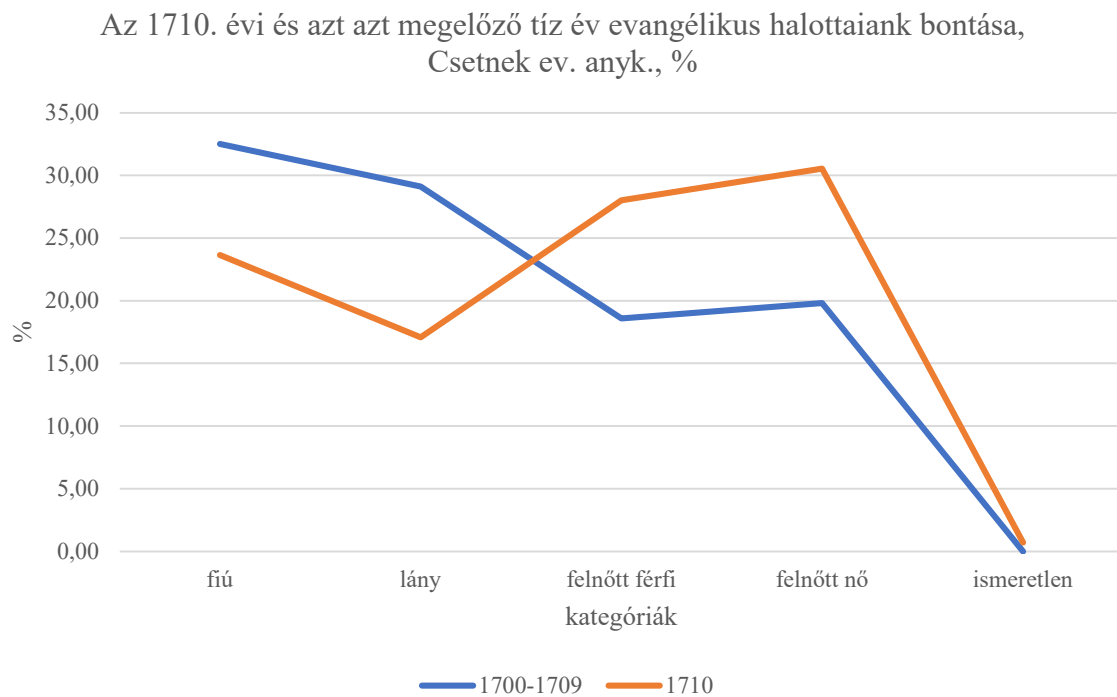
IV.3.3 – 1 sz. grafikon

IV.3.3 – 2 sz. grafikon

IV.3.3 – 3 sz. grafikon

IV.3.3 – c sz. táblázat

Az 1710. évi pestisjárvány idején meghaltak életkori bontása

	összesen, fő	fiú, fő	lány, fő
0-1 év	4	2	2
1-4 év	11	7	4
5-9 év	16	9	7
10-14 év	16	8	8
15-19 év	13	7	6
20-29 év	4	4	
összesen	64	37	27

Forrás: Csetneki evangélikus anyakönyvek

IV.3.3 – d sz. táblázat

Az 1700–1709 közötti evangélikus halottak bontása életkoruk és nemük alapján

	összesen, fő	fiú, fő	lány, fő
0-1 év	76	41	35
1-4 év	102	51	51
5-9 év	19	13	6
10-14 év	10	6	4
15-19 év	6	3	3
20-29 év	13	5	8
30-39 év	17	8	9
40-49 év	16	9	7
50-59 év	29	11	18
60-69 év	21	13	8
70-79 év	23	13	10
80-89 év	11	5	6
90 - év	4	3	1
infans, puer/puella, filius/filia, adolescens, virgo	26	14	12
felnőtt	36	14	22
összesen	409	209	200

Forrás: Csetneki evangélikus anyakönyvek

IV.3.3 – e sz. táblázat

Az evangélikus gyülekezet halottai az 1739. évben

Nap	I. hó, fő	II. hó, fő	III. hó, fő	IV. hó, fő	V. hó, fő	VI. hó, fő	VII. hó, fő	VIII. hó, fő	IX. hó, fő	X. hó, fő	XI. hó, fő	XII. hó, fő	Összesen, fő
1								1		2	1		4
2								1		1	2		4
3							1		1	2	2		6
4										6	5		11
5			1							6			7
6										2			2
7										1	3		4
8									1	3		1	5
9									2	2	3		7
10								1	3	3	1		8
11								1	2	1	3		7
12			1					3	2	1	3		10
13								1	2	2	2		7
14									1	5		1	7
15	1								2	2		1	6
16									1			1	2
17									2	2			4
18				1					4				5
19										1	1		2
20							1		3	2	1		7
21									3	7	1		11
22		1					1	2		1	2		7
23									1	2	1		4
24									1	4	1		6
25							1		2	6	1	2	12
26									1	4	3	1	9
27								2	2	2			6
28							2		3	3			8
29									1				1
30								1	2	2			5
31								1		1			2
Összesen	1	1	2	1	0	0	6	14	42	76	36	7	186

Forrás: Csetneki evangélikus anyakönyvek

IV.3.3 – f sz. táblázat

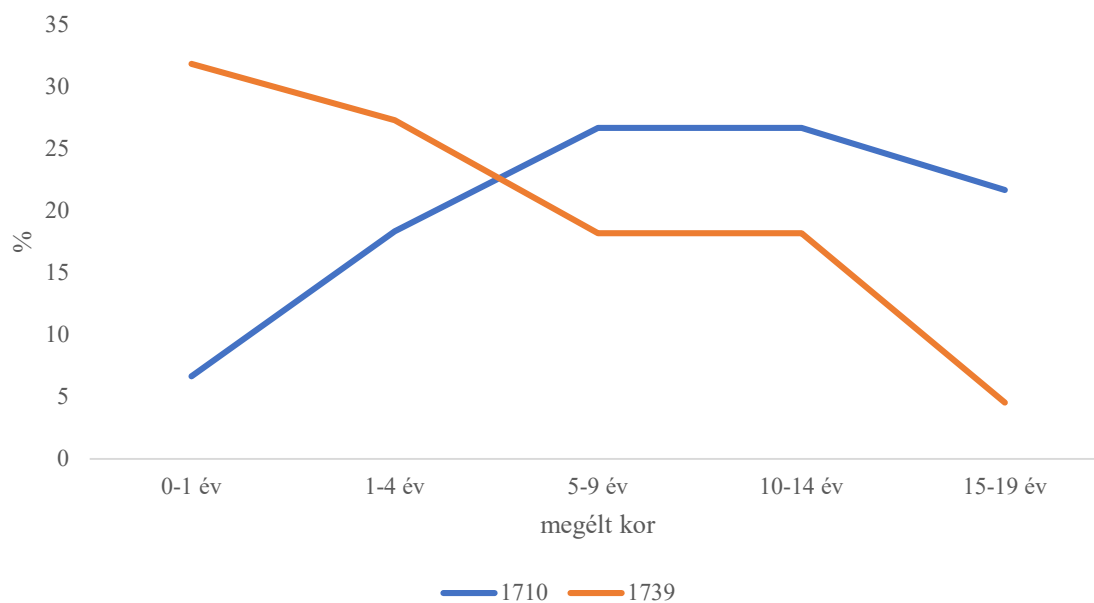
Az 1739. évi pestisjárvány idején meghaltak életkori bontása

	összesen, fő	fiú, fő	lány, fő
0-1 év	7	6	1
1-4 év	6	3	3
5-9 év	4	3	1
10-14 év	4		4
15-19 év	1		1
20-29 év	5	2	3
80- év	2	1	1
összesen	29	15	14

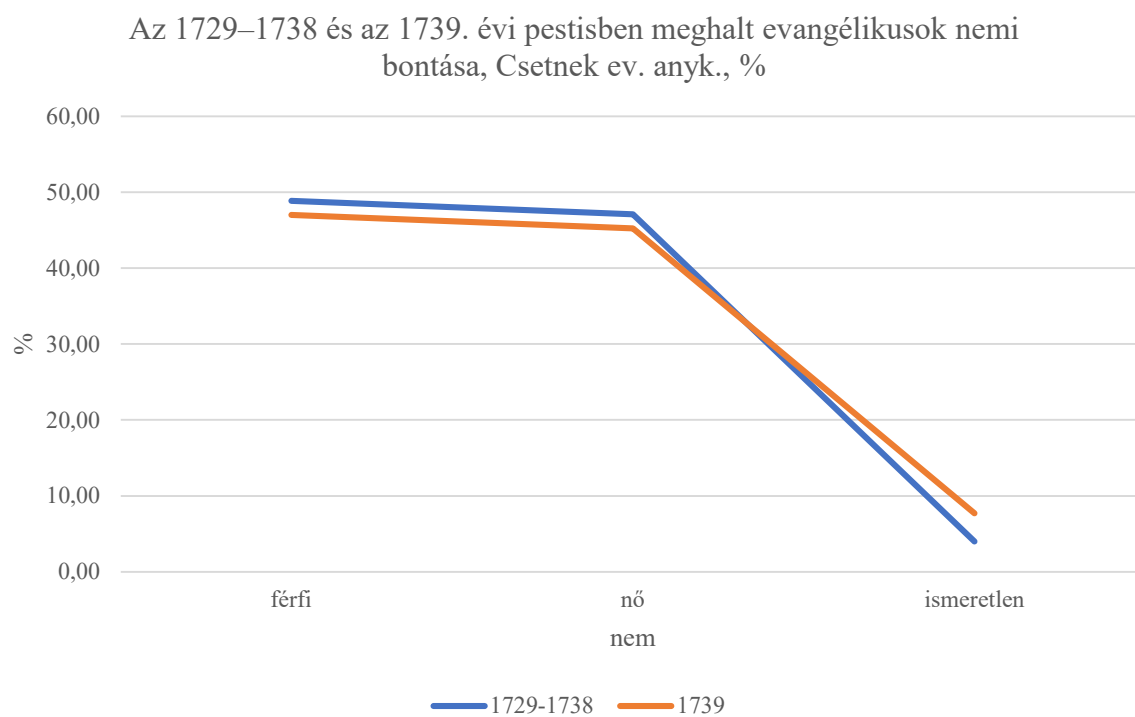
Forrás: Csetneki evangélikus anyakönyvek

IV.3.3 – 4 sz. grafikon

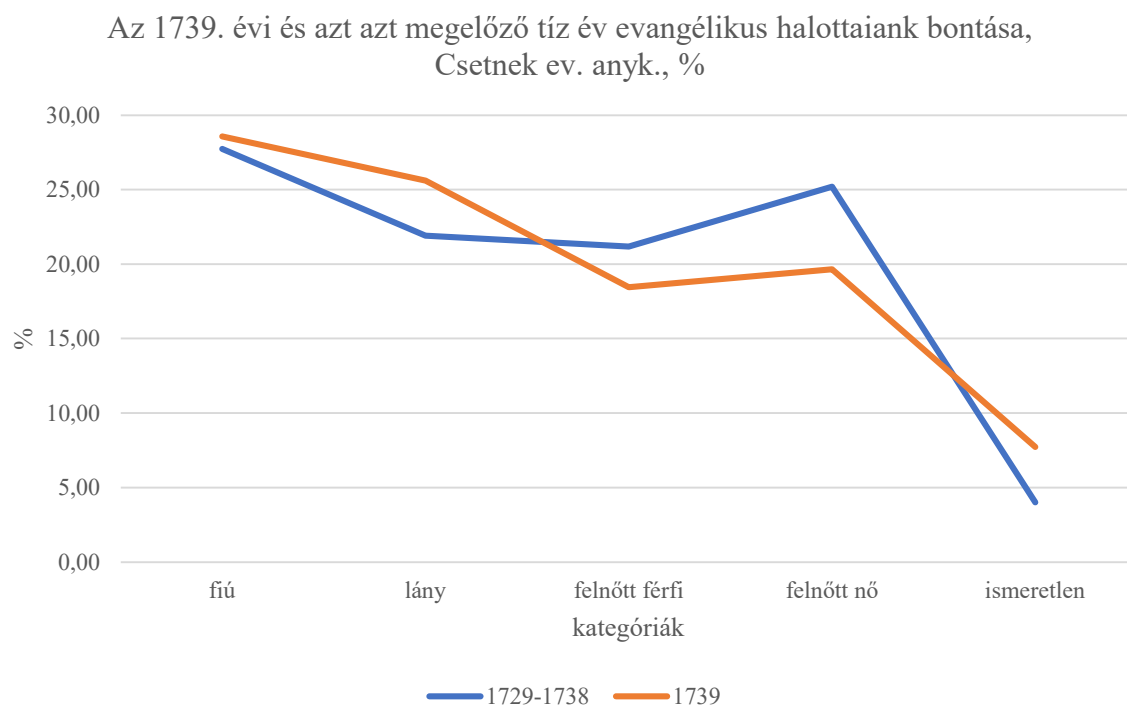
Az 1710. és az 1739. évi pestisjárványok 20 év alatti áldozatainak bontása, Csetnek ev. anyk., %

IV.3.3 – 5 sz. grafikon

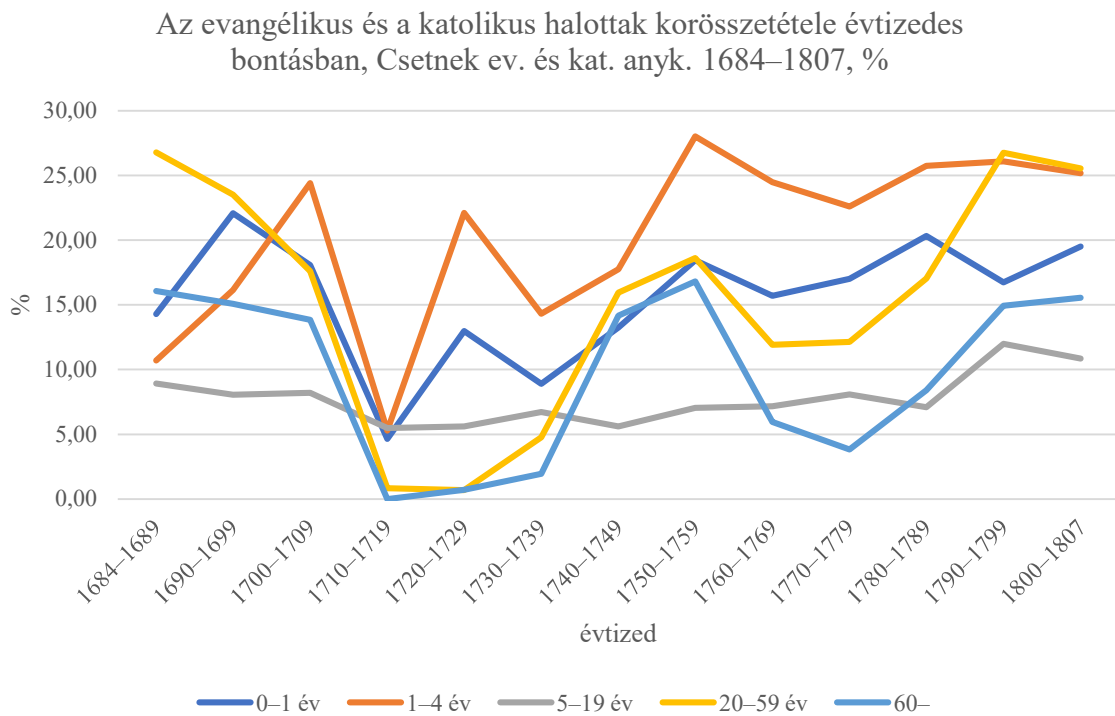

IV.3.3 – 6 sz. grafikon

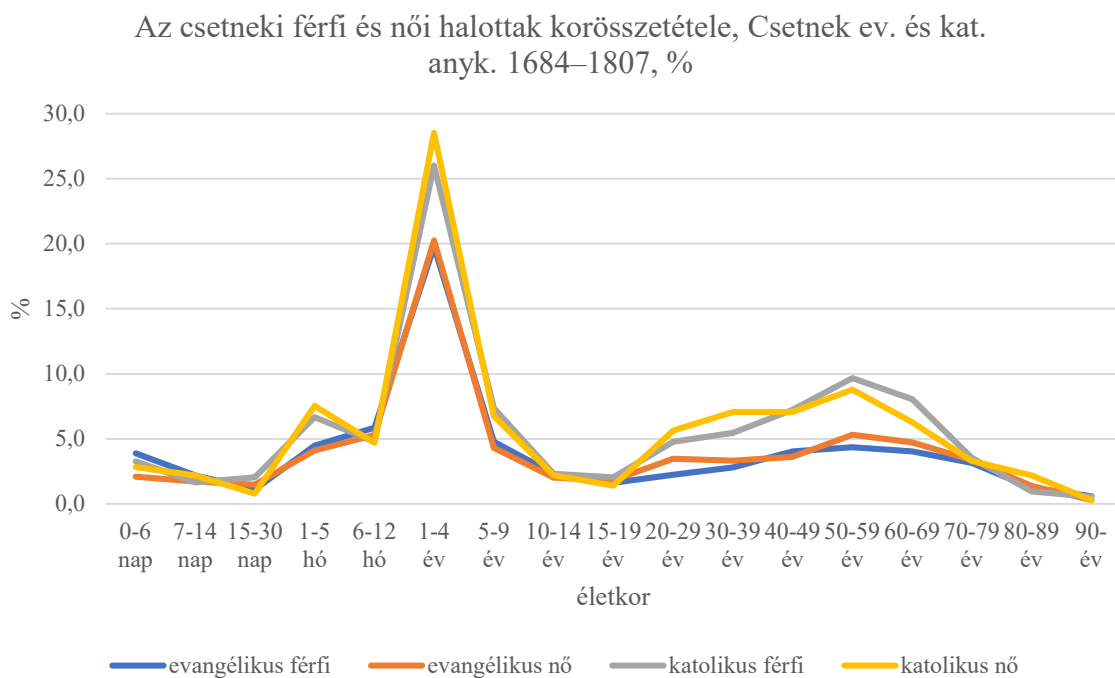

IV.3.4 – A halottak kor szerinti összetétele

IV.3.4 – 1 sz. grafikon

IV.3.4 – 2 sz. grafikon

IV.3.4 – a sz. táblázat

A 0–19 éves halottak aránya az összes halotthoz viszonyítva

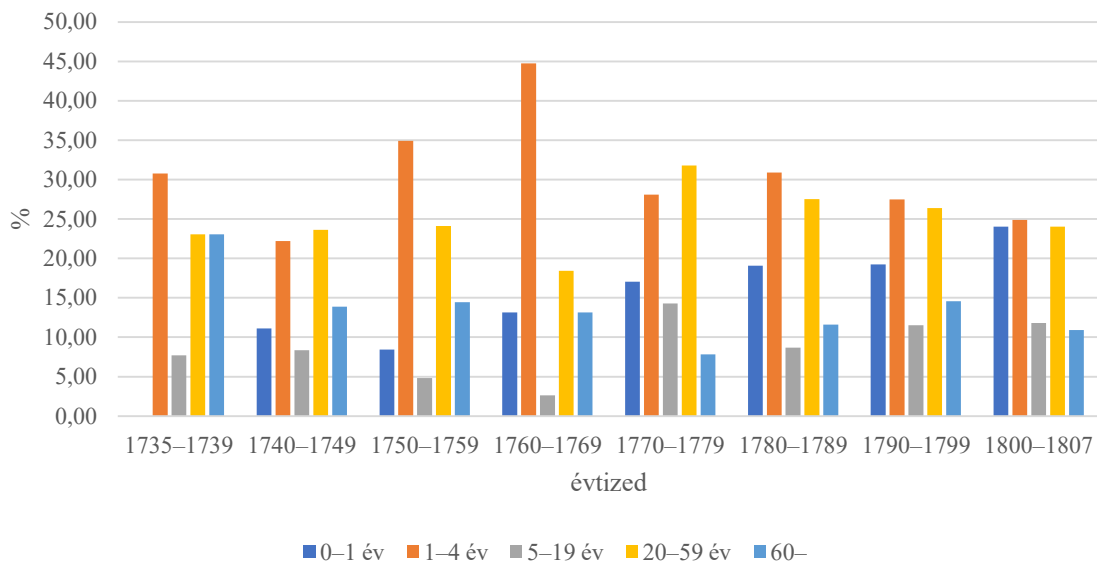
	Csetnek 1684– 1807, %	Keszt- hely 1750– 1809, %	Kiskun- halas 1764– 1773, %	Őriszent- péter 1784– 1799, %	Szent- egyhá- zasfalu 1780– 1809, %	Újkécske 1774– 1783, %
0–11 hó	22,6	28,8	33,4	19,3	22,5	38,5
1–4 év	30,6	22,6	30,3	19	18,2	20,5*
5–19 év	11,6	13,3	10,8	19,6	11,7	12,2

Forrás: BENDA, 2000. 133.; MELEGH, 2000. 50.; KOLTAI, 2003. 221.; PAKOT, 2003. 253.; ÓRI, 2003/a 142.

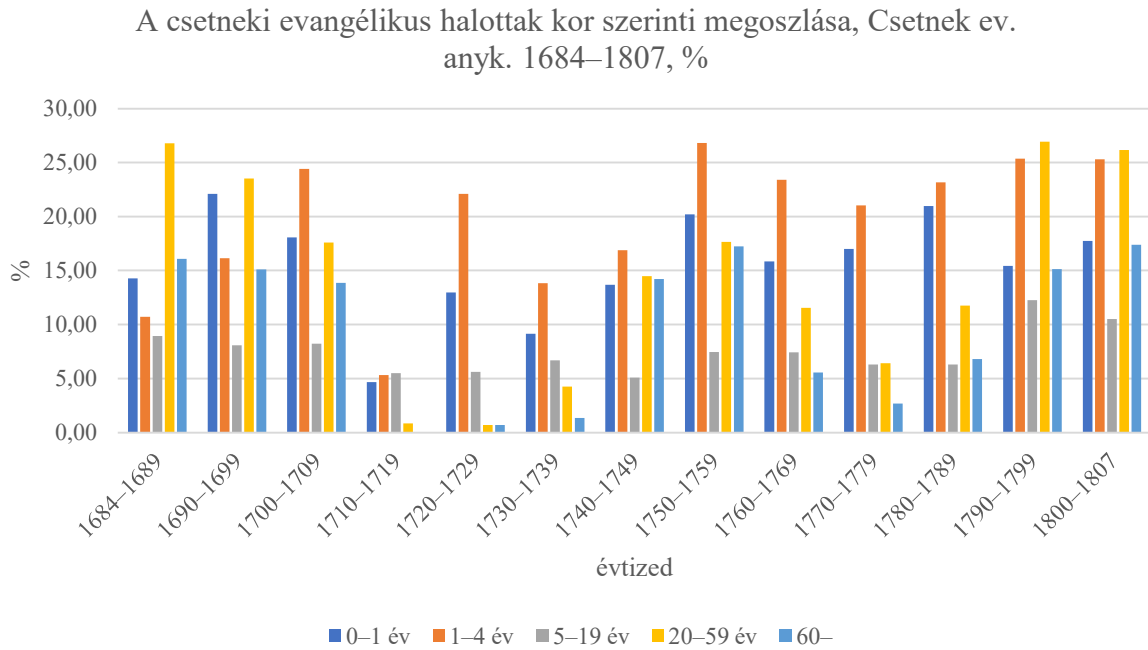
IV.3.4.1 – A felnőttthalandóság

IV.3.4.1 – 1 sz. grafikon

A csetneki katolikus halottak kor szerinti megoszlása, Csetnek kat.
anyak. 1735–1807, %

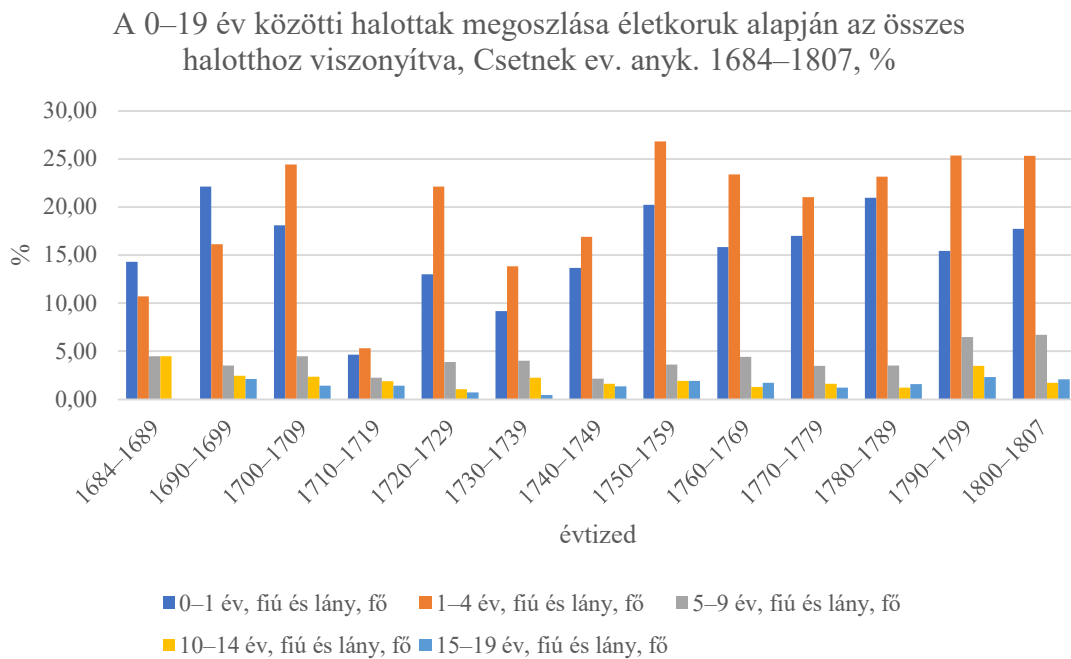

IV.3.4.1 – 2 sz. grafikon

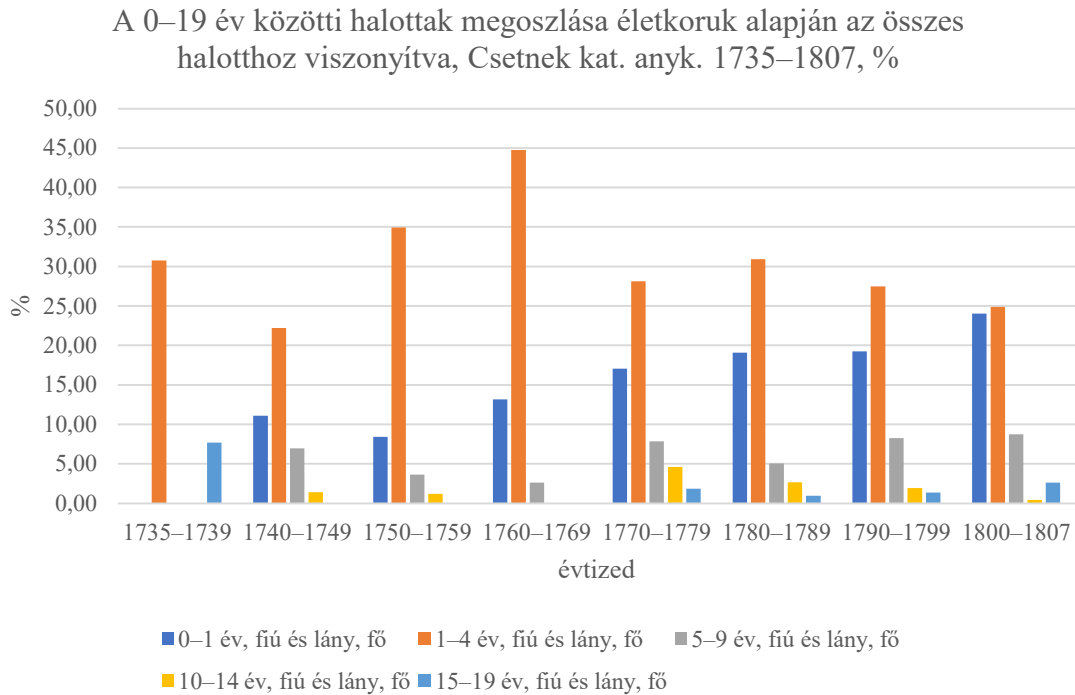

IV.3.4.2 – A csecsemő- és gyermekhalálozás

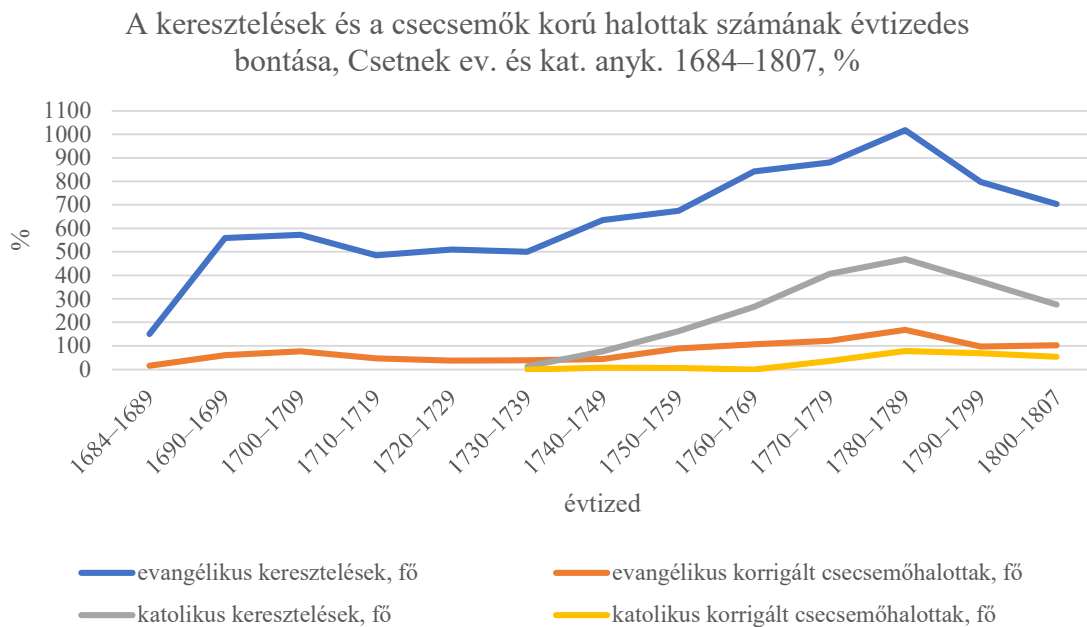
IV.3.4.2 – 1 sz. grafikon

IV.3.4.2 – 2. sz. grafikon

IV.3.4.2 – 3. sz. grafikon

IV.3.4.2 – a sz. táblázat

A csecsemőhalálozás (0–12 hó) mértéke évtizedenként a csetneki gyülekezetekben

	evangélikus, ezrelék	katolikus, ezrelék
1684–1689	106,67	
1690–1699	112,70	
1700–1709	134,38	
1710–1719	103,31	
1720–1729	72,69	
1730–1739	82,16	

	evangélikus, ezrelék	katolikus, ezrelék
1740–1749	80,44	105,26
1750–1759	140,74	42,94
1760–1769	131,67	18,80
1770–1779	144,15	91,13
1780–1789	169,94	168,44
1790–1799	135,96	187,67
1800–1807	150,36	199,28

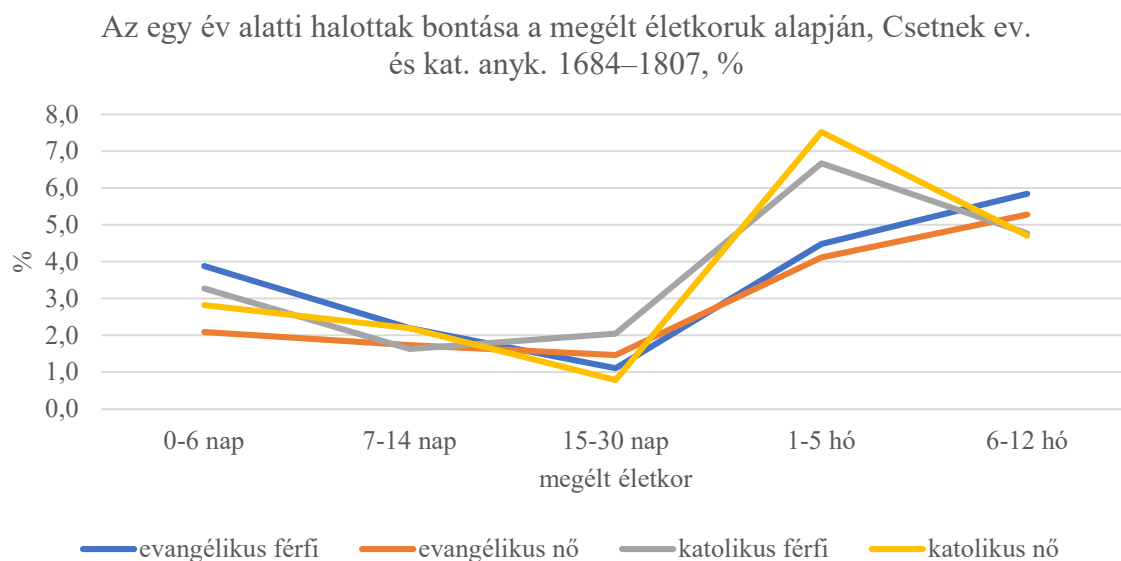
Forrás: Csetneki evangélikus és katolikus anyakönyvek

IV.3.4.2 – b sz. táblázat A csecsemőhalandóság mértéke különböző településeken

Település (egyház)	Időszak	Csecsemőhalandóság mértéke, ezrelék
Csetnek (evangélikus)	1684 – 1807	127
Csetnek (katolikus)	1735 – 1807	128
Magyarország	1855 – 1857	242
Magyarország	1890-es évek eleje	250
Keszthely (katolikus)	1750 – 1809	230
Óriszentpéter (református)	1784 – 1809	208
Szentegyházasköfalva (katolikus)	1784 – 1809	134
Vajszló és Besence (református)	1759 – 1789	197
Vajszló és Besence (református)	1790 – 1819	282
Alsónyék (református)	1746 – 1789	204
Alsónyék (református)	1790 – 1819	188
Bük (evangélikus)	1784 – 1789	204
Bük (evangélikus)	1790 – 1819	189
Bük (katolikus)	1760 – 1789	220
Újkécske	1774 – 1783	148
Bártfa	1803.	256
Eperjes	1803.	256
Nagyszombat	1803.	256
Budapest	19. század első fele	320

Forrás: BENDA, 2000. 128.; KOLTAI, 2003. 222.; PAKOT, 2003. 261.; ANDORKA, 1991. 40.;
ŐRI 2003/a, 142.; FARAGÓ, 2003. 458.; HORVÁTH, 1982. 229., 237., 243.

IV.3.4.2 – 4 sz. grafikon

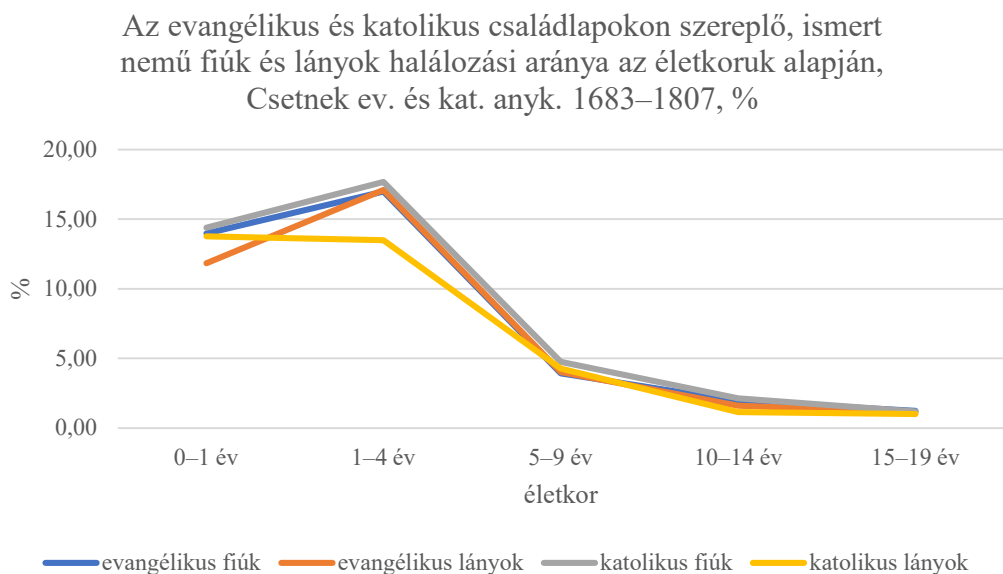
IV.3.4.2 – c sz. táblázat

Az evangélikus és a katolikus családlapokon szereplő gyermekek megoszlása a sorsuk alapján

	összes fő	meghalt		családot alapított		ismeretlen sorsú	
		fő	%	fő	%	fő	%
evangélikus gyermekek	5271	2305	43,73	1218	23,11	1748	33,16
evangélikus fiú	2664	1203	45,16	487	18,28	974	36,56
evangélikus lány	2572	1067	41,48	731	28,42	774	30,1
evangélikus ismeretlen nemű gyermek	35	35	100				
katolikus gyermekek	1468	607	41,35	358	24,39	503	34,26
katolikus fiú	758	339	44,7	147	19,4	272	35,9
katolikus lány	704	262	37,2	211	30	231	32,8
katolikus ismeretlen nemű gyermek	6	6	100				
evangélikus és katolikus gyermekek	6739	2912	43,21	1576	23,39	2251	33,4
evangélikus és katolikus fiúk	3422	1542	45,06	634	18,53	1246	36,41
evangélikus és katolikus lányok	3276	1329	40,57	942	28,75	1005	30,68
evangélikus és katolikus ismeretlen nemű gyermek	41	41	100				

Forrás: Csetneki evangélikus és katolikus családlapok

IV.3.4.2 – 5 sz. grafikon

IV.3.4.2 – d sz. táblázat

A csetneki családok gyermekeinek halálozási aránya az életkoruk alapján

	összesen	0–1 év		1–4 év		5–14 év	
		fő	%	fő	%	fő	%
evangélikus ismert nemű gyermekek	5236	676	12,91	893	17,1	299	5,71
evangélikus fiú	2664	372	16,43	453	17	155	5,82
evangélikus lány	2572	304	11,82	440	17,11	144	5,6
katolikus ismert nemű gyermekek	1462	206	14,1	229	15,66	90	6,2
katolikus fiú	758	109	14,38	134	17,68	52	6,9
katolikus lány	704	97	13,78	95	13,5	38	5,4
evangélikus és katolikus ismert nemű gyermekek	6698	882	13,17	1122	16,75	389	5,8
evangélikus és katolikus fiú	3422	481	14,05	587	17,15	207	6,05
evangélikus és katolikus lány	3276	401	12,24	535	16,33	182	5,56

Forrás: Csetneki evangélikus és katolikus anyakönyvek és családlapok

V. "Bizony, az Úr ajándéka a gyermek, az anyaméh gyümölcse jutalom" – A nominatív feldolgozás eredményei

V.1 – a sz. táblázat

A csetneki nyers evangélikus népmozgalmi adatsorok 10 éves bontásban

évtized	nyers evangélikus házasságkötések, esetszám	nyers evangélikus születési számok, esetszám	egy evangélikus házasságra jutó szülés
1683–1689		151	
1692–1699	85	559	6,58
1700–1709	128	573	4,48
1710–1719	204	486	2,38
1720–1729	122	510	4,18
1730–1739	152	501	3,30
1740–1749	176	635	3,61
1750–1759	194	675	3,48
1760–1769	238	843	3,54
1770–1779	283	881	3,11
1780–1789	285	1019	3,58
1790–1799	289	797	2,76
1800–1807	208	706	3,39

Forrás: Csetneki evangélikus anyakönyvek

V.1 – b sz. táblázat

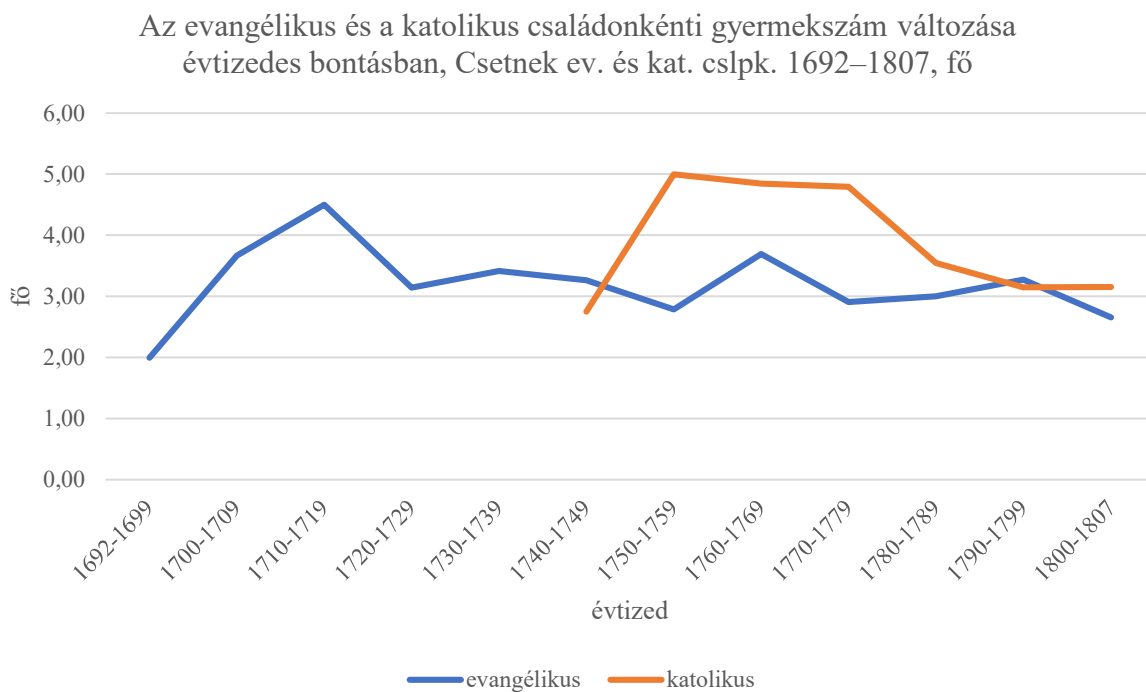
A csetneki nyers katolikus népmozgalmi adatsorok 10 éves bontásban

évtized	nyers katolikus házasságkötések, esetszám	nyers katolikus születési számok, esetszám	egy katolikus házasságra jutó szülés
1735–1739	12	13	1,08
1740–1749	35	76	2,17
1750–1759	42	163	3,88
1760–1769	72	266	3,69
1770–1779	131	405	3,09
1780–1789	116	469	4,04
1790–1799	109	373	3,42
1800–1807	95	276	2,91

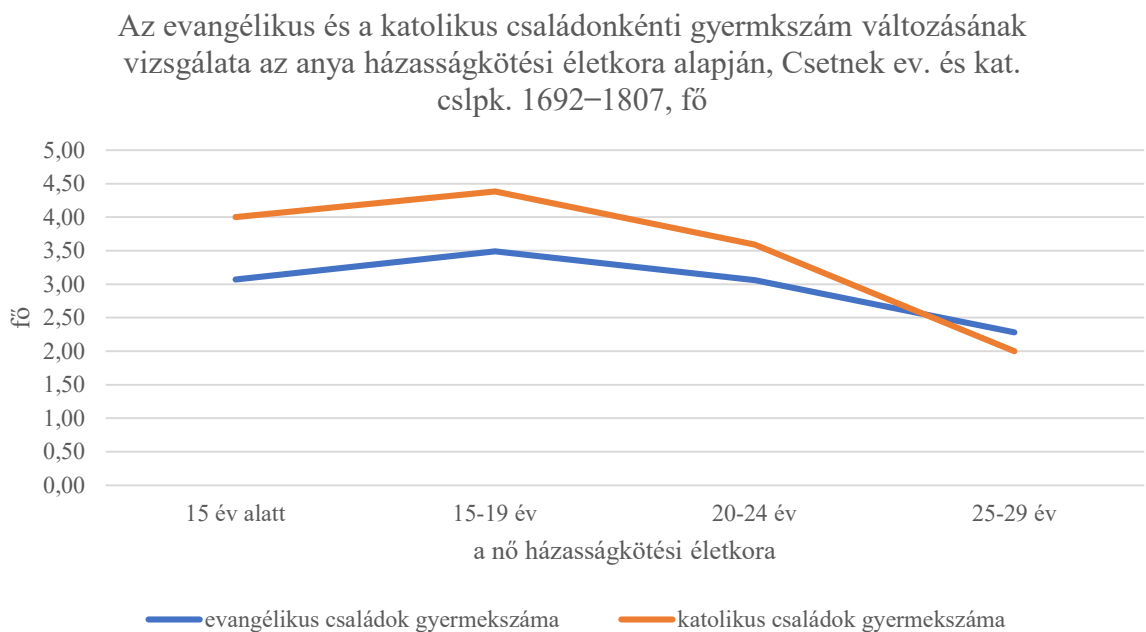
Forrás: Csetneki katolikus anyakönyvek

V.2 – A családok átlagos gyermekszáma

V.2 – 1. sz. grafikon

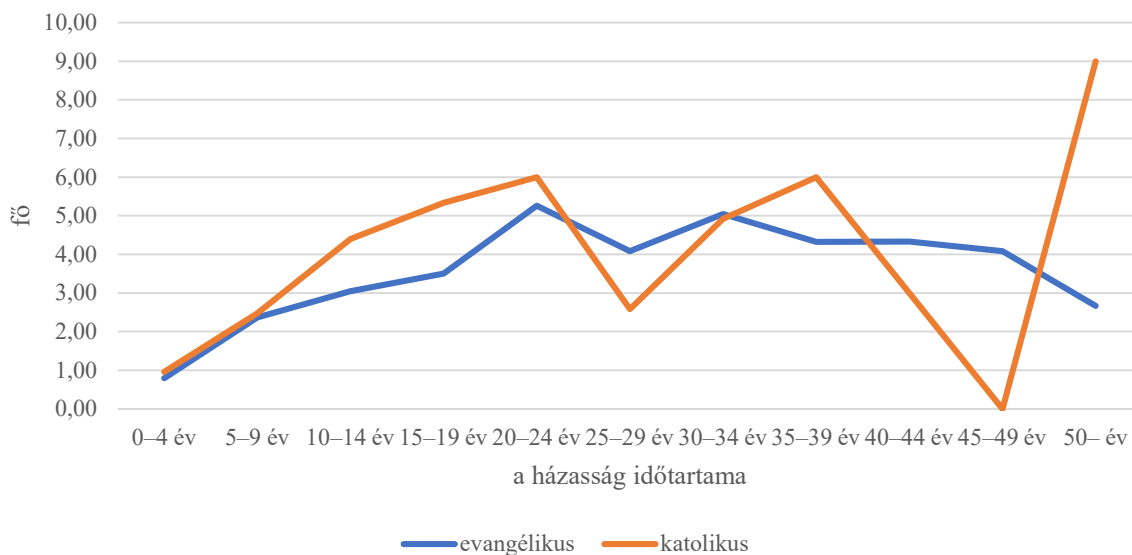

V.2 – 2 sz. grafikon

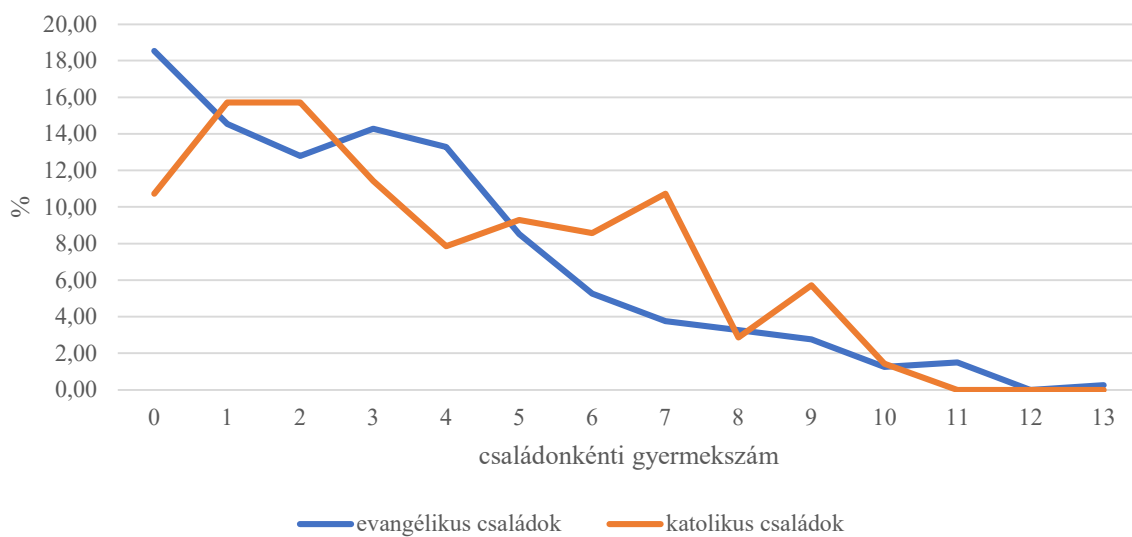
V.2 – 3 sz. grafikon

A családonkénti gyermekszám változása az első házasságukban élő nők házasságainak időtartama szerinti, Csetnek ev. és kat. cslpk. 1692–1807, fő

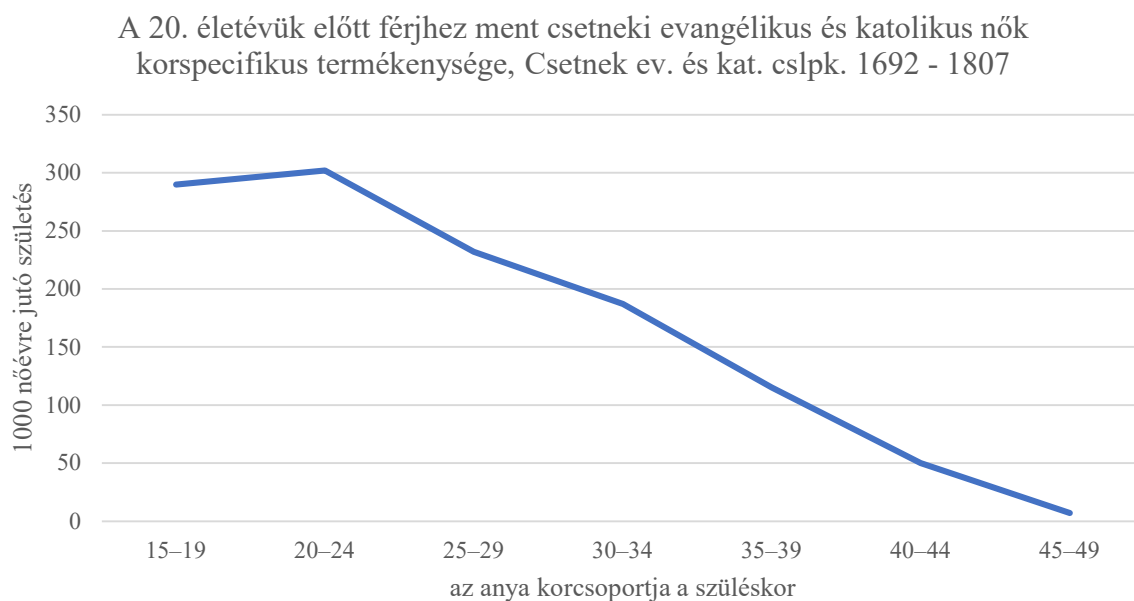
V.2 – 4 sz. grafikon

Az evangélikus és katolikus családok bontása a megszületett gyermekek száma alapján, Csetnek ev. és kat. cslpk. 1692–1807, %

V.3 – A házas nők korszpecifikus termékenységi arányszáma

V.3 – 1 sz. grafikon

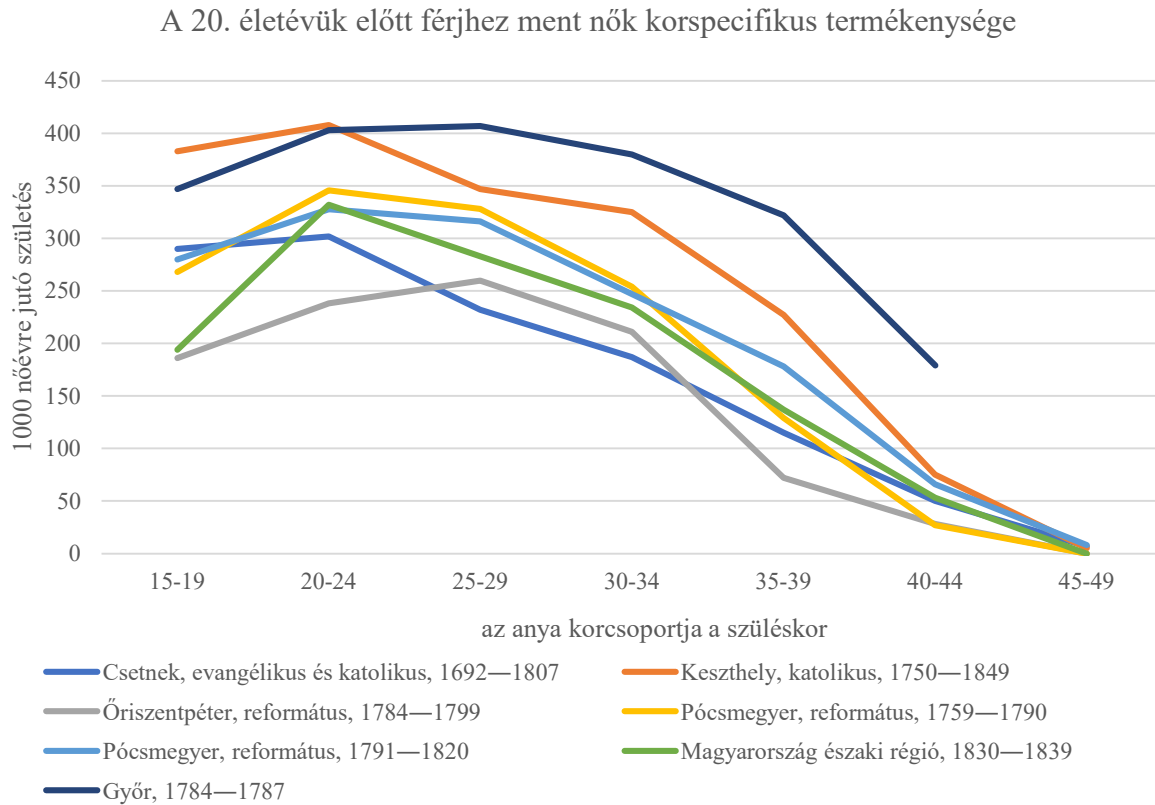
V.3 – a sz. táblázat

A 20 éves kora előtt házasságra lépett evangélikus és katolikus nők termékenysége, Csetnek 1692–1807

évtized	az anya aktuális életkora							eset- számok, n
	15–19 év	20–24 év	25–29 év	30–34 év	35–39 év	40–44 év	45–49 év	
1692–1699	0	284	167	100	0	0	0	n=4
1700–1709	421	331	0	0	0	0	0	n=3
1710–1719	304	306	228	245	161	39	0	n=15
1720–1729	93	173	200	135	89	50	0	n=7
1730–1739	256	308	187	182	86	90	0	n=14
1740–1749	315	298	244	201	281	118	0	n=14
1750–1759	197	267	247	117	73	0	0	n=21
1760–1769	236	302	264	210	154	76	38	n=35
1770–1779	332	287	247	182	132	19	0	n=39
1780–1789	324	331	222	160	47	17	0	n=49
1790–1799	327	292	231	198	96	32	0	n=39
1800–1807	323	402	221	248	177	142	0	n=14

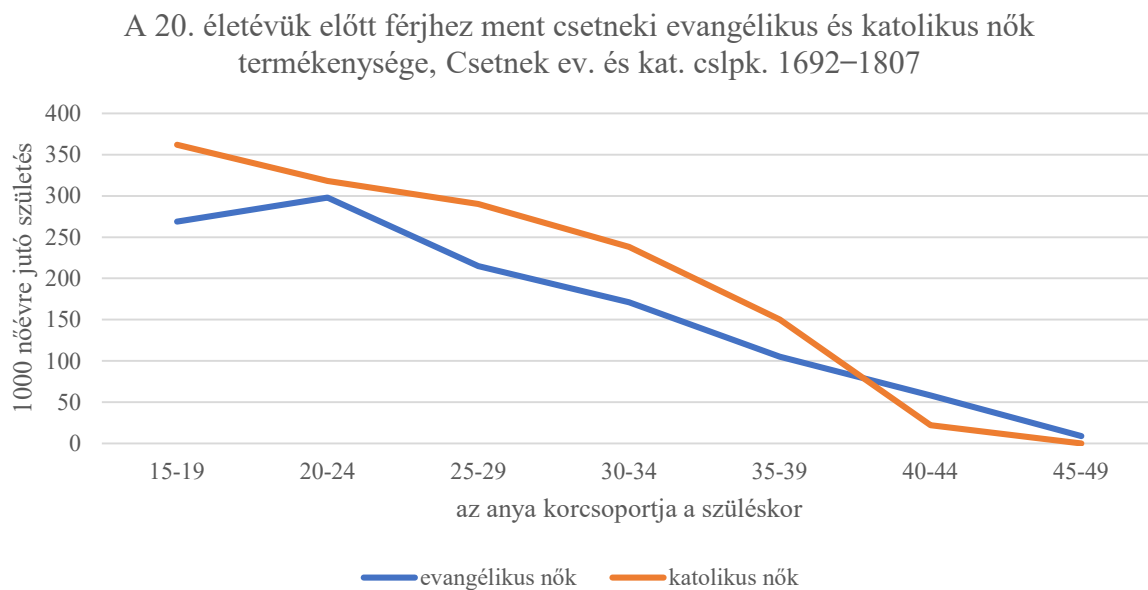
Forrás: Csetneki evangélikus és katolikus családlapok

V.3 – 2 sz. grafikon

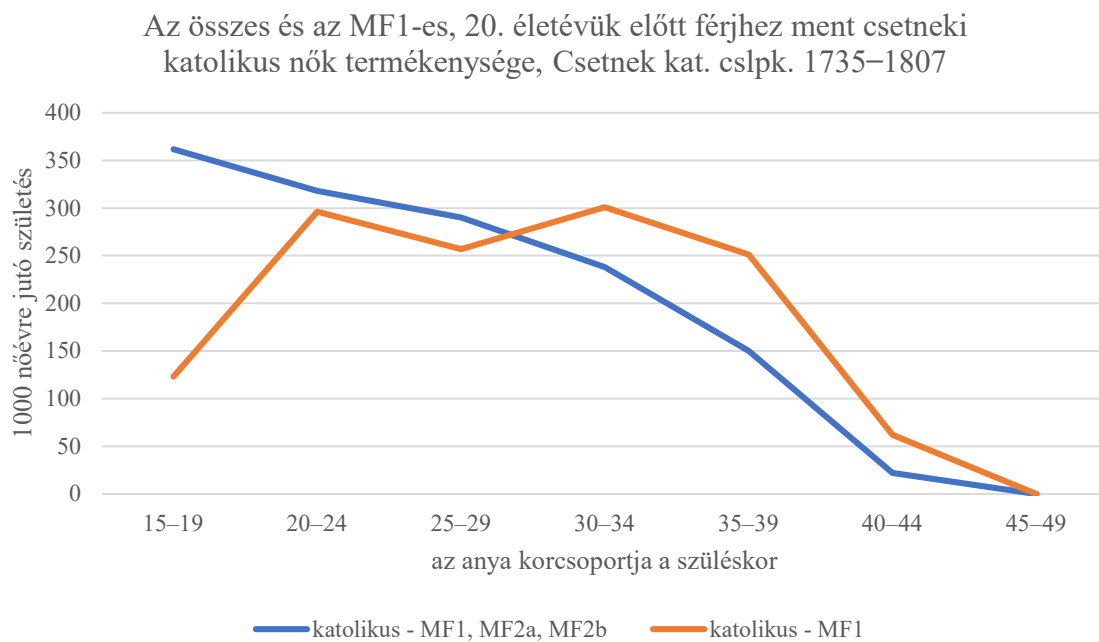

Forrás: KOLTAI, 2003. 191–192.; ANDORKA, 1984. 48.; DÁNYI, 1995. 86.; BENDA, 2008. 152.; ANDORKA, 1984. 48.; DÁNYI, 1991. 114.

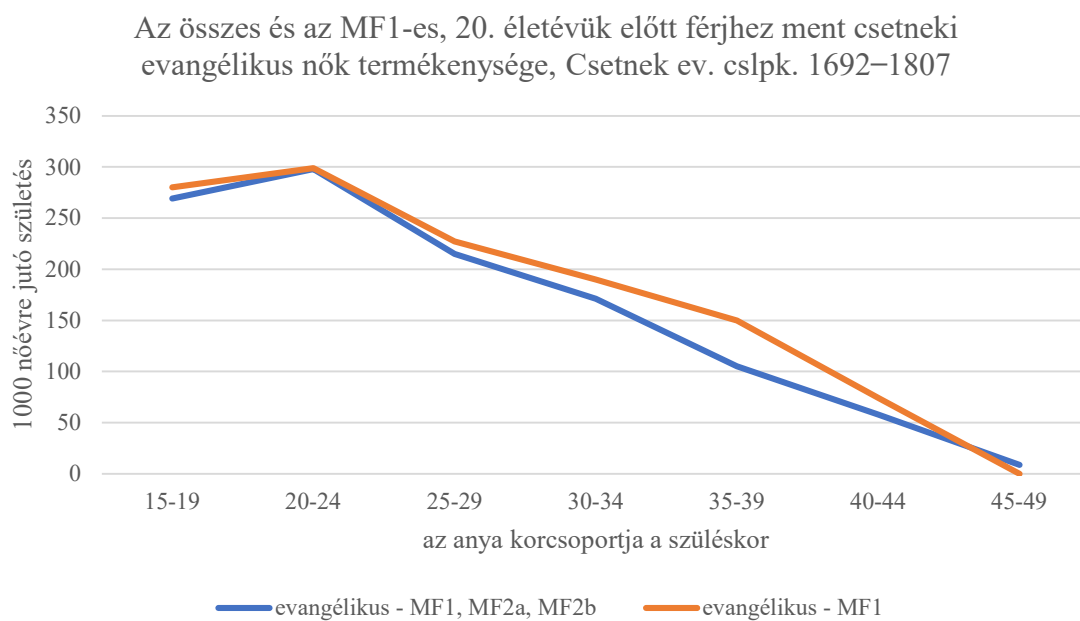
V.3 – 3 sz. grafikon

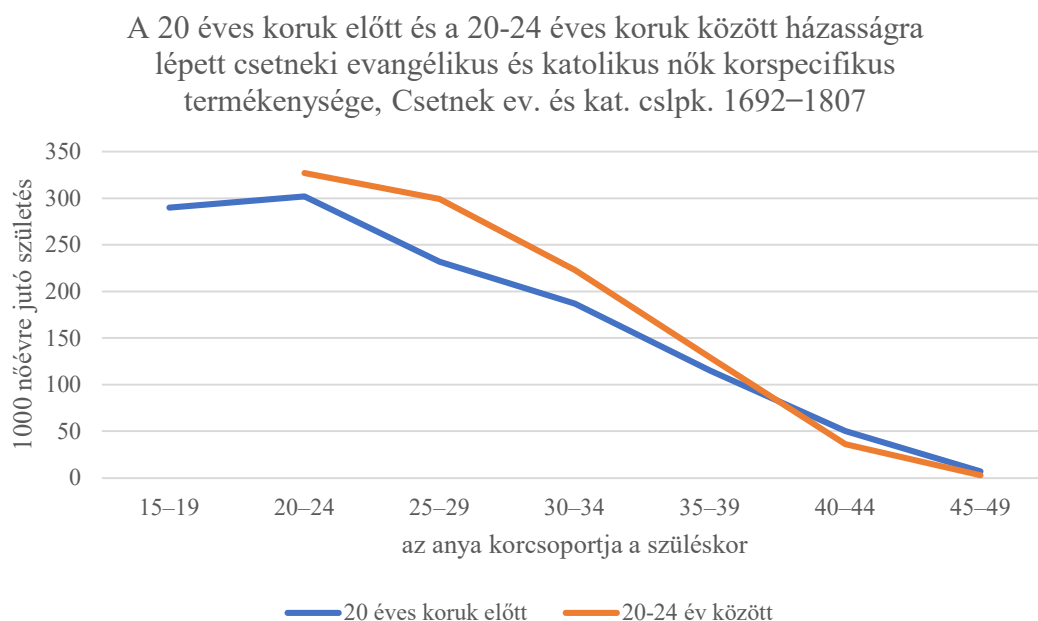
V.3 – 4 sz. grafikon

V.3 – 5 sz. grafikon

V.3 – 6 sz. grafikon

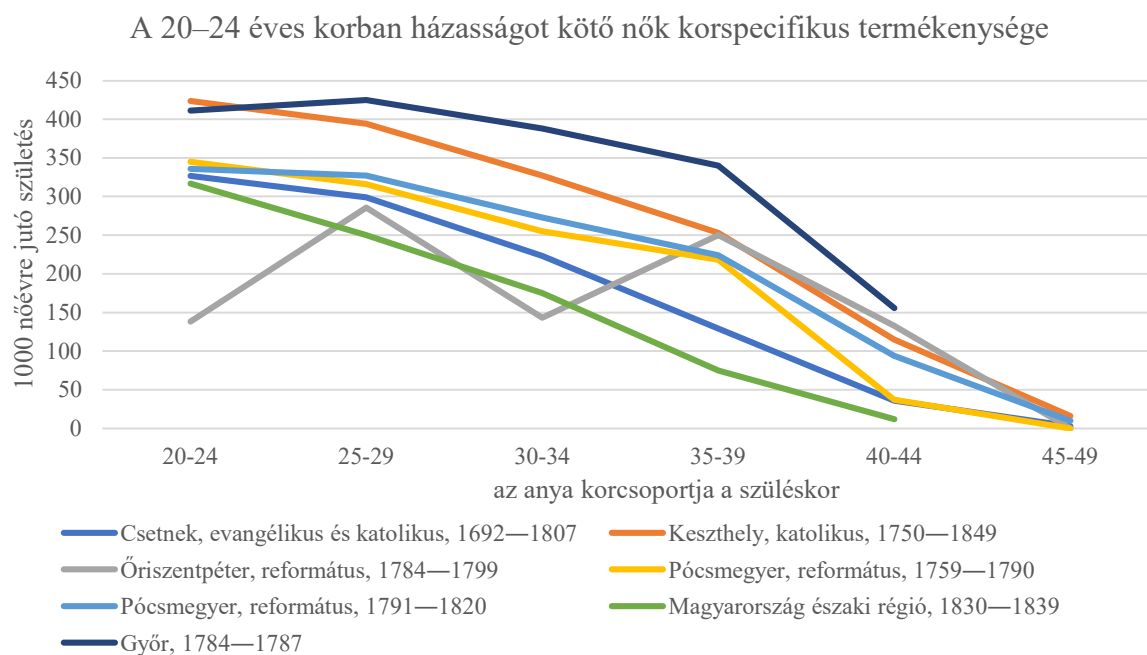
V.3 – b sz. táblázat

A 20. életévük előtt házasságra lépett csetneki evangélikus és katolikus nők termékenysége

évtized	az anya aktuális életkora						eset-szám, n
	20–24 év	25–29 év	30–34 év	35–39 év	40–44 év	45–49 év	
1692–1699							
1700–1709	462	0	0	0	0	0	n=1
1710–1719	255	300	400	125	0	0	n=2
1720–1729	367	114	229	126	0	0	n=7
1730–1739	308	284	240	173	105	67	n=9
1740–1749	335	241	230	63	50	0	n=22
1750–1759	327	308	177	168	28	0	n=15
1760–1769	349	331	293	201	50	0	n=22
1770–1779	291	347	230	126	30	0	n=36
1780–1789	273	315	185	113	26	0	n=39
1790–1799	364	339	249	204	60	0	n=35
1800–1807	376	235	180	46	22	0	n=29

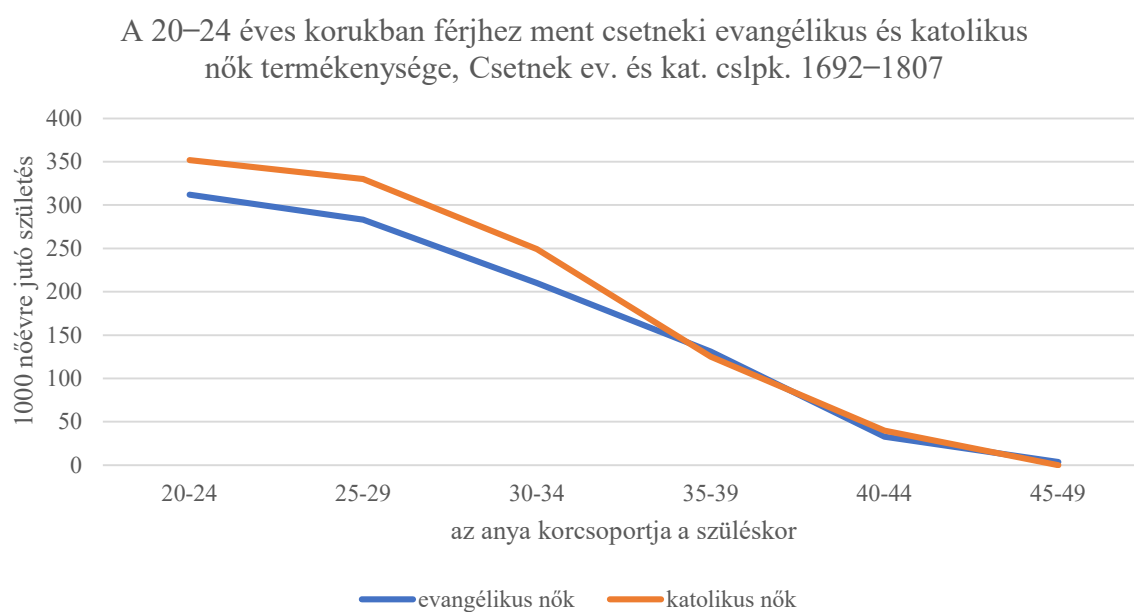
Forrás: Csetneki evangélikus és katolikus családlapok

V.3 – 7. sz. grafikon

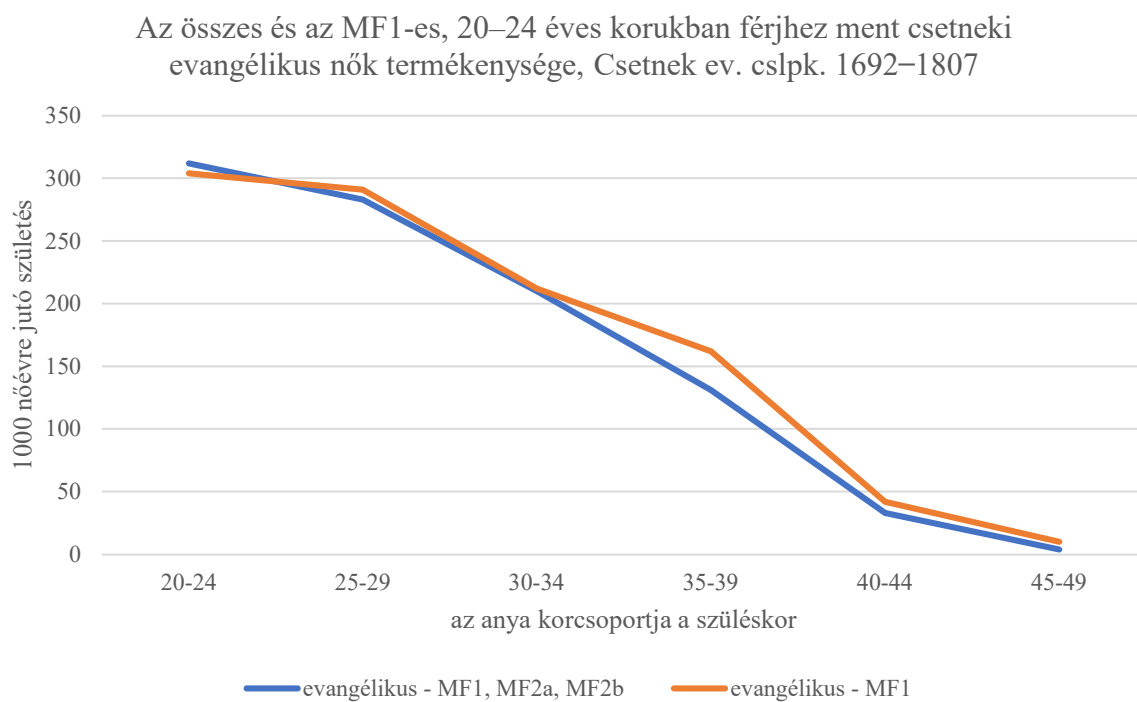

Forrás: KOLTAI, 2003. 191–192.; ANDORKA, 1984. 48.; DÁNYI, 1995. 86.; BENDA, 2008. 152.; ANDORKA, 1984. 48.; DÁNYI, 1991. 114.

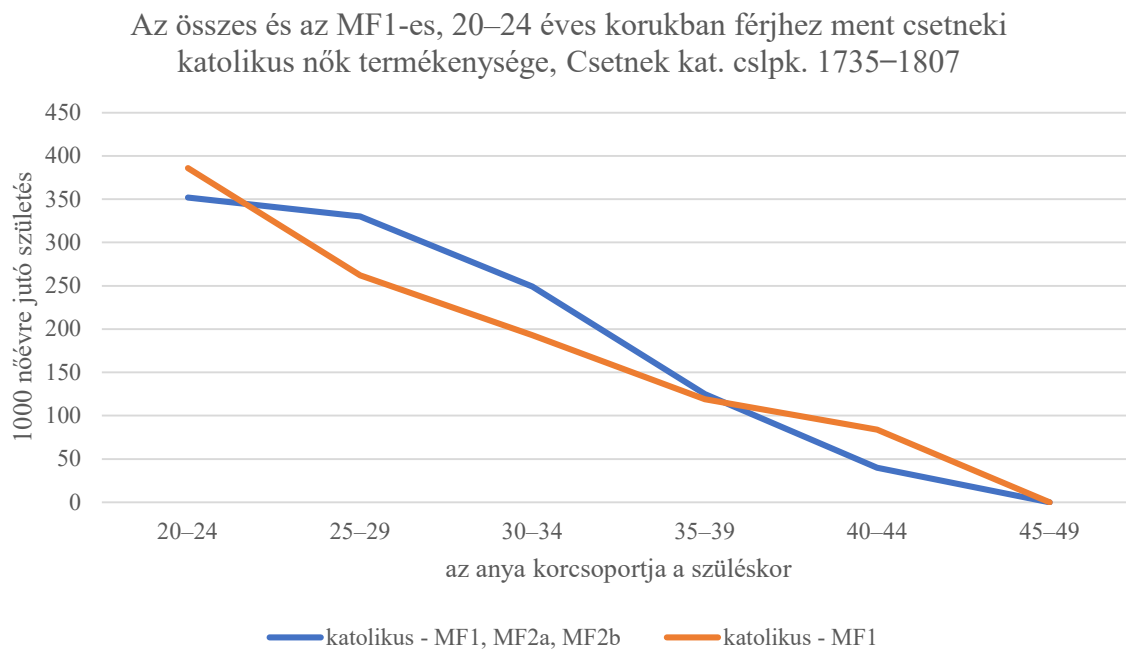
V.3 – 8. sz. grafikon

V.3 – 9. sz. grafikon

V.3 – 10. sz. grafikon

V.4 – Teljes termékenységi arányszám

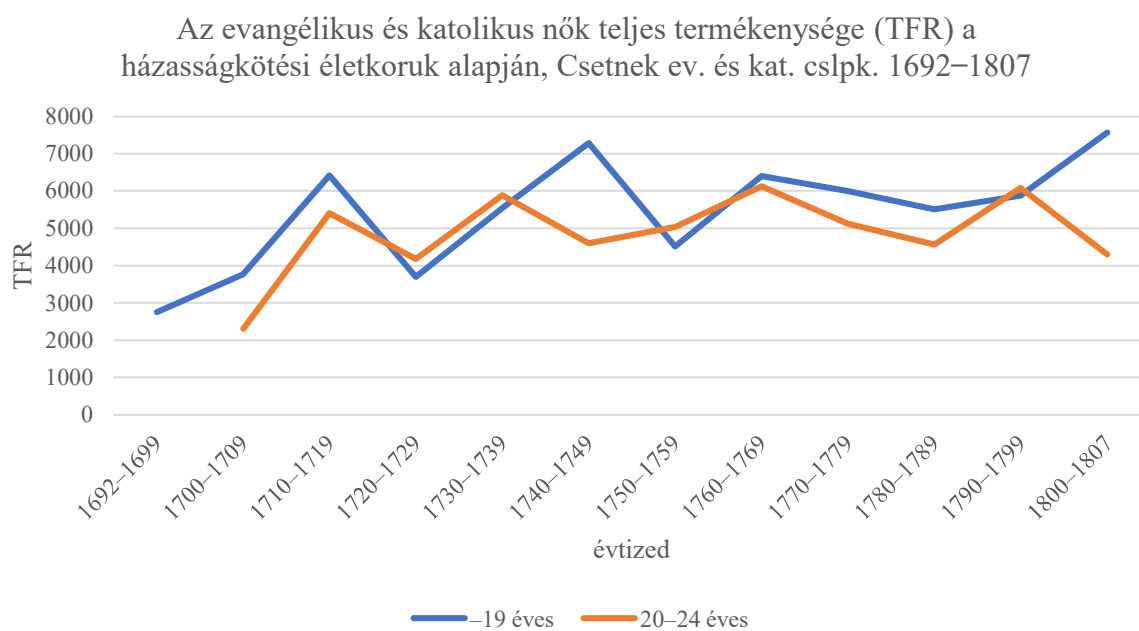
V.4 – a sz. táblázat

A teljes termékenység a 20 év alatt és a 20–24 éves korban házasságot kötő evangélikus és katolikus nőknél, 1692–1807

évtized	evangélikus és katolikus nők (MF1+MF2) életkora a házasságkötéskor	
	20 éves kora előtt	20–24 év között
1692–1699	2755	
1700–1709	3760	2308
1710–1719	6413	5402
1720–1729	3699	4178
1730–1739	5542	5882
1740–1749	7283	4594
1750–1759	4512	5037
1760–1769	6400	6125
1770–1779	5994	5123
1780–1789	5509	4563
1790–1799	5879	6080
1800–1807	7568	4295

Forrás: Csetneki evangélikus és katolikus családlapok

V.4 – 1. sz. grafikon

V.4 – b sz. táblázat

A 20 éves koruk előtt férjhez ment nők 15–49 év közötti teljes termékenységi (TFR) mutatója évtizedenkénti bontásban

	evangélikus	katolikus
1692–1699	2755	
1700–1709	3760	
1710–1719	6413	
1720–1729	3699	
1730–1739	5542	
1740–1749	7509	
1750–1759	4289	5000
1760–1769	6181	6383
1770–1779	4677	7828
1780–1789	5104	6477
1790–1799	5928	5612
1800–1807	6693	8460

Forrás: Csetneki evangélikus és katolikus családlapok

V.4 – c sz. táblázat

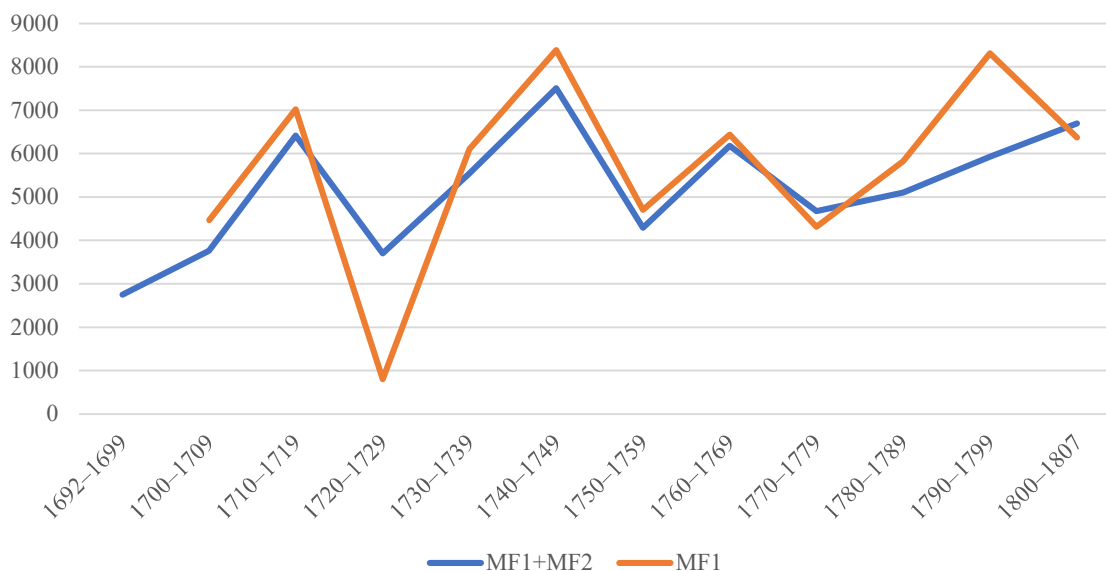
A 20–24 évesen férjhez ment nők 20–49 év közötti teljes termékenységi (TFR) mutatója évtizedenkénti bontásban

	evangélikus	katolikus
1700–1709	2308	
1710–1719	5402	
1720–1729	4178	
1730–1739	5882	
1740–1749	4702	3472
1750–1759	5037	
1760–1769	5559	7290
1770–1779	4259	6415
1780–1789	4495	4839
1790–1799	5725	6170
1800–1807	4271	4171

Forrás: Csetneki evangélikus és katolikus családlapok

V.4 – 2 sz. grafikon

A 20. életévük előtt házasságra lépett evangélikus nők teljes termékenysége (TFR) életkori adatuk forrása alapján, MF1+MF2 - MF1, Csetnek ev. és kat. cslpk.

V.5 – Az intervallumok vizsgálata

V.5 – a sz. táblázat

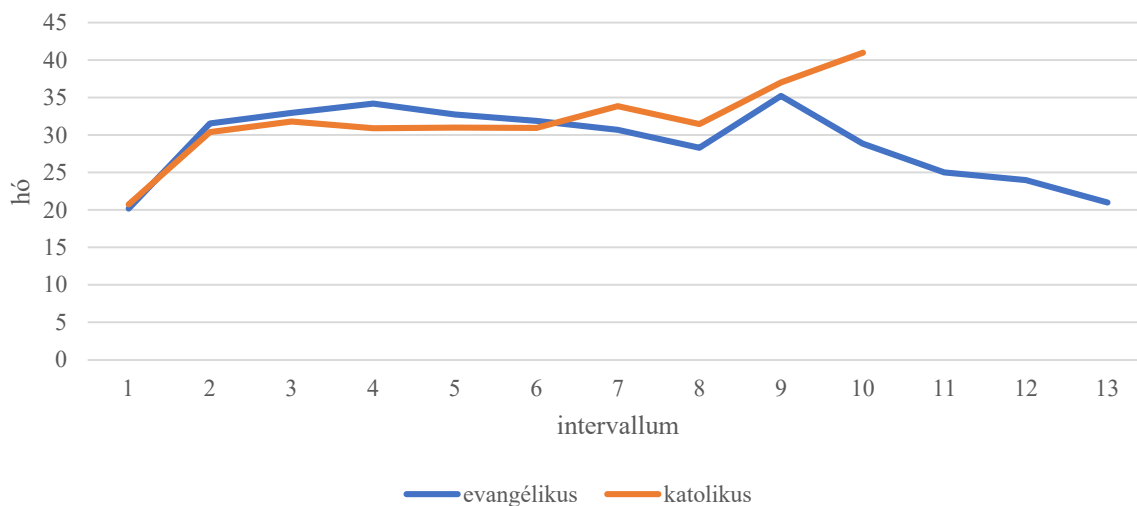
A házasságkötés előtt fogant csetneki gyermekek aránya 10 éves bontásban

	Evangélikus, %	Katolikus, %
1692-1699	1,75	
1700-1709	1,52	
1710-1719	4,04	
1720-1729	3,03	
1730-1739	2,13	25,00
1740-1749	4,67	5,00
1750-1759	2,36	9,52
1760-1769	5,33	20,34
1770-1779	5,41	9,28
1780-1789	7,84	18,07
1790-1799	4,65	23,08
1800-1807	5,41	23,61

Forrás: Csetneki evangélikus és katolikus családlapok

V.5 – 1 sz. grafikon

A szülés közötti intervallumok átlagának változásai a 18. századi evangélikus és katolikus családokban, Csetnek ev. és kat. cslpk.1692–1807, hó

V.6 – Az utolsó szülési korév

V.6 – a sz. táblázat

Az ismert és a becsült életkorú evangélikus csetneki nők utolsó szülési korévének változása évtizedenként

	evangélikus, MF1+MF2	evangélikus, MF1
1692–1699	31	
1700–1709	35	
1710–1719	35	33,5
1720–1729	33	33,75
1730–1739	32,63	34,85
1740–1749	35,66	36,78
1750–1759	32,27	30,81
1760–1769	35,26	36,18
1770–1779	28,19	27,66
1780–1789	32,56	30,57
1790–1799	33	36,57
1800–1807	33,5	33,5

Forrás: Csetneki evangélikus családlapok

V.6 – b sz. táblázat

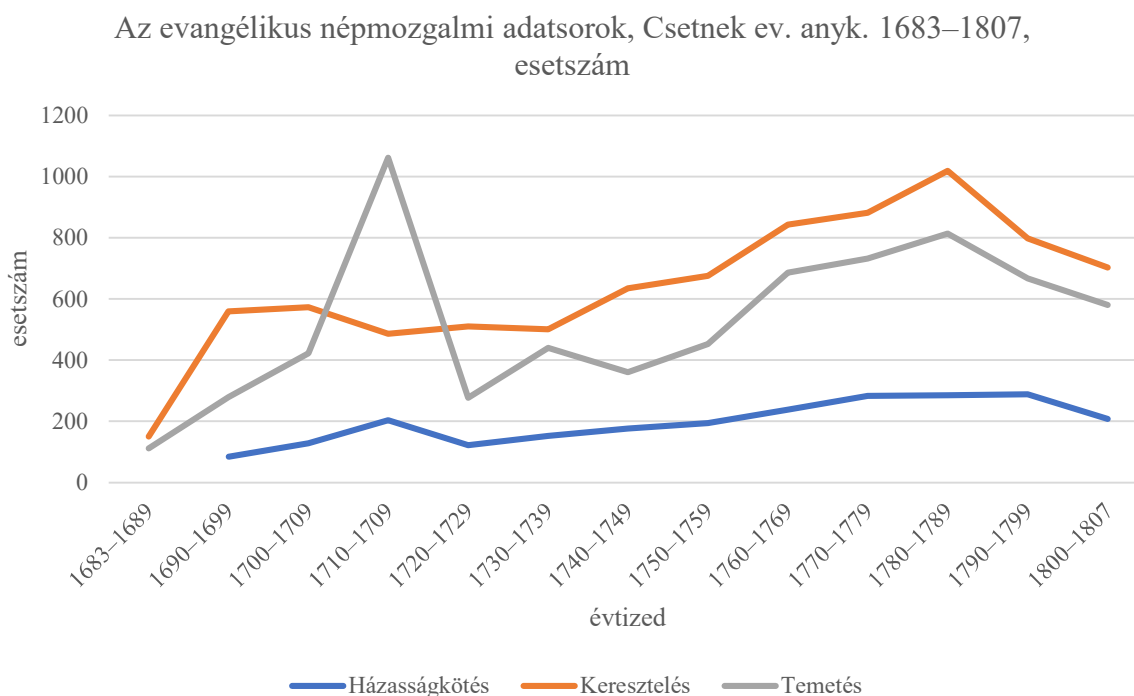
Az ismert és a becsült életkorú katolikus csetneki nők utolsó szülési korének változása évtizedenként

	katolikus, MF1+MF2	katolikus, MF1
1740–1749	28,5	
1750–1759	35	
1760–1769	39	
1770–1779	35,35	38,66
1780–1789	30,58	33
1790–1799	31,45	37,4
1800–1807	27,25	27,75

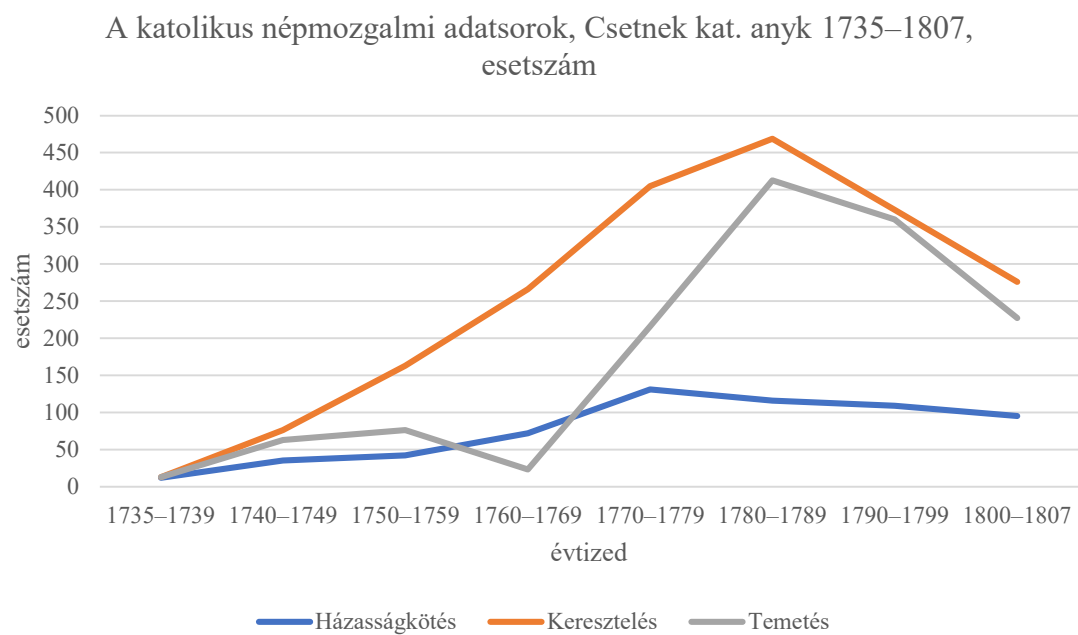
Forrás: Csetneki katolikus anyakönyvek

VI – Összegzés és tanulságok

VI – 1 sz. grafikon

VI – 2 sz. grafikon

VII.5 – A csetneki evangélikus és római katolikus anyakönyvek tartalma

(Zárójelben a www.familysearch.com oldalon található kópiák felvételeinek száma található.)

Evangélikus anyakönyvek

EV. CSET. ANYK. I.

Keresztelések 1683. szeptember 30. – 1745. október 22. (IM. 3–123.)

Házasságkötések 1692. január 1. – 1755. november 23. (IM. 123–146)

Temetések 1684. január 4. – 1755. szeptember 30. (IM. 147–192)

EV. CSET. ANYK. II.

Keresztelések 1745. november 4. – 1823. augusztus 17. (IM. 6–266)

Házasságkötések 1755. november 25. – 1824. december 14. (IM. 266–328)

Temetések 1755. december – 1831. december 26. (IM. 328–434)

Keresztelések 1823. augusztus 17. – 1881. november 10. (IM. 438–595)

Katolikus anyakönyvek

KAT. CSET. ANYK. I.

Keresztelések 1735. április 17. – 1894. január 31. (IM. 3–381)

KAT. CSET. ANYK. II.

Keresztelések 1893. december 16. – 1895. november 7. (IM. 5–20)

Házasságkötések 1735. február 20. – 1895. december. (IM. 23–141)

Temetések 1735. december 18. – 1895. szeptember 8. (IM. 143–387)

VII.6 – Csetneki lelkészek és plébánosok névsora, szolgálati ideje a vizsgált korszak anyakönyvi bejegyzései alapján

Evangélikus lelkészek:

Bodó András: az anyakönyvek indulásától – 1708. február.

Antonius Sámuel: 1708. április – 1738. február; 1738. szeptember 7-én temették Csetneken.

Ambrosius György: 1738. április – 1746. április; 1746. július 26-án temették Csetneken.

Tubel Jakab: 1746. július – 1754. június; 1754. július 2-án temették Csetneken.

Kubinyi Éliás: 1754. augusztus – 1755. szeptember.

Maior Pál: 1755. november – 1758. október.

Mitsowsky Pál: 1759. január – 1762. január; 1761. szeptember 8-án temették Csetneken.

Institorius Sámuel: 1762. január – 1787. július; 1787. november 14-én temették Csetneken.

Kossany Sámuel: 1788. február – 1791. május.

Pazár András: 1791. június – 1807. szeptember.

Szeleczeny Ferdinánd: 1807. október – 1815. november; 1815 novemberében temették Csetneken.

Római katolikus plébánosok:

Bada János: 1734. december – 1736. július.

Germani János: 1737. június – 1743. november.

Heiszlakovits János: 1743. december – 1747. július.

Penzsinszky Imre: 1747. augusztus – 1760. április.

Fabricius József: 1760. március – 1777. április.

Dipetris József: 1777. május – 1781. június.

Dudik Ádám: 1781. július – 1797. augusztus.

Pelikán József: 1797. szeptember – 1802. november.

Makay Tádé: 1803. február – 1808. március.

Összegzés

A disszertáció célja a 18. századi csetneki evangélikus és római katolikus egyházközségek demográfiai magatartásának és társadalmi jellemzőinek vizsgálta. Az anyakönyvek feldolgozásához a történeti demográfia kevésbé alkalmazott módszerét, a családrekonstrukciót választottam. Az egyházi bejegyzések magas száma ellenére is sok kétely maradt a kimutatott eredmények hitelességével kapcsolatban, melynek oka a – vizsgált gyülekezetekre is jellemző – hiányos és pontatlan anyakönyvezés is. Bizonyíthatóan sok egyházi esemény rögzítése maradt el, illetve például az anyák gyakran hiányzó vezetéknevei bizonytalanná tették a gyermekek és a családok azonosítását.

Az anyakönyvek a csetneki anyaegyházakban és a környező 11 filiában élő hívek életéről rögzítettek egyházi szempontból fontos eseményeket. A családrekonstrukciós módszer lépéseit követve a 18. századi csetneki régió demográfiai képe a legtöbbször illeszkedett a már publikált hazai eredményekhez, helyi normákkal alkalmazkodva a régió gazdasági és társadalmi sajátosságaihoz. A területen többségben élő evangélikus és a katolikus hívek demográfiai magatartás tekintetében egységes képet mutatnak. A hajadonok átlagosan 20 évesen váltak először asszonnyá, de a protestáns norma már a 16 éves lányok házasságát is engedte. Az evangélikus és a katolikus ifjaktól is a 24. életév betöltése után várták el a családalapítást. A területileg és vallásilag exogám házasság elfogadott és támogatott gyakorlat volt a gyülekezetekben, amelyhez jelentősen hozzájárult az évszázadok óta magas szinten működő bányászat és fémfeldolgozás speciális munkaerőigénye, illetve Csetnek mezővárosi jogállása is. A nemesek, mezővárosi polgárok igyekeztek gyermekeiknek rangban – és feltételezhetően vagyoni helyzetben legalább – azonos szinten álló társat választani. Az oltárok előtt az első házasságukat kötők álltak nagyobb számban, de elfogadott volt az özvegyek újraházasodása is. A vizsgált családokban is jellemzően az 5 év alatti gyermekek halandósága emelkedett ki.

Az alkalmazott vizsgálati módszer központi kérdése, a nők, a családok termékenysége. A nominatív vizsgálatok értékei azt tükrözik, hogy a 18. századi csetneki gyülekezetekben alacsony volt a nők termékenysége, valószínűleg valamilyen módon születéskorlátozást alkalmazhattak. Az eredményeket azonban a már említett, a forrásfeldolgozás során tapasztalt hiányosságok miatt óvatosan kell értelmezni. Úgy gondolom, hogy a kutatás időbeni határát kitolva, a 19. századi, valószínűleg alaposabban vezetett anyakönyvek feldolgozása sok tekintetben hozzásegítene a korábbi időszak magatartásának megvilágításához, a kapott értékek értelmezéséhez is.

Summary

The aim of this dissertation is to examine the demographic conduct and social characteristics of the Lutheran and Roman Catholic Church in the 18th-century Csetnek. For processing the registers, I chose the least applied method of historical demography, family reconstruction. Despite the high number of church entries, many doubts still remain about the credibility of the results reported, the reason for which is the incomplete and inaccurate registration – peculiar to the congregations examined. It is attestable that the registration of many church events failed to happen; moreover, the mothers' surnames often missing made the identification of the children and families uncertain as well.

The registers recorded events, important from the aspects of church, from the lives of the congregation living in the mother-churches of Csetnek and the neighbouring 11 affiliated churches. Following the steps of the family reconstruction method, the demographic picture of the Csetnek region in the 18th century mostly matched the already published national results, adjusting the local norms to the economic and social characteristics of the region. The demographic conduct of the Lutheran and Catholic congregation, living in this region in majority, shows a consistent picture. On average, spinsters became wives for the first time at the age of 20, but the protestant standards enabled the marriage for 16-year-old girls as well. Starting a family was expected from the young Lutheran and Catholic persons after turning 24 years old. The marriage, which was exogamous both regionally and religiously, was an accepted and supported act in the congregations, to which the special workforce demand of the mining and metal processing, operating in a high level for centuries, and the legal status of Csetnek as a market town contributed as well. Nobles and citizens of market towns endeavoured to choose their children a partner from the same rank – and presumably at least of the same wealth. First marriages were more common in front of the altars, but it was also acceptable for widows to remarry. In the families surveyed, the mortality of children under 5 also tended to be higher. The central question of the research method applied is the fertility of women and families. The results of the nominative tests reflect the low fertility of women in the 18th century congregations of Csetnek, probably due to some form of birth control. However, the results should be interpreted with caution due to the aforementioned shortcomings in the source processing. I believe that, by extending the time frame of the research, the processing of the 19th-century registers, probably kept more thoroughly, would, in many respects, help shed light on the conduct of the earlier period and interpret the values obtained.